

רשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים ושמונה וארבעים ותשעה, חוב' א — ה'תשמ"ד-תשרי ה'תשמ"ה

התוכן:

5	— למלעיליותן של ה"אויכות"	צבי בצר
9	— על שני "צירופי-עין" בארמית	דוד טלשיר
22	— ההגייה הפפולה של הרי"ש הטברנית	אילן אדר
35	— מיון התרגום השומרוני לתורה לסוגיו וזיהוי שמות בעלי-חיים על פיו	חסיב שחאדה
49	— פרסום ספר על ידי הנחתו במקדש: על הביטוי "כתוב ומונח"	מרדכי עקיבא פרידמן
53	— הפיעל והקל במסורותיהן של שלוש עדות ספרדיות	קציעה כ"ץ
60	— להוראת המלה פיום בשמונה ממקומותיה במקרא	מאיר רוטנברג
ביקורת		
63	— "היכל המשקלים" ליצחק אבינרי	ישראל בן-דוד
76	— ספר חדש על הטור השני במשושה של אורגינס	יהושע בלאו

כתובות המחברים המשתתפים בחזרת זו:

צבי בצר, רח' וייצמן 13, רחובות, 76 280
ד"ר דוד טלשיר, רח' ברזיל 103, ירושלים, 96 669
ד"ר אילן אלדר, רח' הרב קוק 60, קרית־מוצקין, חיפה, 26 360
ד"ר חסיב שחאדה, ת"ד 19330, ירושלים, 91 192
פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, רח' הגולן 34, גבעת סביון, 55 900
ד"ר קציעה כ"ץ, רח' הרכש 16, אפקה, תל־אביב, 69 699
מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 50 297
ישראל בן־דוד, רח' אלקלעי 11 ד', ירושלים, 92 223
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים, 92 542

בהחקנת החזרת לדפוס ובהגהתה
סייעה ע פ ר ה פ הן

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מיצבו קנו מ ש ה ז"ל

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

מבכה את פטירת חברה

הסופר והוגה-הדעות

משה מייזלש ז"ל

— ט' באדר ב' ה'תשמ"ד —

המילונאי והמורה לרבים

אברהם אבן-שושן ז"ל

— י' פאב ה'תשמ"ד —

למעליליותן של ה"איבות"

כל הנחלים הולכים אל הים, והים איננו מלא. נחל איתן הוסיף לנו מו"ר פרופ' דותן במאמרו על שקיעי הטעמת מלעיל במסורת הטברנית¹, ובקעות רבות להתגדר בהן גילה לפנינו. בכנף בגדה של שאלה אחת ניגע כאן.

הצורה אִלְבְּתִי (מיכה ז, י) ורעותה הטובה ממנה — שהרי "לכאורה אינה חריגה"² — אִלְבְּתִי לִי (מיכה ז, ח), דורשות חקירה ודרישה. דותן רומז, כי הטעמת מלעיל³ באִלְבְּתִי אפשר שבאה לה מאחותה אִנְבְּתִי לִי, "שבה פעין נסוג אחור, אך למעשה גם זו זרות, שהרי הטעם מפסיק הוא"⁴, והוא כוללן יחד עם צורות מלעיל "חריגות", שנתקיימו פך בניגוד לנוהג בלשון. נוכל לומר מעתה, כי צורות אלה ושפמותן שקיעי הטעמת מלעיל הנה, ואולם נראה, כי מלעיליותה של אִנְבְּתִי עשויה להיות מוסברת גם בלא שנודק לכך. הצורה דידן, אִנְבְּתִי⁵ (לִי), מספר כיווני עיון עולים מתוכה:

(א) אִי ש ל י ח ס ה. ידועות ומופרות הן צורות בעלות סיומת אִי (שאינה פניו), ונציין פאן אחדות: בְּנִי אתנו (בר' מט, יא), שְׁכְנֵי סנה (דב' לג, טז), בְּקָתִי עם (איכה א, א). תפוצותיה של סיומת זו, ע"פ גוניוס⁶ ובאור-ליאנדר⁷, למשל, ארבע⁸ הן: (1) הצורה המסתיימת אִי נסמכת לשם שאחריה, כגון: עֲזָבִי הצאן (זכ' יא, יז) = עזוב הצאן. (2) הצורה המסתיימת אִי נסמכת לשם שאחריה, וביניהם מלת-יחס⁹, כגון:

1. א' דותן, שקיעי הטעמת מלעיל עתיקה במסורת הטברנית, בתוך: מחקרי לשון — מוגשים לזאב בן-חיים (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 143–160 (להלן: דותן).
2. שם, עמ' 149.
3. יש נוסחים שבהם מלרע — ראה למשל: מנחת שי במקומו — ואין ללמוד מהם.
4. דותן, הערה 34.
5. נעסוק בה בלבד, שאפשר רעותה הושפעה ממנה.
6. Gesenius-Kautzsch-Cowley, *Gesenius' Heb. Gram.*, II Eng. Ed.
7. Bauer-Leander, *Historische Grammatik d. Heb. Sprache des A.T.*

90_{l-n}65_{j-1}

8. ולא נכלול פאן צורות מעין אֶפְסִי, בְּלָתִי.
9. גוניוס בדקדוקו (הנ"ל, הע' 6) כולל פאן גם את אֶהְבְּתִי לדוש (הושע י, יא), והיא שונה בדבר יסודי מִיְבְּתִי: באה אחריה מלת-יחס, המפרידה בין שני חלקים שהם מעין נסמך וסומך (צורות מקור שוות ערך לשם), אך באֶהְבְּתִי אין הדבר כן, וראה הע' 11 להלן.

נֶאֱדָרִי בַפֶּחַ (ש' טו, ו) = נאדר פֶּחַ¹⁰. (3) המסתיימת אִי היא צורת בינוני, ויש משלים לה אחריה, כגון: אֶסְרִי לגפן עילה (בר' מט, יא). (4) המסתיימת אִי היא צורת כתיב וקרי, שפתיבה ביו"ד וקרייה ללא יו"ד, כגון: יִשְׁבְּתִי כ' — יִשְׁבֶּתֶת ק' (ירמ' י, יז). כבלים רבים אוסרים את אִיִּקְתִּי מהסתפח בנחלתן של אחת התפוצות שמנינו: ראשון, אין משלים לה¹¹, וכל אלה שהזכרנו הן צורות "המצטרפות" אל משלים (סומך¹² או אחר). שני (וממשיכו של הראשון הוא), יש בה טעם מפסיק, ומסתיימות האִי כמעט תמיד טעמן הוא משרת¹³. שלישי, טעמה מלעיל, והצורות שבהן אִי הטעמתן מלרע. המלעיליות שבהן הן מיעוט דמיעוט וטעונות הסבר¹⁴. אִיִּקְתִּי דידן, כל המיעוטין דבקו בה, ואלה עשאוה נעה ונדה מאין מקום.

(ב) אִי שֶׁל פִּינּוּי. תרגום יונתן ורד"ק רואים בסיומת של אִיִּקְתִּי פינוי, ואף דותן מסבירה פכינוי קניין¹⁵. לפי פירוש זה מוקשה המלעיליות, וברור, פי פירושו הדרשני של רד"ק למלעיליות זו¹⁶ לא יניח דעתנו. ספק רב אם היינו מעלים את האפשרות של נסוג אחר כגורם המלעיליות כאן, אלמלא הועלתה אפשרות זו ע"י קודמינו¹⁷. העוסקים בנסוג אחר רואים בנסיגת הטעם להברה סגורה תופעה לא-מצויה¹⁸, ובכאלה יש לבדוק בדוק היטב חילופי ב"א וב"נ¹⁹, אך אכמ"ל. כללו של הדבר: נסיגה להברה סגורה נדירה היא²⁰.

שלוש הן המונעות הסבר של נסוג אחר באִיִּקְתִּי: (1) ה ט ע מ פ ס י ק . (2)

10. וגוויס שם מציע פירוש נוסף לצירוף זה.

11. "לי" שאחריה היא המשלים של "אל-תשמחי", ע"פ פיסוק הטעמים.

12. ותמהני על באורא-ליאנדר, הרואים באִיִּקְתִּי צורת נסמך. ראה בדקדוקם (הנ"ל, הע' 7) סעיף 77, עמ' 613.

13. וכשהטעם אינו משרת יש דברים כגון. כך בתהלים קי, ד: עַל-דִּבְרֹתֶי מִלְפִי-צֶדֶק.

14. גוויס בדקדוקו סעיף 90 מסביר, למשל, את המלעיליות בִּרְבִּיתִּי בגוים (איכה א,

א), ועל הסבר של נסוג אחר באִיִּקְתִּי ראה בהמשכם של דברינו.

15. דותן, הערה 33: "שכן קשה לתפוס זאת שלא פכינוי קניין".

16. במקומה: מיכה ז, ח.

17. ראה למשל: תנ"ך עם פירוש "דעת מקרא", הוצ' מוסד הרב קוק (ירושלים, תשל"ז), מיכה ז, ח, הערה 22: "ופסוק י מוכיח שאינו נסוג אחר", וכונתה לאִיִּקְתִּי האחרת. נמצאת למד, פי לדעת מחבר ההערה היה אפשר לראות בדין נסוג אחר אלמלא אִיִּקְתִּי דפסוק י. והערת דותן (הע' 34 וראה הע' 4 לעיל), פי הטעם המפסיק מונע הסבר של "פעין נסוג אחר" מלמדת, שאילו היה משרת באִיִּקְתִּי, היינו יכולים להיאחז בו ולהסביר "פעין נסוג אחר".

18. ואין צריך להזכיר כאן את מדקדקי ימה"ב, שדוגמותיהם הן של הברות פתוחות בלבד. כך, למשל, רד"ק במכלול, מהר' ריטטענבערג (ליק, 1862), דף ד עמ' ב. בגוויס-קאוטש, למשל, צוין מפורשות, פי נסיגה להברה סגורה היא תופעה לא-רגילה, וברגשטרסר (דקדוק) מבחין בין נסיגה במלים מוקפות לנסיגה במלים שמשרת מחזרן.

19. ואף המתיגה בכגון אלה דורשת הבהרה (טעם משני?) ואכמ"ל.

20. ואפשר שלואת רומות "פעין" שבהערת דותן (הע' 34).

ההברה הסגורה. 3) "איבתי" דפסוק י. כדי לראות פאן נסוג אחר או "כעין נסוג אחר" עלינו "להקל" שתי הקלות, ולאחריהן עוד לסבור שזו הושפעה מזו (שבחסד וברחמים הותרה). הוא אשר אמרנו: אפשרות זו ספק רב אם היינו מעלים אותה.

(ג) בניין פועל. כל העוסק בלשון המקרא ודקדוקה יודע, כי פעלים מקראיים אחדים אין להסבירם אלא כתצורה ע"פ בניין פועל (ונגזריו הפאסיבי, פועל, והרפלקסיבי, התפועל), הוא הוא בניין עָלַל הערבי. שייכים לכאן יודעתי (שמו"א כא, ג), מְשַׁפְּטִי (איוב ט, טו), יִסְעֶר (הושע יג, ג), שֶׁרֵשׁ (ישע' מ, כד), התְּעַשֵּׂו (ירמ' כה, טז) ועוד.

נראה, כי לשרידי פועל במקרא יש לצרף את אִיבְתִּי (על שתי תקריותיה), וכך נפרשנה: אִיבְתִּי = הבאתי לידי איבות, גרמתי איבות. בפסוקנו: "אל-תשמחי אִיבְתִּי לִי" = אל תשמחי לי²¹ (= על מפלתי, עליי²²) [אָתָּה, זו ש] הבאתי לידי איבות (כלפי). ובפסוק י: "נְתַרָא אִיבְתִּי ותכסה בוש" = נְתַרָא [זו ש] הבאתי לידי איבות (כלפי) ותכסה בוש.

ע"פ תפיסה זו המלעיליות ברורה, והמעמד התחבירי של אִיבְתִּי הוא של משפט זיקה אסינדי מועצם.

ואל תחמה על החפץ: משפטי זיקה אסינדיים מועצמים מצויים במקרא לרוב²³, אך בפסוקנו תפקיד המשפט (אִיבְתִּי) הוא של פנייה, וסבורים היינו, שאין לו, למשפט זיקה אסינדי מועצם בתפקיד פנייה, אח ורע. והנה מגלה לנו מ' רוטנברג²⁴, כי מעמד תחבירי כזה במקרא נמצא אף נמצא²⁵. המשפט "פצחי רנה וצהלי לא חלה" (ישע' נד, א) = פצחי רינה וצהלי [אָתָּה, אשר] לא חלה²⁶. "ועתה חלו נא פני אל ויחננו מידכם היתה זאת הישא מכם פנים" (מלאכי א, ט) = ועתה חלו נא פני אל ויחננו, [אתם, אשר] מידכם הייתה זאת, הישא מכם פנים²⁷. ועוד שם. נראה אפוא, שלרשימת רוטנברג יש להוסיף את "אל-תשמחי אִיבְתִּי לִי". משפט זיקה אסינדי

21. וראה הע' 11 לעיל.

22. וראה, למשל, גזניוס בדקדוקו (הנ"ל, הע' 6) סעיף 155. משפט כגון "אשרי תבחר

ותקרב" (תה' סה, ה) = אשרי [האיש, אשר] תבחר ותקרב. ושם הרבה כמותו.

24. מאיר רוטנברג, כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא (תל-אביב, תשל"ט), עמ'

125-126 (להלן: רוטנברג). והוא קובע את כותרתם של המשפטים, שבהם קא עסקין, כ"רשימת מנ"ל [=משפט ניתק לשם] (פנייה).

25. ועל גישתו המיוחדת של רוטנברג ראה: י' בלאו, גישה שיטתית חדשה לתחביר

המקרא, לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 307-309.

26. וכך הוא פירושו של הפסוק על פי "כל המתרגמים והפרשנים" [שהוא ראה, וראה

מבוא].

27. ופירושו זה הוא מחידושו של רוטנברג. וש' קוגוט מחוה דעו על פירושו זה בלשוננו

מד (תש"ם), עמ' 118.

מועצם בתפקיד של נושא שכיח יותר, ולפיכך רעו דפסוק י, "ותרא איבתי", משתבץ בקלות רבה במערכת באשר למעמדו התחבירי.

ושני חיזוקים אנו מוצאים לתפיסתנו בדבר בניין פועל כאן: (1) בניין פועל משמש בד"כ לציין פעולה, שיש עמה פננה עוינת²⁸, ולכן לא ייפלא, שנכללים בו פעלים כגון: מְלַשְׁנִי (תהל' קא, ה), מְשַׁפְּטִי (איוב ט, טו), עֵינִי (שמו"א יח, ט), המביעים עוינות. ועתה מצא מין את מינו: איבתי חבר אליהם. (2) בניין קל, בשורש אי"ב, הוראתו תפוסה למשמע אחר, משמע של פעולה "רגילה": אֶיבְתִּי = שנאתי, ומופיע במקרא פעם אחת בלבד²⁹: "וְאֶיבְתִּי אֶת אִיבִיךָ" (שמ' כג, כב) = אשנא את שונאיך³⁰. ואם כן, פשיטא שההוראה המיוחדת, אשר לה נזקקנו בפסוקנו, תובע ע"י בניין מן הפניינים הגורמים, ובמקרה דנן: ע"י פועל.

הוראתו של פועל דכאן עשויה להיות של הדדיות³¹. ע"פ הוראה זו כך נפרש: "אל תשמחי איבתי" = אל תשמחי [את, אשר] אני מתייחס באיבה אליה, [והיא מתייחסת באיבה אליי]. "ותרא איבתי" = ותרא [זו, אשר] אני מתייחס באיבה אליה, [והיא מתייחסת באיבה אליי].

אם אמת היה הדבר הזה, ואכן בניין פועל כאן, הרי אין שתי ה"איבות" מצטרפות לקבוצת "החריגות", שמנה פרופ' דותן, שכן "איבותינו" מלעיליותן היא בהתאם לשיטת ההטעמה הנוהגת במערכת הפועל.

28. כך בגזיוס בדקדוקו (הנ"ל, הע' 6) סעיף 55.

29. מופיע בקל בצורת הבינוני פעמים הרבה, אך ב"זמן" שאינו בינוני — רק פעם אחת.

30. וראה למשל: אונקלוס במקומו: "ואסני ית סנאך".

31. הריני מודה למו"ר פרופ' בלאו על הארתו זו.

על שני 'צירופי-עין' בארמית

א. חטף עינא

לפני שנים אחדות העלה בן-חיים מתהום הנשייה את הצירוף העברי טורף-עין, המקביל אל מטרף תמוא לעינא הסורי ואל طرفة عين הערבי, בהוראת הרף עין, רוצה לומר, משך הזמן ששיעורו פשיעור הדרוש לניד עפעף אחד¹. עוד הראה שם, שכנגד מטבע זה, אשר נהג בארמית המזרחית (סורית), רווח בארמית המערבית (אל נכון בארמית השומרנית) מטבע אחר: חטף עינא (עטף עינה). זהות המשמע של מטבעות לשון אלה (מטרף עינא² וחטף עינא) הביאה את בן-חיים להניח, שאף הוראתם של מרכיבי הצירופים שוה היא. כשם שטר"ף הוראתו בלשונות שמיות נדנד, 'על פורחנו נאמר, פי אף בשורש חטף הארמי יש מן המשמעות של נדנד ולא רק המשמעות המקובלת לקיחה באונס, חטיפה. ביתר דיוק: אותה ההשתלשלות הסמנטית שישנה בשורש טר"ף ישנה אף בנרדפו חט"ף, ובאמת רק מתוך כך יובן הביטוי מיתה חטופה = מיתה פתאום; וכל עיקר שימוש של חטף להביע מהירות (אמן חטופה, תנועה חטופה ועוד) בא מן "חטף עין" — נדנד העפעפים' (ההדגשה שלי. — ד"ט)³.

כיון שראיתי, שסברה זו — דהיינו שחט"ף הוראתו הראשונית נדנד היא — הספיקו לה חוקרים⁴, נתעוררתי להטיל ספק באמיתותה, אף שראיות גמורות אינן בידי.

שלוש לשונות הן הידועות חט"ף שעניינו מהירות, והרי דוגמות אחדות. בלשון חז"ל (ל"ח) ידוע שם-התואר חטוף, שהוראתו מהיר, בצירופים 'מיתה חטופה' (מו"ק כח ע"א)⁵, ו'אמן חטופה' (ברכ' מז ע"א, ירר' שם פ"ח, יב ע"ג). בצד הצורה השמנית הזאת נוהג בל"ח אף הפועל לחטוף שעניינו למהר, לבצע פעולה במהירות.

1. ספר ייבין, ירושלים תש"ל, עמ' 428-431.

2. כך בתרגום הארמי למשלי כג, כח.

3. שם, עמ' 430.

4. ש' מורג, בפעלם של ראשונים, לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 58: "בארמית השומרנית 'חטף עינא' 'הרף עין' הוא מקבילו המשמעי המדויק של 'דגרא דעינא' שבסורית". תכליתו של מאמר זה היא להטיל ספק בטענה זו.

5. על פי עדותו של מ' היגער, מסכת שמחות, ניוארק תרצ"א, עמ' 114 זוהי אף הגרסה במסכת שמחות ג, ט על פי כ"י Oxford Mich. 175.

בתוספתא שביעית ז, יב נאמר: 'אוכלין מבית המלך עד שיכלה מבית אל. אע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר. בנימין זאב יטרף — זו ארצו שחוטפת, בבקר יאכל עד — זה יריחו שמוקדמת ולערב יחלק שלל, זה בית אל שמאחרת'.⁶ מה פשרו של הפתוב 'זו ארצו שחוטפת'? בבר"ר פצ"ט⁷ נתפרשו הדברים במקצת: 'בנימין זאב יטרף... מדבר בארצו, מה הזאב הזה חוטף, כך היתה ארצו של בנימין חוטפת את פירותיה' וכו'. הא למדנו שאין חוטפת אלא לשון שהתקצרה מן: חוטפת את פירותיה. אמנם אלפק בביאורו למקום השאיר את הדברים בצ"ע, אך באו המקבילות להראות בבירור, שאין חוטפת אלא ממהרת. הגרסה המקבילה שהשתמרה בתנחומא לפרשת 'ויח' היא: 'בנימין זאב יטרף — מדבר בארצו שהיא מבכרת פרותיה', והיטיב לבאר זאת ר' חנוך זונדל בביאורו למקום: 'פשם שזאב חוטף כך הייתה ארצו חוטפת וממהרת לבשל פירותיה'. ביאור זה יכול בעל "עץ יוסף" ללמוד ממה שנאמר על נפתלי באותו המדרש בפרשת ויח: 'זו בקעת גינוסר המבכרת פירותיה וממהרת כאילה'.⁸ יתר על כן, בבר"ר באותה הפרשה⁹ נאמר על בקעת גינוסר שבנפתלי את אשר נאמר על ארץ בנימין, אך ממהרת המירה שם את חוטפת: 'נפתלי אילה שלוחה — זו בקעת גנוסר שהיא ממהרת את פירותיה כאיל'. בתוספתא הנ"ל הובא המדרש על שום סופו, מעין אסמכתא לכך שבבית אל הפירות מאחרים להבשיל.¹⁰ לחטוף אפוא כמו למחר הוא פועל עזר אדון ביאלי, הנלווה ברגיל אל פועל (עיקרי) נוסף כדי לתאר את הפעולה המהירה. אלא, לעתים, מושמט הפועל העיקרי בהיותו מובן מההקשר.

כך יש לבאר אף את הדברים בתוספתא פסחים י, ט. 'ר' לעזר אמ': חוטפין מצה לחינוקות בשביל שלא ישנו. ר' יהודה אר' אפי' לא אוכל אלא פרפרת אחת אפי' לא טבל אלא חזרת אחת חוטפין מצה לחינוקות בשביל שלא ישנו'.¹¹ ובדומה לכך בפסחים קט ע"א: 'חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא יישנו'. אמנם עניין החטיפה האמור פאן התפרש בדרכים שונות זמ"ז, אך בהיסמך על הפתוב שנדון לעיל עדיפה הצעת הביאור השנייה שהביאה רש"י (ואף הוא ראה בה עיקר) בביאורו לבבלי: 'חוטפין מצה — אוכלין מהר'. ההבדל בין לשון התוספתא ללשון הבבלי הוא בפועל העיקרי: פאן (בתוספתא) מאכילים בחטיפה, וכאן (בתלמוד) בחטף, אך פה ופה עניינו ממהרים.

חטיפה שעניינה מהירות נקריית אף בברכ' יג ע"ב: "... כל המאריך באחד

6. על פי כ"י וינה, כמובא במהדורת ליברמן לתוספתא, עמ' 197.

7. עמ' 1276 במהדורת תיאודור-אלפק.

8. בבראשית זוטא, עמ' שכה הנוסח הוא: 'זו בקעת גינוסר שהיא קלה לבשל פירותיה כאילה זו שהיא ממהרת וקלה לרוץ'.

9. עמ' 1283.

10. כך ביאר את הדברים אף ש' קליין, ארץ יהודה, ת"א תרצ"ט, עמ' 243.

11. על פי כ"י וינה.

מאריכין לו ימיו ושנותיו... ובלבד שלא יחטוף בחי"ת...". מה המאריך עותותיו בידו, החוטף ממחר ונמצא מקצר.

באותה המשמעות, של מהירות בעשיית דבר-מה, יש לבאר את הפתוב בכמ"ר פ"כ: "הרביעיות שלהן — מי יוכל למנות אוכלוסין שיצאו מאותן, שהיו חוטפות ומחבבות את המצוות". ר"ל הנשים הרבו להזדוג ולהוליד משום שהיו חוטפות (ממהרות) בעשיית המצוות מפני חיבתן אותן. וכן בהמשך: "אין אומה בעולם כיצא בהם. הרי הן ישנים מן התורה ומן המצוות ועומדין משנתן כאריות וחוטפין קריאת שמע וממליכין להקב"ה". פירש בעל 'עץ יוסף': 'חוטפין ק"ש — פי' ממהרים סמוך לקימה'.

גם דיאלקטים ארמיים יודעים חט"ף שעניינו מהירות. בענף המזרחי זכר למשמעות זו של חט"ף הן בסורית והן בארמית הפבליית. בסורית שגור הפיטוי 'מותא חטיפא'¹², מקבילו של הצירוף העברי 'מיתה חטופה' הנ"ל, וכן מצויה בה צורת תואר-הפועל: חטיפאית, שענינה מהר, בן-פזה¹³. ובארמית הפבליית מופיעה המימרה: "חטוף ואכול חטוף ואישתי דעלמא דאזליגן מינה כהלולא דמי" (עירובין נד ע"א). אף כי אפשר שפאן נשתמרה עדיין משמעותו המקורית של חט"ף (לקיחה בכוח ובמהירות), נראה לפרש כאן, בעקבות המובאות הנ"ל מהעברית שבפי חז"ל, שאף בארמית שבפיהם שימש חטוף כפועל-עזר אדון-ביאלי, ואין "חטוף ואכול" אלא 'מהר ואכול' (=אכול מהר). ואף בארמית המערבית נשתמרו עדויות לשימוש כזה של חט"ף. בדיאלקט השומרוני כבר העמיד על כך בריל¹⁴, שעטף המתרגם את פתאם אינו אלא חטף והסמיכו אל מיתה חטופה. ובן-חיים¹⁵ הביא דוגמאות נוספות ממימרי מרקה המראות שעטף (עינה), כלומר חטף (עינה) עניינו הרף עין, כלומר זמן קצר ביותר. ככל הנראה אף יש לפרש את שם העוף חט(י)פיתה, המצוי בארמית של השומרונים¹⁶ ובארמית התרגומית של היהודים¹⁷, וכן את חטופא שבארמית הנוצרית¹⁸ במשמעות: המהיר(ה). דוברי הדיאלקטים הארמיים במערב פינו את העוף הקרוי היום פפינו 'סיס' (שמו המדעי Apus) בשם שהוראתו 'המהיר', על שום שנמנה עם סדרת "המעופפים המהירים והגמישים ביותר בעולם העוף"¹⁹. גם

12. בר-בהלול, במהדורת דובאל. עמ' 1046: 'מותא דמן שלי'. ר"ל מות פתאומי, מהיר.

13. R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, I, Oxford 1879, p. 1249.

14. A. Brüll, *Kritische Studien über oxforder Manuscript-Fragmente*, Frankfurt 1875, pp. 35–36.

15. פראנקפורט תר"א, עמ' 53, שעט"ף מתרגם בתרגום הארמי של השומרונים את 'רגע', 'הלם' ו'פתאם'.

16. עואנ"ש ב, עמ' 452, ובספר ייבין, עמ' 428–430.

17. בתרגומם הארמי לויק' יא, יט ובדב' יד, יח בתרגום לאנפה'.

18. בכ"י ניאופיטי ובמיוחד ליונתן לויק' יא, טז ובדב' יד, טז בתרגום ל'תחמס'.

19. בתרגום הסורי-ארץ-ישראלי ליש' לח, יד בתרגום ליסוס' (סיס).

19. מ' דור, לכסיקון זואולוגי², ת"א תשל"ו, עמ' 225.

בערבית עוף זה נקרא בשם בעל הוראה דומה (خطيف, خطاف. ראה להלן) וכן באנגלית (swift)²⁰. אף הערבית יודעת خطف לציון מהירות, בצד חטיפה וגזילה הן כפועל (خطف — לפסוע במהירות²¹), הן כשם (פעולה) (خطفة البرق — מהירות הברק²²) ובשאר צורות נגזרות, ובכללן הפנינוי של הסיס המהיר (והסנונית) خطاف, خطيف, خطف, وخطاف جبلي²³.

אם אמנם צדק בן-חיים בטענתו הנ"ל: "וכל עיקר שימוש של חטף להביע מהירות (אמן חטופה, מיתה חטופה ועוד) בא מן 'חטף עין' — נדנוד העפעפיים" — יש להניח ארבעה שלבים בהתפתחות המשמעות של חט"ף: א. מלכתחילה הוראתו של חט"ף הייתה נדנוד. ב. כך נוצר הפיטוי חטף-עין לציון ניד עפעף. ג. אחר כך התקצר צירוף זה והועמד על חטף בלבד. ד. ומשום שניד עפעף מסמל מהירות גדולה החל חט"ף לציון מהירות. אך אף שגלגול משמעויות מעין זה, המקשר בין התנועה הנה ושוב ובין מהירות אפשרי הוא²⁴, נראית השערתו של בן-חיים רחוקה משום שאין כל ראיה לכך שלחט"ף הוראה של נדנוד בלשון מהלשונות השמיות (וזה הבסיס להשערתו של בן-חיים), ומשום שהצירוף חטף-עין, שאליבא דבן-חיים משמע מהירות שיש לחט"ף צמח על קרקעו — אינו ידוע מחוץ לארמית השומרנית בכל לשון אחרת²⁵. היות שבשלוש לשונות שמיות שונות לחט"ף הוראה של מהירות בצד הוראה של גזילה, מוטב להניח כמקובל שהוראת המהירות נסתפחה אל חט"ף בשל הקשר הסמנטי ההדוק שבין שתי הוראות אלה. מלכתחילה "ענין חטיפה היא לקחת הדבר בכח ובמהירות", כהגדרת רד"ק בס' השרשים בערכו²⁶. ברבות הימים התייחדה לחט"ף בדרך של מטונימיה מכאן משמעות של אלימות, הכאה והריגה (כגון זאב חוטף²⁷, דיב חטוף²⁸, ובערבית الخاطف = זאב²⁹, ומכאן משמעות של מהירות,

20. עיין על כך בהרחבה בעבודת הדוקטור שלי, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 228–230. כוחו של הסבר אטימולוגי זה יפה גם אם אין לזהות את חט(י)פיתה בעוף המתקרא בפניו תחמס (שמו המדעי: Caprimulgus) ואשר נקרא עד העת האחרונה ס י ס ה ל י ל, מפני דמיונו הרב לסיס. עיין על כך בעבודתי הנ"ל, עמ' 235–236.

21. E.W. Lane, *Arabic English Lexicon*, II, Edinburgh 1868, p. 765.

22. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, II, Leiden 1881, p. 384.

23. מ' גושן-גוטשטיין, מילון ערבי-עברי חדש, ב, תל-אביב תשל"ו, עמ' 574–576.

24. כך למשל הסביר ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 236–238, את צמיחתה של הוראת המהירות אצל שו"י, אף שהשערתו גופא טעונה עדיין הוכחה פני שרמז מורג, 'עיונים ביחסי משמעות', ספר ח"א גינוברג, ארץ-ישראל יד (תשל"ח), עמ' 143.

25. אמנם בפשיטתא ליהוד' י, ד נקרה צירוף כזה אך בהוראה שונה: 'למחטף עינא דאנשא' היינו לצודד את עיני האנשים.

26. מהדורת פיונטל-לברכט, עמ' 101. השוה ספרי במדבר פקנ"ז (עמ' 211): 'לחטוף

מן הבוה'.

27. בר"ר פצ"ו, עמ' 1225.

במנותק מצד האלימות, כמובא לעיל. אפשר שמשום שחוטף ומקביליו (חֲטָף, خالط) הוא דו־משמעי ייחדו דוברי והלשונות השמיות את צורת התואר הסבילה³⁰ (בעברית חֲטָף, בארמית חטיפא ובערבית خليف) כדי לציין דוקא את הוראת המהירות (מיתה חטופה).

מהי אפוא משמעותו המקורית של הצירוף חטף עין?

כדי לציין זמן קצר מאוד, כלומר מהירות גדולה מאוד, נוצרו בלשונות השונות שני דימויים (או דימויים מקוצרים, מטאפורות) שונים הקשורים לפעולת העין. יש לשונות המשוות את שיעור הזמן הקצר אל משך הזמן הדרוש להעפת מבט העין ויש המדמות את המהירות הגדולה למהירות ניד העפעפיים.

בלשונות השמיות שכחים יותר "צירופי העין" אשר במקורם ציינו נדנדוד עפעף, וברכות הימים השתגרו גם במשמע: מְהֵרָה, מְהֵרָה. העברית (נשתמרו עדויות רק מל"ח) יודעת צירופים אחדים במשמעות מיוחדת זו: הרף עין והר(י)פת עין³¹, טורף עין³² והרפסת עין³³. לכאן מצטרף אף רגע המקראי. גם אם אין הוא לשון שהתקצרה מן רגע-עין³⁴, משמעו הראשוני הוא "תנופת עפעפים, הרף עין", כהגדרת שטיינברג³⁵. הארמית (אל נכון בסורית) יודעת אף היא "צירופי עין" אחדים לציין

28. בתרגום הארמי של השומרונים לבר' מט, כו (כ"י B.M. Or. 7562) וכיו"ב בכל התרגומים הארמיים לפסוק זה.

29. ר' במילוננו הערבי הנ"ל של גושן-גוטשטיין, עמ' 575.

30. ראה על כך: י' בלאו, בינוני פועל בהוראה אקטיבית, לשוננו יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 67-81.

31. אין ספק שהרף עין שורשו רפ"ף ולא רפ"י. ככל הנראה פירשו קדמונינו את הרף מן רפ"י באשר קישרו את הרף עין עם הָרַף שהוא אף ציווי מקוצר מן רפ"י בבניין הפעיל. עיין בהערות המופיעות ב"לשוננו לעם" כו (תשל"ו), עמ' 268. הצורות הריפת עין, הרפת עין, הנקרות במדרשים לתהלים ולקהלת (עיין במילון בן-יהודה, ערך הריפה ובהערה שם) ובכ"י מינכן להיכלות זוטרי (עיין במאמרו הנ"ל של בן-חיים, עמ' 431, הערה 13), אינן "שה"פ מן הרף עין" כפי שציין שם בן-יהודה, אלא יש לבארן פשם-הפעולה מן רפ"ף בבניין הפעיל, במשקל הפעילה (ראה על כך לפי שעה בלשוננו מב [תשל"ח], עמ' 46-47, 94), כדרך הסיבה שבפסחים קח ע"א. במימר מרקה (מהדורת מקדונאלד, עמ' 15) מודמנת הצורה הארמית המקבילה ארפות עין (נקד: אַרְפּוּת). עם זאת אפשר שהצורה העברית כבר לא נהגתה כחוק: הַרְפַּת, אלא ע"ד גורת ע"ו הַרְפַּת.

32. בספרו של מ' מורשת, לקסיקון הפועל, ירושלים תשמ"א, עמ' 184, שראה אור לאחר מותו, הועתקה המובאה מן המכילתא שלא כהלכה. צ"ל: טורף עין.

33. עיין על אלה במאמרו של בן-חיים, הנזכר בהערה 1.

34. הצירוף רגע-עין נקרה ב"ספר היובלים" השומרוני, המכונה ס' אסטיר, מהדורת בן-חיים, תרפ"ז יד (תש"ג), עמ' 123. קרוב להניח שצירוף זה יצור כלאים הוא מן הרף עין ורגע, כדברי בן-חיים, בתרפ"ז טו (תש"ד), עמ' 79 הערה 32. אך אפשר שמשותק כאן (אף כי באיחור) מקורו של הביטוי.

35. שטיינברג, משפט האורים, וילנה תרנ"ו, בערפו. ובהמשך דבריו: 'כתואר פועל

זמן קצר: מטרף תמא' (לעינא/דעינא), ובלשון קצרה יותר מטרף עינא בתרגום הפחובים ה"סורי" למשלי כג, כח, (וכן מטרופיתא), רפף-עינא ומפתח עינא³⁶; ובארמית השומרונית: ארפות עין³⁷. זהו אף מנהגה של הערבית طرفة (עין), رمشة (עין)³⁸, رفة عين³⁹. וכן בלשונות לא-שמיות. בצרפתית: clin d'oeil, ובאנגלית: wink, twinkling (of an eye). כל הצירופים האלה מציינים במקורם נענוע העפעף והופכים לציין גם: רגע, זמן קצר מאוד.

בצד אלה קיימת, כאמור, קבוצה נוספת של 'צירופי עין' שני משמעות (משך זמן קצר) אשר הוראתם המקורית היא זריקת מבט. כזה הוא דינו של Augenblick הגרמני, ונראה שבהשפעתו טבע יל"ג את הצירופים: תעופת עין ומעוף עין, בהתבססו על הכתוב במשלי כג, ה: "התעף עיניך בו ואיננו"⁴⁰. ש ע ה בעברית ובארמית משמעה המקורי הוא העפת מבט, כהוראת שעי; מכאן צמחה המשמעות העיקרית של המלה, דהיינו הזמן הדרוש להעפת מבט, עת קצרה ביותר^{40א}, ובערבית נולדו שמות הפעולה لمحة (עין) و لحظة. שהוראתן משך זמן קצר מן הפעלים لمح. لحظة, שהוראתם 'זריקת מבט'⁴¹. פשם שבערבית رمشة (עין)⁴², لمحة (עין)⁴³, و طرفة⁴⁴ و لحظة⁴⁵ משמעם גם זריקת מבט וגם נדנוד עפעף, שהרי לציון מהירות גדולה אין

לעניין זמן קטן מאוד. על רגע שעניינו תנועה מהירה (לאו דוקא של העין) עיין במילונים ללשון המקרא וללשון חכמים.

36. עיין במילונים הסוריים.

37. ראה הערה 31.

38. דווי א, עמ' 558.

39. פיין סמית, עמ' 1526.

40. א' אברונין, מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג, ת"א תשי"ג, עמ' 288.

40א. השווה את הכתוב בשרידי התרגום לברא' מד, כב (עמ' 22): 'דין שביק טליא ית אבוי שעה חדא זעירא מיית'.

41. לצערי לא יכולתי לראות את מאמרו של גרין: D. Greene, In Momento, in ictu oculi, *ERIU* 21 (1969), pp. 25–31.

42. מלכתחילה משמעות رمش היא בודאי נדנוד (העפעף) ו- رمشة היא ניד עפעף כאמור לעיל. אך אילון ושנער, במילונם הערבי, עמ' 133, מעידים על כך של- رمشة דבקה אף משמעות של זריקת מבט. אף המטאפורה הערבית يخطف الارماش המובאת בספר: E. Daumas, *La vie arabe*, Paris 1869, p. 185, כאמרה הרוחת אצל הערבים (אודות סוסים) מתורגמת על ידו: Il est plus vite que le coup d'oeil (מובא במילונו של דווי, א, עמ' 384), דהיינו הוא מהיר ממעוף העין (ולא הרף עין).

43. נר, H. Wehr, *A dictionary of modern written Arabic*, Wiesbaden 1961, p. 7.

44. מציון ש- لمحة הוראתה ניד עפעף בצד ההוראה העיקרית, מעוף עין.

44. ב'פיליה דימנא', W. Wright, *Kalilah and Dimnah*, Oxford 1884, p. 70.

1.8. הוראת טרף בסורית (אולי בהשפעת הערבית) היא שליחת מבט: 'מטרפין לימינא וחירינן לסמלא'.

45. H.A. Salmoné, *An Arabic-English Dictionary*, London 1890, p. 909.

נפקא מינה לאיזה סוג תנועה מהירה של העין מתבוננים⁴⁶, כך אפשר שאף חטף עינה השומרוני עניינו מהירות העין, ואין להכריע לאיזו תנועה מהירה של העין מכונן צירוף זה, ניע העין או מעוף העין. אין לייחס אפוא לחט"ף הוראת נדנוד בטרם תימצאנה לכך ראיות פבדות משקל. מוטב להניח, כמקובל, שהוראת המהירות הטבועה בחט"ף בעברית, בארמית ובערבית דבקה בו בדרך של מטונימיה, מן המשמעות לקיחה בכוח ובמהירות, כאמור לעיל.

הערה לגיזרונן של טר"ף

אם יש קשר גנטי בין טר"ף המקראי (קצו לגזרים) וטר"ף שהעסיקנו במאמר זה (נדנוד) אפשר למשוך חוט מקשר נוסף בין טר"ף וחט"ף; שהרי טר"ף המקראי הומר בתקופת חז"ל בחט"ף (בהשפעת הארמית)⁴⁷. ועוד. פשם שהוראת שו"י עניינה נדנוד, תנועה חוזרת ונשנית (לפחות בארמית המערבית), כפי שהראה ילון⁴⁸, ומכאן צמחה הוראת התנועה המהירה והמהירות בכלל, כך יכלה לדבוק בטר"ף אף הוראת מהירות שהיא נחלתו של חט"ף⁴⁹. ובאמת אני נוטה לחשוב שקשת המשמעים הרחבה של טר"ף⁵⁰ חוזרת בעיקרה אל טר"ף שעניינו הפאה. הוראה זו נשתמרה הן בעברית⁵¹, הן בארמית⁵² ואף בערבית⁵³. מהוראה כללית זו יכלו להתפתח בדרך של מטונימיה ההוראות: קריעת הטרף והמתתו⁵⁴, גירוש, נענוע וערפוב, החלקה ויישור

46. ואולי בשל כך בחר מורג שלא להפריד בדיונו בין נדנוד העפעפיים מחד גיסא ומעוף העין מאידך, במאמרו הנזכר בהערה 4, עמ' 56-57.

47. א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, ח"א תשכ"ז, עמ' 128. לדעתו הועדף פועל שונה משום שכיחותו הרבה של טר"ף במשמעים אחדים. עם זאת נשתמר טר"ף המקראי פה ופה בלשון התנאים, כגון תוספתא סוטה יד, ז; ב"מ ח, טו. עניין טריפת השדה בידי בעל חוב, הבא בלשון האמוראים (ראה במילון בן יהודה, עמ' 1830) משתלשל, לדעתי, מטר"ף המקראי.

48. ראה הערה 24.

49. קרבה סמנטית בין טר"ף ושו"י עולה אף מן הביטוי 'הטורף את גגו' (מכשירין ב, ד), שעניינו כהגדרת בעל הערוך, המשוה את (טיח) גגו, היינו ממחקו. אמנם בן יהודה במילון, עמ' 1933, גזר את טר"ף זה מן הטרף, העלה השטות.

50. בעל הערוך מנה משישה ערכי 'טרף' במילון. מוספאי הוסיף ערך שישי וקוהוט הוסיף עליו שביעי, מבלי לכלול את טר"ף שעניינו לטמא, להביא לידי טרפה; עיין על כך אצל מ' מורשת בספרו הנזכר בהערה 32, עמ' 184-187.

51. חולין ג, ג על פי כ"י קאופמן: 'אילו טריפות בעוף... דרסה וטרפה לכותל...'. אם שהת מעת לעת ושקטה — כשירה'.

52. לדיאלקטיה השונים.

53. סאלמונה, עמ' 498. לין, כרך ה, עמ' 1874, מביא את הביטוי طَرَفْتُ عَيْنَهُ.

שעניינו להכות בחפץ פלשהו בעין.

54. הוראות הפעלים להכות ולגוף הן המתה בצד הפאה ומח"א הארמי, שעניינו הפאה, הוראתו בבניין התפעל דרך-המתה מסוימת (צליבה?): 'יתנסח אע מן ביתה וזקיף יתמחא עליה' (עז' ו, יא).

וכיו"ב. אך אפשר מאוד שעניין לנו בשורש הומונימי בעל הוראות שונות מלכתחילה⁵⁵, ואין קשר של התפתחות סמנטית בין הוראת טר"ף המקראי ובין טר"ף שהוראתו נדוּד. בין כך ובין כך, בגלל הקרבה הסמנטית הרבה שבין הוראות השורשים טר"ף (קריעת הטרף, נענוע) וחס"ף (לקיחה בכוח ובמהירות), אין תמה שבתחומים אחדים נפגשו הוראותיהם, בהשפעת מעתק המשמעות (מטונימיה). אך בכל אלה אין עדיין ראייה לכך שחס"ף הוראתו נדוּד ואף טרם נמצאה עדות שלטר"ף גופו הוראת מהירות, גם אם אמנם היה קיים קשר של תולדה בין טר"ף המקראי וטר"ף שהוא נענוע.

ב. דִּגְרָא דְּעִינָא

המונח דיגרא מציין, פידוע, את הטעמת המלרע אצל המסרנים בבבל⁵⁶. אך פשר גיזורו נעלם מעיני החוקרים. בשנת 1974 העלה מורג על הכתב⁵⁷ הצעה מעניינת לביאור גיזורו של דיגרא זה. משמצא את הצירוף הסורי דְּגָרָא דְּעִינָא, סבור היה שצירוף זה מגיה אור על תעלומת מקורו של המונח הבבלי 'דיגרא'. דְּגָרָא דְּעִינָא זה אמנם הוסבר במילון של בר-הלול⁵⁸ באופן תמוה במקצת: 'דגרא דעינא — אמתי דמטיא לה צבעא דאנש או מדם אחרין', אך מורג פירשו: "ה'דגרא' של העין היא (הדבר המתרחש) בשעה שאצבעו של אדם או דבר אחר מושמים לידה, היינו — מצמוץ העין או תנועה מהירה של העין. זאת היא משמעותה של המלה הערבית طرفة אשר בר-הלול מביא אותה כתרגומה הערבי של 'דגרא דעינא', ע"כ⁵⁹. דיגרא אפוא היא, אליבא דמורג, הטופס הבבלי של דגרא הסורי (שהיא לשון קצרה לדגרא דעינא) והוראתה: משך זמן קצר ביותר, אשר אינו אלא מהירות גדולה. לפיכך, דיגרא מנוגדת לניגרא הן בתפקידה (מלרע פנגד מלעיל) והן בפשרה האטימולוגי (קוצר זמן ומהירות פנגד אורך זמן והשהיה). מכאן הסיק מורג כי "השימוש במונחים הנוגדים 'ניגרא' ו'דיגרא' בנוי על השקפה, אשר לפיה רק ההברה שלפני האחרונה היא ההברה שאת תחולת ההטעמה בה או את היעדר תחולת ההטעמה יש לציין"⁶⁰.

יש להודות שהסבר זה שובה את הלב גם משום שנותן ביאור אטימולוגי לניגוד

55. עיין: J. Barth, *Etymologische Studien*, Leipzig 1883, pp. 27, 36. וראה אף את דברי מורשת שני"ל.

56. עיין: י' ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 185–191.

57. המאמר הנופר בהערה 4, וכן: On Some Terms of the Babylonian Massora, *Massoretic Studies* 1 (1974), pp. 67–77.

58. עמ' 534.

59. שם, עמ' 55–56.

60. שם, עמ' 55.

שבין ניגרא לדיגרא וגם באשר מגלה אצל המסרנים תפישה בלשונית מתקדמת. דא עקא, הביאור האטימולוגי לדיגרא אינו מתיישב פהלכה.

הצירוף דגרא דעינא מובא ומוגדר בשוה בשני המילונים הסוריים המפורסמים של בר-עלי⁶¹ ובר-בהלול, בני המאה העשירית. ואין פל ספק שבהגדרתם הנ"ל: "דגרא דעינא — אמתי דמטיא לה צבעא דאנש (או מדם אחרין)" לא כיונו למצמוץ העין, אלא לחבלה בעין, הנגרמת כאשר פוגעת בעין אצבע אדם או חפץ אחר⁶². שהרי אותם המילונאים מצרפים לדבריהם אף את התרגום הערבי המקביל (על פי עדותו של פיין סמית, שם): اذا طرقت الاصبع. כלומר: כאשר היפתה אותה האצבע⁶³. אמנם בר-בהלול, וכן George Karmsedinoyo במילון החשוב (אשר לא ראה אור בדפוס, על פי עדותו של פיין סמית) מוסיפים אף מלת ביאור ערבית נוספת: طرفة זו משמעה מצמוץ העין, אך משום ש-طرفة עניינה דלקת (או נקודה אדומה) הנגרמת לעין כתוצאה ממכה⁶⁴, אין ספק בדבר שלמשמעות זו כיונו המילונאים בבואם להסביר את דגרא דעינא.

המילונים העתיקים הנ"ל אינם מפירים נגזרים אחרים מדג"ר, אך Karmsedinoyo המילונאי בן המאה ה-16, אשר הוציא מתחת ידיו חיבור מילוני רב היקף, המשמר עדויות סוריות עתיקות מימיו של בר-עלי, יודע דג"ר שעניינו לגעור, לכעוס⁶⁵. קרדחי רושם במילון⁶⁶: 'דגרת עינה — طرقت عينه وهي עינא דגרתא

61. אמנם במהדורת הופמן: G. Hoffmann, *Syrisch-Arabische Glossen*, Kiel 1874, אין זכר לערך זה (ולכן ברוקלמן לא הביאו במילון), אך כידוע מתבססת מהדורת הופמן על כתב-יד Gotha 1091a, ואילו פיין סמית אשר לצורך עבודתו המילונאית בדק את כ"י Bodleian, Huntington 25 למילון של בר-עלי, מצטט ערך זה במפורש מהמילון של בר-עלי. עיין באוצרו של פיין סמית, עמ' 823.

62. בסורית עתיקה אין הוראתה של מט"א לחדור, כמתבקש כאן, אלא למט"א הוראה קרובה של להגיע (פשיטתא לבר' כת, יב), או להשיג (בר' מז, ט); בר-בהלול מפרש את מטני במילון (עמ' 1059): 'הו דקריב הוא לך וגשף בך, اصابني ر"ל: עניין ההתקרבות והגיעה. מפל מקום הערבית (ר' בגוף הטקסט) מעידה בבירור שכאן מטיא עניינה לפגוע, שהרי הפותב הסורי תירגם את דבריו לערבית. אף במנדעית מטילה עניינו גם החקף, התנפל E.S. Drower; R. Macuch, *A Mandaic dictionary*, Oxford 1963, p. 264.

63. ככל הנראה הקריאה הנכונה שם היא طرقت (ולא طرقت), היינו פגעה בה (בעין) וגרמה לה לדמוע, כפי שציין לעו בהערה למילון של פיין סמית (בעותק שהיה ברשותו) וראה על כך בהמשך.

64. ליינ, עמ' 1844; אף ל-طرفة הוראה דומה. דווי מגדירה במילון (פרך ב, עמ' 38): דלקת המתגלה בעין לאחר שזו נחבלה או נקרע בה פלי דם וכתוצאה מכך זו מתחילה לדמוע. השוה את הפתוב בילק"ש לאיוב רמז תתצ"ו: 'מבלי טרף — זה יהודה שמסר עצמו על בנימין... כיון שראה יוסף סימניו של יהודה שהוא כועס בהם, מיד נודעו... ומה הם הסימנים של יהודה, עינו של ימין זולגת דם...".

65. פיין סמית, א, 823 (משמעות זו קרובה לעניין הפגיעה וראה בהמשך).

66. P.G. Cardahi, *Al-lobab seu dictionarium syro-arabicum*, Beirut 1887.

ו ר נ געה עינ ו א עי ח ולה ענינ א יע בעי .

א ו מ ת ע ד ר: דג , דקר, א ,
 לו ר, נ ב ר, ו ה אלה: גער, ז , נ ו מ י י ו
 י דאד דגר בילדה ו ה ירוש כל הנר ה: תח ת יני עיוריס ו שרנפ
 בעינו דת

מ ל העד יו המובאות לע ל ראה בבירו שפ ו ית הו א ר
 ב ר ג ר לל י הד יר ו גיעה בעיק, דמה להור ת ר ית,
 ול רו בערב יש אף מ מעות של נדנוד הע עף המהירות אי
 למשמע זו נגי י ירה א ג א ד ע י נ ה י.
 י י ו י ו רוי , שב ל י יאנדה ה

ובדומה לכך מפרש קרדחי (עמ' 275) את דערא. גם הסורית החדשה בדיאלקט האורמי מכירה דערא שעניינה הכאבה לעיניים, על פי עדותו של אורהם⁷⁸. הצירוף דערא דעינא הוא ככל הנראה הצירוף המקורי (ולא דגרא דעינא), שהרי הפועל דע"ר שגור בכתבים סוריים רבים, בבניינים שונים, ועניינו דקירה והפאה (וכן עניין נזיפה וגערה). לדוגמה: 'תמלא דין תוב אית אמתי דמתכפפין לגו ומועין מנא ומדערן לה לעינא', ר"ל: יש אשר נוטים העפעפיים פניהם ומצמחין שערות אשר דוקרות את העין⁷⁹. קרדחי (שם) מביא את המשפט: 'דערה דבורא', כלומר עקצה אותו צרעה. וכן: דער עינה — طرف عينه أي اصابها بشئ فدمعت, כלומר: ד ע ר ע י נ ה פירושו פגע בעין (בעזרת חפץ) וגרם לה לדמוע⁸⁰.

למרות שהאותיות ג ר-ע דומות בכתב הסורי (בטיפוסים אסטרנגליא והנסטוריאני) ובכתב-יד שכיחים חילופים גראפיים ביניהן — אין להניח שבמקרה זה הקשר בין דערא ודגרא מבוסס על חילופים גראפיים⁸¹, אלא על קרבה פונטית. אפשר היה להניח שביסוד הצורות דערא-דגרא עומד דגר, שהרי ההגה [ג] מקשר יפה בין שני ההגאים [g] ר-[ג] הנבדלים רק באיזור החיתוך ובאופן החסימה, והוראת דגר בערבית: הדיפה, פריצה, מתקרבת במקצת להוראת דערא הסורית⁸². למרות זאת נראית לי עדיפה הצעתו של דובאל⁸³ המניחה שביסוד החילופים בין הגאי הלוע והגאי אחורי הלשון והוילון⁸⁴ עומדים הבדלים דיאלקטיים. בנוסף לחילופי ע-ג שצינם דובאל במלים: חרועא-חרוגא, טדערא-טדגרא, מפירים בר-עלי ר-Karmsedinoyo⁸⁵ את הגרסה ח ר י ג ליד שם הצמח השכיח בסורית ח ר י ע א (הוא החריע העברי). יש להניח אפוא שהוראת דג"ר (דע"ר) בסורית עניינה ההפאה והפגיעה ואין

A.J. Oraham, *Dictionary of the Assyrian language*, Chicago 1943, p. 78.

117

E.A.W. Budge, *Syrian Anatomy, Pathology and Therapeutics*, I, Oxford 1913, p. 79.

1913, p. 79

80. קרדחי מבחין בין דג"ר לבין דע"ר. אמנם גם זה וגם זה מציינים את הפגיעה בעין אך בעוד אשר לדידו דג"ר עניינו ההיפגעות והוא פועל עומד, דע"ר מצוין, לפיו, את הפגיעה והוא פועל יוצא (לפיכך דגרת עינא עניינו העין נפגעה ואילו דערת עינא עניינו (היא) פגעה בעין).

81. ברוקלמאן במילוןו C. Brockelmann, *Lexicon syriacum*², Halle 1928, p. 255, הניח שחרוגא השתבשה מן חרועא. אך יש להניח שלוו ולוו זכות קיום, אולי כצורות דיאלקטיות, כפי שמעידים על כך המילונאים בר-עלי ובר בהלול (עמ' 772), ראה להלן.

82. ברוקלמאן, שם, עמ' 161, קושר את דע"ר הסורי עם דגר שעניינו הפחדה.

83. R. Duval, *Fraité de grammaire syriaque*, Paris 1881, p. 37.

84. אף דק"ר הקרוב מבחינה פונטית אל דע"ר ודג"ר דומה בהוראתו להוראתם. בר-בהלול (עמ' 585-586) מצוין שזכריא מרוחא פעל "כתבא דפרדיסא" ביאר את 'לא תדעור' הנופר באגרת הראשונה לטימותיאוס ה, א (אמנם בהוראת גערה): 'לא תדקור (ותמרמר)'.
85. אליבא דפ"ן סמית, עמ' 1367.

המילונאים הסוריים מכונים בצירוף דגרא דעינא (דערא דעינא) לנדנוד העפעפיים אלא לדלקת בעין הנגרמת פעטיו של גוף זר החודר פנימה.

בר-בהלול הגדיר במילונ⁸⁶ את דגרא דעינא ואת (דו)ערא דעינא בשוה, כאמור לעיל, אלא שאת הצירוף הראשון תרגם לערבית طرفة ואת השני بخس. מעובדה זו למדים שאף לדעתו אין הבדל במשמעם של שני הצירופים האלה, ובתרגומו הערבי طرفة לא פיון לניד עפעף אלא לעין פגועה. אך בסוף דבריו שב והביא את דערא ותרגמה طرفة العين. אני סבור שאף תרגום ערבי זה מכון אל הוראת طرفة הנ"ל ומחבר המילון ראה להוסיף זאת כדי ללמד את הקורא שאף לדערא לבדה (ולא רק בצירוף דערא דעינא) משמעות זו⁸⁷. אך באשר ההוראה השכיחה של طرفة العين היא הרף עין אפשר שלפנינו עדות (אמנם בודדת) למשמע נוסף שיש לדערא אולי בעקבות طرفة הערבית המציינת הן דלקת בעין והן הרף עין⁸⁸. לכאורה אפשר ללמוד מכאן גזרה שוה. מה דגרא דעינא שוה בהוראתה לדערא דעינא (דלקת בעין), כך גם חלקו של הצירוף דגרא שוה בהוראתו לדערא; וכשם שבצד הוראה זו (עין פגועה) יש לדערא אף ההוראה הרף-עין (על פי עדותו של בר-בהלול) שמא אף דגרא הורתה על משמעות אחרונה זו. אפשרות זו אינה בלתי נמנעת. אך קודם שנמצאה עדות מפורשת אם בכתבים הסוריים ואם במילונים שלהם של דגרא (דעינא) ההוראה הרף עין⁸⁹ אין להביא מכאן ראיה שדג"ר בארמית הורה על מהירות גדולה. מורג סבור היה כי "דיגרא... מעיקרו 'דיגרא דעינא' הוא, 'הרף עין', כ'דגרא דעינא' של הסורית"⁹⁰, ועל סמך מסקנה זו יכול לטעון כי "המונח 'דיגרא' סימן, מעיקרו, את היעדר תחולת ההטעמה בהברה שלפני האחרונה"⁹¹. במאמר זה ביקשתי להראות שגם אם 'דגרא' פירושו הרף עין, חטיפה גמורה⁹², אין דגרא דעינא הסורי יוצא ללמד על פשרו הגיזרני הזה של המונח הבבלי, באשר אין הוראת הצירוף הסורי מהירות גדולה, או משך זמן קצר.

86. כך א, עמ' 534, 586.

87. ואין לתמוה שחזר והביא משמעות שנוכחה בראשית הערך. זוהי לעתים דרכו של מילונאי זה. אף בת-הוראה נוספת לדערא: דרבון (שהשתלשלה מהוראת הדקירה, בערבית زجر دفع) — הביאה בר-בהלול בראשית הערך ושב והביאה בסופו.

88. בערבית הוראות אלה מעוגנות אף בפועל طرى. בסורית אין עדות שדע"ר מציין נדנוד עפעף.

89. ודוק: אף אם דגרא הוראתה רפרוף העין עדיין אין עולה מכאן בהכרח שמשמעה אף מהירות גדולה, מיד, כשם שבשלונו אין משמש הצירוף (פ)ניד עפעף לציון מהירות גדולה.

90. שם, עמ' 57.

91. שם, עמ' 55.

92. שם, עמ' 57. אפשר לבסס טענה זו למשל על ההשערה הזאת: כשם שניגרא ודיגרא תפקידיהם מנוגדים, כך יש לשער שהוראות נג"ר דג"ר מנוגדות הן. באשר הוראת ניגרא היא, כנראה, השתהות, אורך זמן (פהוראת נוגרא בסורית) מסתמא הוראתה של דיגרא הפוכה היא, דהיינו מהירות, קוצר זמן.

הערה לגיזרונה של דיגרא

שמה תתבאר דיגרא פואריאנטה לדירגא, דהיינו דרגא, מדרגה⁹³. כשם שהטעם דרגא בא לציין את הרמת הקול⁹⁴, כך אפשר שאף המונח דיגרא (פלומר דירגא) בא לציין את הרמת הקול בסוף המלה. אף לניגרא גופו תפקיד פונטי כפול במסורה הבבלית: עם שמצביע על הטעמת המלעיל במלה הריהו טעם מן הטעמים⁹⁵. הגורם לשיפול ההגאים יכול להיות פונטי, להקלת המבטא בסביבת [r] שוטפת⁹⁶, ויכול להיות מורפוסניטאקטי בהשפעת ניגרא, בן זוגו של דיגרא, פלומר עקב גרירה תחבירית יכלו העיצורים גימ"ל ורי"ש להחליף את מקומותיהם⁹⁷. וצ"ע.

93. במנדעית דירגא הוראתה מדרגה, כפי שציין נלדקה בדקדוקו המנדעי עמ' 100.

94. א' דותן, ס' דקדוקי הטעמים, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 164-165.

95. י' ייבין, שם, עמ' 189.

96. השווה את הצורה דגריא (היינו דרגיא, מדרגות) בחוזה שנמצא בנחל חבר,

J.A. Fitzmyer; D.J. Harrington, *A manual of Palestinian Aramaic texts*, עיין: Rome 1978, p. 154.

97. ראה: י' לבני, פוחו של גרר, מקרא ככתבו ולשון כתבניתה, תל-אביב תשכ"ו, עמ'

ההגייה הפפולה של הרי"ש הטברנית

1. המחלוקת רבת השנים בדבר מהותה הפונטית של הרי"ש הפפולה במסורת הטברנית טרם נסתייעה עד פה באחד החיבורים החשובים והמקיפים ביותר מתחום ספרות דקדוק-המסורה שנוצרה במזרח, הלוא הוא "הדאיה אלקאר" (=הורית הקורא). החיבור הזה, שנכתב ככל הנכון בשלהי תקופת הגאונים, הותקן בידי מחברו בשתי מהדורות: הראשונה ארוכה ומפורטת, והשנייה מקוצרת ומתומצתת ("אלמכתצר")¹. שמו של המחבר נתעלם מאתנו ואף אין בידנו ידיעה ישירה על מקום הולדתו; אבל שיטתו, מונחיו ומשנתו של המחבר פענייני הדקדוק והטעמים, תיאוריו לביצוע הנגידות בקריאתה של טבריה ובקיאותו בפרטי מסורותיהם ופלאגותיהם של חכמי המסורה והניקוד — כל אלה, וסימנים מובהקים נוספים, מצביעים בבירור על מדקדק בן המזרח, שרכש את השפלתו הדקדוקית והמוסיקאלית מחכמי מסורה ולשון מזרחיים בהיותו עד שמיצה לדיוקי הקריאה הטברנית באותיותיה ובניקודיה, בגעיותיה ובטעמיה. אשר על פן אין נדוד של ספק ש"הדאיה אלקאר" ראוי להיחשב — עפ"י אמות המידה המקובלות בחקר ספרותנו הדקדוקית הקדומה — חיבור ארצישראלי או טברני מובהק².

2. "ספר יצירה" (להלן: ס"י) הוא, כמפורסם, המקור הספרותי הראשון לעצם מציאותה של הרי"ש הפפולה בעברית, אבל הנוסחה הידועה שלו "שבע כפולות בג"ד כפר"ת" החוזרת כמה פעמים בראש המשניות שבפרק ד והמתפרטת במשנה א: "שבע כפולות בגד כפרת . . . ומתנהגות בשתי לשונות שהם כפולות שלתמורות . . . כנגד רך וקשה תבנית גיבור כנגד חלש"³ — נוסחה זו מפיצה אור על מהות ההבדל בין שתי

1. על טיבו של החיבור וגלגוליו ראה: W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the Three So-Called Poetical Books of the OT*, Oxford 1881, pp. 102–105; W. Bacher, *MGWJ*; (1885), 475–480; א' בנודי, בית מקרא, שנה ג (תשי"ח), עמ' 6–17; א' אלדר, לשוננו, מה (תשמ"א), עמ' 242–233. G. Busi, *Horayat Ha-Qore, Una Grammatica ebraica del secolo xi*, Frankfurt am Main 1984, pp. 15–34.

2. להוכחת דעה זו הוקדש מאמרי "ההיה ר' יהודה אבן פלעם מחבר הורית הקורא" (יתפרסם בקרוב), ובו הרחבתי ופירטתי בראיות. מאמר הזה בא להשיג על הטענה ש"הדאיה אלקאר" הוא יצירה מערבית, שנכתבה בידי פרשן המקרא והמדקדק הספרדי ר' יהודה אבן פלעם (נ' אלוני, "יסודות תורת הפלשנות הטברנית", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 242–25).

3. I. Gruenwald, *A Preliminary Critical Edition of Sefer Yezira, Israel*: ראה: *Oriental Studies*, 1 (1971), עמ' 156.

ההגיות של הרי"ש, אף אינה קובעת במפורש את מסיבות ההגיה של הרי"ש הפפולה.⁴ על מציאותם של שני סוגי רי"ש בהגיותם של בני טבריה משמיענו דברים רב סעדיה גאון בפרק השני של פירוש ס"י שלו⁵, והרי תרגומם⁶:

"הכפלת הרי"ש הריהי לטברנים בקריאת המקרא ולעיראקים [=בני בבל] בדיבורם⁷ ולא במקרא. והם קוראים לאחת 'ריש מכרוך' ולאחרת 'ריש בלתי מכרוך'⁸. ומה שנוגע לנהגי העיראקים בנדון חיפשונום ולא מצאנו להם עיקרון שכלול אותם⁹, ואשר לכללים הנהוגים אצל הטברנים הרי נזכרים בפירוש בפרק הרביעי של ספר זה"¹⁰.

הכללים והדוגמאות להגיה הפפולה של הרי"ש בפי אנשי טבריה, שמוסרם רס"ג בפרק הרביעי של פירושו לס' יצירה¹¹, קובעים, שרי"ש "דגש" נהגית בצירופים פונטיים מסוימים ואילו רי"ש "רפי" הגויה בעת שתנאי ההגיה האמורים ברי"ש הקודמת אינם קיימים¹². ונעיר עוד, כי ההתניות הפונטיות הללו שונות מן המסיבות המתנות את המימוש הפפול של הרי"ש במסורת הקריאה הבבלית (ר' הערה 4 לעיל). גם במקורות אחרים של ספרות דקדוק-המסורה והבלשנות מסורים לנו כללי

4. עם זאת, הוכיח ש' מורג, שנוסחת ס"י מתפרשת לאורם של הטקסטים שבניקוד בבלי, ושעל פן דברי בעל ס"י מוסבים על מסורת ההגיה הבבלית של תקופת הגאונים, שקיימה דיגוש וריפוי ברי"ש בהקבלה למסיבות, שבהן בג"ד כפ"ת הגויות פדגושות וכרפויות. ראה מאמרו "שבע פפולות בנד כפרת", ספר טור סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 224–233.

5. ראה: *Commentaire sur le Sefer Yetsira par le Gaon Saadya*, Publié et traduit par M. Lambert, Paris 1891, p. 46

6. השוה נ' אלוני, לשוננו לד (תש"ל), עמ' 190; מורג, שם, עמ' 216; י' קאפח, ספר יצירה עם פירוש רבנו סעדיה גאון, ירושלים תשל"ב, עמ' עט.

7. מורג (שם, עמ' 221) מניח בדין, שפונת רס"ג היא לדיבור הארמי, שנהג בזמנו בפי יהודי בבל, אם כי לצידו כבר היה מקוים אז במקומות אחדים גם הדיבור הערבי. וראה גם הנחתו בעניין מקור ההבחנה הפונמית של שני סוגי רי"ש בדיאלקט הערבי שבפי יהודי בגדאד בימינו (שם, עמ' 222–223). ולעניין זה עיין גם י' מנצור, הערבית היהודית של בגדאד, פרק א, חיפה תשל"ה, עמ' 30–31.

8. פירושים רבים, שמסקנות פונטיות נחלו בהם, הוצעו למונח "מכרוך", ראה סקירתם אצל אלוני, שם, עמ' 95–96 ומורג, שם, עמ' 219 הע' 45. וראה להלן פסקה 8.

9. עיין בהצעת הפירוש של פרופ' מנצור (שם, עמ' 35) לדברי רס"ג, שלא הצליח לתת כללים ברי"ש הפפולה בפי בני בבל בזמנו.

10. אין לנו עניין להכריע בשאלה הניסוחית, אם רס"ג ביקש לומר, שיש זהות בין שני סוגי הרי"ש אצל הטברנים בקריאתם ואצל יהודי בבל בדיבורם, או שנחנך לקבוע, שיש רק הקבלה בין טבריה לבבל בעצם מציאותו של המבטא הפפול של הרי"ש.

11. מהדורת למברט, עמ' 79. תרגום עברי: נ' אלוני, בית מקרא, שנה טו (תש"ל), עמ' 37–38. ומושוה שם לנוסח כללי הרי"ש בחיבור דקדוקי המיחס ע"י פרופ' אלוני לעלי פן יהודה הנזיר.

12. לסיפום והצגה של ההתניות הפונטיות הנ"ל ר' ז' בן-חיים, קרית ספר, ל (תשט"ו), 168–169; מורג, שם, עמ' 217.

ההגייה הפפולה של הרי"ש¹³ — והללו אינם אחידים בניסוח הכללים^{13א}, בסדרם, במספרם, בדוגמותיהם ובמונחיהם — אלא שגם הם אינם מפרשים את מהותו של הפרש ההגייה שבין שתי הרי"שין, ונתפלגו החוקרים בסוגיה זאת. על סמך פירורן של המסיבות הפונטיות הקובעות את הגייתו של כל אחת משתי הרי"שין ועל יסוד הפירושים שהוצעו למונח הסתום "ריש מכרוך" היו חוקרי לשון ששיערו, שהחילוק במבטא נעוץ במקומות חיתוך שונים של שני סוגי הרי"ש, היינו שהרי"ש האחת רי"ש קדמית (חדל-לשונית-מכתשית) היא, והרי"ש האחרת רי"ש אחורית (וילזנית או ענבלית) היא¹⁴, והיו ששיערו שפונת המקורות היא להבחנה במספר הרעידות של חוד הלשון¹⁵, הרי אומר: רי"ש קדמית מרטטת (trill) לעומת רי"ש קדמית מקישה (flap).
3. מהותה החיתוכית היסודית של הרי"ש כבר היא ידועה לנו מ"ספר יצירה" גופו, מן המשנה הדנה בחלוקת כ"ב האותיות לחמש מחלקות¹⁶. וז"ל¹⁷: "עשרים ושתיים

13. ראה: P. Kahle, *Der masoretische Text des A.T.*, Leipzig 1902, pp. 38–44.
מילון בן-יהודה, ערך "ר", פרך יד, עמ' 6276–6277; נ' אלוני, לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 187–209. (לנגד עיניהם לא הייתה עדותו של "הדאיה אלקאך").
13א. ב"סימן ריש" הפלול בקונטרסי-המסורה של כ"י לנינגרד שלמקרא (שאחד מנוסחיו היה מיוחס לעלי בן יהודה הנזיר ונשתלב בס' המכלול לרד"ק) נאמר שההגייה הפפולה של הרי"ש מצויה אצל בני א"י הן בקריאת המקרא והן בדיבורם.
14. ראה: F.E. König, *Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, Leipzig 1881, p. 14.
39; מ' גוטשטיין (גושן), לשוננו, טז (תש"ט), 210 והע' 3; י"ג גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, 114–117; ד' ילין, דקדוק הלשון העברית, 26 והע' 3. לדעתם של באואר וליאנדר (בדקדוקם ההיסטורי, עמ' 163 הע' 2) נבדלה הרי"ש הטברנית המיוחדת מן הרי"ש הקדמית הרגילה בהיותה "אמפאטית" (r). המבטא הנחצי (או המגורן) של הרי"ש המכתשית ידוע מן הערבית (במסיבות פונטיות מסוימות), עיין למשל: S.H. Al-Ani, *Arabic Phonology*, The Hague 1970, p. 33.
33; בדקדוק הערבי של ימה"ב מכונה רי"ש זו "תפלים" או "תליליט", ראה: M. Bravmann, *Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber*, pp. 59–60; J. Cantineau, *Études de linguistique Arabe*, Paris 1960, pp. 48–49.
15. כך סוכרים: G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, p. 63.
63; ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, 618 (עמ' 73 בתרגום העברי); מ"צ סגל, יסודי הפונטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח, 32–33; א' גרבל, לשוננו, יט (תשי"ד), 87; מורג, שם, 218–219, 237–238. צ' הר-זהב, דקדוק הלשון העברית, ב/א, ת"א תשי"א, 184. זוהי גם דעתו של בראפמאן (בספר הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 61).
16. החלוקה של העיצורים העבריים לחמש קבוצות בהתאם למקום חיתוכם בפה נקלטה בס' יצירה ממקורות הדקדוק ההודי הקדום, בין באופן עקיף (במיצוע הבלשנות הערבית של ימה"ב או בתיווכם של חכמי פרס ובבל) בין ע"י זרמי השפעה ישירים. ר' אלדר (לעיל הע' 1), עמ' 240.

17. ס' יצירה, פ"ב מ"ג, מהדורת גרינוואלד, עמ' 147. השהה הנוסח בפירוש ס"י לרס"ג, מהדורת למברט, עמ' 74. להסבר פונטי של החלוקה הנ"ל עיין: ב"ו באכר, ניצני הדקדוק, ת"א תרצ"א, 24–25; סגל, שם, 99–100; 185–186 (1975), E.J. Revell, *JSS*, 20.

אותיות יסוד . . . חחקוקות בקול חצובות ברוח קבועות בפה בחמשה מקומות: א ה ח ע, ב ו מ פ, ג י ק, ד ט ל נ ת, ז צ ר ש . . . ז צ ר ש בין שיניים ובלשון ישן"¹⁸.
הכללתה של הרי"ש בקבוצת "אותיות השיניים" והגדרת החיתוך המתלוח לקבוצה זו מלמדים, ללא ספק, שהמדובר הוא ברי"ש קדמית¹⁹, שבסיס החיתוך המדויק שלה הוא, כמשוער, חוד-לשוני-מכתשי²⁰.

דומני, שאנו מחויבים להניח, שכשם שנוסחת "ספר יצירה" ("שבע כפולות בגד כפרת") מתאימה לדרפה של מסורת בבל (עיין לעיל הערה 4) כך גם שיטת חלוקתם של העיצורים למוצאותיהם עשויה בס"י בהתאם להגיייה המסורתית של העברית בפי יהודי בבל בתקופת הגאונים²¹, ושעל כן עלינו לשער, שבהגיייתם הייתה הרי"ש נחתכת פרי"ש קדמית²². גם במסורת הקריאה העברית של יהודי בבל בימינו ממשיכה הרי"ש להיות ממומשת פעיצור מכתשי מרטט²³.

4. אשר למסורת ההגיייה הטברנית — כל המקורות שנתפרסמו עד עתה, חוץ מן החיבור הדקדוקי המיוחס לעלי בן יהודה הנזיר, מעידים רק על מסיבות ההגיייה לשימושן של שתי הרישי"ן במסורת הטברנית שלמקרא²⁴.

עדותו של ספר "הדאיה אלקאר" (במהדורתו הארוכה), המתפרסמת כאן ראשונה²⁵, היא בגדר חידוש. מכאן — יש בה קביעה ברורה לגבי מהות חיתוכה היסודי

18. בשני כתבי-יד ובמהדורת מנטובה 1562: "בין השיניים ובלשון שכובה ושטוחה".

19. השוה י"ג גומפרץ, שם, עמ' 113; באואר-ליאנדר, דקדוק היסטורי של העברית, 162 הע' 2. על רי"ש קדמית, הנחתכת בחוד הלשון, מעידים גם יהודה בן קוריש ב"רסאלה" שלו (תרגום עברי במהדורת מ' פץ, תל-אביב תשי"ב, עמ' קפד) ור' יונה אבן ג'נאח ב"ספר הרקמה" (מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' לו).

20. על יסוד הנתונים הנמסרים בהגדרה הנ"ל אין, כמובן, אפשרות לקבוע אם הרי"ש הקדמית הייתה הגייה פעיצור מרטט או פעיצור מקיש.

21. לחיזוק הנחתנו ראוי לצטט מדברי מורג: "העובדה שהיא [=המסורת הבבלית] הייתה מסורתו של מחבר הספר [=ספר יצירה] — או מפל מקום מסורת ידועה לו — אין בה להתמיה כלל ועיקר" (שם, עמ' 233).

22. אל המסקנה, שהרי"ש הבבלית הקדומה הייתה הגה מכתשי, הגיע גם י' מנצור על סמך המלים העבריות שנשתקעו בדיאלקט הערבי של יהודי בגדאד (לשוננו, כ [תשט"ז], עמ' 49; הערבית היהודית של בגדאד, 34-35).

23. ראה: ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד — תורת ההגה, ירושלים תשל"ו, עמ' 6.

24. ראה לקמן סעיף 9.

25. הפרסום ע"פ כתב-יד הספרייה הציבורית ע"ש סאליטיקוב-שצ'דרין בלנינגרד, מס' 2390 מן האסופה השנייה של פירקוביץ (לפניי היה הסרט שבמכון לתצלומי כתב-יד עבריים של האוניברסיטה העברית). כה"י, המכיל רק חלק מן החיבור, הוא בן 51 דפים. עמוד פולל בין 21 ל-24 שורות. הפתח חצי מרובע מזרחי. האותיות הערביות, שיש בהן נקודות דיאקריטיות, הן: ע=ğ, ג=ç, ט=ğ, השלמתי את הנקודות הדיאקריטיות באותיות: ט=ğ, ט=ç, ט=ç. כחציבור המקוצר (אלמכתצר מן הדאיה אלקאר) השמיט המחבר את הדיון בסוגיית הרי"ש הפפולה.

של הרי"ש הטברנית (ומהות זו שונה משל הרי"ש הבבלי), ומכאן — יש בכוחה להפיץ אור על טיב ההפרש שבין שתי הגיותיה של הרי"ש הטברנית.

כבר בהקדמה שהקדים בעל "הדאיה אלקאר" לפרק העוסק באותיות — הקדמה המוקדשת לקביעת הסך הפולל של האותיות²⁶, המצטרף מכ"ב "אותיות יסוד" וי"ב אותיות נוספות — אנו שומעים, שבני טבריה הפירו שני סוגי רי"ש: "ינצאף עלי אלאצול איצא סתה חרוף והי בגד כפֿת; אלטבראנין יזידו עלי הדא אלסתה אחרף חרף ריש ויגעלונהא בגד כפֿת" (בכה"י, עמ' 28).

תרגום: "וייתספו על (כ"ב) האותיות היסודיות עוד שש אותיות והן בג"ד כפ"ת; הטברנים מוסיפים על שש האותיות האלה את האות רי"ש וקובעים אותן בג"ד כפ"ת". מן השער הבא אחר ההקדמה הנ"ל, "באב פי מחאל אחרוף" (שער על מקומות חיתוך האותיות), אנו למדים על מהות חיתוכה היסודי של הרי"ש הטברנית. רי"ש זו קבוצה בקבוצת "אותיות החיך", ובהגדרתו של בעל "הדאיה אלקאר" לקבוצה זו חיתוכן מתנסח כך: "פוסט אללסאן מחל לכמסה חרוף והיא גילכֿרק" (בכה"י, עמ' 210), ובעברית: אמצע הלשון הוא מקום (החיתוך) של חמש האותיות גיכר"ק²⁷. המונח "אמצע הלשון" בלשוננו של "הדאיה אלקאר" מקביל בערך למונח הפונטי *dorsum*²⁸ ומציין אל חלקו האמצעי של גוף הלשון המונח בפה והמשתרע בין "תלת אללסאן" (=שליש הלשון האחורי, ר' להלן בסמוך) לבין "טרף אללסאן" (=חוד הלשון המחתך את קבוצת העיצורים דטלנ"ת), שעל פן לפי עדותו פרי, שהרי"ש הטברנית הייתה מחותכת פרי"ש דורסאלית (ולא אפיקאלית); לשון אחר: בעל "הדאיה אלקאר" מעיד שהגייתה היסודית של הרי"ש הטברנית הייתה ע נ ב ל י ת²⁹.

אף על פי שאין בהגדרה הנ"ל החויה על אופן החיתוך, עם זאת יש בידינו לקבוע, שהרי"ש האחורית, הענבלית, נהגתה בפי אנשי טבריה כעיצור מרטט³⁰ (מסומנת

26. השוה: ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, לייפציג 1879, סעיף 4 (עמ' 26).

(3).

27. בדקדוק ההודי הקדום "אמצע הלשון" מחתך את הקבוצה החפית (סדרת C) ע"י מגע הנוצר בינו לבין החך, ואילו "שורש הלשון" מחתך את הקבוצה הוילנית (סדרת K). ראה: W.S. Allen, *Phonetics in Ancient India*, Oxford 1953, pp. 51–52.

28. ראה: B. Malmberg, *Phonetics*, N.Y. 1963, p. 26, Fig. 23.

29. הואיל ו"אמצע הלשון" נמצא בערך פנגד הענבל והוילון וחלקו האחורי של החך הקשה, הרי מבחינת מקום החיתוך רי"ש וקו"ף צריכות להיחשב עיצורים ענבליים ($q, R =$), גימ"ל וכף (הדגושות) — פרינלאריים ($k, g =$), ויו"ד — פוסטפאלטאלית. ועיין אלדר, שם, עמ' 254 הע' 57. לדעת גומפרץ (לעיל הע' 14, עמ' 114, 124) הגיית הרי"ש העתיקה והמקורית בעברית הייתה הענבלית.

30. על רי"ש ענבלית מרטט עיין: D. Jones, *The Pronunciation of English*, Cambridge 1958, p. 313–315; D. Abercrombie, *Elements of General Phonetics*, Edinburgh 1967, p. 49; P. Ladefoged, *Preliminaries to Linguistic Phonetics*, Chicago 1971, p. 52.

באל"ף-בי"ת הפונטי הבינלאומי (R) ולא כעיצור חוכך: וילוני (ן) או ענפלי (צ)³¹. קביעתנו מיוסדת על ההנחה, שלא היה אפשר לה לרי"ש אחורית חוככת לדור בכפיפה אחת עם הגימ"ל הרפה, שכן הגיית הֶג היא שהייתה בטברנית פחוכך וילוני או ענפלי. דבר זה עולה מהכללתה של ג (ביחד עם 5) בקבוצה לעצמה, שמקום חיתוכה נחשב לפי תפיסתו הפונולוגית של בעל "הדאיה אלקאר" כמשני ("פרע" בלשוננו) ומתמצע בין שני מקומות חיתוך עיקריים (המכונים "אצול"), מזה מקום חיתוכן של אהח"ע³² ומזה מקום חיתוכן של גיפר"ק. וכך היא הגדרת חיתוכה של הגימ"ל הרפה (וחוברת לה 5) בלשון החיבור הנ"ל: "ואלמחל אלתאני מן מחאל אחרוף יסמע מנה גך אלמרפיין והו תלת אללסאן ממא ילי אלחלקום קדאם אלחנך" (בכה"י, עמ' 10א).

ובעברית: "ומקום החיתוך השני מבין מקומות החיתוך של האותיות, שממנו נשמעות ג' וכ' הרפיות, הוא שליש הלשון התוכף ללוע אחריו, אל מול החך". רי"ש אחורית, ענפלי, יכולה הייתה אפוא להתקיים בטברנית לצדה של גימ"ל חוככת "עמוקה" (ן או R)³³ ולהיות מובחנת ממנה במשמע אופן, בהיותה רי"ש מר ט ט ת³⁴.

5. בתום דיונו בחלוקת העיצורים למוצאותיהם חוזר בעל "הדאיה אלקאר" לדון ברי"ש המיוחדת, הנוספת על הרי"ש ה"סודית" (הפוליה בכ"ב האותיות הקרויות "אצול"). תחילה הוא מציין, שדינה מבחינת המבטא הוא פדין תי"ו הדגושה — שאחר הקמץ — במלת פָתִים (=לשון דירה), שיש לה לפי שיטתו של בן-נפתלי מעמד ביניים בין תי"ו הדגושה בדגש קל רגיל לבין תי"ו הדגושה בדגש חזק. והרי ז"ל: "ואעלם אן

31. למהותם החיתוכית של שני העיצורים החוככים הנ"ל ר': R. Heffner, *General*

Phonetics, Madison 1952, p. 143, 153.

32. הגדרת "הדאיה אלקאר": "אהח"ע מחלהא מחל ואחד והו אלחלקום ואצל אללסאן ויסמונה אלטבראנין עקר הלשון ובית הבליעה" (ובעברית: אהח"ע מקום חיתוכן הוא מקום אחד והריהו הלוע ושורש הלשון וקוראים לו הטברנים . . .). ראה: אלדר, שם, עמ' 246 והע' 6, 7א.

33. הגימ"ל החוככת "עמוקה" יותר מן הרי"ש הענפלי מבהינת חלק הלשון המתחן אותן (ולא מבחינת נקודת החיתוך), שהוא המאפיין היחיד בהגדרת החיתוך של קבוצת גיכר"ק. ג. נהגה במיצר שבין הענפל או אחורי היולן לבין החלק האחורי ביותר של גב הלשון ואילו ברי"ש האחורית בא הענפל במגע סירוגין עם חלק קרמי יותר של גב הלשון. חיתוך הֶג העברית מקביל לחיתוך ג' הערבית הקלאסית בימה"ב, נמסר באלכתאב של סיפיה. ראה: A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, Leiden 1911, pp. 19, 71 n. 48; K. Semaan, *Linguistics in the Middle Ages*, Leiden 1968, p. 41; H. Blanc, in: *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies*, Jerusalem 1969, p. 17.

34. לדפוגד (בספרו הנזכר בהע' 30, עמ' 52) כותב, כי אין לשון המנגדת מרטט ענפלי לחוכך ענפלי. עובדה זו אף נמסרה לי משמו של פרופ' ח' בלנק. אף הוא מעיר, שידוע לו רק על סוג אחד של דיבור, שבו מצויים שני סוגים של ר' אחורית, חוככת ומרטט: במצרים — פפי דוברים שמחמת פגם של דיבור אין בהגייתם ר' קדמית — הגייה ר' R כדי להבדילה מן ג' שהיא חוככת. תודתי נתונה לו על הערותיו. עוד זאת אוסיף, כי לדפוגד (שם, שם) מעיר, כי בצורות דיאלקטיות של הצרפתית נוהגות שתי ההגיות הנ"ל של ר' ענפלי.

אלטבראניין זכרו אן להם ריש לא יקראה גירהם ואלקריב אן הוא בלדהם יפעלה והו יגרי מגרי אלחו פי לשון כְּתִים עלי ראי בן נפתלי אלדי יגְעלה הו מזולה בין מזולתיין" (בכה"י, עמ' 18ב).

תרגום הדברים: "ודע, פי הטברנים אמרו, שיש להם רי"ש שהם לבדם קוראים אותה³⁵, ומקבל על הדעת שאויר עירם עושה אותה³⁶, והיא נוהגת בדרך התי"ו בלשון כְּתִים לפי דעתו של בן-נפתלי, אשר קובע לה דרגה בין שתי דרגות". פירושה של פסקה זו מזיק אותנו ל"כתאב אלכלף" למישאל בן עזיאל. בהקדמת החילופים נאמר, פי "כל לשון כְּתִים מא כאן מנה בלחנין כאן בן-נפתלי ידגשה אעני ישר פיה זאיד עלי גירה"³⁷. תרגום: כל לשון כְּתִים, כשהתיבה מוטעמת בשני טעמים, היה בן-נפתלי מדגישה, ו"א מדגיש אותה בחזק יותר מזולתה" (=משאר תוין" של לשון כְּתִים, כשלא בא בתיבה טעם-משנה).

על בן-אשר נמסר שם, שלא הסכים לדעת בן-נפתלי, ושלפי שיטתו רק שני מקומות במקרא, שתיבת כְּתִים מוטעמת בהם בקדמא ואזלא (דבר' ו, יא; דה"א כח, יא), הם "בלשון מרובה דגשין". וראוי, לשם הבהרת העניין והמינוח, להביא פאן גם את ניסוחו של ספר "טעמי המקרא" (תרגום — עם הרחבות — של קיצור "הדאיה אלקאר"): "בג' מקומות נדגשת התי"ו מכל התי"ו הנדגשות והן וַיִּשְׁמַךְ תָּל עוֹלָם (יהו' ח, כח) ובתי"ו [צ"ל: וְאֶת-כְּתָיו] וגזכיו (דה"א כח, יא) גובריא אֶלֶף תִּלְתִּיהוּ (דנ' ג, כג). וכל כְּתִים שהם לשון מידה כגון... ושמן כְּתִים עשרים אלף (דה"ב ב, ט) דכוות' דגש³⁸ ופתח. אבל כְּתִים שהן לשון דירה... כולהו קמצין ואינן מדגשין בחזק מבלעדי ואת-כְּתָיו וגזכיו (דה"א כח, יא) שאע"פ כן הוא לשון דירה הוא מדגיש בחזק ונקמץ מפני שיש בו משרת וטעם... ויש שמוסיפין עליהן להדגיש בחזק וכְּתִים מלאים כל טוב (דבר' ו, יא) הואיל שהמשרת והטעם יחד בתיבה"³⁹.

35. מהמקור שלפנינו יש אפוא אישור לדברי רס"ג (למעלן סעיף 2), שרק הטברנים מקיימים בקריאת המקרא הגייה כפולה של הרי"ש (פגנר בני בבל שהגו שני סוגי רי"ש בדיבורם בלבד).

36. השווה בדברי פירוש ס' יצירה המיוחס לדונש בן תמים: "ואנשי א"י וטבריה הם שלמים בלשון העברי והם אשר ירשוהו והם המתארים בו והמוטבעים בשרשו. ואמנם שאר האומה ידעוהו על דרך ספור לא בטבע כי הוצאת הרי"ש הדגושה והקמצין הוא בהם כפי הראוי וירשוהו בטבע ואינה בזולתו" (מהדורת מ' גראספער, לונדון תרס"ב, עמ' כא). ועוד בדברי ר' משה בן עזרא בפתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה: "והעיר טבריה, אם פי היא 'שאמית', או יר ה וימתה אשר שותים ממנה מצטיינים בשיפור הלשון והצחות וההבעה" (תרגום א"ש הלקין במהדורתו לס' העיונים והדיונים, ירושלים תשל"ה, עמ' 31). ועיין גם נ' אלוני, ספר ולנשטיין, ירושלים תשל"ט, עמ' 128.

37. מהדורת א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' ד.

38. ב"הורית הקורא", כ"י אוקספורד 1465, 242 ע"ב: "ושל כְּתִים למידה נדגשת לגמרי".

39. מהדורת מרקרוס, פאריס שכ"ו, A III ע"ב. (מהדורת צילום: ירושלים תשל"ח, עמ' 4).

עיון מצומצם זה במחלוקת שבין בעלי המסורה המפורסמים⁴⁰ מעלה, כי בקריאה הטברנית נתקיימה הבחנה בין שלושה סוגי תי"ו דגושה: —

1. ת' נדגשת (בדגש קל) ואינה מדגישה בחוזק: כל לשון בָּתִּים, כשאין בתיבה טעם משנה.

2. ת' נדגשת בחוזק, בלשון מרובה: כל לשון בָּתִּים בשני טעמים לפי בן-נפתלי (ולפי בן-אשר רק בשני מקומות).

3. ת' נדגשת (בדגש חזק) לגמרי: לשון בָּתִּים למידה.

הסוג השני של התי"ו — הוא הנחשב לשיטת בן-נפתלי, פעדות מחבר "הדאיה אלקאר", ל"מנזלה בין מנולתין" — הריהו מעמד ביניים בין התי"ו הפשוטה (י) לבין התי"ו המוכפלת (י). הכפלה בעיצור סותם אינה אלא הארכת משך החסימה, שפירושו מבחינת ההיגוי הארכה פחותה מעט במשפה מן ההארכה הרגילה (י). עובדות אלה מסייעות בידינו בהבנת ההבחנה בין סוגי הרי"ש הטברנית. לפי שהרי"ש המיוחדת — פדברי המחבר הנ"ל — מקבילה מבחינת מעמדה לתי"ו שהיא "מנזלה בין מנולתין" הרי שמבחינה פונטית פירושו של דבר, שזוהי רי"ש, שהגייתה מתמצעת בין רי"ש (אחורית) פשוטה (R) לבין רי"ש דגושה דגש חזק⁴¹ (בסימון פונטי: RR). ההכפלה מתבטאת בהארכת משך החיתוך שלה ובהגדלת מספר ריטוטיו של הענבל⁴², היא אומר: R שהארכת משפה פחותה מעט מן ההארכה של העיצור הפעול, ומספר ריטוטיו קטן יותר מאשר ברי"ש המוכפלת (סימנה: R^R). לא רחוק להניח, שההבדל במספר הרעידות בין הרי"ש המיוחדת (הקרויה אף היא בהמשך הטקסט "מנזלה בין מנולתין") לרי"ש המוכפלת לא היה הבדל מוחשי בהגייה של הטברנים, ובפועל ממש נודחו שתי הרי"שין הללו, ז"א שרי"ש "מנזלה בין מנולתין" הייתה בעיצומו של דבר הגויה פרי"ש (אחורית) מוכפלת.

6. בהמשך הדברים — מיד לאחר שהעלה את ההשנאה של הרי"ש המיוחדת לתי"ו שהיא "מנזלה בין מנולתין" — מוסר בעל "הדאיה אלקאר" את המסיבות הפונטיות, שבהן מזדמנת הרי"ש הטברנית המיוחדת ומפרש מהם ה"מנולתין", שאותה רי"ש תופסת ביניהם מעמד מצעי:

פלריש ענדהם לה חרוף מכצוזה כמא לבגד כפת חרוף אויה ויה דזצחטס לן⁴³.

40. להרחבת העיון ראה: ספר החילופים, מהדורת א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה, מבוא אנגלי, עמ' 18; א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן-אשר, ירושלים תשכ"ו, א, עמ' 15-16; י' ייבין, פתח ארם-צובא ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 144-145; א' בנדור, תרפיץ, כו (תשי"ז), 401-402.

41. לסוגית רי"ש דגושה דגש חזק במקרא ובלשון חכמים ר' מורג, (לעיל, הע' 4),

207-216.

42. השוה: ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, 31.

43. כמדומה, לפנינו הניסיון הראשון בתולדות הבלשנות העברית להסביר תופעה פונטית בניסוח העולה בקנה אחד עם המינוח המודרני לאלופונים.

פהדא אלח חרוף חרפאן מנהא תעמל קבל אלריש ובעדהא והמא לן ואלסתה חרוף מן קבל אלריש, והדא אלריש אלמזכור לא תותר פיה חרופה אלח אלא אן יכון תחתה שוא או תחת חרופה אלח אלמכצועה בה. פאלריש אלכפיף אלדי להם מלח רתם המרכבה, רסיסי לילה, במרכבת המשנה פהדא ומה שאכלה מא כלאמהם עליהא לאן הדא ענדהם הן אלריש אלכפיף. ואלריש אלכביר ענדהם הו הראיתם, הרעימה ואמתאלהמא. ואלמנולה בין מנולתין ממא קבלה דאל כק דרכי ציון, דרכו, לדראון, ואלזאי זרזיף, [...] יזרוק, ואלצדי מצרף, [...] עד צרפת, אלתו: תרקיט, ותראה, תרביע, אלטית כל טרפי צמחה, יכסוף לטרוף, מטרות עזו, אלסמאך סרעפותיו, אללמאד לרחוץ, לרעוץ, לרצונכם, לרצונו, אלנון סרני, נרדי, פהדא אלאמתאל ואשבאההא יסמונהא מנולה בין מנולתין והמא אלדגש ואלרפה" (בכה"י, עמ' 18b).

תרגום: והרי"ש אצלם (=אצל הטברנים) יש לה אותיות מיוחדות — פמו אותיות אוי"ה לבג"ד כפ"ת — והן ד, ז, צ, ת, ט, ס, ל, נ. ושתי אותיות מבין השמונה האלה פועלות (=על הרי"ש) כשהן לפני הרי"ש או לאחריה והן ל, נ. ושש האותיות פועלות כשהן לפני הרי"ש. והרי"ש הנופרת אינה מושפעת משמונה האותיות הללו אלא אם כן יהיה תחתיה שוא או תחת שמונה אותיות המיוחדות. והרי"ש הקלה אשר להם פמו רתם המרפבה (מיכה א, יג) רסיסי לילה (שיה"ש ה, ב) בְּמִרְכַּבַּת המשנה (בר' מא, מג), ואלה וכיוצא בהם אין דיבורם עליה מפני שזו אצלם הרי"ש הקלה⁴⁴. והרי"ש הגדולה⁴⁵ היא אצלם: הָאִיְתָם (מל"ב ו, לב), הָרַעֲיָמָה (שמ"א א, ו) וכדומה. והדרגה בין שתי דרגות; ממה שלפני הרי"ש: דל"ת: פאמרך דְּרָכִי צִיּוֹן (איכה א, ד) דְּרָפּוּ (בר' כד, כא) לְדָרְאוֹן (דני' יב, ב), והווי"ן: וְזִרְיָן (תה"עב, ו) [...] יִרְלָק (ישע' כח, כה), והצד"י: מְצָרָף (מש' יז, ג) [...] עַד צִרְפָּת (עוב' א, כ), התיי"ו: תְּרַקִּיעַ (איוב לו, יח) וְנִמְרָאָלָה (יהו' יח, כז) תְּרַפִּיעַ (ויקר' יט, יט), הטי"ת: כָּל טְרַפֵּי צִמְחָה (יח'יז, ט) יכסוף לטְרֹף (תה' יז, יב) מְטָרוֹת עֶזָו (איוב לו, ו), הסמ"ך: סְרַעְפוֹתַי (יח' לא, ב), הלמ"ד: לְרַחֵץ (בר' כד, לב) לְרַעוֹת (שמ"א יז, טו) לְרַצוֹנְכֶם (ויקר' יט, ה) לְרַצוֹנוֹ (ויקר' א, ג), הנו"ן: סְרָנִי (יהוש' יג, ג) נְרָדִי (שיה"ש א, יב), ואלה הדוגמאות ודומותיהן מכנים (=את הרי"ש) דרגה בין שתי דרגות והן הדגש והרפה.

מהשנאת העדות הנ"ל עם העדות העולה מ"פירוש ס' יצירה" (לעיל פסקה 2) אנו למדים, שבעל "הדאיה אלקאר" מוסיף על הפללים של רס"ג לגבי המסיבות שבהן קיימת הרי"ש הטברנית המיוחדת, את הפלל הקובע, שרי"ש זו הגויה גם כאשר קודמות לה למ"ד ונו"ן, והן או היא בשוא⁴⁶.

מן הקטע שהובא אף מתבררת פונת המחבר בנוגע ל"מנולתין", שביניהן תופסת הרי"ש המיוחדת לטברנים מעמד-ביניים; הללו הן רי"ש פשוטה (המכונה "אלכפיף"

44. שיעור המשפט: לא אליה הטברנים מתכונים בתור הרי"ש המיוחדת, שהם לבדם

הוגים אותה בקריאתם.

45. כלומר הרי"ש הדגושה בדגש גדול (חזק).

והיא ב"מנזלה" של "אלרפה" מפאן ורי"ש מוכפלת (המכונה "אלכביר" והיא ב"מנזלה" של "אלדגש") מפאן. זו הראשונה הגויה — לאור הדוגמאות שמביא המחבר — בעת שהיא קודמת, בהיותה שואית נעה, לעיצורים ד, ז, ט, ס, צ, ת (פגון רתם, רְסִיסִי) ובעת שאינה סמוכה לעיצורים האלה אף בהיותה שואית נחה (פגון מְרַקָּה), באחת: בכל הצירופים הפונטיים שהרי"ש המיוחדת אינה הגויה בהם.

בפסקת הסיום של הקטע המוקדש לרי"ש מתאשר ערפה ההגאי של הרי"ש הטברנית המיוחדת פעיצור פפול ממש, המובחן בבירור מן הרי"ש "הקלה", הפשוטה: "ומן תאמל דלך כאן כמא זכרו אד אלפרק טאהר בין ריש רתם וריש רסיסי ללמגאורה להדה אלח חרוף אדא כאן תחתהא או תחתה שוא יתקלה טאהרא ענד כפה ריש רתם ומא מאתלה" (בכה"י, עמ' 218–19א).

ובעברית: ומי שמעיין בכך יהיה פמו שהזכירו (=הטברנים) פיון שההבדל ניכר בין רי"ש רתם ורי"ש רְסִיסִי לבין (הרי"ש) הסמוכה לשמונה האותיות הנ"ל כאשר יש תחתיהן או תחת הרי"ש שוא, יהגה אותה ב כ ו ב ד ב א ו פ נ ב ר ו ר לעומת קלות רי"ש של רתם וכד'. אות, שאמור בה לשון פובד (תקל) בהגייה, היא עיצור פפול ממש⁴⁷.

7. עדותו של בעל "הדאיה אלקאר" על סוגי הרי"ש היא בגדר חידוש לגבי המינוח הננקט כלפי ההבדל בהגייה. חידושו בהשוואה לעדויות על הרי"ש הפפולה העולות מן המקורות האחרים הוא במונחים עצמם ובפירושו ההגאי המשתמע מהם (בהתחשב בדבריו על התי"ו של לשון קְתִים. לעיל פסקה 5).

לאור מהות חיתוכה היסודי של הרי"ש הטברנית, שע"פ הגדרתו היא אחורית, יש בידינו לסכם את הדיון על הרי"ש הטברנית בהציגנו את הסכימה הפונולוגית הבאה: —

46. ככלל הזה אף נבדל חיבורנו מ"סימן ריש" הפלול בקונטרסי המסורה של כ"י לנינגראד שלמקרא משנת 1008 ושל כ"י קהיר שלמקרא משנת 1028. השוה: ס' דקה"ט, מהדורת בער ושטראק, לייפציג 1879, עמ' 7–8 (שער 7).
47. ראה: אלדר, שם, עמ' 247 הע' 11.

סוג הרי"ש	המונח	המסיבות	הערך ההגאי
רי"ש פשוטה, רגילה	"אלריש אלכפף" "מנזלה אלרפה"	כשתנאי ההגייה המאפיינים את הרי"ש המיוחדת אינם קיימים.	$R = \text{רי"ש ענבלית}$ מרטט (בעלת מספר רעידות קטן ביחס)
רי"ש מיוחדת	"מנזלה בין מנזלתיך"	1. פשקודמים לה העיצורים ד, ז, ט, ס, צ, ת והם או היא בשוא נח. 2. פשקודמים לה או בעת שבאים אחריה העיצורים ל, נ — והם או היא בשוא נח.	$R^R = \text{רי"ש מרטט}$ המובחנת מן הרי"ש הרגילה במספר הרעידות ובארכת משך החיתוך (שזה, כנראה, ל- RR).
רי"ש מוכפלת	"אלריש אלכביר" "מנזלה אלדגש"	בצורות אחדות שמסורת המקרא הטברנית קובעת בהן את סימן הדגש.	$RR = \text{רי"ש מרטט}$ בעלת מספר רעידות גדול ביחס.

8. המונח המפורסם, אך הסתום, "ריש מכרוך", המופיע בפירוש רס"ג לספר יצירה (לעיל פסקה 2), ושעל פשרו נסמכו השערות שונות בדבר טיב הגיית הרי"ש המיוחדת⁴⁸, מונח זה אינו מצוי כלל ב"הדאיה אלקאר". עם זאת בא המונח "מכרוך" בחיבור זה כלואי לזי"ן: "וקד קיל אן חם מן יגעל ללזאי"⁴⁹ חכם ויסמיה זאי מכרוך ומא וקפת להם עלי גרץ פי קולהם מכרוך פכנת אדכרה כמא אדכר גרץ אלטבראנין פי אלריש". ובעברית: וכבר נאמר, שישנו מי שקובע לזי"ן כלל, וקוראים לה "זי"ן מכרוך", ולא עמדתי על פונתם באמרם מכרוך ואני מזכירה פשם שאני מזכיר את פונת הטברנים לגבי הרי"ש⁵⁰.

אשר על פן נראה לי להניח, שרס"ג ייחס לרי"ש בטעות את הפינוי "מכרוך",

48. ראה למעלה הע' 8.

49. כך קראו אנשי טבריה לאות זי"ן, כמאמר מחברנו: "... יזידו (אלטבראנין) עלי טעם אלזאי אלף יוד פיקולו זאי וגירהם יזידו עלי דלך נון פיקולון זאין" (בכה"י, עמ' 27). ובעברית: והטברנים מוסיפים על ז' — א וי' ואומרים 'זא' וזולתם (=נתפרש במשפט קודם: אנשי מקומות אחרים) מוסיפים על אלה נ' ואומרים 'זאין'.

50. ברי, שלפינו המקור לדברי מחברת התיג'אן העברית: "וכן יש להם [=לבני א"י] זי"ן נקרא מכרוך ואינו ידוע אצלנו" (מה' דרנבורג, עמ' 81). לעניין ז' מכרוך במחה"ת עיין מורג (לעיל, הע' 4), עמ' 219 הע' 45; ח' לשם, הראל — קובץ זיפרון להרב אלשיך, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 159–161. גוף מחברת התיג'אן העברית הוא תרגום שהתקין חכם מבני תימן, כנראה במאה הי"ב, ל"הדאיה אלקאר" בנוסחו הארוך (והורחב בתוספות רבות ממקורות אחרים). הדיבור "ואינו ידוע אצלנו" מכון אפוא למסורת ההגייה של יהודי תימן.

שמעיקרו היה מכון, אצל הטברנים, לזי"ן⁵¹. אף זאת: אפשר שהמונח הפונטי "תכריר" — המשמש בדקדוק הערבי של ימה"ב לציון אופיה המרטט של הרי"ש הלשונית⁵² — הגדיל את הבלבול בהיות שורשו קרוב בצלצולו ל"מכרוך". לפיכך מנועים אנו להפליג במסקנות על מהותה של הרי"ש על יסוד פירוש המונח "מכרוך", ולא רק משום סתימתו, אלא גם — ובעיקר — משום שבדקדוקם של הטברנים, קרוב לנדאי, לא נתפנתה הרי"ש מעולם "רי"ש מכרוך".

9. ועוד זאת אוסיף: בקטע של חיבור דקדוקי שמן הגניזה⁵³, ובו פרק על דיגושן וריפיון של האותיות, נמצאת הגדרה פונטית המוסבת על הרי"ש הפפולא של בני טבריה, והרי לשונה: "ואלאכר יקאל בת[קל]ב אללסאן אע[ני] ריש וריש". מהדירו של קטע הגניזה הזה, שייחס את החיבור לעלי בן-יהודה הנזיר⁵⁴, תרגם את המונח "בתקלבל אללסאן" = בהיפוך הלשון⁵⁵, ופירש שמוצע בו תיאור הגייה המכונה לאופן ההגייה של הרי"ש המיוחדת לטברנים, שהוא "כעין דרך האנגלים, שהם מטים את הלשון לצד ימין בחלל הפה ונוגעת הלשון בשיניים ובחניכיים העליונים בצד ימין. בדרך הגייה זו הרי"ש היא באמת אות שיניים ולשון גם יחד . . . וכתוצאה מזאת הייתה הרי"ש כאילו עטופה ומגולגלה ונקראה 'ריש מכרוך' "⁵⁶.

51. פתח לטעות מעין זו עלול להיפתח מחמת ריחוקו של המחבר ממקורותיו. רס"ג חיבר את פירושו ל"ס" בבבל בשנת 931 (ר' H. Malter, Saadia Gaon, p. 117). את המונח "מכרוך" שמע אולי למד בימי היותו בטבריה בשנים 915–920 (מלטר, שם, 36). כשבא לנסח את הפסקה על הרי"ש הפפולא בתוך חיבורו הנ"ל ריחף לנגד עיניו המונח "מכרוך" שבהקשרו הרחב נופר בענין האותיות המיוחדות לאנשי טבריה, דומה שזיכרונו בגד בו, והמונח הנ"ל, שבהקשרו המקורי נתייחס לזי"ן, הועתק על ידו אל הרי"ש ("ענין זי"ן מכרוך" אינו נופר כלל אצל רס"ג). אף אלוני משער, שרס"ג ניסח את כללי הרי"ש הפפולא "באופן חופשי על פי זיכרונו או על פי רשימות בפנקסו מימי לימודיו בטבריה" (בית מקרא, טו, 39).

52. ראה: ברפאמאן (לעיל, הע' 14), עמ' 60; קאנטינו (לעיל, הע' 14), עמ' 24; H. Fleisch, *Études de phonétique Arabe*, Beyrouth 1949–1950, p. 232.

53. כ"י הספריה האוניברסיטאית בקמברידג' T-S. Ar. 32/17. נחפרסם (בצירוף מבוא ארוך) בידי נ' אלוני, לשוננו, לד (תשל"ל), עמ' 75–105, 187–209.

54. הייחוס הזה מיוסד על ההנחה (שם, עמ' 76) שתוכן הקטע "מתאים התאמה מלאה לפתוח ב'מכלול' לרד"ק" ("ב'מכלול" מובאים כללי הרי"ש הפפולא כצייטאט מתוך "מחברת עלי בן יהודה הנזיר"). אבל העיין מעלה, שעדותו של מחבר קטע הגניזה עומדת בסתירה גלויה לנמסר משמו של עב"י בספרו של רד"ק, שעל פנ נשמט הבסיס (היחיד) לזיהויו של מחבר הקטע עם אותו עב"י (ועלינו להניחו לפי שעה באלמוניותו). ראוי לציין, פי המובא ב"מכלול" אינו אלא אחד מנוסחיו של "סימן רי"ש", הפלול בשני קונטרסי מסורה הנספחים לכ"י של מקרא (ר' הע' 46 לעיל), ומסתבר שהיה ה"סימן" הזה (שער 7 במהדורת ס' דקה"ט של בו"ש) מיוחס לעב"י.

55. שם, עמ' 103 ש' 28 (ההשלמה במלח "תקלב" היא כמעט דאית). אף הוא מעיר: "אלא שאיננו בטוחים אם כך יש להרגם 'תקלב' — סיבוב, היפוך, גלגול" (שם, עמ' 102 הע' 147).

56. שם, עמ' 94. לדעת אלוני (שם, עמ' 96) המונח "מכרוך" שבדברי רס"ג (פסקה 2

הצעת פירוש זו רחוקה מן הדעת, באשר לפיה עלינו להניח (אם הבנו נכונה את פונתו של המפרש), שהרי"ש הקדמית בעברית לא הייתה ממומשת כהגה מרטט (או מקיש) אלא הייתה הגה חוכך או הגה ממושך חסר חיכוך (=frictionless continuant). לדעתי מוסבת ההגדרה "יקאל בחקלב אללסאן" על עצם ההבדל החיתוכי שבין שני סוגי הרי"ש. את מלת "תקלב" יש להבין בהוראה של 'שינוי' (של מצב, תכונה וכדו'); בקשר העניינים שלפנינו ההבדל הזה מונח בשינוי מצבה של הלשון, בין שהכונה לשינוי בחלק הלשון הפועל בחיתוך בין שהכונה לשינוי באופן החיתוך המבוצע ע"י חלק הלשון המשמש כחותך. בין כך ובין כך — ולדאבון לא הבהיר מחבר קטע הגניזה את פונתו — ברי שצריך לתרגם את ההגדרה הנ"ל על דרך כך:

והאחרון (=הזוג האחרון משבע פפולות בגדכפר"ת, והוא הרי"ש הפפולה⁵⁷) מבוטא בשינוי מצב הלשון, כלומר ריש⁵⁸ וריש.

לעיל) מכון להגייתם של אנשי טבריה (ולא של יהודי בבל) ומשמעותו היא "פרוך, מגולל (כלומר הלשון עטופה ומגוללה, כמו שהתבארה בפיטוי 'בתקלב אללסאן')".

57. הרי"ש היא האחרונה בדין על שבע אותיות בגדכפר"ת בעלות שני המימושים. קודם לכן הופיר המחבר את שש האותיות בגדכפ"ת, שכן אחת מהן מבוטאת דגושה דגש קל או רפה. את עובדת מימושה הפפול של כל אות מן השש ציין המחבר באות פפולה (כב, גג וכד'); את ההבדל במבטא הפפול שלהן לא הגדיר באופן מילולי אלא הסתפק בסימון דיגשא וקיפא, סימני הדגש והרפה של הניקוד הפבלי. את הרי"ש הפריד המחבר מן השש חץ פה לעצמה, שהרי ההפרש בין שני סוגי הרי"ש אינו מונח בביצוע חוכך מול ביצוע סוחם. לגבי שני מבטאיה לא הסתפק בציון דיאקריטי של ההבדל הפונטי אלא הביא הגדרה של ממש. במלת "ואלאכר" (=האחרון) הכונה אפוא לרי"ש הפפולה, "אעני ריש וריש" כדברי המחבר עצמו. קשר העניינים וההגדרה עצמה אינם מאפשרים לנו להניח שמלת "אלאכר" מכוונת לאחד מסוגי הרי"ש הפפולה (מהדיר הקטע סביר היה, כאמור, שמדובר כאן באחת מן הרי"שין, היא הרי"ש בהגייתה המיוחדת לטברנים).

58. יש נקודה מתחת ליו"ד בכה"י (אלוני, שם, עמ' 102 הע' 148). ואינה אלא פעין נקודת הבחן לציין את המבטא החליפי של הרי"ש.

מיון התרגום הערבי השומרני לתורה לסוגיו וזיהוי שמות בעלי-חיים על פיו

התרגום הערבי השומרני לתורה (=תעש"ל) טרם יצא לאור במהדורה ביקורתית. מהדורתו של א' קינן¹ לשלושת החומשים הראשונים, ושל י' בלוך² לאחד-עשר הפרקים הראשונים של ספר דברים, רחוקות מלהיות מדויקות. הן לא ניצלו את פתבי-היד, שהיו ידועים אז, והן מושתתות על פתבי-יד, הנמנים, בדרך כלל, עם קבוצה אחת של התעש"ל. אמת, הדעה הרווחת הן בספרות המקצועית הענפה, שנכתבה אודות השומרונים והן בקרב בני עדה זו כיום, רואה את התעש"ל כחיבור העשוי עור אחד. ברם היו חוקרים, אמנם מעטים, כגון ג'וינפול³ וקאהלה⁴, שסברו אחרת. הראשון דיבר על מקור כפול של התעש"ל — האחד מצרי והאחר סורי. לעומתו סבר קאהלה, שיש להבחין בין שני טיפוסים של פתבי-יד הפוללים את התעש"ל — האחד כולל את כל פתבי-היד הפתוחים באותיות ערביות, והם משקפים את הטקסט המקובל⁵ (textus receptus); והאחר מורכב מפתבי-יד הפתוחים אפילו עד היום הזה באותיות שומרניות, והם שמרו על צורות יותר קדומות של הטקסט.

1. A. Kuenen, *Specimen E literis Orientalibus, Exhibens Librum Geneseos, Secundum Arabicam Pentateuchi Samaritani Versionem, ab Abu-Saido conscriptam...*, Lugduni Batavorum, 1851; *Libri Exodi et Levitici Secundum Arabicam Pentateuchi Samaritani Versiorem...* Lugduni Batavorum, 1854

2. J. Bloch, *Die samaritanisch-arabische Pentateuchübersetzung, Deuteronomium I–XI, nach Handschriften in Berlin, Gotha, Kiel, Leyden und Paris mit Einleitung and Noten*. Berlin, 1901

3. T.G.J. Juynboll, "Commentatio de Versione Arabico-Samaritanâ, et de Scholiis, quae codicibus Parisiensibus n. 2 et 4 adscripta sunt", *Orientalia* II, 1846, p. 143 seq.

4. P.E. Kahle, *The Cairo Geniza*, 2nd edition, Oxford 1959, p. 56

5. כתב קאהלה שיש להבדיל בין שני נוסחים של התעש"ל — התרגום המקורי מצד אחד ועיבודו של אבו-סעיד מצד שני. ראה ביקורתו על הדיסרטציה של בלוך ב-*Zeitschrift für hebräische Bibliographie*, כרך IV, 1902, עמ' 7. שנתיים לאחר מכן, העמיד קאהלה את קבוצת התעש"ל על שלוש על פי גילו של פתבי-היד וסוג האותיות שבו הוא מועתק (ערביות או שומרניות) ראה: *Die arabischen Bibelübersetzungen, Texte mit Glossar und Literaturübersicht*, Leipzig 1904, p. xi

6. המושג "הטקסט המקובל" של אבו-סעיד מצוי בשימוש החוקרים והמלומדים, כנראה, החל בקאהלה (1902). ראה מאמרו שהוזכר בהערה הקודמת, ואין הוא הולם את

שאלת חלוקת התעש"ל לקבוצות נדונה בהרחבה בחיפורי "התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים"⁶. מסקנתי היא: יש להבחין בין ארבע קבוצות של כתבי-היד של התעש"ל; שתיים הראשונות הן עיקריות, ושתיים האחרונות רק משניות. קבוצות אלה הן:

(1) התרגום הערבי השומרוני הקדום (=התעש"ק), שנעשה לפני המחצית השנייה של המאה הי"ג לסה"נ. יחסו של המלומד השומרוני הידוע, אבו-אלחסן אלצורי (אב חסדה הצורי, שלהי המאה הי"ב וראשית המאה הי"ג לסה"נ, דמשק), אל התעש"ק אינו מוכח כל צורפו מן המקורות הפתוחים העומדים לרשותנו. כתה"י התלת-לשוני שכם (פית-הפנסת) ⁷⁶, שהוצתק בשנת 1204 לסה"נ, הוא הקדום ביותר, הנושא תאריך והידוע לנו.

(2) הטקסט המעופד של אבו-סעיד בן אבי אלחוסין בן אבי סעיד — המאה הי"ג לסה"נ, מצרים (=טמא"ס). אבו-סעיד מודיע במפורש בהקדמתו לנוסח התרגום שהכין, כי גמר אומר לעבד ולהגיה נוסח (או נוסחים) של התעש"ק, שהילך, או הילכו, בקרב בני עדתו במצרים. לדעתו של אבו-סעיד מדובר בתפסיר של רב סעדיה גאון (882–942), ולא בתרגום, שהוא מעשה ידי אבו-אלחסן, כפי שסברו מקצת השומרונים אז. כתב-היד Arabe 5 שבבית-הספרים הלאומי בפאריס (לפחות משנת 1514) נחשב לאב-טיפוס של הטמא"ס המצוי אם בשלמותו ואם בחלקו בכעשרים וחמישה כתבי-יד, הפתוחים ברובם המכריע באותיות ערביות.

(3) נוסח התרפוכת (נ"ת), דהיינו הנוסחים של התעש"ק ושל הטמא"ס משמשים בערפוביה. שני כתבי-היד שכם (פית-הפנסת) Ms. Sam. C 2 ו-4, שבספריית הפוליאנה, משקפים נוסח זה של תרפוכת. באמרנו שבשני כתבי-היד האלה משמשים התעש"ק והטמא"ס בערפוביה אנו מתכוונים לומר, שתכונות אופייניות של התעש"ק מחד גיסא, ושל הטמא"ס מאידך, מקיימות בצותא פאותו כתב-יד. לקבוצה זו של נוסח התרפוכת שייך כתב-היד Bod. Or. 139 (הידוע בשם Usorius II) הפולל בתוכו, בנוסף על התעש"ל, גם קטע מהתפסיר של רס"ג.

(4) נוסח המושחת בעיקרו על תפסיר רס"ג. התרגום הערבי לתורה שבכתב-היד התלת-לשוני Or. 7562 שבמוזיאון הבריטי (מן המאות הי"ג–הי"ד, עברית, שומרנית (ארמית) וערבית, כתוב באותיות שומרניות) הוא במהותו תרגומו של

המציאות השומרנית. יש מלומדים, כמו א' הלקין, שדיברו גם על טקסט רשמי (Official text) ראה: A.S. Halkin, "The Relation of the Samaritans to Saadia Gaon", *Saadia Anniversary volume* (American Academy for Jewish Research, Vol. II) New-York, 1943, p. 283; "the Scholia to Numbers and Deuteronomy in the Samaritan Arabic Pentateuch" *JQR*, 34 (N.S) 1943–44, pp. 43, 45, 46

6. ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, מבוא למהדורה ביקורתית (חיבור דוקטור), ירושלים, חלק א', 1977, עמ' 158–263. להלן שחאדה א, ב, ג.
7. תיאור כתבי-היד של התעש"ל המופרים במאמר זה נמצא בדיסרטציה שהוצגה בהערה הקודמת, שם, עמ' 273–332.

רס"ג. שינויים קלים נעשו בתפסיר רב סעדיה (=תר"ס) כדי להתאימו במידה מסוימת לנוסח התורה השומרונית או לפרשנות השומרונית.

החלוקה לקבוצות של התעש"ל, שארבעת מרפיביה נמנו לעיל בלויית כמה פרטים יסודיים, היא מחויבת המציאות לאור דבריו של אבו-סעיד המעבד, בשני מקומות. האחד — בהקדמתו הנ"ל לתרגום שהוא התקין. בהקדמה זו פותח המחבר בין השאר:

"...أنتى لما رايت ترجمة الكتاب الشريف التى بايدي اصحابنا كثرهم الله واصلحهم مفسودة صورةً ومعنىً لجهلهم باللغة العربية مع كون بعضهم يزعمون أنها ترجمة الشيخ الفاضل أبى الحسن الصورى رحمه الله وليست له ولا يستحل⁸ ان ينطق بها وخصوصاً ما ترجم فى بلכתך. لשוב מצרימה (במקור באותיות שומרוניות) مما هو كفر صراح وما وقع مشبهاً له ואנא هي ترجمة الفيومي عالم اليهود قابله الله اقتضت المصلحة عندي ان اترجم هذه النسخة وما تقدمها وما قد اكتب بعدها ان شاء الله تعالى بعبارة صحيحة فصيحة..."

והתרגום: "הריני כאשר ראיתי טעם לפגם הן בצורה והן בתוכן שלתרגום הספר הקדוש אשר בידי חברינו — ירבה אלהים מספרם ויטיב עמם — וזאת בגלל אי-ידיעתם את הלשון הערבית. אמנם מקצתם טוענים, שהתרגום הוא מעשה ידי השיך הנכבד אבו-אלחסן אלצורי, ירחמנו האל, אך לאמתו של דבר אינו מעשה ידיו. אין לחשוב למותר שהתרגום הוא מוצא פיו ובמיוחד תרגום הדברים: "בלכתך לשוב מצרימה" (שם' ד, כד), שהם בגדר כפירה גלויה וכיצא באלו הדברים. התרגום הוא מעשה ידי אלפיומי (רס"ג), חכם היהודים, יגמול לו האל כעושו. אי לכך, טובת העניין הניעתני לתרגם את הספר הזה, לתרגם את שקדם לו ולכתוב את שאכתוב לאחר מכן, אי"ה ית' — כל זאת בלשון נכונה וצחה...". המקום האחר, שבו מדבר אבו-סעיד המדובר על דרכו בעיבוד אגב הדגמות, משתרע על פני חמש-עשרה הערות שוליים (حواش, סכוליה, גיליונות) מתוך 63⁹, הוזרעות אור על שיטת עיבודו, ומתי ראה צורך להמיר ביטוי מסוים בביטוי אחר, שהיה מקוים בנוסחים הקדומים שעמדו לנגד עיניו. נסתפק כאן בשלוש דוגמאות:

(א) בהתייחסו למלה רקיע (ברא' א, ו) אבו-סעיד פותח, שתרגמה ملك (=גלגל הרקיע), כי צדק מי שתרגמה באחת מן המלים: السماء (=השמים), רקيع (=רקיע), عرش (=פס המלכות), וכי התרגומים جمد, جلد, بساط משובשים הם. יש לציין, כי

8. במקור "יסתחיל" מלשון "חול" פלומר: היה מן הנמנע, בלתי מתקבל על הדעת, ואילו הצורה המתבקשת מן ההקשר היא "יסתחל" מלשון 'חלל' פלומר: חשב למותר, התיר.
9. הערות השוליים של אבו-סעיד המתייחסות לשלושת החומשים הראשונים מצויות במהדורתו של א' קינן לתעש"ל שהוזכרה בהע' 1. הערות השוליים המתייחסות לבמדבר ודברים ראו אור ואף תורגמו לאנגלית במאמרו של א' הלקין ב-JQR, שהוזכר לעיל בהע' 5.

ג'מדה, ג'לד (אך לא בסאט) ואף ג'מאד מצויזות פתרגום רקיע בכתבי־יד שמלפני תקופתו של אבו־סעיד, פגון: כתה"י שכם (בית־הפנסת) 6 הנ"ל.

(ב) תרגום הצירוף פתנת פסים (ברא' לו, ג) משמש את אבו־סעיד כדי למתוח ביקורת על תפסיר רס"ג, המשתמש ב"תוניה" ¹⁰ לתרגום הצירוף הנזכר. לדעת אבו־סעיד התרגום הנכון במקום הזה וכל מקום, שבו נזכרת פתנת, אינו חורג מן הלבוש לעזר הפשר, והפסוק ברא' ג, כא מאמת, אליבא דאבו־סעיד, את התרגום **قميص** (=חולצה). ואלה דברי אבו־סעיד פלשונם וככתבם:

"ورد في ترجمة القومى تونية والترجمة الصحيحة في هذا المكان وفي كل مكان ذكرت فيه כתנת (במקור פאוחיות שומרוניות) لا خروج له عن القميص والمحقق لهذه العبارة قوله وصنع القديم لأدم ولزوجته قمصان جلود والبسها".

יצוין, כי תוניה פתרגום של פתנת מצוי בכתבי־יד של התעש"ק, למשל, Add. 714 שבקמפריג' וברפריני Or. 1 שברומא.

(ג) חנת המזבח (במד' ז, י) מתורגמות בידי אבו־סעיד במלים "قربان المذبح" (=קרפן המזבח), והוא מוסיף, כי המלה **תעשין** אינה קיימת בלשון הערבית (وليس في اللغة العربية تعشين). "חנופה" = תעשין מקיימת בכתבי־יד קדומים של התעש"ל, כמו שכם (בית־הפנסת) 6, 18 ו־Add. 714 הנ"ל. האמת היא, שהמלה **تعشين** מתועדת בערבית הספרותית במשמע של "לאמוד, לשער", והיא קיימת בלהגים ערביים, פגון של א"י¹¹, במשמעות "חנופה". יצוין כי המלה **תעשין** אינה קיימת בלהג המצרי ומשום כך כתב אבו־סעיד את שכתב לעיל.

10. יש להעיר שבפולוגלוטה משתמש רס"ג במלה ג'בה = גלימה, אולם, על פי רוב רס"ג מתרגם את פתנת ב"חוניה", השה: R. Ecker, *Die arabische Job-Übersetzung des Gaon Saadia Ben Josef Al-Fajjumi, ein Beitrag zur Geschichte der Übersetzung des Alten Testaments*, München, 1962, p. 186. המלה **قريبه** אינה, ככל הנראה, ערבית במקורה. דו"ז במילוננו (פרד' א' עמ' 155) גוזר אותה מיונית ומפרשה כ"בגד פמרים". הוא מסתמך על מילוננו הצרפתי-ערבי־מצרי של בוקטור, 1821. דומני, שבסביר יותר להניח שמקור המלה הוא שמי, הואיל והיא מצויה בכמה לשונות שמיזות: אכדית, ארמית, סורית ואתיופית, (השה המילונים של גוניוס ושל אבן־שושן). ריב"ג במילוננו — השרשים — ערך כתנת פותב בין השאר: "واعلم ان الکتנת وال מעיל سواء في بعض المواضع. ودليل ذلك قوله: ועליה כתנת פסים כי כן תלבשנה בנוח המלך הבתולות מעילים" (שמ"ב יג, יח); ר' מהדורתו של Ad. Neubauer, אוקספורד, 1875, עמ' 335.

11. למשל, בלהג השגור פפי, פפר יסיף, 12 ק"מ צפונית-מזרחית לעפן; ובלהג שכם היום, ובמאה ה־17 על פי עדות המובאת במאמרו של הלקין על הערות השוליים של אבו־סעיד, שהוזכר בהע' 5, עמ' 50 הערה 1. יצוין כי המלה הערבית המדוברת "تعشين" קיימת בכתבי השומרונים מאז ראשית המאה ה־19 לסה"נ. לפנינו אפוא, עד כמה שידיעתי מגעת, העדות הקדומה ביותר על מלה זו, השגורה עדיין בפיו דוברי הערבית בארץ. משמעו של "עשין" (בניין 2) כיום הוא רחב — שימוש ראשון במכלול מגוון של חפצים פגון: רהיטים, מכונות, דברי לבוש ונעליים, פלי-בית.

באופיין של שתי הקבוצות הראשונות של התעש"ל, באשר למלאכת התרגום, ענייני לשון, הזיקה לתר"ס, לחומש השומרוני העברי ולתרגום הארמי כבר דנו ואכמ"ל¹². לאחרונה הופעו כמה דברים על סוגיו של התעש"ל בחיבורו של דוד טלשיר: שמות בעלי־החיים בתרגום הארמי של השומרונים¹³. אני מבקש להתייחס לדברים אלה, להעיר כמה הערות ולהעמיד עניינים על דיוקם. טלשיר, שאמנם הוא מודה בערך המוגבל של בדיקת אופני התרגום לשדה סמנטי מצומצם — שמות בעלי־החיים, לשם מיון כתבי־היד של התעש"ל לסוגים, סובר, כי הרחבת יריעת הבדיקה עשויה להוביל לתוצאות הטובות ביותר. הרי על פי בדיקת אופני התרגום הערבי לשמות בעלי־החיים בתעש"ל מגיע טלשיר בחיבורו למסקנה: "התברר, שברגיל אין הבדלים גדולים בין קבוצות כתבי־היד, כפי שהעמידן שחאדה בעבודתו"¹⁴.

המצוי בנושא התעש"ל יודע, כי נוסחים ממנו היו מצויים בקרב עדת השומרונים בסוריה הגדולה ובמצרים במאות ה"א–ה"ב לסה"נ, הוי אומר, בתקופתם של שני החכמים השומרוניים הידועים — מהרב אלדין יוסף בן סלאמה אלעסכרי (שכם, אשקלון) ואביראלחסן אלצורי (דמשק). נוסחים אלה, לפי דעתו של אבו־סעיד (המאה ה"ג), היו מעוותים הן באשר לצורה והן באשר לתוכן והיו מושפעים מן התפסיר של רס"ג (ראה חלק מהקדמתו שהובא לעיל). על כן החליט אבו־סעיד לעבד ולהגיה נוסחים אלה ולהתאימם, לדעתו, לנוסח התורה השומרונית ולמסורת הפרשנית השומרונית¹⁵. "עיוותים" אלה מוזכרים בהערות השוליים, שחיבר אבו־סעיד והוסיף על הנוסח המעובד של התעש"ל, מעשה ידיו, המקוים היטב בכתב־היד Arabe 5 שבבית־הספרים הלאומי בפאריס. לנוסח הפולל את ה"עיוותים" הללו, היינו לאותם כתבי־יד המשקפים תעש"ל, שקדם למלאכת עיבודו של אבו־סעיד, קראתי בשם תעש"ק. ידועים לנו ארבעה כתבי־יד של התעש"ק, שהועתקו בראשית המאה ה"ג לסה"נ, היינו, לפני תחילת עבודתו של אבו־סעיד — המחצית השנייה של אותה מאה. ארבעת כתבי־היד הם: שכם (בית־הכנסת) 6; 18; Add. 714 בקמפריג' ו־ Barb. Or. 1 שבואטיקאן. (תאריכי ההעתקה לפי הסדר: 1204, 1215, 1219/20, 1226/7 בחלקו הקדום).

תוצאות חקירת טיבם של כתבי־יד אלה ואחרים (למעלה מארבעים) על פי

12. שחאדה, א' עמ' 177–198: אופיו של התעש"ק; עמ' 199–251: אופיו של הטמא"ס.

13. שמות בעלי־החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים, אדר א' תשמ"א (דיסרטציה) עמ' 288–290, להלן — טלשיר.

14. טלשיר, עמ' 289. הוא מוסיף באותו מקום ואומר: "מסך כלל הצעות התרגום התייחודה כל קבוצה מבין 4 הקבוצות: C(V), א"ס, B והמ' 6 עד 9 הצעות תרגום מיוחדות לה בלבד". ובהע' 5 שם, הוא קורא לקבוצות אלה בשם כתבי־יד.

15. שחאדה, א, עמ' 158–263.

קורפוס מקרי של 43 פרקים מחמשת חומשי התורה, באשר לשימושי לשון, למלאכת התרגום, היחס למקור העברי, לתרגום הארמי ולתפסיר רס"ג כבר הובאו בחיבורי¹⁶. לאור מצב זה של הדברים אנו סבורים, כי צמצום השדות הסמנטיים הנבדקים בתעש"ל או הרחבתם, אין להם ולעצם החלוקה לקבוצות של התעש"ל ולא כלום. עם זאת יצוין, כי בדיקה שיטתית של שדה סמנטי מסוים, תורמת, ללא ספק, בסופו של דבר, למהותה של התמונה הבסיסית של כל אהת משתי הקבוצות העיקריות של התעש"ל — התעש"ק והטמא"ס.

מדבריו של טלשיר אפשר להסיק, כי קיימות שתי קבוצות של התעש"ל¹⁷: האחת כוללת את שלושת כתבי-היד Vatican Barberini Or. 1; שכם (בית-הפנסת 4 ו-6¹⁸; את מהדורת קינן לטמא"ס¹⁹ (בלשונו של טלשיר א"ס, כלומר: אבו-סעיד), ואת המליץ²⁰ — מילון שומרוני תלת-לשוני, עברי, ערבי וארמי. האחרת כוללת את כתב-היד Or. 7562 שבמוזיאון הבריטי. חלוקה זו אינה הולמת את המציאות. כתב-היד ברברני ושכם (בית-הפנסת) 6 נמנים עם הקבוצה הראשונה — התעש"ק, ואילו כתב-היד Or. 7562 (מסומן אצל טלשיר באות J, בעקבות ל' גולדברג²¹ וא' טל²²) שייך לנוסח המושתת בעיקרו על תפסיר רס"ג. לא ידעתי, לשם מה טלשיר דוחק את "המליץ" אל קבוצות התעש"ל, כאשר הוא מסתמך על דבריי²³. הרי בשום מקום בחיבורי אין "המליץ" כלול בתוך שום קבוצה של התעש"ל. באשר לטיבו של הטור הערבי בתוך מילון זה יצוין במה שכתבתי שם, עמ' 106–109.

יצוין, כי מה שטלשיר כותב על ייחודו של כתב-היד Or. 7562 בדבר דרך התרגום לערבית של שמות בעלי-חיים, מיתוסף למכלול ההבדלים שבין התרגום הערבי בכתב-יד זה (הטור השמאלי) לבין תר"ס. באמרי שהתרגום הערבי בכתב-היד האמור הוא סעדיאני במהותו. מתפקד אני, בין השאר, שהוא הולך בעקבות סעדיה, לעתים לא רחוקות אפילו פשמדובר בתרגום הנוגד את המסורת ואת הפרשנות של השומרונים. דוגמה לכך משמעות המלים עשק פי התעשקו ברא' כו, כ, המתורגמות בכתב-היד Or. 7562 ובתפסיר של רס"ג במלים "שעלא למא אשתעלו מעה". תרגום

16. ראה הע' 12, שם.

17. טלשיר, עמ' 289, סעיפים ה-ו.

18. עיין בהע' 7.

19. עיין בהע' 1.

20. יצא לאור בידי ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים, חשכ"ו, עמ' 20.

440–616.

21. L. Goldberg, *Das samaritanische Pentateuchtargum, eine Untersuchung*

seiner Handschriften Quellen, Stuttgart, 1935

22. א' טל, התרגום השומרוני לתורה, מהדורה ביקורתית, בראשית, שמות,

אוניברסיטת תל-אביב, תש"ס, ויקרא, במדבר ודברים, תשמ"ב.

23. ראה הע' 14. והמליץ = ו. = כ"י ברברני, C = כ"י שכם (בית-הפנסת) 6.

זה אינו עולה בקנה אחד עם מסורת ההגייה של השומרונים, שבה, כידוע, נתלכדה השין השמאלית בשין הימנית²⁴. עם זאת יש להעיר, שלפי האחוזים המובאים בסעיף ו' אצל טלשיר מסתבר, שהמחבר בדק כ-113–118 הצעות תרגום של בעלי־חיים בטור הערבי של כהנא²⁵ Or. 7562. חבל שהצעות תרגום אלה לא מצאו את מקומן ב"לוח מסכם"²⁶, הפולל 121 ערכים. ב"לוח מסכם" זה מובאות עשר הצעות תרגום בלבד המתייחסות לכתב־היד הנזכר²⁶. המעוניין למצוא, למשל, את הצעות התרגום לערבית של שמות בעלי־החיים המופיעים בספר ויקרא פרק י"א על פי כתב־היד Or. 7562, עליו לפנות לעמוד 109א שבמיקרופילם — ס' 21057 (א' ס' 8449, כפילים) שבמכון לתצלומי כתבי־יד עבריים שעל יד ביה"ספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

לא כל כך ברור, מדוע אין לדבר על מסורת לשון שונה, כשמדובר על הלשון הערבית²⁷. כבר ראינו לעיל, כיצד אבו־סעיד באחד מגיליונותיו פותח, כי המלה "תעשין" אינה משמשת בלשון הערבית. מלה דיאלקטית זו (ר' הע' 11) לא הייתה ידועה לאבו־סעיד שדיבר להג ערבי מצרי אך מקוימת, כאמור, בנוסחים של התעש"ק.

דומה אני, כי יש להשוות בין הצעות התרגום של נוסחי התעש"ל לבין אלה שבנוסחי התרגום הארמי השומרני (=תא"ש) לתורה, ואין להכליל ולדבר על כלל התרגומים הארמיים היהודיים והנוצריים. הבדיקה העלתה, שהצעות התרגום בתעש"ל לשמות: בהמות, בָּעִיר, חֹלֶד, חֹמֶט, חֲסִידָה, פְּרִים, צִלְצֵל, צִרְעָה, עוֹלוֹת בקנה אחד עם נוסחים של התא"ש.

לית מן דפליג, שאין להסתפק בקביעה הכללית האומרת, שקיים הבדל לשוני בין התעש"ל (בלשונו של טלשיר התהע"ש)²⁸ ותר"ס, אלא יש לבדוק ולציין, אם הבדל זה גורם להיווצרות משמעות שונה אם לאו. ייתכן שהיה עליי לומר זאת במפורש, אף שהדברים מובנים מאליהם²⁹. לשם הסרת כל ספק, יציין, שבסעיף א' עמ' 246 בחיבורי נאמר, שלשונו של אבו־סעיד שונה מן הלשון הנקוטה בידי רס"ג כמעט במחצית מספר מלות הריאליה שנבדקו. הסעיפים ד–ה שבאותו עמוד מדברים בשוני, המוביל להבדל במשמעות³⁰. בהזדמנות זו אוסיף ואציין, שבכמה מקרים שוני מהותי בין תר"ס לטמא"ס ניתן לזקוף, ככל הנראה, לכך, שהטמא"ס נועץ באחד מנוסחי

24. הש' הערתו של בן־חיים במליץ, הוזכר בהע' 20, עמ' 549 שורה 276–277.

25. טלשיר, עמ' 295–355.

26. טלשיר, עמ' 299, 309, 314, 316, 329, 335, 342, 350, 355.

27. טלשיר, עמ' 288, סעיף ב. "משום שעניין לנו כאן בלשון שאינה ארמית אין לדבר

על מסורת לשון שונה, אף קל יותר לקבוע את השוני במסורת הביאור."

28. טלשיר, עמ' 288, סעיף ד. (אגב שם פתוח בטעות דפוס "התהא"ש").

29. שחאדה א, עמ' 229 למשל.

30. השוה טלשיר, עמ' 290.

התא"ש. לדוגמה: תבת, ברא' ו, יד מתורגמת לערבית במלה "ספינה" וכך גם בטור הארמי שבכתב־היד שכם (בית־הפנסת) 3 (סימנו A אצל פיטרמן³¹ וטל³²); גביע, ברא' מד, ב מתורגמת לערבית במלה "צאע" וכן בכתב־היד שכם (בית־הפנסת) 3 ובקטע מלנינגרד (סימנו m במהדורת טל) "צעיי" ובמליץ "צעיה"; פער, שמ' כה, לט בערבית "קנטאר" ובטור הארמי של כתב־היד שכם (בית־הפנסת) 6 ושל המליץ — "קנטר": וקשתיו, שמ' כה, כט, בערבית "ואקדאחה", ובשני כתב־היד Or. 7562 ושכם (בית־הפנסת) 6 המונחים ביסודה של מהדורת טל וכן בשאר כתב־היד המפרנסים את מדור חילופי הגרסאות, התרגום הארמי הוא: "וכסיו". לצערי נפלו בעמ' 249 בחיבורי כמה שיבושים בשלושת הטורים הראשונים ולהלן התיקון:

ה מ ק ו ר	מ ר א ה מ ק ו מ	ה ת פ ס י ר
חשן ואפר ומעיל	שמ' כח, ד	בדנה' וצדרה' וממטר
כתנת (וכתנת)		ותוניה
נפך ספיר ויהלם	שמ' כח, יח; לט, א	כחלי ומהא ובהרמאן
לשם שבו ואהלמה (ואחלמה)		
מגבעות (תחת אבנטים)		

מדבריו של טלשיר³³ אנו למדים, ש-40% מכלל הצעות התעש"ל המקיימות בכתב־היד שכם (בית־הפנסת) 4, 6, ברברני ומהדורת א' קינן (A. Kuenen), שהן 46 מקרים, שונות מתר"ס. מתוך מספר זה — 46 הצעות תרגום (בכלל זה וריאנטות לשוניות³⁴) — מנה טלשיר 24 הצעות תרגום "המשקפות הבדלי לשון בלבד³⁵, והשאר — 22 — הן מהותיות³⁶. יוצא אפוא, שב-75 הצעות התרגום הנותרות של בעלי־החיים, זהות הן בתעש"ל ובתר"ס. איני מתכוון לדון פאן בהרחבה בעניין, אם הצעות התרגום הערביות פגון "בקר" בתר"ס ו"עואמל" בתעש"ל הן בחינת "הבדל לשוני בלבד". אמת, שתי המלים הערביות מכוונות לאותו בעל־חיים — בקר, אך הראשונה כללית והשנייה (הגרסה המשמשת בלהג השגור פפי — כִּפְרִי יִסְיָה, הגליל המערבי — היא עִמְאֵל כנגד בִּטְאֵל, ומשמעה שור לחרשה. צורת ריבוי של שתי

31. J.H. Petermann et C. Vollers, *Pentateuchus Samaritanus ad fidem librorum manuscriptorum apud Nablusianos reperiuntur*. Berlin, 1872-91.

32. הוזכרה מהדורתו בהע' 22.

33. טלשיר, סעיף ד עמ' 288-289.

34. פגון: "צדאה" בתעש"ל לעומת "צדי", "צדא" בתר"ס, המתרגמות את השם

איה.

35. טלשיר, עמ' 289 הע' 2.

36. טלשיר, עמ' 289 הע' 3.

חיבות אלה במובן האמור אינה בנמצא) ספיציפית. וכן ייאמר לגבי הצעות התרגום הערביות לשמות איל, גור, חגב, חיה, מלאכה, עז, עיט, ערוב (על זה להלן), צאן, שה, שעירה, תיש. יתר על כן, סבור אני, שמן הדין להפריד בין הצעות התרגום של כתב-היד של התעש"ל פרי לקבל תמונה ברורה ואמיתית. לשם הדגמה נאמר שהשם תנשמת (בשרצים) מתורגם אצל רס"ג במלה "סמברץ" (הצורה הספרותית — סאם אַבְרָץ) ובתעש"ל "זוע"³⁷, "ח'פאש" ובמליץ "קנפדה". כיצד ניתן לדייק בראיית המשותף והמפריד בין תר"ס וסוגי התעש"ל, אם נקח את הצעות התעש"ל פיחידה אחת? הרי מצד אחד "סמברץ"³⁸, "זוע" שני שמות לשרץ אחד הם. לא כן המצב באשר לכתב-היד הגורס "ח'פאש", שכל הנראה, השתרפב שלא במקומו בעטיו של המעתיק. כן יש לתת את הדעת על מלים שפשרן אינו מחוור לנו כמו: "ארבץ" (=דישון) "צדאה" (=איה) ענקא (=עזניה) מטרון (=שפיפון). עם זאת, הבדיקה שערכתי העלתה תוצאות שאינן עולות בקנה אחד עם תוצאותיו של טלשיר. בקאטגוריה הראשונה של הבדל לשוני בלבד בין התעש"ל לבין תר"ס מניתי כ-70 מקרים, ובקאטגוריה השנייה של הבדל מהותי מניתי 14, והם: אנקה (למרות ש"ורל" ו"עצ'איה" דומים וייתכן ששני המתרגמים התכוונו לאותו יצור) דישון (למרות ש"ארבץ" המקוים בתעש"ל וכן בספרות השומרונית — למשל, בספר הימים של אבו־אלפתח³⁹, פשרו אינו ברור) חומט, חסידה, פוח (למרות הדמיון בין "חרדון" ו"חרבא"), נץ, עטלף, ערוב, צלצל, צרעה, שלך, תחמס, תנין, תנשמת (שבפופות)⁴⁰. הקורא את תר"ס למלה ערוב שבשם' ח, יז, יח, כ, כה, כז "וחש, ח'ליט אלוחש" מצד אחד, ואת תרגומה בתעש"ל — "ח'ליט, אלח'ליט, ח'לט אלוחש" מצד שני, עשוי לחשוב לכאורה שלפניו שני תרגומים ערביים זהים. אולם, הפרשנות השומרונית יודעת לפרש את ערוב בדרך הדרש — "ערב" — Arab, ע=עוף,

37. בכה"י שכם (בית-הפנסת) "זור" וצ"ל "זוע", ייתכן משום שצורת העי"ן והרי"ש בפתח השומרוני דומות מאוד. המעתק ר < ע' קיים בטור הערבי של המליץ — כשלוש-עשרה דוגמאות. לעומתו המעתק ההפוך ע' < ר הוא נדיר מאוד, דוגמה אחת בלבד במליץ. לא סביר להסביר את המעתק ר < ע' בדמיון שבין שני עיצורים אלה בפתח השומרוני, משום שהמעתיק של כה"י של המליץ מקפיד על פי רוב להבחין בין שתי הצורות של העיצורים. השוה שחאדה א עמ' 107-108. הסוגיה של התחלפות הרי"ש בעי"ן לא רק בלשון של המליץ אלא במקורות שומרוניים קדומים יותר ואחרים ראייה למחקר נפרד.

38. בנצרת, בַּפְּרָץ קְסִיף וּבִירוּשָׁלַיִם: אבו־בְּרִיץ, בכפר זַלְפָה שבמשולש הצפוני: אם בריץ, בַּפְּרָץ בְּנָא: אבו־בְּרִיץ.

39. E. Vilmar, *Abulfathi Annales Samaritani*..., Gotha, 1865, p. 31.

40. השוה רשימתו של טלשיר, עמ' 289 הע' 3. יוצא אפוא שיש להוסיף לקאטגוריה של הבדלי לשון בלבד — שם, הע' 2 (בנוסף על השמות שהוצאו מהע' 3) עוד שמות למשל: איה, אנפה, בקר, בן בקר, גור, כשפה, פכשה, סלעם, עוף, עז, עזניה, צבי, צאן, רשף, שה, שרץ.

ר=רמש, ב=בהמה⁴¹. ואמנם, יעקב בן אהרן הפהן (1943) פותב את הדברים הבאים בספרו: "סאל וג'ואב"⁴² (=שאלה ותשובה) בהשיבו על השאלה: בכמה מופתים (מעאג'יו) גאל אלהים את בני-ישראל משעבוד המצרים. (המלים העבריות כתובות באותיות שומרוניות במקור): —

"ثم ضربه بالمعجز الخامس وهو معجز العرבת اي الخليط وذلك ان الله سلب على مصر انواع الحيوانات الضاربة والسواقي السمية والطيور الكاسرة وصعدة على مصر افواجا هاجمة ضاربة لا خيفة ولا فازعة وانفسدة الارض من هذا الخليط وصارت تدخل على بيوت المصريين على اختلاف اجناسها من بهائم وطيور وسواي وصارت متقنة في كون الضربة بالمصريين وقد ظهر ذلك من النص الشريف ومن سر كلمه عرب: الذي تفسيرها خليط وسر تفسير معناها الحرفي لا من عوفوت. ر=רמש, ב=בהמה ונעיל דלך הליט וتمیزה ביות الاسرائיליים מניב המצריים אמר עיבב בامر الله القدير لقوله تعالى והפליתי ביום ההוא את הארץ גשן אשר עמי עמד עליה לבלתי היות שם ערבת וקולה ויבא ערב כבד מאד ביתה פרעה ובית עבדיו בכל עבדיו בכל ארץ מצרים וتمامה שמ' ח, יח, כ) ישבת עבוד סימניה ופליאתה". (ויעוין אצל טלשיר עמ' 189–190).

התרגום: "ואח"כ היפהו (האלהים את פרעה) במופת החמישי — מופת הערבת, דהיינו, התערובת. האלהים הפיל על מצרים סוגים של בעלי-חיים מזיקים, שרצים ארסיים ועופות טרף, שעלו על מצרים חבורות חבורות והחלו תוקפים ומפים את הארץ ללא כל פחד. מצרים הושחתה מתערובת זו של בהמות, עופות ושרצים, שהחלה נכנסת לבתי המצרים בלבד, הזאיל והמפה נועדה למצרים. הרי ברור הדבר מהכתוב ומן הסוד הכמוס במלה ערב, שפשרה תערובת וסוד ביאור משמעה המילולי: ע — קיצור של עופות, ר — קיצור של רמש, ב — קיצור של בהמת. מעשי התערובת ההיא וההבחנה בין בתי הישראלים לבין בתי המצרים, דבר מופלא הם, שהתאפשר הודות לצו של האל הפול יכול: "...".

אם כן מן הדין גם לבדוק, מה מציעה לנו הפרשנות השומרונית (רופה פכולה בכתבי-יד בערבית) בבואנו לעסוק במסורת הלשונית, ודוגמה לכך ישמש גם התרגום של התחמס על ידי "אלטאווס". המובאה שלהלן לקוחה מן הפירוש "אלרן אלח'אלת' מן כאשר אלע'אהב פי שרח אלספר אלח'אלת'", מאת אלשיח' עזאל בן סרור אלמטרי (המאה ה"ח)⁴³.

41. שחאדה א, עמ' 331. "אלח'ליט" בערבית ספרותית פירושה: קבוצת אנשים בלתי מיוחסת, אספסוף, ראה: דיואן ג'ריר המוזכר בהע' 49; עמ' 18, 201.

42. ספר זה, הכתוב ערבית באותיות ערביות, פולל 164 עמ' בגודל קטן, ובכל עמוד 16 שורות. [המובאה לקוחה מעמ' 131–132. הוא מצוי באוסף כתבי-יד השומרוניים שבספריית יד יצחק בן-צבי וסימנו 7057].

43. שם הפירוש בעברית: היסוד השלישי של חושף המחשכים מתוך פירוש הספר השלישי (החומש השלישי — ויקרא). סימנו של כ"י זה בספריית יד יצחק בן-צבי הוא: 7005.

"התחמס: فهو الطاووس: وهو طير مليح ذو ألوان عجيبة وعنده الزهؤ في نفسه والعجب ومن طبعه العُض والانتى تبيض حين يمضي من عمرها ثلاث سنين وفي ذلك ألوان يكمل ريش الذكر ويتم لونه وتبيض الانتى الواحدة في السنة اثني عشرة بيضة ومدة حضنها ثلاثون يوماً— [(מלה בת 5 אותיות, לא פוענחה) الذكر في أيام الربيع ويرمى ريشه في أيام الخريف كالشجر فإذا بلغ طلوع الورق طلع ريشه كالاول والناس تتشائم في اقامته في البيوت والدور وذلك ان אלנחש אי الثعبان الذي اغوى حوى على الاكل من الشجرة كان كصورة الطاووس والطاووس طير هندي يعيش نحو عشرين سنة..."

התרגום: התחמס, הרי הוא הטווס והוא עוף יפה בעל צבעים נפלאים ובו יהירות. הוא נושך בטבעו והנקבה מטילה בהיותה בת שלוש שנים, ובאותה עת נשלמים נוצותיו וצבעו של הזכר. הנקבה מטילה שתיים-עשרה ביצים בשנה ותקופת דגירתה שלושים ימים. והזכר [?] בימות האביב ומשליך את נוצותיו בימי הסתיו כמו העצים. כאשר העלים צומחים צומחות נוצותיו פקודם. והאנשים (השומרונים) רואים בו בהיותו בבתיים כמביא מזל רע וזאת משום שהנחש אשר פיתה את חוה לאכול מהעץ, הייתה צורתו כצורת הטווס. הטווס הינו עוף הודי החי עשרים שנה בקירוב" (ויעוין אצל טלשיר עמ' 228–231, 254).

ולבסוף שלוש הערות:

(א) בדינונו על עֲזִים במשמע "שער עזים" בתורה, פותב טלשיר, בין השאר, כי קשה לדעת אם "מרעז(י)" הערבי שאול מ"מרעז(י)ה" השומרוני או להפך. הוא מוסיף ומציין ש-S. Bouchart היה הראשון (1692), שציין, כי התיבה הערבית האמורה שאולה מעמר עזי⁴⁴. עזים⁴⁵ במשמע שער עזים נקריט שבע פעמים בתורה — שם' כה, ד; כו, ז; לה, ר; כג, כו; לו, יד; במד' לא, כ. התרגום הארמי השומרוני נוהג להשאיר "עזים" כמות שהיא. כה"י Or. 7562 שבמוזיאון הבריטי (הוא כ"י J המונח ביסודה של מהדורת א' טל) גורס עזים בשישה מקרים, ואילו בשם' לה, כו פתוב "עזיה". לעומתו כ"י שכס (בית-הפנסט) 3 משתמש ב"עזיה" ארבע פעמים (שם' לה, ו, כג, כו; לו, יד). יחד עם זאת הגרסה "מרעזה" מקיימת פעם אחת (שם' לה, כו) בכ"י ברברני, ואילו "מרעזיה", "מרעזים" מקיימות בכה"י שכס (בית-הפנסט) 4, פעם אחת (שם' לה, כו; לו, יד)⁴⁶. יצוין כי הן התעש"ל והן התפסיר המעתיק — כאמל בן אפרים סלאמה אלדנפי ותאריך ההעתקה — 23/4/1951. המובאה לקוחה מעמ' 83.

44. טלשיר, עמ' 77 למעלה והע' 1.

45. "מאעז" בערבית יש לה גם ההוראה: עור של עזים, עיין במילונים אלצחאת, אלקאמוס.

46. השוה טלשיר, עמ' 77 למעלה הפותב "השומרוני תרגם עזים במקומות אלה בד"כ (ד'עזיה". אך VB ו־Ap מפירים גם "מרעז(י)ה" וכד"י. B = כ"י שכס (בית-הפנסט) 4; V = כ"י ברברני, Ap = האפוגראפון אצל פיטרמן.

47. התרגומים הנוצריים המדרניים נוקטים בצירוף: שָׁרָר + מַעוֹז, מַעוֹז, עֲנוּז, מַעוֹז.
48. סוריה רבתי. השוה: A. Barthélemy, *Dictionnaire Arabe-Français. Dialectes de Syrie...*, Paris, 1935-1955.
1973. מגדיר את מִרְעָז כִּךְ: "נוֹעַ מִן שִׁעַר הַמַּעַז הַנָּאֵם תִּסְגַּח מִנֶּה אֶגְרִיָּה לְדַעַ וְתִעֲרַף בַּחֲרָמָת הַמִּרְעִיָּה תֵּאֲבִי לְבָנָן מִן תּוֹכָא וּשְׁתַּמְלִי הָעִרָא" כְּלֹאמֹר: "מִרְעָז — סוּג דָּךְ שֶׁל שַׁעַר עֲזִים, שֶׁמִּמֶּנּוּ אֲוָרִים כִּיסִּיִּים לְחִימוֹם (הַגּוֹף) הַיְדִיעִים בְּשֵׁם שְׁמִיכּוֹחַ שֶׁל מַרְעֻז הַמְּגִיעוֹת לְלַבְנוֹן מִטּוֹרְקִיָּה וּמִצְפּוֹן עִירָאק". הִיא קִיִּימָה גַם בְּפִי הַבְּדִיִּים הַמִּיּוֹשִׁבִּים בְּקִסְמַת' טַעֲפֹן. הַמְלָה "מַרְעֻז" מִבּוֹאֵת בְּנִרְסַת כִּי רֹאן שֶׁל כְּתָאב אֶלְאָזֻל שֶׁל אֲבִן-גִּ'נָּאח, ר' מַהֲד' Ad. Neubauer, אֹקְסֶפֶרְד, 1875, עִמ' 514 ה' 71. אֲבִן-כְּטוֹטָה (מֵאָה 14) מִשְׁתַּמֵּשׁ בְּמִלָּה זֹאת כְּמָה פַעֲמִים וְהִיא בָּאָה בְּמִשְׁמַעוֹת שֶׁל סוּג שֶׁל אֲרִיג, אֲרִיג שֶׁל צִמְרָה, רֵאחַ: מְהֻב רְחֵלֶה אִבֵּן בְּלוּטָה הַמְּסָאָה תַּחַף הַנִּזְרָר בִּי גִרָאֵב הַאֲמָסָר וְעִגָּאֵב הַאֲסָפָר מַהֲד' אַחְמַד אֶלְעוֹאֲמִר, מַחְמַד אַחְמַד גִּ'אֲד־אֵלְלָה, קְהִיר, 1934, חֶלֶק א' עִמ' 182 (עִיר מֵאֲרִדִּין) תִּמְנַע הַלְּתָאֵב הַמְּסוּבִּיָּה לִּיהָ מִן הַצּוּר הַמְּעוֹרֹף בַּמִּרְעָז — כִּל' וְכֵה (בְּעִיר מֵאֲרִדִּין) נַעֲשִׂים בְּגָדֵי צִמְרָה, הַיְדִיעַ בְּשֵׁם "מַרְעֻז", הַמִּיּוֹחֲסִים אֵלֶיהָ. עִמ' 245. הַשּׁוּה: R. Dozy, *Dictionnaire Détaillé des Noms des Vêtement chez les Arabes*, פִּירוֹת (לֵלָא חֲאִרִּד) עִמ' 333. כִּסָּאֵל הַחֲטִיבִּי כִּסְאָ שׁוּפִי וּמִרְעָזִי תֵּאֲבִי בִּי תִּפְיִד 49. רֵאחַ הַדִּיּוּאֵן שֶׁל גִּ'רִיר, מַהֲד' מַחְמַד אֶסְמַאעִיל עַבְד־אֵלְלָה אֶלְצָאוּי, מִצְרִים, 1353 לַהֲגִירָה, עִמ' 168. דּוֹגְמָה נּוֹסַפֶּת: כְּתָאב הַתְּנָאֻשׁ — תְּנָאֻשׁ גִּרִיר וְהַפּוֹרְדִּין מַהֲד' A.A. Bevan, לִידִין, 1905, חֶלֶק א' עִמ' 11 ש' 13.
50. פִּרְעָא כְּמִרְעָזִי הַפְּרָאח הַרְגִּב, תֵּלֵת אֶזְרִיָּהּ וּשְׁחִיבִי שְׁחִיבִי. רֵאחַ "חֶזֶק הַתָּאֵב מִן מַחְמוֹעַ אֲשַׁעֲרֵי הָעֵרֶב וְהוּא מִסְמַל עַלִּי דִּיּוּאֵן רוּבֵה בִּן הָעִלָּח... וְלִיִּם בִּן הַוּרְד הַבְּרוּסִי (W. Ahwardt) לִפְצִיג, 1903, עִמ' 16.
51. אֶלְכְּתָאב, מַהֲד' עַבְד־אֶסְלָאֵם הָאֲרוּךְ, קְהִיר, 1975, כְּרֶךְ 4, עִמ' 309 וּבְמַהֲד' פּוּלָאק חֶלֶק שֵׁנִי, עִמ' 344. "וָאָמָּה מִרְעָאֵהּ נִהְיָ מִפְּעֻלָּא"
52. מִרְיָזִי וְרֵאחַ: טַלְשִׁיר עִמ' 77 ה' 1, הָאֲמֹר: "מִרְיָזִי" מִצּוּיָה פַעַם אַחַת בְּכַתְבֵי הַגְּאֻלִּים". הַשּׁוּה אֲבוּר־מִנְצוֹר אֶלְגִּ'וֹאֲלִיקִי (הַמָּאָה הִי"ב לִסְה"ג) — אֶלְמַעֲרַב ... מַהֲד' א"מ שֶׁאֲכַר, קְהִיר, 1361 לַהֲגִירָה, עִמ' 307-308; S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter*

יוצא אפוא, שקשה להניח, פי הערבית שאלה את המלה "מרעז(א)" וכו' מן הארמית השומרונית "מרעז(י)ה", "מרעזים" המקומות בשני כתבי־יד בלבד שהועתקו במאות ה'ג-הט"ו לערך. סביר יותר להניח, שהשומרונית שאלה את המלה מערבית, והיא מצטרפת לקבוצות המלים השומרוניות השאולות מערבית פגון "ג'פרה" המובאת להלן.

(ב) צמר עזים: צירוף זה מצוי בלשון העברית, אף שלא זכה לתיעוד במילונים הרגילים⁵³. רד"ק (1160–1235) בספר השרשים שלו פותב בערך עז: "... יריעת עזים (שם' כו, ז) פירושו צמר עזים"⁵⁴. והרמב"ם (1135–1204) פותב: "ורחל בת עז — אין הצמר מטמא בנגעים ... והשאר נוצה של עזים וכיוצא בה — אינו מטמא בנגעים"⁵⁵.

(ג) "ג'פרה" פתרגום של עז — במד' טו, כז מקוימת בתעש"ל⁵⁶. העדות לתרגום זה מקוימת, למשל, בכתבי־יד Arabe 6, Arabe 5 שבבית־הספרים הלאומי בפאריס, דף 167א שורה 4; דף 228א שורה 3 מלמטה, לפי הסדר; ובכתב־היד Or. 10754 שבמוזיאון הבריטי (צילום ממנו מצוי במכון לתצלומי כתבי־יד עבריים שעל יד בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים וסימנו ס' 8069), שצולם ויצא לאור בידי הכהן אלעזר צדקה, שכס, 1978, ופורסם בקהיר באותה שנה במהדורה מודפסת בידי ד"ר אחמד חג'אזי אלסקא, עמ' 266 במהדורה המצולמת ועמ' 253 במהדורה המודפסת⁵⁷. באשר לעז בצירוף בכור עז במד' יח, יז יצוין שכתב־היד הנוכריים של התעש"ל גורסים מילולית "בכר מאעז" (כך גם תר"ס) וכן Or. 7562 — "אבכאר ... ואלמאעז". יש לציין כי "ג'פרה" באה גם כתרגום "שעירה" לא רק במליץ⁵⁸, אלא גם בכתב־יד רבים של התעש"ל⁵⁹. הצורה "אגפרה", המופיעה

---

im Arabischen (Leiden 1886) Hildesheim 1962, p. 43; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leyden 1967. פרנקל ודווי טוענים שהמלה שאולה מסורית "עמר עזא". הצירוף "עמר עזי" אינו מתועד בארמית, השווה טלשיר עמ' 77 הע' 1.

53. השווה טלשיר, עמ' 77 הע' 1: "עוד פדאי להעיר שהצירוף צמר עזים בעברית ועמר עזי בארמית — לא מצאתים בשום מקום".

54. מהד' Jo.H.R. Biesenthal, F. Lebrecht, מהד' צילום, ירושלים, תשכ"ז.

55. הלכות טמאת צרעת יג, ג. השווה רש"י (1105–1040) הגורס "נוצה של עזים" בפירושו לשם' כו, ז.

56. השווה טלשיר, עמ' 188: "(משום מה בתהע"ש לא נמצאת עדות ל"ג'פרה" כתרגום ל"עז)". ועיין בהע' 5, שם.

57. כ"י זה נמנה על קבוצת הטמא"ס. לא ידעתי על סמך מה פותב הכהן אלעזר צדקה במהדורתו (ואלסקא הולך בעקבותיו במהדורתו) שמדובר בתרגומו של אבן־אלחסן אלצורי.

58. ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, פרך א, ירושלים, תשי"ז, עמ' 595 שו'

79.

59. שחאדה, חלק ג, עמ' 57 — ויק' ד, כח. ג'פרה פתרגום של "שעיר" קיימת בכ"י

1450. שבמוזיאון הבריטי, עיין שם, עמ' 84, ויק' ט, ג.

בתרגום הארמי של כה"י שכם (בית־הפנסת) 3 פתרגום ל"עז" במד' יח, יז, אינה ידועה גם לי, אם באמת העיצור הראשון אינו בא לשקף אל"ף פרוסטטית לפני הגיית הג'ים הערבית כ־dj מחופך. המעתק ג'פרה < שפרה (פתוצאה של שמיצה, הג'ים הופכת למקבילתה הפלתי־קולית בסביבת העיצור הפלתי־קולי פ) קיים בתעש"ל⁶⁰. מעניין לקרוא את דברי תנחים בן יוסף הירושלמי על שופ' ב, יג: "ויעבדו לבעל ולעשתרות אסמא אצנאם כאנת עלי צורה' אלג'פראת לאן עשתרת צאנך (דב' כח, ד) הי אלאנאת' מן אלע'נם עלי מא בינת אהל אלתפסיר"⁶¹. וזה תרגומם: ויעבדו לבעל ולעשתרות — הם שמות אלילים (צלמים), שהיו בדמות של כבשות משום ש"עשתרות צאנך" הן נקבות הצאן פפי שהראו המפרשים.

60. שחאדה, שם, ויק' ד, כח, עמ' 57. ג'פרה בלהג של בפר יסיף פירושה עז שמלאה לה שנה תמימה ולשעירה קוראים דוץ'־ליה.

61. *Studien über Tanchûm Jerûschalmi* von Ignaz Goldzieher, Leipzig, 1870, p. 1.

פרסום ספר על ידי הנחתו במקדש: על הפיטוי "כתוב ומונח"

מנחם קיסטר, במאמרו הגדול והמעניין "בשולי ספר בן-סירא", לשוננו מז, העמיד, בין השאר, על הפיטוי בבן-סירא לט, 32 "ובכתב הנחתו". בהמשך דבריו שם הוא פותח (עמ' 135): "ברם, יש לציין קרבתו של פיטוי זה לטרמין 'כתוב ומונח' המופיע בספרות חז"ל. על חשיבות טרמין זה עמד בראשונה ליברמן ומילאו אחריו אחרים. מן המקורות שהוא מעלה הרי הוא מסיק: "כתוב ומונח' מקביל לפורסם" — שכן פרסומם של ספרים היה עם הנחתם, הפקדתם, בארכיון. ככל הנראה יש לפנינו כאן, כמה דורות לפני השימוש בפיטוי בלשון חכמים, הופעה ראשונה של פיטוי זה, התורמת אולי אף להבנת הפיטוי 'כתוב ומונח' = מונח בכתב". עד כאן דבריו.

מבחינת הלשון גרידא אולי ניתן באמת לפרש "כתוב ומונח" על פי בן-סירא, כ"מונח בכתב"¹. אבל מצד העניין אין הדברים מדויקים. ההופעה הראשונה של פיטוי זה אינה בספר בן-סירא. מו"ר הגר"ש ליברמן ז"ל כבר הצביע על ש"א י, כה: "ויכתב בספר וינח לפני ה'".² המעיין במקורות שהביא הגר"ש ליברמן (ושהביאו אחרים)³ רואה, שהבינו חז"ל את הפיטוי "כתוב ומונח" והשתמשו בו (או

1. עיין בהערה 44 שם ועיין להלן הערה 6. אולי יש מקום לכדוק, אם יש לתרגם "בכתב הנחתו" אצל בן-סירא I set down in writing (קיסטר, עמ' 134), או שמא "כתב" כאן פירושו ספר או מסמך, כמקובל במקורות ארץ-ישראל (ראה הגר"ש ליברמן, ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 556; ועיין מ"ע פרידמן, תרביץ, נא [תשמ"ב], עמ' 662).
2. ש' ליברמן, יגנית ויגנות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 215 (צוין במאמרו של קיסטר), הערה 21. והשוה דב' לא, כד-כו: 'ויהי קבלות משה לכתב את דברי התורה הזאת על ספר... לקח את ספר התורה הזה ושמם את 1 מצד ארון ברית ה' אליכם והיה שם קד ל'עד'. על "חיבורים מיוחדים, כגון קובצי חוקים, רשימות שצריך להחזיק בהן זמן רב, ספרי ייצוג וכתבים בעלי חשיבות שהונחו במקדשים", אצל המצריים הקדמונים ובמקרא, ראה: מ' הין, "מלאכת הסופר בתקופת המקרא — מגילות הספרים ואבזורי הפתיחה", תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 70-72. והשוה עוד מ"ב כב, ח "ספר התורה מצאתי בבית ה'". ועיין ברית דמשק, ה, שורות 2 ואילך: 'ודיד לא קרא בספר התורה החתום אשר היה בארון, כי לא נפתח בישראל וכו' (S. Schechter, Documents of Jewish Sectaries,² New York 1970), (p. 114). השוה, לעניין אחר, את האמור בשמ"ר ל, ה: "שאין אתם מוציאין אותה (התורה), אלא חבושה בארון".

3. א"א אורבך, תרביץ, כו (תשי"ח), עמ' 181; א"ש רוזנטל, 'המורה', PAAJR, 31 (1963), עמ' ח (שניהם ציינו אצל קיסטר).

פיו"ב), לומר, שהדבר כתוב בספר, והוא (הספר) מונח במקום פלשהו, וכמו בפסוק ההוא. כך אנו קוראים במדרש דב"ר ט, ט (ובמקבילות): "[משה] כתב שלש עשרה תורות, י"ב ל"ב שבטים וא' הניח בארון שאם יבקשו לזייף דבר שיהיו מוציאי' אותה (את התורה) שבארון", להוכיח על פיה את הגרסה המקורית⁴. וכן בפבלי קידושין סו ע"א בכתב-יד מסוימים: 'ותורה מה תהא עליה? הרי כתובה ומונחת בקרן זוית, כל הרוצה ללמוד יבא וילמוד'⁵. (אבל לא בכל המקורות פירשו היכן הניחו את הספר, ואנו מוצאים גם "פתוח ומונח" סתם⁶).

לגופו של עניין, אין ספק בנכונותה של מסקנתו של הגר"ש ליברמן, ש"ספר שהונח במקדש פורסם על ידי כך", וכמו בפסוק ש"א י, כה הנ"ל. בנספח לספר⁷ הביא ליברמן מדרש נוסף (משהש"ר), המאיר "גם מנקודת השקפה אחרת" את דעת החכמים, ש"פורסמה" התורה על ידי הנחתה במקדש: "א"ר אלעזר, אעפ"י שנתנה התורה מסיני לא נענשו ישראל עליה עד שנתפרשה⁸ להם באהל מועד. [משל] לדיוטגמה (צו) שהיא כתובה ומחותמת⁹ ונכנסה למדינה, ולא נתחייבו עליה בני המדינה עד שנתפרשה⁸ להם [בדימוסיה (מקום ציבורי) של] מדינה. כך אעפ"י שהתורה נתנה בהר סיני לא נענשו עליה עד שנתפרשה להם באהל מועד"¹⁰.

אני מביא כאן מדרש נוסף, אשר עד כמה שראיתי, לא צוין בהקשר זה, וממנו חזוק לדברים הנ"ל, שפורסם ספר אף על ידי הנחתו במקדש (אף במקום ציבורי

4. ליברמן, שם, עמ' 215. השווה את המאמר המפורסם: 'שלושה ספרים נמצאו בעזרה... באחד מצאו כתוב... ובשנים מצאו כתוב... בטלו חכמים את האחד וקיימו את השניים'. כלומר, באו חכמים לקבוע מהו הנוסח של הספר (או הספרים) המוסמך שיהיה "מונח בעזרה" (ראה להלן הערה 12). על מאמר זה, ראה ליברמן, שם, עמ' 165 ואילך. ועיין להלן הערה 17. על מקום ספר התורה במקדש, ראה לאחרונה: T. Friedman, "Some Unexplained Features of Ancient Synagogues", *Conservative Judaism*, 36 (1983), pp. 35 ff.

5. אורפך ורזנטל, שם. בספרים שלנו: "כרוכה ומונחת" (ראה להלן). אורפך מציג שם ש"בקן זוית" הוא תוספת מאוחרת. (אבל לדברינו, אפשר שהייתה תורה מונחת דוקא בקן זוית של המקדש).

6. בבלי מגילה ז ע"ב לפי דקדוקי סופרים, שם, אות ב (צוין אצל ליברמן, שם), "כתובה אני ומונחת על ספר", יכול במיוחד להתאים יפה לפירושו של קיסטר. ועיין בהערה הקודמת.

7. עמ' 299.

8. ליברמן, שם, עמ' 229, הערה 4: "הפועל 'פרש', 'פרס', להציג לראוה, לשטוח, שימש מונח טכני לפרסום" עיין שם, וראה להלן על ר"ר.

9. ראה להלן הערה 11.

10. שיר השירים רבה לשיר השירים ב, ג; השווה וי"ר א, י (מהדורת מו"ר מ' מרגליות ז"ל, א, עמ' כה).

אחר). בבר"ר צו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1202, איתא: "אמר ר' יהושע בן לוי, שלשה דברים גזרו בית דין שלמטן, והסכים הקב"ה מלמעלן עימהם. ואילו הן? אחד בימי עזרא, בשעה שעלו מבבל ביקש הקב"ה להתיר להן את המעשרות. מה עשו? הלכו וגזרו על עצמן שהן מעשרין... מה עשו? כתבו בספר וחתמו אותו ונתנו אותו בהיכל. למחר נכנסו ומצאו אותו חתום... שהסכים הקב"ה עימם" וכו'. וכן איתא בתנחומא, מהדורת בופר, פר' ויחי, קט ע"א: "מה עשו? כתבו אותו בספר ונתנו אותו בהיכל... למחר נכנסו ומצאו אותו חתום, שהסכים הקב"ה עמם" וכו'. מדרש זה בא לספר על הנס שאירע, שחתם בית דין שלמעלה על הספר והוכיח בזה, שהספים הקב"ה עמם בגזרה. אבל, אנב אורחא אנו לומדים ממנו על דרך פרסום הגזרה: כתבו אותה בספר וחתמו אותו¹¹, אבל לא חייבה אותם הגזרה, כלומר "לא נענשו עליה", עד שנתנו את הספר בהיכל, ועל ידי כך פרסמו אותו, כמו במדרש הנ"ל משהש"ר. במקבילה בבר"ר ד, ח אנו קוראים: "כיון שגלו נפטרו (ממעשרות), והן חייבו עצמן מאיליהן. מה עשו אנשי כנסת הגדולה? כתבו ספר ושטחוהו בעזרה¹² ומצאו אותו חתום בשחרית" וכו'.¹³ ספר ש"שטחוהו בעזרה" הוא בדיוק כמו "דיוטגמה... שנתפרשה להם בדימוסיה שלמדינה" במדרש הנ"ל¹⁴.

על פי דרכנו למדנו, שהיו לקדמונים שתי שיטות של פרסום על ידי הנחת ספר במקדש¹⁵. יש עותק מוסמך של ספר, שהיה 'פרוך ומונח'¹⁶ במקדש, כדי לשמרו מזיופים, וכל מי שרצה לעיין בו היה מוציא אותו, פורסו ובודקו¹⁷. ויש "ספר" של

11. כן הוא, "וחתמו (ו)תו", בבר"ר בנוסחות הרשומות אצל תיאודור-אלבק, וכן הוא בקטעי בראשית רבה מן הגניזה, בעריכת מ' סקולוף, ירושלים תשמ"ב, עמ' 179, והוא מתאים לאמור במדרש שהש"ר הנ"ל, שהייתה הדיוטגמה "כתובה ומחותמת" לפני שנתפרסמה, וכן מתקבל על הדעת. אבל "וחתמו אותו" חסר בתנחומא הנ"ל. לפי נוסח בר"ר משמע, שהוסיף הקב"ה את חתימתו לחתימתם, אבל לפי התנחומא הוא חתם תחילה. ב"מנחת יהודה" שם, אלבק מפרש שנוסח התנחומא עדיף.

12. בנוגע לענין זה כמקום הנחתו של ספר, השווה לעיל הערה 4 על "שלושה ספרים נמצאו בעזרה".

13. מדרש רות רבה, מהדורת מ"ב לרנר (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית), ב, ירושלים תשל"א, עמ' 108-110.

14. ראה לעיל הערה 8.

15. השווה ליברמן, שם, עמ' 299.

16. ראה לעיל הערה 5 ולהלן הערה 18.

17. עיין שם"ר ה, יד: "לא ידעתי את ה'... אמר להם המתנינו לי עד שאחפש בספר שלי. מיד נכנס לבית ארמון שלו, והיה מביט בכל אומה ואומה ואלהיה... אמר להם חפשי שמו בבית גנזי ולא מצאתי אותו". ושם טו, י: "הוציא הנמוסין ופשפש בהם ולא מצא שם את השם הזה". השווה תנחומא, פר' וארא, סימן ה: "א"ר לוי, באותה שעה הוציא דפתרא של אלוהות, התחיל קורא" וכו'; השווה תנחומא, מהדורת בופר, פר' וארא, י ע"א. עיין לעיל בסוף הערה 2.

גִּזְרוֹת או צוֹים חדשים, ופרסו אותו (וקראו אותו בקול) והניחו אותו במקדש או במקום ציבורי אחר, ועל ידי כך הובא תוכנו לידיעת הרבים וחייב אותם¹⁸. בשני האופנים ברור, שנעשה עיקר "פרסומו" של הספר על ידי הנחתו. [לאחר שפתבתי את הדברים האלה, שלחתים למ"ר פרופ' ש"ד גוייטיין, וזה מה שכתב לי עליהם:

"הערת הגר"ש ליברמן ז"ל על ש"א י, כה חשובה ביותר... הנחת הפתוב במקדש מאשרת את קבלתו על ידי מי ששוכן במקדש].

18. עיין עוד בתוספתא כפשוטה לסוטה, עמ' 699–702. יש עוד לציין, כי שניים מן המונחים לפרסום, פרוס (או שטוח כמו בקטע הנ"ל מרו"ר), דהיינו (קריאת הצו בפומבי והצגתו לראוה, וכו' ר"ך, שהוא קביעת הצו תוך שמירתו במקום מוצנע, עשויים לתרום להבנת הביטויים המעניינים "פורס את (על) שמע" ו"כורכין את שמע", אשר חלקו כל כך בפירושם, אך עניין זה דורש דיוק בפני עצמו. (על הביטויים וללו נכתבו מחקרים רבים, ראה במיוחד: L. Finkelstein, *JQR*, 32 [1942], pp. 387 ff.; S. Lieberman, *Texts and Studies*, New York 1974, p. 63; הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, עמ' 541–542, ה, עמ' 1207; ע' פליישר, "לליבון עניין ה'פורס על שמע'", תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 133 ואילך; י' קנוהל, "פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים", שם, נג (תשמ"ד), עמ' 11 ואילך והספרות שציגה במחקרים הללו.)

הפיעל והקל במסורותיהן של שלוש עדות ספרדיות*

כידוע, בלשון חז"ל רווח השימוש בבניין פיעל בלא הבדל משמעות מן הקל יותר מאשר בלשון המקרא. עובדה זו מבצבצת מכתב־יד ישנים של משנה ומדפוסים ראשונים, בעוד אשר בדפוסים המצויים בידינו פיוס נותרו רק שרידים לתופעה זו, שכן צורות הפיעל נדחו מפני צורות בניין קל, כדי להתאימן לדרפה של לשון המקרא¹.

עיון במסורותיהן של עדות ג'רבא, חלב ובגדאד בקריאת המשנה מלמד, שאף במסורות אלו משתקף מצב, שבו, ברב או במעט, ניטשטשה ההבחנה בין הפיעל לקל, עד שיש שהם משמשים זה בצד זה באותו הפועל עצמו, ויש אף שבפעלים מסוימים הפיעל מחליף את הקל בעקיבות.

אין היקפה של התופעה שוה בשלוש העדות, אלא עדה עדה והמסורת המקוימת בפיה.

הוראתו המקובלת של הפיעל (כאשר אין הוא משמש בתפקיד של הפעיל, ואינו פועל דנומינאטיבי) היא "חיוזק" הפעולה, הן מבחינת איכותה (כמו שְׁבַר לעומת שְׁבֵר) והן מבחינת כמותה (היינו משך זמן הפעולה, מספר מבצעה או המושאים שלה) והדברים ידועים².

נביא כאן פעלים אחדים, כפי שנשתמרו במסורותיהן החיות של העדות הנזכרות למעלה, בהתייחס אל משמעם מכאן, ואל כתיבם מכאן. שכן לפעמים אפשר שהפתיב הוא שהנחה את הקורא. לפיכך הדוגמאות שבחרנו בהן יכולות, על פי פתיבן, להיקרא כבניין קל או כבניין פיעל. נשוה את המסורות זו לזו, ואותן אל כתב־היד.

א. "זכה (לפלוני)", שמשמעו — עשה משהו לזכותו של פלוני

"מי שלקט את הפאה ואמר: הרי זו לאיש פלוני עני — רבי אליעזר אומר: זכה לו" (פאה ד, ט).

* מן העבודה במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל.

1. ליתר פירוט ראה: ז' בן־חיים, מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל. קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' 49–55.
2. ראה למשל: י' בלאו, תורת ההגה והצורות. הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 138.

מסורת ג'רבא גורסת זָקָה. מסורות בגדאד וחלב גורסות זָקָה, וכך הוא גם בכ"י קאופמן ובכ"י פארמה.

יצוין, שבשתי ההיקריות האחרות של צורה זו במשנה (בפאה ד, ט; בעירובין ד, ח) נוהג גם במסורת ג'רבא בניין קל.

"נותן אדם מעה לחנווני ולנחתום כדי שיזכה לו ערוב. דברי ר' אליעזר. וחכמים אומרים: לא זכו לו מעותיו" (עירובין ז, יא).

מסורות ג'רבא ובגדאד גורסות זָקָה, היינו בפיעל, ואילו מסורת חלב גורסת זָקָה. וכך הוא בכל היקרויותיה של הצורה במשנה — במסורות ג'רבא ובגדאד משמש בניין פיעל בעוד אשר במסורת חלב משמש בניין קל.

בכ"י קאופמן בעירובין ז, יא — זָקָה. בכ"י פארמה — זָקָה.

הצורה "זכו" בקריאתם של בני ג'רבא — זָכו. בבגדאד ובחלב — זָכו, וכך הוא גם בכ"י קאופמן ובכ"י פארמה. יצוין, שהפועל זכה כשאינו בא בצירוף "זכה ל...". הוא תמיד בבניין קל בכל שלוש המסורות הנזכרות.

ב. הפועל כנס בא במשנה בשלוש משמעויות והן: אסף, הצטמצם בתוך גבול שטח, נשא אישה.

נבחן, כיצד נמסרה צורתו של הפועל בכל אחת משלוש העדות ובכל אחת ממשמעויותיו.

כנס שמשמעו "אסף"

יש כאן אפשרות של בניין פיעל בהוראה של "חיוזוק" מבחינת כמות המושאים. ואף על פי כן בדיקת המסורות שבעל-פה מעלה, שמסורת ג'רבא אמנם גורסת בניין פיעל, בעוד אשר במסורות בגדאד וחלב בניין קל הוא.

"אבל בשדה האילן כנס את תבואתו, מסק את זיתיו, כנס את קיצו — הרי אלו שלוש שנים" (בבא בתרא ג, א).

בגדאד וחלב — כָּנַס, וכך הוא גם בכ"י קאופמן. ג'רבא — כָּנַס. "והחרובין, עד שלא כנסן לראש הגג, מוריד מהם לבהמה, פטור, מפני שהוא מחזיר את המותר" (מעשרות ג, ד).

בגדאד וחלב — כָּנְסָן. ג'רבא — כָּנְסָן. וכך הוא גם בכ"י קאופמן ובכ"י פארמה.

נראה שמסורות בגדאד וחלב עושות כאן שימוש בבניין קל במשמעות של פיעל. ואילו בכ"י קאופמן מתקיימות הצורות (כָּנַס, כָּנְסָן) בשני הפנינים זה לצד זה, והוא אות לטשטוש הבחנה ביניהם במה שנוגע למשמעות.

כנס, שמשמעו "הצטמצם בתוך גבול, שטח"

"עלה אמה וכנס אמה, זה היסוד. נמצא שלושים על שלושים. עלה חמש וכנס אמה, זה הסוכב" (מידות ג, א).

מסורות בגדאד וחלב קוראות — וְכַנְס בַּשְּׁתֵּי הַהִיקְרוּיֹת, וכך הוא גם בכ"י קאופמן. מסורת ג'רבא — וְכַנְס... וְכַנְס. בכ"י פארמה הצורות אינן מנוקדות. "היתה עזה ונעשית כהה, כהה ונעשית עזה, הרי היא כמו שהיתה. ובלבד שלא תתמעט מארבעה מראות. כנסה ופשתה, פשתה ונסה — רבי עקיבא מטמא, וחכמים מטהרין" (נגעים ד, ז).

במסורת ג'רבא — וְכַנְס... וְכַנְס. במסורת בגדאד — וְכַנְס... וְכַנְס. במסורת חלב — וְכַנְס... וְכַנְס. בכ"י קאופמן — וְכַנְס... וְכַנְס. בכ"י פארמה — וְכַנְס... וְכַנְס. ואלו הן כל ההיקרויות של הפועל, במשמעות זו, במשנה.

כנס, שמשמעו "נשא אישה"

"הנטען על השפחה ונשתחררה, או על הנכרית ונתגירה — הרי זה לא יכנס, ואם כנס — אין מוציאין מידו. הנטען על אשת איש והוציאה מתחת ידו, אף על פי שכנס — יוציא" (יבמות ב, ח).

במסורת ג'רבא אנו מוצאים — וְכַנְס... וְכַנְס... שְׁכַנְס. במסורות בגדאד וחלב — וְכַנְס... וְכַנְס... וְכַנְס. וכך הוא בכ"י קאופמן.

"גרש אחד מבעלי אחיות את אשתו, ומה הנשוי נכרית, ונסה המגרש ומת — זו היא שאמרו: וכלן שמתו או נתגרשו צרותיהן מותרות" (יבמות ג, ז).

מסורות בגדאד וחלב גורסות — וְכַנְס... וְכַנְס... וְכַנְס. בכ"י קאופמן. מסורת ג'רבא גורסת — וְכַנְס.

"ארבעה אחים, שניים מהם נשואין שתי אחיות, מתו הנשואים לאחיות — הרי אלו חולצות ולא מתיבמות. ואם קדמו ונסו, יוציאו" (עדות ה, ה).

במסורת ג'רבא — וְכַנְס... במסורות בגדאד וחלב — וְכַנְס... וְכַנְס. וכך הוא אף בכ"י קאופמן. יציין, שמסורת ג'רבא נוהגת בניין קל בכל יתר היקרויותיהן של הצורות כנס, כנסה (נסתר עם הפינוי לנסתרת), כנסו (נסתרים) במשנה, עובדה המלמדת על חילופי הבניינים פיעל וקל בלא שיהיה ביניהם הבדל של משמעות.

ג. זפת, שמשמעו "פיסה בזפת"

"גת של אבן שזפתה גוי — מנגבה והיא טהורה. ושל עץ — רבי אומר: ינגב, וחכמים אומרים יקלף את הזפת" (עבודה זרה ה, יא).

מסורות ג'רבא, בגדאד וחלב קוראות בכולן — וְכַנְס... בכ"י קאופמן — שְׁכַנְס.

3. על תופעת הכפלתה של פ' רפה במסורות אלה ראה: עדה ולשון א': מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד, ירושלים תשל"ז, עמ' 35. עדה ולשון ב': מסורת הקריאה של קהילת ג'רבא במקרא ובמשנה, ירושלים תשל"ח, עמ' 45. עדה ולשון ז': מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה, ירושלים תשמ"א, עמ' 29.

"וכן היה אומר בכל זפת: כלי נחושת שזפתן — טהורין, ואם ליין — טמאין" (פלים ג, ז).

גם כאן שלוש המסורות קוראות בניין פיעל, היינו וְפָתָן. בכ"י קאופמן — שְׁזַפְתָּם. יש לציין, שאלה הן שתי ההיקריות היחידות של הפועל במשנה.

ד. טפל, שמשמעו "הדביק וחיבר" —
 "מיחם שטפלו בחומר ובחרסית: הנוגע בחומר — טמא, ובחרסית — טהור" (פלים ג, ז).

במסורת ג'רבא הצורה היא — טָפְלוּ. מסורת חלב נוהגת גם היא בניין פיעל — טָפְלוּ. ואילו במסורת בגדאד הצורה היא בבניין קל — טָפְלוּ, וכך הוא גם בכ"י קאופמן.

"חבית שנתרועעה וטפלה בגללים, אף על פי שהוא נוטל את הגללים והחרסים נופלים — טמאה, מפני שלא בטל שם כלי מעליה. נשברה ודבק ממנה חרסין, או שהביא חרסין ממקום אחר וטפלן בגללים, אף על פי שהוא נוטל את הגללים והחרסין עומדים — טהורה, מפני שבטל שם כלי מעליה" (פלים ג, ד).
 מסורת ג'רבא קוראת טָפְלוּ; מסורת חלב — טָפְלוּ; ומסורת בגדאד — טָפְלוּ, וכך הוא גם בכ"י קאופמן.

יצוין, שאלה הן כל ההיקריות של הפועל במשנה, שהכתיב מאפשר בהן קריאה בקל או בפיעל.

ה. פסל, במשמעות "גרם שלא יהיה פשר" —
 "מי שהיה נשוי לשתי יתומות קטנות ומת. בא היבם על הראשונה, וחזר ובא על השניה, או שבא אחיו על השניה — לא פסל את הראשונה" (יבמות יג, ט).
 מסורת ג'רבא כאן ובכל שאר היקריותיה של הצורה במשנה, נוהגת בניין פיעל, היינו פָּסַל. ואילו מסורות בגדאד וחלב קוראות פָּסַל, וכך הוא גם בכ"י קאופמן ובכ"י פארמה.

"באו עליה אחין, ועשו בה מאמר, נתנו גט או חלצו — פסלו על ידו" (יבמות י, ו).

מסורת ג'רבא קוראת פָּסְלוּ, בעוד אשר מסורות בגדאד וחלב קוראות — פָּסְלוּ, וכך גם כ"י קאופמן.

מן הראוי לציין, שבמסורת ג'רבא מצויות הצורות פָּסְלוּ-פָּסְלוּ, זו לצד זו, כגון בתרומות י, ט: "חגבים טמאים שנכבשו עם חגבים טהורים, לא פסלו את צירם". בג'רבא — פָּסְלוּ. במסורות חלב ובגדאד הצורות האלה באות רק בבניין קל.
 "נתן עליה שמן — פסלה, לבונה — ילקטנה" (מנחות ה, ד).

במסורת ג'רבא — פָּסְלָה. במסורות חלב ובגדאד — פָּסְלָה, וכך גם בכ"י קאופמן.

יצוין, שגם צורה זו מצויה במסורת ג'רבא בקל — פְּסָלָה⁴, פגון "הסריס שחלץ ליבמתו לא פסלה. בעלה — פסלה, מפני שהיא בעילת זנות" (יבמות ח, ה). "אמרו לו: אף השוחט בפנים ומעלה בחוץ, כיון שהוציאו פסלו" (זבחים יג, א).

מסורת ג'רבא קוראת פְּסָלו. מסורות בגדאד וחלב — פְּסָלו, וכך הוא גם בכ"י קאופמן. עולה מכאן, שצורות פיעל מן הפועל פסל במשמעות של בניין קל, מצויות רק במסורת ג'רבא, בעוד שמסורות חלב ובגדאד קוראות תמיד בניין קל.

ו. פטר, שמשמעו "שחרר, שילח" — "אם מצאו לו זכות, פטרוהו; ואם לאו, מעבירין דינו למחר... אם מצאו לו זכות פטרוהו; ואם לאו, עומדים למנין" (סנהדרין ה, ה). "מצאו לו זכות, פטרוהו; ואם לאו, יוצא לסקל" (סנהדרין ו, א). בכל שלוש ההיקריות משמשת במסורת ג'רבא צורת הפיעל — פְּטָרוהו, בעוד אשר במסורות בגדאד וחלב הצורה היא בקל — פְּטָרוהו, וכך הוא גם בכ"י קאופמן. ואילו במפות ב, ו — "מי שנתחייב מיתה בבית דין, הרגוהו; ושלא נתחייב מיתה, פטרוהו" קוראת גם מסורת ג'רבא פְּטָרוהו, היינו בניין קל. מכאן, שבג'רבא נתקיימו הצורות בקל ובפיעל זו לצד זו במשמעות של הקל, שכן אין כאן כל התניות לשימוש בפיעל.

"האומר: כתבו גט ותנו לאשתי, גרשוה, כתבו אגרת ותנו לה — הרי אלו יכתבו ויתנו; פטרוה, פרנסוה, עשו לה כנימוס, עשו לה כראוי — לא אמר כלום" (גטין ו, ה).

בג'רבא הגרסה היא פְּטָרוה, בקל. בחלב — פְּטָרוה בפיעל, ואילו במסורת בגדאד הצורה היא צורת העבר — פְּטָרוה. כ"י קאופמן, כ"י פארמה וכ"י לו גורסים — פִּיטְרוה בקל.

במסורת חלב בא כאן לידי שימוש בניין פיעל לעניין גט פיטורין⁵. "כהנים ולויים פטורים מקל וחומר. אם פטרו של ישראל במדבר, דין הוא שיפטרו של עצמן" (בכורות א, א).

בג'רבא הצורה היא פְּטָרו בקל, אולם פְּטָרו בפיעל. בחלב ובבגדאד שתי הצורות הן בבניין קל, וכך הוא בכ"י קאופמן. מסורת ג'רבא, אם כן, נוהגת בבניין פיעל במשמעות של הקל, שכן אין כאן התנייה לפיעל.

4. על צורת הנסתר של בניין קל עבר עם פינוי הנסתר במסורת ג'רבא ראה עדה ולשון ב', עמ' 193.

5. עוד על הצורה "פטרוה" ועל שימוש בקל לעניין גט פיטורין ראה: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א עמ' 307; ז' בן-חיים, כדלעיל; י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, אוניברסיטה בראילן תשל"ב, עמ' 42 הערה 52.

עוד יצוין, שבכל שאר היקרויותיו של הפועל במשנה בצורות העבר והעתיד קוראת מסורת ג'רבא בניין קל.

ז. הפועל אגד, שמשמעו "פרך וקשר" "לולב הגזול והיבש, פסול. של אשרה ושל עיר הנדחת, פסול. נקטם ראשו, נפרצו עליו — פסול. נפרדו עליו, כשר. רבי יהודה אומר: יאגדנו מלמעלה" (סוכה ג, א).

מסורת ג'רבא וחלב קוראות בניין פיעל — יאגדנו, ואילו מסורת בגדאד קוראת בניין קל — יאגדנו, וכך גם בכ"י קאופמן ובכ"י פארמה. "אזוב שיש בו שלשה קלחים מפסגו ואוגדו. פסגו ולא אגדו, אגדו ולא פסגו, לא פסגו ולא אגדו — כשר" (פרה יא, ט). מסורת ג'רבא, חלב ובגדאד קוראות כולן — אגדו, וכך הוא גם בכ"י קאופמן. אלה הן כל ההיקרויות של הפועל במשנה, שבהן הפתיב מאפשר קריאה בקל או בפיעל.

ח. הפועל זנק, שמשמעו "זרם בשטף" "השוחט את המסוכנת, רכן שמעון בן גמליאל אומר: עד שתפרסם ביד וברגל. רבי אליעזר אומר: דיה אם זנקה. אמר רבי שמעון: אף השוחט בלילה, ולמחר השכים ומצא כתלים מלאים דם — כשרה, שזנקה" (חולין ב, ו). במסורת ג'רבא — זנקה. במסורת חלב ובגדאד — זנקה, וכך הוא גם בכ"י קאופמן. ייתכן כאן שימוש בפיעל מבחינת איכות הפעולה. ואם כן, מסורת ג'רבא משתמשת כאן בקל במשמעות של פיעל. יצוין שאלה הן שתי ההיקרויות היחידות של הפועל במשנה.

ט. הפועל דבק, שמשמעו "חיבר" "...נשברה ודבק ממנה חרסין" (פלים ג, ד). מסורת ג'רבא קוראת דבק. מסורת חלב ובגדאד קוראות דבק, וכך גם בכ"י קאופמן. "שופר שנסדק ודבקו, פסול. דבק שברי שופרות, פסול" (ראש השנה ג, ו).

חיתכן כאן התניה לפיעל מבחינת איכותה של הפעולה. במסורת ג'רבא שתי הצורות האלה באות בפיעל — דבקו, דבקו. היינו במסורת ג'רבא קיימות צורות הקל לצד הפיעל באותה משמעות. יצוין, שאלה הן הצורות היחידות במשנה שהפתיב מאפשר בהן קריאה בקל או בפיעל.

י. הפועל פתת, שמעו "פורר לפירורין"
 "לא יצק, לא בלל, לא פתת, לא מלח, לא הניף, לא הגיש, או שפתתן
 פחים מרבות, ולא משחן — כשרות" (מנחות ג, ב).
 מסורות ג'רבא וחלב קוראות — פתת וכך גם בכ"י קאופמן, בעוד אשר מסורת
 בגדאד קוראת — פתת. מסורות ג'רבא, חלב ובגדאד קוראות — פתתן. בכ"י
 קאופמן — שפיתתן. אף על פי שקיימת כאן אפשרות לבניין פיעל בהוראה של
 "חיווק" מבחינת כמות המושאים, יש רוב לבניין קל במסורות הנזכרות. יצוין, שאלה
 הן שתי הצורות היחידות במשנה שהכתיב מאפשר בהן קריאה בקל או בפיעל.
 לא הבאנו כאן אלא מקצת מן הדוגמות לחילופי פיעל-קל במסורותיהן של
 שלוש עדות, אך העולה מהן בא ללמד על הכלל והוא, שמסורת ג'רבא יותר ממסורות
 בגדאד וחלב מקיימת בניין פיעל בלא הבדל משמעות מן הקל. אולם התופעה קיימת
 אף במסורות אלה, אם כי בהיקף מצומצם יחסית.
 אם לקבל את ההנחה שהפיעל במשמעות של הקל הוא מתכונתה של לשון חז"ל
 המקורית, הרי שנמצאות המסורות, ובמיוחד מסורת ג'רבא, משמרות מסורת קדומה
 של לשון חכמים.

להוראת המלה כיום בשמונה ממקומותיה במקרא

ברבים מן המקראות שהמלה כיום מצויה בהם, פגון ב"ולא היה כיום הזה לפניו"¹, היא מובנת לנו לגמרי; ואולם בשמונה מאותם המקראות, שהראשון בהם הוא "מכרה כיום את בלרתך לך"², אין המלה כיום מובנת כלל וכלל, והיא נראית לנו מיותרת ומפריעה.

מתוך עיון בשמונה מקראות אלה נתברר לי, שהמלה כיום משמשת בהם כתואר-הפועל, שהוראתו כשל תואר-הפועל "תחילה", "לפני כן" וכדומה, שבימינו אנו משתמשים בהם במשפטים פגון "תחילה עלי להתפונן, ואחר כך אחזה את דעתי", ושגם חז"ל היו משתמשים בהם במשפטים פגון "יקבל עליו עול מלכות שמיים תחילה, ואחר כך יקבל עליו עול מצוות"³. הוראה זו, ר"ל ההוראה "כיום = תחילה", היא גם הגיונית, מאחר שהיום בא באמת תמיד תחילה, ורק אחריו בא הלילה, באופן שאדם שאמר בימי חיבורם של ספרי המקרא: "שמע כיום את דבריי, ואחר כך תענה עליהם", הייתה פגומה: כשם שתמיד בא תחילה היום, ורק אחריו בא הלילה, ככה שמע גם אתה תחילה את דבריי, ואחר כך תענה.

והנה פירושי לשמונת המקראות הנ"ל, לפי ההוראה: כיום = תחילה.
א. כשאמר יעקב אל עשיו: "מכרה כיום את בלרתך לך"², הייתה פונתו, שתחילה ימכור לו עשיו את בכורתו, ואחר כך ילעיטהו מנידו.

ב. גם כשאמר יעקב אל עשיו: "השבעה לי כיום"⁴ הייתה פונתו, כי תחילה על עשיו להישבע, שימכור לו את בכורתו, כפי שרמז על כך במלים "הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בלרה?!"⁵, ואחר כך ילעיטהו יעקב מנידו.

ג. כשאמר שמואל אל שאול: "עמד כיום ואשמיעך את דבר אלהים"⁶, התפון במלה כיום להוראה תחילה; וזאת משום שפסוק קודם הוא אמר לשאול: "קומה ואשלחך", ואחרי שתי מלים אלה אמר לו שיאמר לנער, שנמצא אז שם, כי יעבור, וכאשר אמנם עבר הנער, היה שאול עשוי לחשוב, כי ישלח אותו שמואל מיד, כפי שאמר לו "קומה ואשלחך", ואילו שמואל עדיין לא רצה לשלוח אותו, הואיל ולפני כן ביקש להשמיעהו את דבר אלהים; משום כך הוא אמר לו: "עמוד כיום", ר"ל עמוד תחילה, לפני שאשלח אותך, "ואשמיעך את דבר אלהים".
ד. כשאמר אדוניו: "ישבע לי כיום המלך שלמה אם ימית את עבדו בחרב"⁷,

1. יהושע י, יד. 2. בראשית כה, לא. 3. ברכות ב, ב. 4. בראשית כה, לא.
5. בראשית כה, לג. 6. ש"א ט, כז. 7. מ"א א, נא.

הייתה פונתו, כי תחילה על המלך שלמה להישבע, כי לא ימיתהו, ורק אחר כך יחדל הוא לאחוז בקרנות המזבח.

ה. פשאמר האיש אל הפהן, שביקש ממנו בשר חי: "קטר יקטרון פִּיּוּם החלב וגו'"⁸, הייתה פונתו, פִּי תחילה יקטירו את החלב, ורק אחר כך יקח הפהן מן הבשר החי "כאשר תאוה" נפשו.

ו. פשאמר יהושפט אל מלך ישראל: "דרש נא פִּיּוּם את דבר ה'"⁹ הייתה פונתו, כי לפני שילך אתו "למלחמה רמת גלעד"¹⁰, עליו לדרוש תחילה את דבר ה'.

ח. וגם פשאמר הנביא לשומעיו שצמו והתפללו: "הן לריב ומצה תצמו ולהפכות באגרוף רשע לא תצמו כיום להשמיע במרום קולכם"¹¹, התפון במלה פִּיּוּם להוראה תחילה; והנה הפירוש לדבריו אלה של הנביא: על יסוד מעשיהם הרעים של אותם האנשים, שצמו והתפללו, לפני שהתקהלו לצום ולהתפלל, ברור היה לו לנביא, כי גם אחרי הצום והתפילות ישוּבו לעשות את מעשיהם הרעים, אלא שלפני זה הם צמים ומתפללים, כדי שימלא ה' את משאלותיהם. לכן הוא אמר להם: "הן לריב ומצה תצמו ולהפכות באגרוף רשע (כלומר, אם)¹² אתם צמים, כדי לחזור¹³ לריב ומצה וכדי לחזור ולהפכות באגרוף רשע, כפי שהייתם רבים וניצים ומפכים באגרוף

8. ש"א ב, טז. 9. מ"א כב, ה ודהי"ב יח, ד.

10. מ"א כב, ד ודהי"ב יח, ג. 11. ישעיהו נח, ד.

12. הוראת "הן" היא פאן: א.ס. השוה "הן בני ישראל לא שמעו אלי ואיך ישמעני פרעה?", שמות יב, ועוד.

13. לפי הפלל, שבספרי "פללי תחביר נעלמים של לשון המקרא", רשפים תשל"ט, אני קורא לו: "השמטת מיוחס", עלינו להבין את דבריו אלה של הנביא, כאלו הייתה צורתו: הן [למען חזור] לריב ומצה תצמו."

לפי הפלל הזה הושמטה מלה או מלים אחדות מתוך משפט מקראי, שאות־יחס או מלת־יחס שבמשפט זה מחייבת את הימצאותה של אותה מלה או את הימצאותן של אותן מלים במשפט הזה. ברשימות מחקרי רשומים למעלה מאלף מקראות, שלפי תרגומים ופירושים סבירים של קדמונים ואחרונים עלינו להבינם בצורה פזות. והנה עשר דוגמאות מן הראשונים של אותם המקראות:

בראשית טו, ט: קחה [והבא] לי עגלה — לפי אונקלוס ואחרים.

בראשית יט, כז: וישפם אברהם בפקר [וילך] אל המקום וגו' — לפי שד"ל ואחרים.

בראשית לח, יב: ויעל [לעמוד] על גזוי צאנו — לפי רש"י.

בראשית מא, מה: ויצא יוסף [לשלוט] על ארץ מצרים — לפי שד"ל ואחרים.

בראשית מב, כח: ויחרדו [והגידו] איש אל רעהו לאמר וגו' — לפי הולצינגר ואחרים.

בראשית מב, ט: אשר חלם [והגיד] להם — לפי שד"ל ואחרים.

בראשית לח, א: ויט [וילך] עד איש עֲדְלָמִי — לפי רד"ק ואחרים.

בראשית מג, לג: ויתמהו האנשים [והפיטו] איש אל רעהו — לפי סגל ואחרים.

בראשית מז, יח: תם הפסך ומקנה הבהמה [ובא] אל אלני — לפי רש"י ואחרים.

בראשית מח, ז: להסיר אתה מעל ראש אפרים [ולשימה] על ראש מנשה — לפי רשב"ם

ואחרים.

רשע לפני שבאתם לציון ולהתפלל) — לא תצומו **פיום** להשמיע במרום קולכם" (אל תצומו **פיום**, ר"ל אל תצומו ת ח י ל ה, לפני שאתם חוזרים למעשים הרעים שלכם, כדי להשמיע את קולכם במרום, הואיל וה', שהוא במרום, יודע את פונתכם לחזור למעשיכם הרעים, ומשום כך הוא לא ימלא את משאלותיכם, ואך לחינם אתם מענים את נפשכם בצום...).

מה שמעניין ביותר בהוראה זו של המלה **פיום** — הם תרגומיו של לותר לשמונת המקראות הנ"ל: בעוד המתרגמים הארמיים, המתרגם האנגלי לג'ימס, התרגום הפולני והמתרגם האידי יהואש לא תרגמו אפילו באחד משמונת המקראות הנ"ל לפי ההוראה "**פיום** = ת ח י ל ה", תרגם לותר את המלה **פיום** ב"קטר יקטירון **פיום** החלב"; erst; ואילו בבראשית כה, לא רכה, לג, במל"א א, נא ורכב, ה ובדהי"ב יח, ד תרגם **פיום**: heute במל"א ט, כז תרגם: **פיום**: jetzt; ובישעיה נח, ד הוא תרגם **פיום**: also. לאמור: במקרה פִּינן בשמ"א ב, טז לתרגום הנכון; ואולם הואיל ולא היה זה אלא מקרה, לכן תרגם בשבעת המקראות הנותרים לפי הוראות אחרות, שאף אחת מהן אינה מתאימה למשפט, שבו המלה **פיום** נמצאת¹⁴.

---

14. אף מתרגם או פרשן, שעיינתי בדבריהם בעת מחקרי זה, לא תרגם ולא פירש את הפתוב בבר' לח, יב בדומה לפירושו של רש"י. אמנם גם לרש"י לא הייתה מודעותו של הפלל ה ש מ ט ת מ י ו ח ס, אך חושו הלשוני אמר לו לרש"י, כמסתבר, כי "ויעל [לעמוד] על גזוי צאנו" הוא לפי רוח הלשון, ואילו השימוש ב"ויעל על" במקום "ויעל אל", שכל יתר המתרגמים והפרשנים, שראיתי את דבריהם לכתוב זה, תרגמו ופירשו לפי שימוש זה, אינו לפי רוח הלשון.

"היכל המשקלים" ליצחק אבינרי*

שומחה לאיש הלשון בהיכל הספר, ודבר בעתו מה טוב. הפועל העברי היו דשים בו הרבה בלימוד הלשון, ונמצא השם מקופח. כל כך למה? אפשר לפי שדימו בעלי הלשון להביא את הפועל בעולם של בניינים מועטים, וכל בניין ובניין משמע סגולי לו, עד שרבים נוטלים רשות לבנות בניינים, שחיסרו המילונים בשרשים, משל ניתנו בניינים להינטות נטייה חופשית מן השורש כרצון איש נאיש.

לא כן שם-העצם. שמות-העצם נראו מפוזרים ומפורדים בין כל המשקלים, ורובם של המשקלים לא ראו מצוינים בגוני משמעים דרך שיטה, פדרך שהיו למודים לראות את בנייני הפועל. עד שלא יצא לאור היכל המשקלים חסרנו ספר המחזיק רשימות מלאות של משקלי השמות.

בעל ההיכל הביא את שמותיו של כל משקל ומשקל ערוכים בארבע רשימות: א) השמות שבמקרא, ב) השמות שבתלמודים ובמדרשים, ג) השמות שמימי הביניים, ד) השמות שמן העת החדשה. אחרי כל רשימה ורשימה של שמות המשקל באים דברי הסבר לשמות, ולאחריהם הערות לגבי המשקל. ההיכל מבהיר פוחו של כל משקל ומשקל ורשימה של כל תקופה ותקופה במשקלים מהו. לדאבון לבנו לא נשלמה מלאכת ההיכל, לפי שהוא חסר משקלי המוספיות, היינו השמות בעלי התחיליות, התוכיות והסופיות.

הרי זה ספר יסוד בחקר לשוננו. אלא אליה וקוץ בה. כל הנהגה בהיכל המשקלים במידת כזה ראה וקדש כשול ייפשל בו. היכל המשקלים צריך אדם לנהוג בו במידת כבדהו וחשדהו, לרבות דרשהו וחקרהו ובדקהו היטב.

כל כך למה? א) שכן היכל המשקלים חסר ביבליוגראפיה, שהעלים בעל-ההיכל מעיני הקוראים את המקורות שנכון עליהם ההיכל. אף אתה אל יהא עניין זה קל בעיניך. תמצא ספרי מקרא ובהם מְנוּעַ יְשִׁי (יש' יא, א), ואחרים ובהם מְנוּעַ יְשִׁי. וכיון שזה הפתוב היחיד שנקרה בו גזע יחיד בלא פינויי קניין הדבוקים, הרי שהפרש הניקוד כאן עושה משקל. מתבקשת רשימה מדויקת של כל המקורות, שדלה

---

* יצחק אבינרי, היכל המשקלים, אוצר כל השמות השרשיים בלשון העברית, מימי המקרא ועד היום, ערוכים למשקליהם ולתקופותיהם (מקרא, תלמוד, ימי-הביניים והעת החדשה) עם הערות-פירושים, פרקי מסקנות ומפתחות, הוצאת יורעאל, תל-אביב תשל"ו. הספר זיכה את מחברו בפרס האקדמיה ללשון העברית על שם זאלצמאן.

בעל ההיכל את נתוניו מהם. אנו בחרנו בכ"י לנינגראד A 19B¹ יסוד לנוסח המקרא¹.
 (ב) שלא נקרו כל השמות במקורותינו בצורת היסוד דוקא. וכל מי שבא לקבוע צורות
 היסוד של השמות, מצוה עליו להתגבר על יצרו פארי, שמא יתלה שם במקרא, דרך
 משל, כשאין השם מצוי במקרא בצורת היסוד או בנטייה שצורת היסוד גלומה בה
 ויוצאת ממנה מפורש, והשם לפי היקרותו במקרא משתמע למשקלים הרבה.
 היאך? כגון השם גִּטָּף. לא תמצא ממנו במקרא אלא נְטָפִי־קִים (איוב לו, כז).
 במילון בן־יהודה, עמ' 3638, ערך גִּטָּף², ושם הערה 4, זה לשונה: "משק' סָפָר.
 הקדמונים לא קבעו צורת היחיד, ואף לא רד"ק. וכבר אמר רא"ב (=רבי אליהו
 בחור. — יב"ד) בנימוקיו וז": הןפד ממנו נטף בשני קמצין או נטף בשש נקודות
 או נטף בשוא ופתח או נטף צירי וקמץ, כל אלו המשקלים יבואו בסמיכות הרבים על
 משקל נטפי מים. ע"כ. ורוב החדשים קיבלו הצורה גִּטָּף". נוסף על הדברים האלה
 שצורת גִּטָּפי מכלפלת גם יחיד גִּטָּף³. בהיכל המשקלים תמצא נטף במשקל פִּעֵל
 מכוחו של מקרא, עמ' 74, ועיין על הניקוד בעמ' 75.
 דבר אחר. רגב במקרא שתי פעמים: וַיִּרְגְּבוּ (איוב לח, לח), וַיִּרְגְּבוּ (איוב כא,
 לג). כל המילונים הביאו רָגַב, אלא מצינו בשיר התהילה לכבוד אברהם בן נטרא
 הבגדאדי⁴ (מתקופת הגאונים) ... אליו לא ישוו (תחילתו של השיר חסרה) בכ"י
 הגניזה ט"ש 8J1, שורה 20–21:

וישימהו צור למשגב / להושיע מאריות נבזים כחגב
 לרומם מסכן מאִשְׁפָּתִי רגב / להציל רצון מחורש על גב.

חזקה, לא קרא הפייטן רָגַב, אלא רָגַב או רָגַב⁵. שמע מינה, שמות שאין מצויים

1. ר' י' בן־דוד, משקל פִּעֵל/פִּעֵל, לשוננו מזו (ה'תשמ"ג), (להלן: פִּעֵל/פִּעֵל), עמ' 235, הערה 12.

2. כך הניקוד במילונים העבריים החדשים. אבל במילוני המקרא נְטָפִי־קִים ריבוי של גִּטָּף דוקא, שהוא מצוי במקרא, ותלו בו בערך גִּטָּף שתי משמעויות.

3. ילון ניקד במשנה פאה זו, ד: גִּטָּף, וכך תמצא במילונים החדשים גִּטָּף, כינוי לגרגרים שבקצה האשכול, על פי אותה המשנה: "איזוהי עוללת? כל שאין לה לא כתף ולא גִּטָּף". דומה, ניקוד גִּטָּף לָחַתוֹ מתוך הידמות לָחַתוֹ, שכן גרסתם של כתב־ידות הטובים ביותר: גִּטָּף. בכ"י קאופמן שריד של סימן ניקוד מתחת לטי"ת, ספק של קמץ, ודאי לא של צירי. בכ"י הרמב"ם של המשנה (פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל, צילום של כ"י הונט' 117 וכ"י פוקק 295 שבספרייה בודליאנה באוקספורד וכ"י 72–73 שבספריית שוֹנְן בליטשורת, עם מבוא וכו' מאת סלימאן בן דוד שוֹנְן, כרך א, קופנהגן תשט"ז): גִּטָּף. בכ"י רומי 66 לספרא, קדושים א, ד, מהד' פינקלשטיין (תורת כהנים, ניו־יורק תשי"ז), עמ' שצו: גִּטָּף, שלוש פעמים. בכ"י פארמה 138 של המשנה ניקוד הטי"ת מטושטש כליל. לא ראיתי לא כתב־יד ולא דפוס שפתוח בו נטיף, מלא יו"ד, על דרך כתיף.

4. ר' S. Schechter, Saadyana, Cambridge 1903, עמ' 73.

5. שנינו במנחות ת, ג: "שניה לה רגב בעבר הירדן". בדפוסים תמצא ניקוד רָגַב.

במקרא אלא בריבוי אין ראייה לסגוליותם כלל. במה דברים אמורים? בלשונם של ראשונים. מוכרת מצאתי את השם ראשונה בכן סירא שממצדה, מג, כ: וכרגב יקפא מקור⁶. עדות הראשונה לניקוד רָגַב מצאתי בכ"י קמברג' שמן הגניזה, סימנו T-S 8H16.17, בפיוט לשמואל השלישי, הפותח "שפטים אשר דינתה"⁷, והוא אופן לפרשת בוא: "וּלְקַ רָגַב וְצַחֲמִי שֶׁצֶן". ובכ"י וארשה טז (כ"י תימני): רָגַב. ותמצא פיוט של הקליר הפותח "עד לא מצוקי רגב", והוא חלק ד לקרובה "אוימתי בחיל פפור" הנאמרת בראשון של סוכות, וניקודו של מחזור וורמס (ב, דף 177א): רָגַב. בלשון היום אין חולקין. רָגַב חי וקיים. אף עשו מן רָגַב שם יישוב בגליל המערבי אחר מלחמת העולם השנייה: רָגְבָה, ואין מקורו אלא תרגום הלעו Zur Scholle. תמצא רגב בהיכל המשקלים ב"פָּעַל" מפוחו של מקרא, עמ' 39.

נעוד. סדר. וכי יש לך שם פשוט ומקובל יותר מן סדר? אף על פי כן אין לתלות סדר במקרא, שלא מצינו במקרא אלא ריבוי סדרים, ואין לתלות היחיד סדר אלא בדבריהם של אחרונים. יש כתב־ידות חשובים שלמשנה ושלספרא ושלפבלי שתמצא בהם ניקוד סדר, סמ"ך סגולה, וסדר, כגון כ"י פארמה ב (דה רוסי 497) לסדר טהרות (מקור, ירושלים תשל"א. ר' פרה ה, א; ט"י ג, ב; ידים ד, ג), כ"י רומי 66 שלספרא (ה' פינקלשטין, ניו־יורק תשי"ז. ר' עמ' קפא, שנא, תנא, תנב, תסג [ג"פ], תסד [ב"פ]). ובכ"י קאופמן שלמשנה שני הניקודים, גם סדר, גם סדר, משמשים כאחד. ותמצא בנטייה בפבלי סנה' מט, ע"ב, בכ"י ירושלים, יד הרב הרצוג: העבירן שלא כסדרן, פתח בפירוש. אתה מוצא סדר בהיכל המשקלים במשקל פָּעַל מפוחו של מקרא, עמ' 74, ועיין הערתו של בעל ההיכל, עמ' 75.

לא באנו חלילה לקעקע סדר הנוהג היום, אלא אי אפשר לנו לתלות סדר במקרא. מילון עממי התולה שמות הללו במקרא (נָטַף, רָגַב, סדר), נאמר עליו ניחא בדוחק. אבל ספר משקלי השמות, שאין כל עצמו ואין כל קיומו אלא סידור השמות, שם על משקלו ושם על תקופתו, אסור לנהוג כך.

צאו וראו פלי אומנותו של בעל ההיכל מהם, ושיטותיו מהן. כתב אבינרי במבוא, עמ' 12, ו, ד"ה "על השם יבבה": "כאשר עסקתי במשקל בקשה, כפרה, ראיתי שאין במשקל זה אף שם אחד מהכפולים... אולם לָלַל — לָלָה, לקלל — קָלָה, לרנן — רָנָה... לפיכך באתי לידי מסקנה שגם מן יָבַב יש לומר יָבָה... יש במקרא — רָבָה, ובמשנה — גָּבָה, סָבָה, רָפָה. מכאן — חיוק למסקנתי בדבר יבבה". — לא מצא אבינרי שם במשקל בקשה מן הפפולים. וכי זו ראייה שמשקל

ניקודו של כ"י פארמה 138, ושל כ"י ירושלים Heb. 4° 1336 (סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות, כ"י בניקוד לפי מסורת תימן, ירושלים תש"ל): רָגַב. ניקודו של כ"י קאופמן: רָגַב.

6. גרסתו של כ"י ב שמן הגניזה: וכרקב יקפא מקורו, ול"מקורו" נוסח אחר: מקוה.

7. לא נדפס עד כה, ועתיד לצאת לאור בספר פיוטי שמואל השלישי ביד יוסף יהלום.

יבבה יִבְכָּה? אילו טרח אבינרי לבדוק בכתבי-ידות עתיקים ומשובחים שלמשנה, ר"ה ט, כגון כ"י קאופמן וכ"י פארמה 138, היה מוצא יִבְכָּה. ובמבוא, עמ' 12 ז, ד"ה "ועל צאל": "והנה, כאשר ערכתי את משקל באר, זאב, נתגלתה תמונה מעניינת, ממש "גילוי אמריקה": רוב השמות הללו — האות האמצעית בהם היא א' . . . אם כן הרי הדבר ברור: צָאֵלִים — הוא הריבוי של צָאֵל (במשקל זאב). כאשר מבטאים ברחבות את השוא נע של הצדי בצאלים — נשמע השוא כסגול, והסגול גורר אחריו חטף-סגול . . . הייתי בעיניי כמגלה צפונות ונסתרות." — הדברים מופרכים מעיקרם. ר' J. Blau, *Marginalia Semitica*, בתוך כתב-העת *Israel Oriental Studies*, I (1971), עמ' 6-7, ושם, הערה 6; לשוננו לעם, כח (תשל"ז), עמ' 58, הערת מ"מ; ודבריי שלי, לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 231 (ג)-236.

ועוד במבוא, ראש עמ' 23: "בייחוד הפליגו בזה חכמי הגויים, בהביאם בל"ר (בלשון רבים. — יב"ד) בלבד גם שמות שצורת היחיד מתבקשת ואינה פרוכה בקשיים, כגון: ברבורים, קרעים, מותניים ועוד". היטיבו "חכמי הגויים" אשר הביאו שמות הללו בלשון רבים במילוני המקרא, שאין מוכרתם של שלושה הללו במקרא ודאי. בַּרְבָּרִים (אבוסים, מ"א ה, ג) יחידם מן הסתם בַּרְבוּר. מותניים יכול יחידן מִתְנָה⁸. קרעים יכול יחידם קָרַע (או קָרַע/קָרַע⁹). קָרַע, קָרַע, קָרַע, קָרַע, קָרַע. הרי, לא יביא בלשון קָרַע ברשימתם של שמות שמן מקרא, אלא מפוחו של מקור, שְׁקָרַע יוצא ממנו מפורש.

ואומר, עמ' 41, על הַמָּס: "רד"ק ניקד המס בשני קמצים . . . אך העדפתי לנקד בשש נקודות . . . כי במשקל הַרְס יש חמישה שמות המתחילים בהא, ובמשקל בָּרַק רק אחד בלבד: הָדָר". בעל-פִּירְחוֹנוֹ נאמר: אין טעמי הניקודים של אבינרי מתקבלים על לבו של בעל הלשון.

ושם, עמ' 25, ד"ה "יש להודות": "מושבה, שגורו מן 'במושבותם' או 'מושבותיכם', אינה נראית כצורה זרה, ולאו דוקא משום שהמושבה קיימת פיוס בלשוננו: גם זבחה ופעמה, שעדיין אינן קיימות למעשה, אינן נראות כמגוחכות. לא כן צוארת וצבאה . . .". אין "אינה נראית כצורה זרה", "אינן נראות כמגוחכות" בכלל המידות שדקדוק הלשון נדרש בהן. אבינרי פוסק הלכה ואין מפרש טעמה ונימוקה.

פיוצא בזה עמ' 42, על פָּרַע: "במקרא רק ברבים: פרעים, פרעיו. מילוני המקרא יש שהסתפקו בהבאת ל"ר בלבד, ויש שניקדו פרע, בשני קמצים, ע"מ פנף וכנפיים. העדפתי את ניקודו של קניג, פָּרַע (וכן בן-יהודה, אבן-שושן ועוד), פי ריבוי בצורת פרעיים מצוי לא רק בשמות ע"מ פנף, אלא גם בסגולים . . . זאת ועוד: פרע ע"מ

8. על דרך פִּירְהָ-פִּירִים. וראה: י' בן-דוד, צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבוי, ג, לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 231-236.

9. ראה: פָּעַל/פָּעַל.

רגל, ושמות כאלה עם ע בסופם אין במשקל כנף אלא 3 (יגע, רשע, שבע), ואילו במשקל רגל רבים הם מאוד. גם במשנה (פלים יח, ז) מנוקד קָרַע, וכן ברמב"ם (הל' פלים כא, יב).

על כך נעיר ארבע: א) הטענה שבמשקל א שלושה שמות שבסופם עי"ן, ובמשקל ב רבים מאוד השמות שבסופם עי"ן, אין אנו למדים ממנה כלום, ואין היא בחזקת מטבע עובר לחוקר. ב) פרע ביחיד מצאתי שתי פעמים במשנה: בכלים יח, ז השם נפרד, ובנגעים יד, ו השם נסמך. ומצוי השם נסמך גם בספרא, מצורע א. בכ"י קאופמן ובכ"י אנטונין שמן הגניזה (גנזי משנה, מוסד הרב קוק, תש"ל) הניקוד קָרַע (משנת פלים שלנו חסרה בגנזי משנה). בכ"י ירושלים Heb. 4° 1336 (כ"י תימני מקור, תש"ל) ובכ"י רומי 66 של הספרא (תורת פהנים, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשי"ז, עמ' רפט) הניקוד קָרַע, כָּרַע. ובכ"י פארמה ב (דה רוסי 497, סדר טהרות, מקור, תשל"א) מנוקד בכלים קָרַע, ובנגעים (נסמך) קָרַע. ג) אין אני מכיר שום כ"י מנוקד להלכות פלים של הרמב"ם. ד) ערבית: عَرَبِي, סורית: כרָעָה. בחרגום תמצא גם כרעוהי (שמות יב, ט), גם כרעין (עמוס ג, יב).

אתה מוצא בעמ' 174, בשם גולל: "במילונים ובמשניות הלמד צרויה, אך הנכון בקמץ, כי הוא מן אבן-גלל (עזרא ה, ח)". אילו תלה בעל ההיכל ניקוד גולל במסורת הקריאה של יהודי תימן, החרשתי, שכן קריאתם גולל, אלא סמך אבינרי את קביעתו בסברתו, והכריעה סברתו את העובדה, ש"במילונים ובמשניות הלמד צרויה". הנכון בעינינו חילוף הדברים. העובדות עליהן לשמש בסיס לסברות, ואין בכוחה של סברה להפוך על פיה עובדה. ולגופו של עניין: א) אין משקל גולל נוגע במשקלו של השם גולל כלל. ב) כנגד מסורת קריאתם של יהודי תימן הרי ניקוד המשנה של כ"י קאופמן ושל כ"י פארמה 138: גולל, גולל. אין השם מצוי בספרא אלא פעם אחת בלבד, זבים ב, ג, וזה ניקודו בכ"י רומי 66, עמ' שכא, שורה 5: גולל. כלל: כל המערער על המילונות ועל המשניות, עליו הראיה, לא הסברה, ומוטב ייתלה באילן גדול, לא באילן סרק, בסברה של תוהו.

כעת נבדוק את הרשימה הראשונה שבהיכל, הלוא היא רשימת שמות פָּעַל שמן המקרא, עמ' 39. 327 שמות מצויים בהיכל המשקלים במשקל פָּעַל שמן המקרא¹⁰. מהם בתבנית פָּעַל, היינו בעי"ן השורש גרונית, 57 שמות, מן בָּהַט ועד תָּחַת, לא ראיתי להביאם בזה, לפי שטשטשה עי"ן שורש הגרונית את ההבחנה שבין פָּעַל לבין פָּעַל, למעט ארבעה שמות שאפילו ייחוסם לסגוליים ספק, ולמעט שם אחד שעצם היותו שם ספק, וכמדומה אין הוא אלא מקור דבוק כינוי הנושא בבניין פָּעַל. והרי 274 שמות פָּעַל. 11 הומונימים פרשימת פָּעַל שמן המקרא הם, ואף על פי שאין כל

10. לרבות גֹּזַר, שהושמט מן הסתם בשוגג, לפי שהוער עליו בעמ' 41.

שם נָשֶׁם נשקל במשקלו של תאֹמוֹ דוקא, הביאם בעל ההיכל כאחד ולא הבדיל ביניהם. אנו לא נוכל להתעלם מהם. אלו הם: חָרֶס, חָרֶשׁ, יָתֵר, קָסֶל, לָהֵט, סָרָן, עָצָב, פָּתַח, צָלַע, קָלַע, שָׁכָר — והרי 285 שמות.

133 שמות מאותם 285 שמות פָּעַל שמן המקרא ניקוד צורת היסוד שלהם מוכח ומאוּשֵׁשׁ. שם אחד פָּעַל גמור הוא. שבעה שמות משקלם פָּעַל/פָּעַל. שלושה שמות אין משקלם פָּעַל אלא פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל). 24 שמות משקלם ספֵּק פָּעַל, ספֵּק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל). 58 שמות לא סוף דבר שאין ראייה להיותם בני פָּעַל, אלא אפילו עצם סגוליותם ספֵּק. שלושה שמות ספֵּק פָּעַל, ספֵּק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל) הם, ולא עוד אלא שהם חשודים שלא שמות הם אלא פעלים, ודאי פסולים להביא ראייה למשקל פָּעַל הם. 56 שמות משקלם ספֵּק פָּעַל, ספֵּק פָּעַל/פָּעַל. ר' פָּעַל/פָּעַל, עמ' 245, ד"ה: "ב" כאמור למעלה".

עתה נפרש: שם אחד פָּעַל גמור הוא — פָּסָא-פָּסָה שבהיכל המשקלים. ניקוד כ"ף שלו גם בכ"י לנינגראד A 19B גם בכתר ארם צובא צירי בשני המקראות שהוא מצוי בהם: בַּפָּסָה (תה' פא, ד), (ליום) הַפָּסָא¹¹ (משלי ז, כ), היינו פָּעַל גמור. שבעה שמות משקלם פָּעַל/פָּעַל. אלו הם: יָשַׁע/יָשַׁע, פָּסָל/פָּסָל, גָּדַר/גָּדַר, גָּסַד/גָּסַד, גָּשַׁק/גָּשַׁק, שָׁכַר/שָׁכַר, שָׁטַף/שָׁטַף. בשלושה מהם הוּדָה אבינרי, לפי שהביא במשקל פָּעַל: "יָשַׁע/יָשַׁע", "גָּדַר-גָּדַר", "גָּסַד-גָּסַד".

שלושה שמות אין משקלם לפי כ"י לנינגראד פָּעַל, אלא פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), לפי שלא נקרו במקרא יחידים ללא כינויי קניין הדבוקים לא סומכים ולא אחרונים לצירוף, ותנועתם ראשונה צירי. אלו הם: זָכַד — רק זָכַד טוֹב (בר' ל, כ); נָכַר — רק ונָכַר לַפְעֲלֵי אֵן (איוב לא, ג)¹²; שָׁמַן — רק ומה־שָׁמַן דָּבַר (איוב כו, ד), שָׁמַן מְנָהוּ (איוב ד, יב)¹³.

24 שמות משקלם ספֵּק פָּעַל, ספֵּק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), לפי שלא נקרו במקרא יחידים ללא כינויי קניין הדבוקים לא נסמכים ולא ראשונים לצירוף, ותנועתם ראשונה קמץ פשהם מוכרתים. אלו הם: אָפַע — רק מָאָפַע (יש' מא, כד). אָרַב — רק בְּמוֹ (לְמוֹ) אָרַב (איוב לו, ח; לח, מ). אָשַׁף — רק מְרוֹחַ אָשַׁף (וי' כא, כ). בָּכַר — רק בְּכָרִי¹⁴ מְדִן (יש' ס, ו). בָּלַע — רק כָּל-דְּבָרֵי-בָלַע (תה' נב, ו). בָּצָר — רק

11. אף על פי כן נדפס במהדורת Kittel-Kahle, Biblia Hebraica, Stuttgart 1954: הַפָּסָא.

12. הכתוב אֱלֹהֵי גְבַר-הָאָרֶץ (רב' לא, טז) אפשר גם בו טמון נָכַר, ר' פָּעַל/פָּעַל, הערה 51, ד"ה "נָכַר (הָאָרֶץ)".

13. אבינרי, עמ' 45: "לפי ד"ק בחמש נקודות, פמו שָׁמַע, וכן בכמה כ"י ודפו", אך גברו השש על החמש" — לא הגעתי לסוף דעתו.

14. לכאורה נאה להם לבְּכָרִי לארוח למשקל עם אָגְלִי, גָּנְזִי, נָכְרִי, נָטְפִי, נָכְלִיהֶם, קָנְצִי, שעצם סגוליותם ספֵּק, ומשקלם ספֵּק פָּעַל, ספֵּק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ספֵּק פָּעַל, ספֵּק פָּעַל, פָּעַל, לולי הנקבה בְּכָרָה עמדה בפרץ לפנייהם להשיב בְּכָרִי על הסגוליים.

בָּצָר (איוב כב, כד). בָּתָר — רק על־הָרִי בָתָר (שה"ש ב, יז). גָּלָד — רק גָּלָדִי (איוב טז, טו). דָּמַע¹⁵ — רק וְדָמַעַךְ (שמות כב, כח). זָמַר — רק זָמַר (דב' יד, ה). זָרַח — רק וְזָרַח (יש' ס, ג). חָדַל — רק עַם־יִשְׂרָאֵל חָדַל (יש' לח, יא). חָרַס (מחלת עור) — רק וּבְחָרַס (דב' כח, כז). יָזַע — רק בְּיָזַע (יח' מד, יח). יָשַׁח — רק וַיִּשְׁחָף (מכה ו, יד). כָּסַל (האבר שבגוף) — רק עַל־כָּסַל (איוב טז, כז). לָכַד — רק מְלָכָד (משלי ג, כו). מָזַג — רק הַמָּזַג (שה"ש ו, ג). נָטַע — רק כְּמוֹ־נָטַע (איוב יד, ט), ונסמך נָטַע¹⁶ שְׁעָשׂוּעִי (יש' ה, ז). פָּדַר — רק הַפָּדַר (וי' א, ח; ח, כ). קָטַל — רק מְקַטֵּל (עוב' ט). רָגַשׁ — רק בְּרָגַשׁ¹⁷ (תה' נה, טו). שָׁפַר — רק אֲמַר־שָׁפַר (בר' מט, כא). שָׁקַף — רק שָׁקַף (מ"א ז, ה).

58 שמות שהביא אבינרי במשקל פָּעַל על פי המקרא לא סוף דבר שאין בו במקרא ממש לתלותם במשקל פָּעַל, אלא אפילו עצם ייחוסם לסגוליים ספק. בכללם 9 שמות שלא באו במקרא אלא בריבוי וטעמם באות השורש השלישית, היינו, לא נמצאו במקרא בנטיית הכבדות. לפיכך אין ראיה לפָּעַל דוקא, ומשקלם ספק פָּעַל, ספק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ספק פָּעַל, ספק פָּעַל, ספק פָּעַל, ספק פָּעַל. אלו הם: בָּשַׁף — רק בָּשָׁפִים, בָּשָׁפִיד, בָּשָׁפִיהָ. נָכַס — רק נָכְסִים. נָקַב — רק וַיִּנְקְבֵהוּ. צָבַת — רק הַצָּבָתִים. רָהַט — רק בְּ(ה)רָהִטִים. רָכַס — רק וְהָרָכְסִים. רָפַת — רק בְּרָפָתִים. רָצַף — רק רָצָפִים¹⁷. שָׁפַט — רק שָׁפָטִים, שָׁפָטִי.

וחמישה שמות הללו נופלים על כל אחד ואחד משבעת המשקלים שמנינו, לרבות פָּעַל. כל כך למה? שעיצורם השלישי גרוני הוא, ואפשר לא בא הקמץ הקודם לגרונית אלא מפוח תשלוש דגש. הוי, גִּזְרִים אפשר משקלם פָּעַל, פָּעִלִים, על דרך זִמְן.

15. ר' פָּעַל/פָּעַל, עמ' 244, דיבור המתחיל "הכיצד?".

16. נסמך פָּעַל מן פָּעַל ומן פָּעַל על דרך נָטַע שֶׁמֶן נָטַע, פִּיזָא בּוֹ בָּעַד, וְרַע, חָדַר, סָחַר, שָׁבַע, חָשַׁע, שֶׁהֵם נסמכיהם של השמות בָּעַד, וְרַע, חָדַר, *סָחַר (ע"פ סָחָרָה), שָׁבַע, חָשַׁע, שמצינו במקרא. ובמשנה: (ב)חָבַר (עיר, ברכות ד, ז, ג"פ), חָמַת (חלילים, פלים כ, ב), סָגַן (הפהנים), וְעָדַר (בהמה, אהלות ח, א), פָּלַג (המנחה, ברכות ד, א), הרי נסמכיהם של השמות חָבַר (יש' אומרים: חָבַר), חָמַת, חָסָן, עָדַר, פָּלַג הם. ובכ"י ט"ש E2, 21, מצינו במשנת ביפודים ג, יב: בָּעַל חוֹב, תַּחַת בָּעַל חוֹב הָרְגִיל.

וזהו הנסמכים בָּבַד (עוֹן, יש' א, ד) פנגד בָּבַד (פָּה, שמות ד, י), עָרַל (לֵב וְעָרַל בָּשָׂר, יח' מד, ט) פנגד עָרַל (שָׁפָתִים, שמות ו, יב; ל, קַחַת (מוֹסָר, יר' ה, ג; יז, כג) פנגד קַחַת (כָּסֶף, מ"ב יב, ט), שָׁנַר (בְּהֵמָה, שמות יג, יב) פנגד שָׁנַר (אֶלְפִיד, דב' ז, יג ועוד), וּבְיָרֵק דָּשָׁא (תה' לו, ב) פנגד וְיָרֵק דָּשָׁא (מ"ב יט, כו; יש' לו, כז). ובכ"י רומי 66 לספרא, עמ' קכה: גִּזָּל אֲבִיו; ובעמ' שצד: גִּזָּל עֲנִיִּים, תמור נסמך גִּזָּל הרגיל. אף יש נסמך וראשון לצירוף שָׁכַם, היינו פָּעַל, מן שָׁכַם, או מן שָׁכַם/שָׁכַם (ר' פָּעַל/פָּעַל, עמ' 234, ד"ה "דבר אחר").

17. אין במקור י רָצַף, אלא ריבוי רָצָפִים ויחיד רָצָפָה, ר' הערתו של אבינרי, עמ' 44, ור' מה שכתבתי ב"לשוננו" מא (תשל"ז), עמ' 232–233, ד"ה "ייחוד גדול", ושם, הערה 6.

זמנים. אלו הם: גִּזְר — רַק גִּזְרִים. כָּרַע — רַק כָּרְעִים, כָּרְעִיו¹⁸. פָּקַע — רַק פָּקַעִים. קָרַע — רַק קָרְעִים¹⁹. רָתַח — רַק רָתַחִיה.

ומשקל שלושה שמות הללו כמשקל הי"ד שלמעלה מן העניין, אפשר למעט פָּעַל, הואיל ופ"א השורש שלהם גרזנית וניקודה בריבוי חטף-פתח. והלאו אין ריבוי פָּעַל בפ"א גרזנית בדרך כלל אלא אֵלֵם, בַּחטף-קמץ. אלו הם: הָמָם — רַק הָמָסִים²⁰. חָלַץ — רַק חָלְצִים, חָלְצִיד, חָלְצִיו. חָרַשׁ (אומן) — רַק חָרָשִׁים.

ושלושה שמות הללו מתוך אותם 58, שעצם סגוליותם ספק, לא מצינו במקרא אלא בריבוי, לרבות ריבוי הנסמך ונטיות הפבדות, והברת העזר שלהם חירק. כמדומה, אותו חירק מוציא פָּעַל. לפיכך משקלם ספק פָּעַל, ספק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ספק פָּעַל, ספק פָּעַל. אלא הם: רָגַב — רַק וּרְגָבִים, רָגַבִּי נָחַל²¹. שָׁלַט — רַק הַשָּׁלִטִּים, שְׁלִטִּי הַזֶּהב (הַגְּבוּרִים), שְׁלִטִּיהֶם. שָׁמַר — רַק שְׁמָרִים, שְׁמָרִיו, שְׁמָרִיהֶם, שְׁמָרִיהֶם. ומשקל ארבעה הללו דומה לשל קודמיהם, למעט פָּעַל, הואיל והברת העזר שלהם ניקודה פתח ולא חירק. הלפך משקלם ספק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ספק פָּעַל, ספק פָּעַל. אלו הם: סָוֶן (שר) — רַק הַסָּוִנִים, סָוֶנִי פְּלִשְׁתִּים, וּלְסָוֶנִים. קָלַע (מָסָד) — רַק קָלְעִים, קָלְעִי הַחֲצָר²². קָרַס — רַק קָרָסִים, קָרָסִיו, קָרָסִי וְהָב (נֹחַשֶׁת). שָׁעַל — רַק לְשָׁעִלִּים, בְּשָׁעִלִּי²³.

שם אחד לא תמצא במקרא אלא נסמך הריבוי ותנועת העזר שלו חירק. לפיכך משקלו ספק פָּעַל, ספק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ספק פָּעַל, ספק פָּעַל. גָּזַז — רַק גָּזָזִי הַמֶּלֶךְ, וּבְגָזִי בָרָמִים.

ושני שמות משקלם כמשקל גָּזָזִי, למעט פָּעַל, לפי שאין תנועת העזר שלהם חירק אלא פתח: לָהֵט (פִּישוּף) — רַק בְּלִהְטִיהֶם. סָוֶן (צִיר) — רַק וּסָוֶנִי נֹחַשֶׁת. 17 שמות מבין אותם 58 שמות שאין ראיה לסגוליותם כלל לא באו במקרא אלא נסמכי היחיד. לפיכך משקלם ספק פָּעַל, ספק פָּעַל²⁴, ספק פָּעַל²⁵. אלו הם: גָּרַשׁ

18. ר' לעיל, עמ' [4]–[5], ד"ה: פִּיּוּצָא בּוּזָה.

19. ר' לעיל, עמ' [4], ד"ה: וְעוֹד בַּמְּבּוּאָה.

20. ר' לעיל, עמ' [4], ד"ה: וְאוֹמֵר.

21. ר' לעיל, עמ' [2]–[3], ד"ה: דְּבַר אַחֵר.

22. קָלַע לשון זריקה פָּעַל גמור דוקא. שבא השם ראשון לצמד שמות וקו"פ סגולה — ש"א יז, נ: בְּקָלַע וּבְאָכָן. מניין שלא נתפון בעל ההיכל לקָלַע לשון אָכָן קָלַע, אלא לקָלַע לשון מסך? לפי שכתב, עמ' 44: "קָלַע, במילונים לשון זכר, ואינו מדויק, כי בשמות כז, טו לשון נקבה הוא". ואין קָלַעִים שבשמות כז אלא וילאות למשכן.

23. ואפשר משקל השם פָּעַל, היינו *שָׁעַל, על פי בְּשָׁעִלוֹ (יש' מ, יב). עי' חטופה-פתוחה של בְּשָׁעִלִּי תחת חטופה-קמוצה, מעין *בְּשָׁעִלִּי, אף אחת אל תחמה עליה, שמצינו פִּיּוּצָא בַּה כְּהֵנָה וְכֵהֵנָה. כגון וּפָעִלוֹ (יש' א, לא; יר' כב, יג) מן פָּעַל, כנגד פָּעִלוֹ תשע פעמים.

24. על דרך הנסמכים אָשַׁד, גָּדַר, גָּזַל, יָרַד, קָבַד, כָּתַף, עָרַל, הַנְטִיִּים מִן *אָשַׁד, גָּדַר, גָּזַל, יָרַד, קָבַד, כָּתַף, עָרַל.

25. ר' להלן, עמ' [9], ד"ה "ארבעה שמות אין".

— רק גֶרֶשׁ יִרְחִים. פֶּתֶר — רק פֶּתֶר מְלָכוֹת. לָהֵט (אש) — רק לָהֵט הַחֶרֶב. לָקַט — רק וּלְקַט קִצְיָרָה. מִחֵץ — רק וּמִחֵץ מִפְּתוֹ. מִשָּׁךְ — רק מִשָּׁךְ הַזֶּרַע, וּמִשָּׁךְ חֲבָקָה. מִשָּׁק — רק וּבֶן־מִשָּׁק בִּיתִי. מֶתֶק — רק וּמֶתֶק שְׁפָתַיִם²⁶, וּמֶתֶק רְעֵהוּ. סָרַח — רק וְסָרַח הָעֶדְף. עֶשֶׂת — רק עֶשֶׂת שָׁן. פֶּטֶר — רק פֶּטֶר חֲמֹר, פֶּטֶר (כֶּל) רָחֵם, פֶּטֶר שֹׁגֵר בְּהֶמָּה, פֶּטֶר שׁוֹר וְשֹׁה. פָּלַח — רק פָּלַח דְּבִלָּה, פָּלַח רֶכֶב, פָּלַח הָרְמוֹן, פָּלַח תַּחְתִּית. פָּרַט — רק וּפָרַט כְּרָמָךְ. שָׁגֵר — רק שָׁגֵר בְּהֶמָּה, שָׁגֵר²⁷ אֶלְפִיד. שָׁפַךְ — רק שָׁפַךְ הַדָּשֶׁן. שָׁפַע — רק שָׁפַע יָמִים. שָׁצַף — רק בָּשָׁצַף קֶצֶף.

ארבעה שמות אין באים בדמות פֶּעַל אלא כשהם נסמכים, וצורות השם האחרות שבמקרא מלמדות תנועה ראשונה קמוצה. אלו הם: אָרָךְ, אָשֵׁד, הָדָר, שָׁכָר (שָׁכָר). אין אָרָךְ אלא נסמכו של *אָרָךְ (על פי אֶרְכָּה) או של *אָרָךְ (או של שם אחר), ואין אָשֵׁד אלא נסמכו של *אָשֵׁד. אמנם כן הביאו מילוני המקרא *אָשֵׁד, שָׁאֲשֵׁד יש בו כדי ליישב את הנסמך אָשֵׁד (הַנְחָלִים, במ' כא, טו), את הריבוי אֲשֵׁדוֹת, ואת נסמכו אֲשֵׁדוֹת (הַפִּסְגָּה) כאחד²⁸. אין הָדָר אלא בסמיכות הָדָר (מְלָכוֹת, דנ' יא, כ), כנגד הָדָר (מְלָכוֹתוֹ, תה' קמה, יב), שהוא נסמכו הרגיל של הָדָר. וכן אין שָׁכָר (שָׁכָר) במקרא אלא שָׁכָר (אָמֶת, משלי יא, יח), כנגד שָׁכָר (שָׁכִיר), שהוא הנסמך הרגיל של שָׁכָר. והלוא הָדָר ושָׁכָר על דרך כְּפֶשֶׁן (הַכְּפֶשֶׁן, שמות יט, יח) שפגדו עֶשֶׂן (הָעִיר, יה' ח, כ—כא) שיסודו עֶשֶׂן. אמור מעתה, אָרָךְ, אָשֵׁד, הָדָר, שָׁכָר (שָׁכָר) מוכרתיים אין להם ראייה מן המקרא.

שישה שמות לא באו במקרא אלא א) נסמכי היחיד וניקודם סגול סגול, ב) בריבוי ותנועת עי"ן השורש קמץ. לפיכך משקלם במקרא ספק פֶּעַל, ספק פֶּעַל, ספק פֶּעַל. אלו הם: מָגֵד — רק מִמָּגֵד שְׁמַיִם... וּמִמָּגֵד תְּבוּאֹת שְׁמַשׁ וּמִמָּגֵד גֶּרֶשׁ יִרְחִים... וּמִמָּגֵד גְּבָעוֹת עוֹלָם וּמִמָּגֵד אֶרֶץ, מִגְדִּים, מִגְדִּיו. פָּלַג — רק פָּלַג²⁹ אֱלֹהִים, פָּלָגִים, פָּלָגִיו, פָּלָגֵי־מַיִם, פָּלָגֵי־שָׁמֶן. צָבַע — רק צָבַע רִקְמָתָם, שָׁלַל צָבָעִים. רָבַע — רק רָבַע הַהֵיזֶן, רָבַע שָׁקֶל כֶּסֶף, רָבָעִיו, רָבָעִיָּה, רָבָעִיָּהם, -הֵן. שָׁלַם — רק וּשְׁלַם מְרִיאֵיכֶם, שְׁלָמִים וכו', שְׁלָמִי(כֶּם, -כֶּן). תָּלַם — רק בְּתָלַם עֲבֹתוֹ, תָּלַמִּיָּה, תָּלַמִּי שְׂדֵי.

²⁶ כתב הפרופ' טור-סיני, Torczyner, Zur Bedeutung von Akzent und Vokal.

²⁷ im Semitischen, ZDMG 64 (1910), p. 273, והרי תרגום דבריו: "מֶתֶק שְׁפָתַיִם (משלי טו, כא) הרי מקבלתו חֶסֶם־לֵב, והוא על דרך ערל שפתים, היינו מֶתֶק שם־תואר נסמך, ומוכרתו קרוב לודאי *מֶתֶק, שהיא צורת משנה של מֶתֶק". ושם, הערה 2: "כך, כְּתוּר, ראוי לראות את השם הזה גם במשלי כו, ט (וּמֶתֶק רְעֵהוּ). השם מֶתֶק אחת דינו להימחות מתוך המילונות". — עד כאן תרגום דבריו של טור-סיני.

²⁸ ר' למעלה, הערה 16, ד"ה "וזכור".

²⁹ במילונייהם של אבן־שושן, של מדן ושל כנעני, שני ערכים: א) אָשֵׁד, ע"פ אָשֵׁד הנחלים; ב) אָשֵׁדָה, ע"פ אֲשֵׁדוֹת, אֲשֵׁדוֹת הפסגה. אמת, אָשֵׁד כצורת יסוד רווח בלשון ימינו הוא, אם כן ראוי להביאו מפוחה של עדות בת ימינו (או מתקופה קודמת שנמצא בה אָשֵׁד נפרד), אבל אין לתלות אָשֵׁד, מוכרת, באָשֵׁד הנחלים שבמקרא.

²⁹ ר' למעלה, הערה 16.

ארבעה שמות לא באו במקרא אלא נסמכי היחיד בלבד ותנועת פ"א השורש בכי"ל צירי. לפיכך משקלם במקרא ספק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ספק פָּעַל, ספק פָּעַל. אלו הם: גָּזַע — רק מְגַזֵּעַ יִשִּׁי. לָתַךְ — רק וּלְתַךְ שְׁעָרִים. גָּזַךְ — רק בְּגָזַךְ הַמֶּלֶךְ. פָּתַח (הודעה) — רק פָּתַח בְּכָרְיִךְ. עד כאן 58 השמות שעצם ייחוסם לסגוליים ספק. ושלווה שמות הללו משקלם ספק פָּעַל, ספק פָּעַל (או פָּעַל/פָּעַל), ולא עוד אלא שהם חשודים שמא אין הם שמות כלל אלא צורות של מקור דבוק בינוי הנושא. אלו הם: זָעַק — רק לְקוֹל זָעָקָה, בְּזָעָקָה. שָׁנַע — רק לְקוֹל שְׁנָעִי³⁰. שָׁכַן — רק לְשָׁכְנו (תְּדַרְשׁוּ).

עד כאן עיינו ברשימת פָּעַל שֶׁמֶן המקרא. עכשיו נבדוק את הרשימה השנייה שבהיכל המשקלים, היא רשימתם של שמות פָּעַל שֶׁמֶן התלמודים ומן המדרשים (עמ' 39–40). רשימה זו מחזקת 143 שמות. מפאת קוצר המצע לא נשתרע, ולא נדון אלא בעשרת השמות הראשונים שברשימה זו:

אָגַד — אין ראיה לניקוד הזה מספרות התלמוד והמדרש. כתב אבינרי, עמ' 45: "נמצא גם ביו"ד (איגד, איגדו), ולכן ניקדוהו יאסטרוב ודלמן בחמש נקודות, אך גברו השש על החמש. כטעם יחידי לשש הנקודות אפשר לציין בדוחק את מציאותו בל"נ (=לשון נקבה. — יב"ד) (כי שמות במשקל אשל אין בל"נ)". "שמות במשקל אָשַׁל אין בל"נ" אינה אומרת כלום ואינה ראיה. איגדו עדות לתנועת i, היינו הבסיס ספק אָגַד (או אָגַד/אָגַד), ספק אָגַד, ספק אָגַד, ועוד.

אָרַס — כתב אבינרי: "נמצא גם ביו"ד, אירס, ואף אירסו (יר"ע"ז פרק ב), ונראה כשייך למשקל אשל. הפול מנקדים בשש נקודות, ואולי מפני שבמשקל אשל אין שם המתחיל באותיות אר, וכולם באו בשש נקודות: ארב³¹, ארג, ארו, ארץ". כאן טענה חדשה: "במשקל אשל אין שם המתחיל באותיות אר". כל התולה משקלו של שם בטענה זו אין נתלה אלא באילן סרק. מקור מנוקד מוסמך יחיד שמצאתי הרי שבת סב, ע"ב, בניקוד לפי מסורת יהודי תימן³²: בָּאָרַס, היינו משקל פָּעַל.

בָּגַר — מצוי במשנת נדרים י, ב, והרי בידינו כתביידות מנוקדים. כ"י קאופמן: בָּגַר. כ"י פארמה 138: בָּ(י)גַר. כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק, Rab. 31a: בָּגַר. שם זה לא העיר עליו אבינרי כלום.

30. דומה, לא היה לבבו של אבינרי שלם עם שמות הללו, לפי שכתב בעמ' 41, זָעַק: "ברוב המילונים הובא פשה"פ בלבד, ובמילונים חדשים יש זָעַק כחדוש הפייטנים. בכתוב 'בזעק' (ישעיה נז, יג) ייתכן שאך שה"פ הוא, אך 'לקול זעק' (ל, יט) נראה פשם-פעולה, כמו זעקה. מכל מקום אינו גרוע מן 'לקול שועי' (תהלים ה, ג), שממנו שוע, (הי שָׁנַע. — יב"ד), וכן במילונים." — אמת, אף שָׁנַע במקרא גדול ספקו מנדאו. ונכשל בעל ההיכל, שהביא זָעַק, שָׁנַע, שָׁכַן ותלום במקרא על פי זָעַקָה, שָׁנָעִי, לְשָׁכְנו, שהדעת נותנת, ניתנו להידרש פעלים.

31. לאו דוקא. ר' למעלה מן העניין, עמ' [6], ד"ה "24 שמות".

32. ר' תלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד וכו' א"ע הלוי, ירושלים

חש"ס.

קֶזֶק — כתב אבינרי: "ש"פ במקרא (ש"א יח, ח), אך על סמך דרשת חז"ל נמצא בתלמוד פשם כללי, במובן שכרי-חרס או אבנים". אין בתלמוד אלא דרשה על שם המקום קֶזֶק שבשמואל, יומא כב, ע"ב: "ויפקדם בבוק'. מתקיף לה רב אשי: 'ממאי דהאי בוק לישנא דמיבוק הוא? ודילמא קמא דמתא הוא. כדכתיב 'וימצאו [את] אדוני בזק [בבוק, שו' א, ה]. אלא מהכא: 'וְיִשְׁמַע שְׁאוּל אֶת הָעָם וַיִּפְקְדֵם בְּטִלְאִים' [ש"א טו, ד]". פיוצא בדבר תנחומא, פי תשא ט: "ויפקדם בטלאים" ויפקדם בבוק'... ומהו 'בוק'? אבן נטל מן כל אחד ואחד מהם, ובאבנים מנאן".

פֶּעֶץ — פך הניקוד במשנה, פלים י, ב; ל, ג.

גָּדָר — דברי אבינרי, עמ' 45–46: "חצר ויתר, המצויים במקרא בזו"נ, נמצאים בתלמוד לרוב בלשון נקבה... לפיכך קשה להניח שימוש של גדר (במשקל חצר) בלשון זכר, אלא מסתברת צורת-משנה בשני סגולים, ע"ד פרס וגזל. מתוך ספרי ימי-הביניים (משלי שועלים, משל הקדמוני ועוד) נראה שאמרו גדר בשני סגולים, כי כן תעיד החריזה עם חדר ועדר... מפל מקום אין לפקפק במציאותו של גדר סגולי בספרי ימי הביניים".

א) אפילו נניח שהשמות חצר ויתר "נמצאים בתלמוד לרוב בלשון נקבה", אין אנו למדים מכך כלום ואין מכך ראיה למינו של שם אחר.

ב) חזרתו על כל גדר וגדר שבכתבי-ידות מנוקדים המשובחים שלמשנה. אלו הם: כ"י קאופמן; כ"י פארמה 138; כ"י פארמה ב, דה רוסי 497, לסדר טהרות (מקור, ירושלים תשל"א); כ"י בנוסח תימן לסדר מועד (י' לוי נחום, חולון ה'תשל"ו); כ"י ירושלים 1336 Heb. 4° לסדרי נזיקין, קדשים, טהרות, מנוקד לפי מסורת תימן, מקור, ירושלים תש"ל. בכולם הניקוד גָּדָר. בקונקורדאנציה ללשון התנאים שבמערכת המילון ההיסטורי ללשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית תמצא ניקוד גָּדָר 31 פעם. ואילו גָּדָר אין מצוי שם אלא פעם אחת, ספרא מצורע ג, ב, לפי כ"י ואטיקאן 66 (עמ' רצו, שו' 3): גָּדָר האימצעי. באותה קונקורדאנציה מצוי גדירו וכו', יו"ד אחר דל"ת, 11 פעם, לפי כ"י קאופמן. גידרו וכו', יו"ד אחר גימ"ל, ליתא. הוא הדין בכ"י פארמה 138 ובכ"י קמברייג' 1 Add. 470, (מהדורת לו, קמברייג' 1883).

ג) אם נמצא גדר חוזר ובה' וב' בעצמו בספרות ימי-הביניים, הדין נותן להביא גָּדָר מפוחה של ספרות ימי-הביניים, לא מפוחה של ספרות התלמוד.

גָּחַר — העיר אבינרי: "שם אדם במקרא (עזרא ב, מז)". — שנינו במשנת אה' ח, ב: והגחירים. גרסת הערוך: והגחרים. על פי זה ערך בעל ערוך השלם ערך גָּחַר. גם גרסת הערוך הגחרים אין ראיה שיסודה גָּחַר דוקא, ואפשר לה להידרש לכמה וכמה משקלים, כגון גָּחַר, גָּחַר, גָּחַר, גָּחַר, גָּחַר.

גָּלַשׁ — לא העיר אבינרי לשם הזה כלום. ליתא בלשון התנאים, אף לא מצאתיו במקור מנוקד. פס' כז, ע"ב: "על גבי מוגלשין, כך בדפוסים וכך גרסת כ"י אנלאו 271. בכ"י ניו-יורק, קולומביה a141T-893X כתוב: מגלשים. ובשה"ש רפה

ד, א, פתוב ארמית על הפתוב "שערך כעדר העוזים שגלשו מהר גלעד": "הדא איתתא כד שערה סגין היא עבדא לה גלשין גלשין. הדא מוצינא . . . הוא עבד גלשין גלשין". לא ראיתי ראייה לשם גלש בעברית, לא כל שפן לניקוד גלש.

גָּסָס — פתב אבינרי: "מן גססיהן (גידה מח, ע"ב). ב"י ואב"ש ניקדו במשקל כלל, ואמנם שמות מגזרת הפולים רווחים במשקל כלל יותר מבמשקל רטט, אך משום שבארמית גיססא העדפתי את ניקוד המילונים התלמודיים בשני סגולים, כי שמות במשקל פרט וכלל יבואו בארמית באותו משקל (פרטא, כללא), ולא במשקל סגולי". — לאו דוקא. גיססא הארמי אפשר תאומו העברי גָּסָס, ואפשר גָּסָס, כגון בִּסְרָא — בִּשְׁרָא.

גָּרָד — לא העיר בעל ההיכל לשם הזה. הוא מצוי יחיד פעם אחת, מנחות לא, ע"ב: "וכותב את השם על מקום הגרד". כך לפי הערוך ופלי כ"י ואטיקאן 120. בדפוסים: הגרר. ושתי פעמים בריבוי. מנחות לא, ע"ב: הני מילי בגדין אבל בגרדין לא (בדפוס ובכ"י הנ"ל). וסופה ט, ע"א: עשאה מן הקוצים ומן הנימין ומן הגרדין. כך הדפוסים. ובשלושה פתביידיות (אוקספורד 51 [2677], אנלאו 270, אדלר 850): הגרדין. בכ"י לונדון 400 פנראה הגרדין, אין האות הסמוכה לגימ"ל ברורה. ובכ"י מינכן 140: הזרדין, ומתחת לרי"ש נמשך קו עד לזי"ן ונמחק. סורית גִרְדָא היינו קירח. אין ראייה לניקוד גִרְד.

עד כאן עשרה שמות הראשונים הפתובים בהיכל המשקלים במשקל פָּעַל בחלקת התלמודים והמדרשים. ראינו, שם אחד, בְּעֵץ, יש לו אם במשנה. כל תשעה שמות האחרים משקלם תלוי על בלימה.

רָגַן בא בהיכל המשקלים ברשימת השמות שמימי הביניים, לא ברשימת שמות המקרא. וכתוב בעמ' 53: "יש במקרא פנף רננים (איוב לט, יג), ולכאורה מותר לגזור מפאן את היחיד רנן, כשאר שמות הנמצאים במקרא בל"ר בלבד (שבבים, שפטים, שמורים, פקעים, נכסים ועוד), אך לדעת הפול נקרא העוף רננים". כך צריך איש לשון לנהוג. היחיד ספק רָגַן, ספק רָגַן, ספק רָגַן, ספק רָגַן, ספק רָגַן, ספק רָגַן, וְעוֹד. כדרך שנהג אבינרי בְּרָגַן, שהביאו מכוחה של ספרות ימי הביניים, ולא על פי רָגַנִים שבמקרא, כך ראוי לנהוג בשמות פיוצא בו, שאין מצויים במקרא אלא בריבוי, כגון גִּזְרָא, פָּרַע, פֶּשֶׁף, נָכַס, נָקַב וכו'. חבל שלא כך עשה.

דבר אחר. עֶשֶׂן הביא אבינרי ברשימת השמות שמן העת החדשה, אף על פי שמצינו במקרא נסמך עֶשֶׂן (הַפְּעֶשֶׂן). מקיש אני עֶשֶׂן לשמות פיוצא בו, שאין מצויים במקרא אלא נסמכי היחיד, כגון גֶּרֶשׁ, הֶדֶר, קֶחֶר, לֶהֱט (אש), לָקַט וכו'. ומה עֶשֶׂן, שאין מצוי במקרא אלא נסמך, עֶשֶׂן הַפְּעֶשֶׂן, לא הביאו בעל ההיכל ברשימת השמות שמן המקרא אלא ברשימת השמות שמן העת החדשה, אף כל שאר השמות שאין מצויים במקרא אלא נסמכי היחיד ראויים שלא להביאם מכוחו של מקרא אלא מכוחו של מקור שבאו בו מוכרחים (ורצוי, לא בראשו של צירוף לשון), וניקודם

סגול, סגול. והיטיבו י' פנעני ויבדל"א א' אבן־שושן אשר הביאו במילוניהם בערך עֶשֶׂן: עֶשֶׂן, עֶשֶׂן. אף ריבו ערך עֶשֶׂן, לא מִפּוֹחַ "כְּעֶשֶׂן הַכְּשָׁן", אלא מִפּוֹחַו של יל"ג: "עוד לא החליפו בתימו שרף לְדֶשֶׁן, את אור שמשם עוד הקדירו משאות הָעֶשֶׂן".

סוף דבר. האריכו הדברים, אלא ראוי היכל המשקלים לדרוש ולחקור היטב, שזה ספר יסוד וראש פינה לחקר לשוננו, וביזתר שזיפה הספר את פעליו בפרס זאלצמאן מטעם האקדמיה ללשון העברית.

פעמים הרבה ראה אבינרי את הבעיות הקשות הפרוכות בעקב המשקל. אף על פי כן שקל שיקולים מרובים והם מוטעים, והכריע הכרעות שאין מתקבלות על דעת יודעי לשון ומביני מדע. והתוצאה מהי?

ראינו לעיל, 135 שמות מפלל 285 שמות פֶּעַל שֶׁמֶן המקרא ניקוד צורת היסוד שלהם מאושש, היינו 46.67%. ומבין עשרת השמות הראשונים ברשימת פֶּעַל שֶׁמֶן ספרות התלמוד והמדרש רק שם אחד, בֶּעֶץ, ניקודו בטוח ונעלה מכל ספק וערעור. מצאת שם בהיכל המשקלים, אתה מותר להניח ששורש השם מצוי בספרותנו אי שם, לאו דוקא בניקוד שבהיכל, לאו דוקא בתקופה שהשם רשום בה, לאו דוקא בשם (אפשר כשם הפועל), ולא דוקא בעברית אלא בארמית. אין בהיכל המשקלים שורה הפטורה מדרישה וחקירה.

עם כל זה גדול המעשה שעשה אבינרי. שהרי הושיט לנו בקנה חומר מרובה, והוא מסד, ויבואו חוקרי הלשון לברר וללפן, לאזן ולחקן.

ספר חדש על הטור השני במשושה של אוריגניס

Gerard Janssens, *Studies in Hebrew Historical Linguistics Based on Origen's Secunda*, Orientalia Gandensia ix, Leuven 1982, pp. 182.

פידוע ערך אוריגניס (מת 254), מגדולי אבות הכנסייה של הנצרות, את מקור המקרא ותרגומיו בשישה טורים (המשושה, הקסאפלה בלע"ז), פשהטור הראשון פולל את מקור המקרא באותיות עבריות, והשני באותיות יוניות. קטעי תהלים המעטים לערך, שנשתמרו מן הטור השני, הם הטקסטים הרצופים העבריים העתיקים ביותר, המציינים גם את התנועות (ינסנס, עמ' 13, מכנה אותם בטעות פטקסטים הרצופים העתיקים סתם, אך ברור, שכונתו לטקסט המציין תנועות, פפי שיוצא מהזכרת שיטות הניקוד בהמשך). לא ייפלא אפוא, שספרות מרובה הוקדשה לחקר הטור השני, במיוחד להשתקפות התנועות בו, והמתעניין יוכל למצוא את חולדות המחקר בשני הפרקים הראשונים של ספרנו, ועי' גם בפיבליוגראפיה. יש להצטער, שינסנס לא ידע על הערותיו החשובות של: C. Sarauw, *Über Akzent und Silbenbildung in den älteren semitischen Sprachen*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-fil. Meddelelser xxvi, 8, Kobenhavn 1939 בייחוד עמ' 57–63 (השוה גם ברוקלמן ZDMG צד (1940), בייחוד עמ' 343 ואילך וכן את הערותי אני: In Memoriam Paul Kahle, ברלין 1968, עמ' 32–33). ינסנס העניק לנו מחקר מלימד של רוב הבעיות הלשוניות המשתקפות בטור השני, שחשיבותן פה מרובה לדברי ימיה הקדומים של העברית. להלן נדון לראשונה בכמה שאלות פוללות יותר, ולבסוף נעיר על זוטות אחדות.

באשר למבטאן של אותיות בגדכפ"ת, ינסנס, לרוב בעקבותיו של קאהלה (אם כי לא בכל הפרטים), סבור (עי' עמ' 45 ואילך), שמבטאן הפפול לא היה קיים בטור השני. יש להצטער, שאין הוא יודע למשל על דבריו של י' קוטשר, לשוננו כט, 49 ואילך, שהראה, שההגאים היוניים $\kappa\pi\tau$ היו בלתי-מנושפים ואילו כפ"ת הפוצצים העבריים בתקופה הזאת היו מנושפים, ועל כן תועתקו ביונית ע"י $\chi\phi\theta$ לא רק החוככים העבריים, אלא גם הפוצצים (המנושפים).

ינסנס דבק בדעה נוקשה למדי (עיין עמ' 54) באשר למשמעותן הפמיות של התנועות היוניות שבטור השני. $\sigma\upsilon\iota\omega\eta$ מייצגות תמיד תנועות ארופות, σ תמיד תנועה קצרה, α את כל סוגי הפמות, תנועה ארופה, קצרה וחטופה, ואילו ε תנועה קצרה או חטופה. דעה זו אכן נראית, חוץ מאשר לגבי פרט אחד מכריע: ε עשויה

לסמן גם תנועה ארוכה (ע' ספר קאהלה שם). בגלל דעתו, ש- ε אינה יכולה לסמן תנועה ארוכה, מפרש ינסנס (עמ' 130) צורות מעין $\iota\epsilon\rho\epsilon$ = יראה (תה' מט, י) $\mu\alpha\sigma\epsilon$ = מחסה (מו, ב) כמסתיימות בתנועה קצרה, וזו גם דעתו של סאראו שם, עמ' 95 ואילך. נגד דעה זו יצא ברוקלמן שם עמ' 343, אולם קשה לקבל את טענתו, שבידוע נתערערה ההבחנה הכמותית בתנועות היוניות וערעור זה הוא המשתקף בשימוש ב- ε במקרים אלו. ראשית, השימוש ב- ε דוקא בצורות אלו קבוע בטור השני. מלבד זה, השאלה איננה אם נשתמרו עוד ההבחנות הכמותיות במערכת התנועות היוניות במאה השלישית, אלא אם אוריגנס השתמש בתנועות בעקיבות. ואכן סאראו שם הראה בצורה משכנעת, שזה המצב. למרות זאת אין נראה לי כלל לפרש את ה- ε הסופי כמייצג תנועה קצרה, וצורות ציווי מעין $\epsilon\tau\tau\eta$ = הָשָׂה (לא, ג) וסמיכות מעין $\omega\sigma\eta$ = עָשָׂה (לא, כד) יוכיחו. כלום נטען, שבצורות הציווי והסמיכות נשתמרה התנועה הסופית הארוכה, ואילו בעתיד ובנפרד נתקצרה? על פורחני נאמר, שה- ε עשויה לייצג לא רק תנועה קצרה וחטופה, אלא אף ארוכה. ועובדה זו באה ללמד לא רק על עצמה, אלא על כל שיטת השימוש בתנועות אצל אוריגנס. אם השתמש ב- ε לציון תנועה ארוכה, אף כי גם η עמדה לרשותו, הרי ביסס את בחירת התנועות על הבחנה איכותית (בניגוד לשבעים, אשר אצלם מתועתקים שמות עצם פרטיים כאלה ב- η סופית: *Mavaasch Iepovny*), בין אם נניח, שהייתה זו הבחנה איכותית בלבד או שיטה מעורבת של כמות ואיכות. במקרה האחרון נפרש, שלרשותו עמדו שתי אותיות בלבד, ε ו- η , כדי לסמן ארבע תנועות, $\epsilon, \xi, \eta, \omega$; את שלוש הראשונות הוא ציין ב- ε , וב- η לא סימן אלא ξ בלבד. שתי ההנחות מסבירות את כל הנתונים, על פן, על אף חשיבות הדבר, אי אפשר להכריע ביניהן. הנחת ציון האיכות בלבד אמנם פשוטה יותר, אך אין ללמוד מזה יותר מדי.

ינסנס (עמ' 59) מגיע למסקנה, שהארכת סוף פסוק אינה משתקפת בטור השני. אולם דעה זו אינה נראית. נימוקיו של: E. Bronno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus*, לייפציג 1943, עמ' 429 אמנם אינם משכנעים: הוא טוען, שתנועות ארוכות בהברה הסופית הסגורה של שמות מעידות על דחיקתן של צורות ההקשר ע"י צורות סוף פסוק עם הארכת תנועה. אולם למציאות תנועה ארוכה בשמות יש הסבר סביר יותר מחדירת צורות סוף פסוק, עיין לאחרונה ZDMG קלג (1982) עמ' 24 ואילך. אך למרות זאת ההסבר המתקבל ביותר על הדעת למציאות צורות ב- ε בסוף פסוק ולמציאות צורות ב- ω/η בהקשר (אשר, גם אם אוריגנס ציין איכויות תנועות בלבד, מוצאן ההיסטורי בתנועות קצרות וארוכות) הוא הסברו של סאראו שם, עמ' 80-81, המניח שצורות הקשר וצורות סוף פסוק בתנועה ארוכה נתערבבו, במיוחד בעטיין של צורות שעמדו בהפסק קטן. חלוקתן של צורות הפסק וצורות הקשר שונה בטור השני מן המצוי בטברנית.

קשה לכנות את ניתוחו של כינוי נוכח (עמ' 87-88) מעמיק. לרוע המזל לא הפיר ינסנס את מאמרו של ו' בן-חיים "צורת הפינייים החבורים -ך, -ת, -ה

במסורתיה של הלשון העברית", שראה אור בספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99, שניתח באופן מעמיק את כל החומר לשוני (והזנחה זו מובנת עוד פחות, מפני שנוסח אנגלי של מאמר זה הכליל בן-חיים בספרו: *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, מדריך-ברצלונה 1954, עמ' 13-74). השוה גם: "קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 261 ואילך, ר' שטיינר, *Hebrew Annual Review* ג (1979), 157-179 וגם מש"כ שם ו (1982), עמ' 61-67.

עניין תעתיק השוא (עמ' 89-110) מסובך. במסגרת מאמר ביקורת אצטמצם בציון קוים כלליים. כפי שקבע ברגשטרסר בדקדוקו (עיין למשל: א סעיף e10; v21), כל סוג של שוא, אף שוא נח מקורי, עשוי להיות מבוטא פתנועה (חטופה) וכל שוא, אף שוא נע מקורי, עשוי להתאפס. זה משתקף אף בטור השני, אך (כצפוי) תנועותיו השוא ואיפוסו לעתים קרובות אינם זהים עם המצוי במסורת הטברנית. אך צורה מעין *ικερεσσυ* (המקבילה ליקרצו, לה, יט) אינה שונה בעיקרון ממקדש, שמות טו, יז, ואשר ל-*αμρου* (המקבילה לאמרו, לה, כא), אכן אותה אמרו עצמה לפי כ"י לנינגראד נכתבה ללא מתג בקמץ של אל"ף, מה שמעיד על התאפסות השוא! במקרים אחרים היעדר תנועה מקורו באי-יכולת היונית לסמן תנועות חטופות. אשר למבטא השוא הנע, ינסנס (עמ' 93) מביא את דעתו של מרגוליס, שיש להשוותו עם כללי בן-אשר, אולם דוחה אותה. לי אכן נראה, שבדרך כלל הצדק עם מרגוליס. הייתי מנסה, שהנחת מבטא *ä* (המתועתק ב-*ε/α*, כמזהו כפתח הרגיל) כמבטא העיקרי של השוא הנע מסבירה את רוב היקרויותיו, וכן ההנחה שלפני גרזנית בוטא פתנועת הגרזנית, הפול לפי כללי בן-אשר. לעומת זה קשה לעמוד על מבטא מיוחד לפני י', פי גם i קצרה היסטורית מתועתקת ב-*ε*.

כמה פכים קטנים:

ע מ' 19: קשה לקבל את הדעה, שהטור השני שימש בבית הפנסת, כדי למנוע את חדירתן של צורות לשון חכמים למקרא, וכינויי הנוכח יוכיחו (זה מוסב גם לעמ' 22, שורות 6-8).

ע מ' 42: χ/γ בשבועים להעתקת ע/ח משקפות כפי הנראה מבטא לועי; עי' לאחרונה מש"כ בדברי האקדמיה הישראלית הלאומית (באנגלית) ד, חוברת ב. ע מ' 52: מסתבר שהטעמת המלעיל של צורות הציווי והעתיד הקצר מקורה בהיקש לעתיד הרגיל. ואכן העתיד המקוצר והציווי המקוצר (יצו, צו) בפועל ל"י משקפים הטעמת מלעיל קדומה, שבעטייה נשלה התנועה הסופית.

ע מ' 56: בעלי מסורה לא סימנו אורך; על פן איני מבין, מאין מסיק ינסנס, שגם העבר "כבד" מסתיים בצירה א ר 1 (מבחינה סינכרונית).

ע מ' 57: אין פל ראייה, שבהברה פתוחה שלפני הטעם התנועות הוארכו כבר בעת הָטָעַם המלעיל הפללי. מאידך ברור, שפאשר *פָּעַלְו נעשה פָּעַלְו, התנועה שלפני הטעם (הקמץ) הייתה כבר ארוכה ולכן נשתמרה.

ע מ' 59: ינסנס סבור, שהארכת סוף פסוק קרתה בין תקופת הטור השני לזו

של העברית הטברנית. הנחה זו כרוכה בקשיים לא-מעטים. מסתבר (ע"י *Hebrew Annual Review* ה' [1981], 11–1), שהארכת ההפסק קודמת לנשילת ת' הנקבה בנסתר עבר (השוה $aoosa = \text{עֲשֶׂשָׁה}$, לא, י), ואם ההתפתחות המשתקפת בטור השני הייתה דומה לזו שבטברנית, הרי הטור השני חייב לשקף הארכה זו. ואכן צורה מעין $\text{ισμωπου} = \text{ישמורו}$, פט, לב, קשה לפרש אלא כצורת הפסק. טענתו של ינסנס שם, שצורות מעין זו אינן משקפות הארכת הפסק, אלא הארכה שבהברה פתוחה מוטעמת אף בהקשר — אין לה על מה לסמוך. ראשית, היא נסתרת ע"י צורות מעין שמרני בפתח. שנית, שמירת הטעם המלעילי בסוף פסוק (ישמורו), לעומת תזוזתו בהקשר (ישמרו), על כורחנו נעוצה בעובדה, שרק בסוף פסוק הייתה הברת המלעיל ארוכה, ויבואו ויעידו צורות מעין יבדילו, יקומו, שבהן נשמר טעם מלעיל גם בהקשר, מפני שהברת המלעיל ארוכה הייתה. הקשיים בהפרכת צורות ההפסק בטור השני מקורם בחדירת צורות הקשר להפסק (ולהפך), ע"י לעיל.

ע מ' 65 : לא מובן לי, מדוע מניח ינסנס שאית"ן נפעל היה מונע בחירק ולא בפתח.

ע מ' 66 : מסתבר, שבהברה סופית מוטעמת טעם ראשי העתיק חוק פיליפי חירק לסגול בלבד (שנעתק אח"כ לעתים קרובות לצירי), השוה *HUCA* מב (1971), עמ' 155/6. בגלל המעתק הסופי לצירי נעלמו לא אחת עקבות פעולת חוק פיליפי. — בניגוד להשערתו של המחבר, יש מלים, שחוק פיליפי פעל בהן ליד המעתק $\bar{a} < \bar{o}$: אוֹכֵד, דברים לב, כח.

ע מ' 67 : בדיון ב-ε צריך להזכיר, שהיא מקבילה לעתים קרובות ביותר לחירק חסר טברני (ואילו i במצב זה במיעוט; ע"י ברונו, עמ' 284). מסתבר, שהמצב המשתקף בטור השני היה לו דמיון עם מה שאנו מפירים מלהגים ערביים רבים, שקבוצת a- בהם "נוגעת" בקבוצת ה-י.

ע מ' 69 : אין זה נכון, ש-i מקורית מיוצגת תמיד ב-ε; יש שהיא מיוצגת ב-i (ע"י ההערה לעמ' 67); אולם נכון, שזה מחוסר משמעות לגבי תחולת חוק פיליפי. ע מ' 77 : שמות על משקל פֻּעֵל מקורי נ1 ט ים בהפסק לבוא על משקל פֻּעֵל (דֶּרֶךְ-דֶּרֶךְ), ואלו על משקל פֻּעֵל מקורי נ1 ט ים לבוא על משקל פֻּעֵל (מֶלֶךְ-מֶלֶךְ). ע מ' 78 : קָרָא *zāl'un, ġarbun* במקום *zāl'un, ġarbun*. אין כל קשר גיזרון בין חסד הערבי וחסד העברי.

ע מ' 79 : *peylai* יכול לייצג גם חירק מקורי. אין כל קשר בין *subtu* האפדי משורש יש"ב לבין שבט, הקרוב ל-*sibtu* האפדי; לעומת זה בא פתח בארמית בשם המקביל.

ע מ' 87 : הסיומת -εχ באה גם בפועל השלם, ע"י ברונו 195.

ע מ' 89 : מיוגום לטעון, שאין דבר משותף בין שוא נח לשוא נע, שהרי מרובים המעברים ביניהם, ובשורה השלישית מלמטה ינסנס מביא מיד דוגמה למעבר שוא נח לנע.

ע מ' 94 : לפי עדות האוגריתית אותיות אית"ן בבניין פֶּעַל פתוחות ולא קבוצות.

ע מ' 95 : $\mu\epsilon\theta$ בֶּן־משקפת כפי הנראה התפתחות כמו אֶזֶר הטברני. בדוגמאות האחרות השפיעה תנועת הגרונית על השוא הנע הקודם, לפי "פללי בן־אשר".

ע מ' 100 : הניסוח, כי "בעלי המסורה חשבו, שתנועה קצרה בהברה פתוחה אינה אפשרית", אינו מוצלח.

ע מ' 168 : ה־ $\epsilon\theta\eta\sigma\upsilon$ = אתנהו, מרמזת לכאורה, שהתנועה ארוכה, שמא בהשפעת פועלי ל"י.

ע מ' 179 : קרא ל' בלאו במקום י' בלאו.

LĒŠONĒNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. 48–49, No. 1, 5784–Tišri 5785/Oct. 1983–Oct. 1984

ENGLISH SUMMARIES

Z. Bezer: PENULTIMATE אִיבְחִי (pp. 5–8)

The penultimate accent in אִיבְחִי, found twice in BH (Mikā 7, 8; 7, 10), makes this form difficult.

Since the penult here cannot be explained as a result of נטל אחר (and the suffix as a possessive pronoun or a remnant of the genitive case-ending), we may assume that it is a remnant of Pô'el (II Arabic فَعَّلَ), a conjugation of causative meaning, the same as יוֹדְעִי (1S 21,3), יָטַעַר (Hos 13,3) and a few others. אִיבְחִי will be translated, accordingly, "I caused to hate". Penultimate accent in a perfect 1st sg. verbal form is quite clear.

In accordance with this point of view אִיבְחִי will be explained syntactically as an independent-asyndetic-relative-clause.

David Talshir: ḤAṬAF 'ĒNA and DEGĀRĀ DE'AYNĀ (pp. 9–21)

1. חטף-עינה

The expression חטף-עינה is found in Samaritan Aramaic and indicates a very brief period of time, a moment, or great speed. What is the origin of this expression? Several years ago Prof. Ben-Ḥayyim suggested explaining the source of the expression by analogy to a synonymous expression: طرفة عين, טורף עין (Sh. Yeivin Jubilee Volume, Jerusalem 1970, pp. 428–431). Since טורף עין and חטף עינה both mean great speed, it is reasonable to assume that the meaning of the components of the expression are likewise basically synonymous, i.e., חטף = טרף. As טרף primarily indicates motion to and fro — thus also חטף. The assumption is, then, that חטף came to mean "speed" only as a pregnant component of the expression חטף עין (=great speed).

This explanation is difficult to accept because there is no evidence from Semitic languages that חטף means motion to and fro (and note that טרף does not mean "speed"). However חטף meaning "speed" is well-documented in Semitic languages: Hebrew, Aramaic and Arabic, as is its original meaning: taking by force and quickly, snatching. There is thus no choice but to return to the usual assumption that חטף meaning "speed" came about in the Semitic languages by

way of metonymy, from the meaning of snatching *quickly*, whereas the expression חֲטָף עֵין (and even the abbreviated חֲטָף), known only in Samaritan Aramaic, did not primarily mean blinking the eyes but rather the *speed* of the eyes, that is, the *speed* of a twinkling of the eye, or the *quickness* of a glance.

2. דגרא דעינא

The term דגרא דעינא indicates ultimate stress among the Babylonian masoretes. What is the origin of this term? Several years ago (*Masoretic Studies* 1 [1974], pp. 67–69), S. Morag suggested the following explanation: “In his invaluable Syriac–Arabic dictionary, Bar Bahlul has the following entry: אֲמַחִי — דגרא דעינא. דמטיא לה צבעא דאנש או מרם אחרין. The meaning of Bar Bahlul’s definition is apparently ‘a twinkling of the eye’. So the term דגרא דעינא originally means ‘utmost brevity’.” Morag asserts that since this technical term refers to the penultimate syllable it indicates that the penultimate is not stressed, but rather the ultimate.

It is difficult to accept this view since Bar Bahlul’s (and other lexicographers’) definition does not refer to the blinking of the eye but to a *blow* to the eye caused by a man’s finger or other objects. דגרא דעינא is none other than a phonetic variant of דערא דעינא which is frequent in Syriac and means a blow to the eye (דער means “stabbing”, and “strike”). Accordingly, one cannot rely on the expression דגרא דעינא to explain the term דגרא.

Ilan Eldar: THE TWO PRONUNCIATIONS OF TIBERIAN *REŠ* (pp. 22–34)

The first literary source to inform us of the two pronunciations of the Hebrew *rēš* is the *Sēfer Yēšārāh*. The author of this work, however, says nothing about the nature of the phonetic distinction between the two pronunciations of the *rēš*, nor does he determine the conditions for the pronunciation of each of the two types of *rēš*. The rules for the two pronunciations of the *rēš* in the Tiberian recitation of Scripture are given in the *Commentary on Sēfer Yēšārāh* by R. Saadia Gaon. Recent scholars have examined the phonetic conditions determining the realizations of the *rēš* and have attempted, on this basis, to clarify the meaning underlying the terms applied by the ancients to the two types of the *rēš*.

The writer of the present article adduces, for the first time, the testimony of the grammatical treatise *Hidāyat al-Qâri* with respect to the two pronunciations of the Tiberian *rēš*. The *Hidāyat al-Qâri* is a Palestinian work of the “masoretic grammar” type, written in the first half of the eleventh century by an anonymous author who exhibits great expertise in all the phonological and musical rules of the Tiberian traditional reading of the Bible (and there can thus be no doubt that he was witness to the reading of the Tiberians themselves).

The following are the conclusions arrived at by the present writer after analysing the testimony of this treatise:

a) concerning the nature of the basic articulation of Tiberian *rêš*: it emerges unambiguously that in the Tiberian way of reading, the *rêš*, in both of its realizations, was pronounced as a trilled uvular consonant (that is, a dorsal, not an apical, *rêš*).

b) concerning the distinction between the two realizations of this uvular *rêš*: it emerges that the ordinary *rêš*, that not conditioned by the phonetic context, was pronounced as a simple trilled consonant [R], whereas the extraordinary *rêš*, that which the Tiberians alone pronounced — in certain phonetic conditions which our author defines and illustrates — was articulated as a double consonant: phonetically speaking, the doubling of a vibrant back *rêš* is expressed in a lengthening of the duration of articulation and in an increase of the number of vibrations of the uvula [RR].

Thus, an ancient grammarian testifies that the phonetic distinction between the two types of Tiberian *rêš* is not a matter of a different point of articulation (back *versus* frontal) or of a different manner of articulation (trilled *versus* flapped or fricative), as is generally posited in modern research.

Ḥasib Šaḥade: THE CLASSIFICATION OF THE VERSIONS OF THE SAMARITAN ARABIC TRANSLATION OF THE PENTATEUCH AND IDENTIFYING THE NOMENCLATURE OF THE FAUNA (pp. 35–48)

The classification of the Samaritan Arabic Translation of the Pentateuch (SATP) was discussed in detail in the present writer's dissertation. This discussion led to the division of the mss. into four groups: 1) the old Samaritan Arabic translation of the Pentateuch (OSATP); 2) the revised text of Abū Saʿīd (RTAS); 3) the composite version, *viz.*, OSATP, RTAS and Saadia's Tafsir (ST); and 4) a version based primarily on ST. This division follows necessarily from Abū Saʿīd's remarks in several places in his scholia. The characteristics of the first two groups were dealt with in the present writer's dissertation as well.

An objection to the aforementioned division of the SATP was recently raised in Talshir's dissertation. Talshir, recognizing the limitations of classifying the mss. on the basis of the investigation of one semantic field (the nomenclature of the fauna), believes that broadening the scope of investigation so as to include other semantic fields would overcome these limitations. The present writer has tried to show that the scope of the semantic fields is essentially unrelated to the classification of the mss. of SATP.

Of course, the investigation of a semantic field contributes to our understanding of the characteristics of the two main groups. Talshir's claim that there are two different groups of SATP does not follow from the data. Neither are the differences between ST and SATP in rendering the nomenclature of the fauna

accurately accounted for in Talshir's dissertation. It is essential to consider the Samaritan exegesis of the Pentateuch when dealing with the Samaritan linguistic tradition. Besides, the relations between SATP and the Samaritan Targum versions should be considered without interposing the Jewish and Christian Targumim. The present writer concludes with three additional remarks: 1) Apparently מרעזים (מרעזוֹיִה) in Samaritan Aramaic are loan words from the Arabic مَرَعَزِي. 2) The term צמר עזים is found in Hebrew — e.g., Qimḥi and Maimonides — although it is not attested in dictionaries. 3) جفرة rendering of עז is found in SATP.

Mordechai A. Friedman: "PUBLICATION OF A BOOK BY DEPOSITING IT IN A SANCTUARY: ON THE PHRASE 'WRITTEN AND DEPOSITED'" (pp. 49–52)

The author adduces and discusses midrashic sources supporting Professor Saul Lieberman's finding that books were published in antiquity by depositing them in a sanctuary or a public place (כתוב ומונה). The authoritative copy of a book was deposited in a sanctuary or an archive to safeguard it against forgeries. A scroll containing new edicts was opened and displayed in a sanctuary or some other public place.

Qezi'a Katz: THE QAL AND Pİ'ÉL VERB STEMS IN THE TRADITIONS OF THREE "SEPHARDI" COMMUNITIES (pp. 53–56)

Mishnaic Hebrew employs the Pī'el stem equivalent in meaning to the Qal far more frequently than Biblical Hebrew. Studies of this phenomenon have thus far been based on the printed editions and Mss. of the Mišna. In the present paper it is examined in the light of the oral reading traditions of the communities of Djerba (Tunisia), Aleppo and Baghdad.

M. Rottenberg: THE MEANING OF קִיּוֹם IN 8 PLACES IN THE BIBLE (pp. 60–62)

Israel Ben-David: HĒKAL HAMMIŠQALIM BY Y. AVINERI (pp. 60–72)

[A Thesaurus of Hebrew radical nouns, arranged according to the four principal periods (Biblical, Talmudic-Midrashic, Medieval and Modern), with explanatory notes and conclusions, Izre'el Publishing House, Ltd., Tel Aviv, 1976.]

For the first time we now have full lists of Hebrew nouns, arranged according to their various patterns and the four principal periods in the history of the Hebrew language — a most necessary tool for students of the Hebrew language.

However, great care must be exercised when using it, and each noun mentioned had best be checked, for two reasons: 1) the book lacks a bibliography

of the sources used in collating the nouns; 2) many nouns do not happen to appear in their basic form in the literature of the earlier periods, *i.e.*, in the sing. st., abs., and the form in which they appear, *e.g.*, constr. st. or plural, is shared by various basic forms. It is therefore incorrect to state, for example, that the nouns **סֶדֶר** and **רִנָּה** are Biblical ones, as neither of these is actually found in the Bible, but rather the pl. form **סִדְרִים** and the constr. pl. **רִנָּה** and only the pl. form **סִדְרִים**. The latter may be the plural of **סֶדֶר**, **סִדְרָה**, **סִדְרָה**, **סִדְרָה**, **סִדְרָה**, **סִדְרָה**, **סִדְרָה**. In this volume, however, **סֶדֶר** and **רִנָּה** appear in the Biblical listings. In fact, the form **סִדְרָה** is found in an excellent manuscript of the Babylonian Talmud. This vocalization excludes **סֶדֶר** as brought in our volume in the Biblical list of **פָּעַל** and **רִנָּה** are only two examples. Hundreds of ill-founded classifications can easily be found. In the Talmudic-Midrashic list of **פָּעַל** only one of the first ten nouns is clearly **פָּעַל** — **פָּעַל**.

Joshua Blau: GERARD JANSSENS, STUDIES IN HEBREW HISTORICAL LINGUISTICS BASED ON ORIGEN'S SECUNDA, ORIENTALIA GANDENSIA; LEUVEN 1982, pp. 182 (pp. 78–79)

This review deals with various problems raised by this learned work, as *e.g.*, the double pronunciation of *b*, *g*, *d*, *k*, *p*, *t* (which, in our opinion, was treated convincingly by Y.E. Kutscher, *Lěšonénu* XXIX, 49); whether the vowels in the Secunda mark quantity or quality (*cf.* *In Memoriam Paul Kahle*, Berlin 1968, pp. 32–33); pausal forms (for which v. C. Sarauw, *Ueber Akzent und Silbenbildung in den aeltern semitischen Sprachen*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-fil. Meddelelser xxvi, 8, København 1939, pp. 80–81); the pronouns of the second person sing. masc. (v. Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, Madrid-Barcelona 1954, pp. 13–74, further HAR 3.157–79; 6.61–67); the *šēwa* for its pronunciation according to the Tiberian tradition — (*cf.* G. Bergsträsser, *Hebraeische Grammatik* I, Leipzig 1918, par. 10e; 21v); etc. etc.

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

פרך ארבעים ושמונה וארבעים ותשעה, חוב' ב-ג — טבת-ניסן ה' תשמ"ה

התוכן:

85	נ' אלוני (ז"ל) — מספרות הקולות (אלמצותאת) וי' ייבין (ארבעה קטעים)
118	מ' ברויאר — לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו: ו. הצניורית וגלגולי לגרמיה
132	י' אליצור — 'חדות' — 'דות'. מלה שהשתבשה או נוסחאות מקוריות שונות?
142	ע' פליישר — בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית
163	י' יהלום — תשובה
167	ע' עבאדי — פרה מכלילה וברה מוציאה פלשון חז"ל
177	א' טל — עצה — תבן של מיני קטניות
186	א' (רודריג) שרצנלד — עיונים בתצורת המלים העבריות בספרדית-היהודית י' לרנר — הצורות "אלהים" ו"האלהים" בתורה ובנביאים ראשונים
199	ע' אורנן — עברית אינה שפה יהודית
	מן העבודה במילון ההיסטורי
207	ב' אליצור — מגלגולי העתקותיו של מדרש עשרת הדברות
210	א' גליק — קטע נוסף ממכילתא דרשב"י
	ביקורת
216	י' בלאו — ממצאים ארמיים חדשים ממצרים
	הערות
218	ע' אורנן — "טיל נגד טיל נגד טיל"
220	ד' טלשיר, א' דותן — "ביום"
222	י' בן-דוד — הסגן, סגן- (הפהנים)
224	תיקון

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים 94631
הרב מרדכי ברויאר, רח' עזיאל 56, ירושלים
יואל אליצור, עפרה 91000
פרופ' עזרא פליישר, רח' רד"ק 5, ירושלים 92301
פרופ' יוסף יהלום, רח' עזה 66, ירושלים 92384
ד"ר עדינה עבאדי, רח' שמעוני 28, ירושלים 92623
פרופ' אברהם טל, רח' אוסישקין 43, נתניה 42272
פרופ' אורה רודריג'שנרצלד, רחבת אילן 10, גבעת שמואל 51905
יואל לרנר, רח' משגב לדך 31, העיר העתיקה, ירושלים 97500
פרופ' עוזי אורנן, נוה שאנן 21, ירושלים 93708
בנימין אליצור, בית השואבה 8, הרובע היהודי, ירושלים 97500
אהרן גליק, בית אל 90300
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים 92542
ד"ר דוד טלשיר, רח' ברזיל 103, ירושלים 96669
פרופ' אהרן דותן, רח' האוניברסיטה 89, רמת אביב, תל אביב 69345
ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92223

בהתקנת החוברת לדפוס וכדגההתה

סייעה עפרה פהן

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ

קיציבז קנו משה ז"ל

מספרות הקולות (אלמצ'ותאח)

(ארבעה קטעים מגניזות קהיר — מארבעה חיבורים)

פ ת י ח ה

הייתה זאת תגלית גדולה בעיניי לפני עשרים שנה בערך, כאשר זכיתי לגלות בדף בודד אחד מגניזות קהיר את ספר הקולות (כתאב אלמצ'ותאח) למשה בן אשר¹. בסמוך לגילוי הקטע אף הודעתי לחבריי על תגליתי, וכל מי שביקש לראותו הייתי מוכן לא רק להראותו בלבד אלא גם לקרוא לפניו את הכתוב בו ולהסבירו. באותם הימים שהיו ימי הקונגרס החמישי של האיגוד העולמי למדעי היהדות בירושלים, שהה בה ידידי פרופ' פרץ קאסטרן איש מאדריד, וקראתי לפניו את הדף והתענגנו יחד על התגלית ועל הכתוב בו. סמוך לגילוי אותו קטע פרץ ויפוח על משמעות המונח "מצ'ותה-מצ'ותאח" ועל קריאתו ומקורו, ונדפסו חצי תריסר מאמרים בבמות שונות, ובייחוד בכתב העת "לשוננו"². במשך עשר השנים האחרונות לא נתפרסם חומר

1. שם החיבור "כתאב אלמצ'ותאח" בצירוף חרגומו "ספר הקולות" כבר היו ידועים בין חכמי ישראל בכל תקופת חכמת ישראל ובייחוד אחרי שנתפרסם "ספר הרקמה" בתרגום יהודה אבן חבון, פראנקפורט ע"נ מיין תרט"ו. אף הקטע הראשון של המקור וזהה כבר לפני תשעים שנים בערך (קובץ על יד, יא, ירושלים תרצ"ו, סי' 11), וזו לשונו של הרפבי, שם, סי' 44: "מצאתי בין הדפים מאסיפת אנטונין ב דפים מספר דקדוק לשון הקודש בערבית, וכפי השערתו הם מכתאב אלמצ'ותאח, הנזכר מר' יונה בלמע וכתאב אלתקריב ואלתסהיל... ואקוה לדבר ממנו בקרוב", אלא שלא זכינו לראות את דבריו. כל השתדלויותי להשיג את שני הדפים האלה לא הועילו, כי הספרנים הודיעוני פעמיים, שלא עלה בידם לגלות את הקטע בימינו.

2. נ' אלוני, הערות ל"כתאב אלמצ'ותאח", לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 269–272; הנ"ל, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 23–9; 136–159: ספר הקולות; לשוננו לד (תשל"ד), עמ' 75–105; 187–209: עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו יסודות הלשון העברית; הנ"ל, ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 271–291; ש' אברמסון, לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 24–27: על שני ספרי דקדוק; הנ"ל, שם, כו (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 66–68: עוד על "כתאב אלמצ'ותאח"; הנ"ל, חמישה ספרים לרבנו נסים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 318 והע' 3; 5/524; הנ"ל, לשוננו, מה (תשמ"א), עמ' 95–96: שבעה קולות — שבעה הברות; ש' מורג, לפירושו של המונח "מצ'ותאח", לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 273–278; הנ"ל, Some Notes on Muṣawwītāt, JANES, כרך 11 (1979), עמ' 85–90; ד"ש לוינגר, תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 189–190 והע' 18–19; הנ"ל, תצלום כ"ק, ירושלים 1971, מבוא, עמ' 3–4; א' דוחן, דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן-אשר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 16–17; ישראל ייבין, פתר ארם צובה, ניקדו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 63–64.

חדש באותו נושא, והנה נתפרסם על ידי חכם ירושלמי שוב מאמר קצר³, ובו הודה המחבר, כי אכן נמצאו מחברים במאה הארבע-עשרה שהשתמשו במונח קול-קולות במשמעות תנועה-תנועות, ושלשל את מקורה של המשמעות השתלשלות ממקורות ספרות ישראל בלי להזכיר כל אות ויפוח ישן ובלי להביא את הספרות הקשורה באותו נושא ובאותו יפוח. על פן החלטתי לפרסם את החומר החדש שנצטבר בביתי מספרות הקולות⁴ בין אם זה חלק מהחיבור "ספר הקולות" (כתאב אלמִצְוֹתָא) או לא, ובין אם החומר הוא חלק מחיבורים שזוהו כמות "ספר יסודות הלשון העברית" (כתאב אצול אללגה אלעבראנייה) לעלי בן יהודה הנזיר או לא. במאמרנו זה בלבד מתפרסמים ארבעה קטעים המשתמשים במונח "מצוֹתה-מצוֹתא", וכל קטע הוא חלק מחיבור אחר. הם פתובים ערבית באותיות עבריות. ואלה הקטעים:

א T.-S. Ar. 53/1 — קטע בן שני דפים מדקדוק מסורה לעלום שם, הפותח בשבע התנועות, בדף השני טעמים: פור גדול, חלישה גדולה וקטנה, גרש, לגרמיה.
 ב T.-S. Ar. 31/28 — קטע בן ארבעה דפים מדקדוק מסורה לעלום שם הפולל דיון בשבע התנועות, אהו"י ובג"ד כפ"ת, הסיבות לריגושן והסיבות לריפויין.
 ג T.-S. Ar. 31/124 — קטע בן שני דפים מדקדוק מסורה העוסק בטעמי מקרא: יתיב, מרכא, שופר הפוך ובנסיגת הטעם.
 ד T.-S. N.S. 301/62 — קטע בן שני דפים מדקדוק מסורה לעלום שם, דף א — בג"ד כפ"ת ודף שני — פללי טעמים.

עמיתי וידידי ישראל ייבין הסכים להיות שותף בעיבוד ארבעה קטעים אלה, וזה חלקו: מבואות וביאורים לחלק הטעמים; קטע א, דף ב; קטע ג פולו; קטע ד, דף ב; נוסף לביאורים להם, קרא גם את המאמר פולו והעיר את הערותיו.
 בזמן העיסוק בכינוס חומר בלשני טברני נתאחו שלושה קטעים מיד סופר אחד, ואין לומר בודאות, כי הם חלקים של חיבור אחד, ואף קשה לומר זאת ביחס לשניים מהם. הטיפול בקטעים אלה דחיתי שנים רבות בגלל מראהם החיצוני, בחלקם ממורסים מאוד ומחוזרים לא מעט, המכביד על הקריאה ועל ההשלמה. גם הכתב המרושל מאוד עשה רושם כאילו לפנינו מספרי תינוקות דבית רבם, ואין הטיפול בהם פדאי. אולם כאשר נתגלתה חשיבותם של אלה לתורת הפלשנות הטברנית: סדר האל"ף-בי"ת, סדר התנועות, ובאופן מיוחד כאשר נתגלתה חשיבותם לספרות הפלשנות הטברנית הקדומה במאות השמינית, התשיעית והעשירית, עלו גם שלושה קטעים אלה על שולחן העבודה, וצורפו שלושתם לאוסף המקורות לספרות הפלשנות הטברנית הקדומה: א T.-S. Ar. 53/1 — שני דפים; ב T.-S. Ar. 31/28 — ארבעה דפים; ג T.-S. Ar. 31/124 — שני דפים.

3. עי' ש' אברמסון בהערה הקודמת: שבעה קולות — שבע הברות.

4. ספר הקולות (כתאב אלמִצְוֹתָא) למשה בן אשר — קטע חדש מגניזת קהיר — כ"ב, לשוננו, מז (תשמ"ג), 85-124.

הדברים המשותפים לשלושת הקטעים הם:

- (1) הפתב בקוי האופי המיוחדים הניפרים מיד לכל אדם.
- (2) שלושתם עוסקים בנושא משותף המכונה: דקדוק מסורה.
- (3) שלושתם קשורים בפלשנות הטברנית הקדומה של המאה השמינית-העשירית, פפי שמוכיח הדיון במונחים ואף פפי שנתפרר ביחס למקורות.
- (4) שלושתם מסתברים פקשורים במאה העשירית דוקא.
- (5) בא ובב שוה הדיון בתנועות, סדרן ושמותיהן.
- (6) בשלושתם שיטת ההרצאה על הנושאים שוה, דיון מפורט בצירוף דוגמאות מן המקרא.

הדברים השונים הם:

1. החומר: א: קלף; ב-ג: נייר.
  2. הגודל: א: 11.5×12.5 ס"מ; ב: 10×15.5 ס"מ; ג: 12.5×21 ס"מ.
  3. השטח הפתוב: א: 9.5×9.5 ס"מ; ב: 8×12.5 ס"מ; ג: 11×17 ס"מ.
  4. בא ובב יש דיון פפול על התנועות.
- אין בידנו לקבוע שם המחבר וזיהויו, אולם יש בידנו לומר פודאות, כי היה זה איש מפלשני טבריה או חסיד הפלשנות הטברנית, וידע את הספרות הטברנית: רשימת המונחים, ספר הקולות וכתב אללגה לרב סעדיה גאון. פתוצאה מזה יש בידנו אף לקבוע, כי חי מחברם במאה העשירית.

ק ט ע א

א. תיאור כת"י. קמברגי, סימונו: T.-S. Ar. 53/1. שני דפים. קלף. הגודל: 11.5×12.5 ס"מ; השטח הפתוב: 9.5×9.5 ס"מ. הפתב מרובע מזרחי רשלני. 10-12 שורות פעמוד, ונמצא כה"י מיד סופר רשלני, ואין הפתיבה אחידה בצורת האותיות ולא בצורת העמודים. הזמן: המאה העשירית פמחציתה הראשונה, ושמא פמחציתה השנייה. מחיקת מלה היא על ידי קו ממעל לה ולמטה גם יחד. שני הדפים אינם רצופים, ואין לדעת פמה חסר בין האחד לחברו. מסתבר, כי אין ראשית החיבור בידנו, כי לפי דרכם צריך לפתוח פעמוד ב. הפתיב המלא במלים הערביות מעניין: תוסמן ותוצ'ע (שו' 27), אלכ'דאם (29), נועיין (33), לם יכון (34), אלנווע (44), יועמל (44).

ב. התוכן: א — התנועות והשוא

ב — טעמים: פור גדול, תלשה, טרס ולגרמיה.

החיבור פותח במלה "אעלם" (=דע), וזה סימן כי ראשית פרק לפנינו, והוא קובע מספר התנועות, שהוא שבע פרט לשוא. בזה נודע לנו, כי הוא איש טבריה מבחינת שיטתו בניקוד, שהרי הניקוד הפבלי מונה שש תנועות פלבד. מן הראוי ללמוד מהציון "מלבד השוא", כי היו מבטאים, או יותר נכון: הוגים,

מסתבר, כי סדר זה הוא לפי מקום הסימנים, למעלה (1), למטה, ובאמצע (3). ושמה פתח בהגייה דוקא, שהרי הגיית החולם והקמץ הייתה קרבה ביניהן, ואין בידי להחליט על כך כאן.

הניקוד. ניקוד חלקי מנוקדים הפתויים מהמקרא והמובא לדוגמה ומלים יחידות, כגון: קמץ (3), טרס (32), ואלשוא (8).

מנוקדות ניקוד טברני גם ערבית: וְכִי (10), לִכֶּן (14), וְהוּ (24), לֹאן (42). שמות התנועות הם: חלמא, חרקא, צריא, שרקא — כולם בכינוייהם בארמית, ואילו בכינוייהם העבריים יתר השלושה: סגול, פתח וקמץ. משמות אלה יש רק אחד מנוקד והוא קָמֶץ, ואילו יתר השמות בלא ניקוד. האם קראא: סְגוֹל, פְּתַח? ומה הייתה קריאתם של השמות הארמיים: חלמא, חרקא, צריא, שרקא?

הסימון הוא בשימוש האל"ף כאות ראשונה, ואילו השנייה היא אחת מהאותיות או"י, שהן אמות הקריאה. השוא הוא רואה צורך להגדיר כמו רס"ג: שתי נקודות עומדות, כלומר בצורת עמידה אחת על השנייה. הוא מקדיש לשוא בלבד יותר מאשר לכל שבע התנועות ביחד, ארבע-עשרה שורות מעשרים ואחת שורות בדף א פולו. אף הוא מחלק לשוא נח ולשוא נע, כשהוא מקדים את השוא הנח לשוא הנע, והדיון הוא בכל עמוד ב פולו. קשה לומר, כי הדיון נכון ומחפים ביותר. לפי מלמד זה יבוא השוא הנח בשלושה מקרים: באות השנייה, באות השלישית או באות האחרונה, ובין הדגמאות הביא מלה, שבה השוא בא באות החמישית, ואילו הרביעית איננה האחרונה: מִקְנָתָּ. אף הוא מציין, כי לא יבוא שוא נח בראש המלה, ומתנה שני תנאים כשפא שוא בסוף המלה, האות השואית יבוא בה דגש והאות שלפניה יבוא בה שוא נח. לפי דיון זה יוצא, כאילו השוא הנח הוא השוא העיקרי, בניגוד למקובל, כי השוא הנע הוא העיקרי, ואף דייקנו בדבריו בראשית הדיון על מספר התנועות, שאף הוא סובר כמקובל. ועוד יש להסיק מדיונו זה, כי האות השואית השנייה משני שואים בסוף המלה נחשבת כשוא נח בניגוד לשימוש בה בשירת ספרד כשוא נע. בין הדגמאות השתמש במלה: שְׁמֶרְתָּ, רצורה זו איננה נמצאת במקרא. מסתבר, כי שימש למחברנו השורש "שמר" כדוגמה לנטיית הפועל.

ג. מקום המחבר וזמןו. איננו יודעים שם המחבר ואף לא נדענו, שהרי רבו מלמדי התינוקות בעמנו בכל ימות תולדותינו ואף בין בני טבריה. אולם ברור, כי היה איש טבריה מלמד תינוקות זה, והיה בן המחצית השנייה של המאה העשירית (או המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה). הראיות לדעה זו הן: 1) המונחים הטברניים המובהקים: מצ'תה-מצ'תאת; נקטה-נקטתאן, נקט; נגמה-נגם. גם הטעמים: טרס, לגרמה, חלשה.

- (2) השימוש במונח סימן פפועל בלשון הערבית: יוסמן, תוסמן (30).
- (3) אחרי המאה האחת-עשרה לא השתמשו במונחים: מצוֹתה-מצוֹתאת; נקטה-נקט. אף חדלו להשתמש במונחים עבריים וערביים מעורבים יחד.
- ד. המונחים. מאוצר המונחים בקטע זה פבר הזכירו שמות התנועות העבריים והארמיים ויוזכרו פאן עוד אחדים:
- (1) מצוֹתה-מצוֹתאת. מונח זה פציון לתנועות בודאי יועיל לפקוח עיניים שנסתפקו ופקפקו במשמעותו המדויקת¹. מונח זה ידוע לי לעת עתה לראשונה מספר הקולות למשה בן אשר. למונח זה נמצא רמז בספר יצירה².
- (2) נגמה-נגם. מסתבר בעיניי, כי אף זה מונח לתנועות³, שהרי הוא אומר: "נגמה אעני שי מן אלנקט". מונח זה ידוע לעת עתה לראשונה מ"כתב אללגה" לרב סעדיה גאון.
- (3) נקטה-נקט. מונח זה ידוע לי לראשונה מספר הקולות למשה בן אשר לא פשם לתנועות אלא פסימון תנועות שונות ולפי מספר הנקודות בהן: אחת — חירק; שתיים — צירי; שלוש — סגול. נדמה לי, כי זה מונח מתורגם מן העברית במאה השמינית ואף קודם לה, שהרי התנועות, ובייחוד הארץ-ישראליות ואף הטברניות, הן על יסוד שימוש בנקודות מאחת ועד שלוש, וכבר היה בלשוננו לפני תקופת ההשפלה הערבית⁴.
- (4) סגול. ראוי לתשומת לב מונח זה שאיננו בנמצא בחיבורי דב"א, ג'אמע ותפסיר ישעיה, ואף לא בספר הקולות. אולם הוא נמצא ב"כתב אללגה" לרס"ג⁵.
- (5) הרי השואת שמות התנועות בשלושה חיבורים: הקולות, כתב אללגה וחיבורנו, ונמצא כי סדר התנועות בחיבורנו הוא פשל כתב אללגה.

ספרי לימוד	הקולות	כתב אללגה	מצותאת ב
אָא	אָא: אלקמצה אלכבירה	אָא: אלחלם	אָא: חלמא
אָא	אָא: אלקמצה אלצגירה	אָא: אלקמץ	אָא: קמץ
אָא	אָא: אלפתחה אלכבירה	אָא: אלפתחה	אָא: פתח
אָא	אָא: אלפתחה אלצגירה	אָא: אלסגול	אָא: סגול

1. עי' ספרות בידון: ספר הניקוד לרס"ג, בית מקרא, מ (תש"ל), 40/הע' 105.
2. ס"י, ט/11: "ברוך ומבורך שמו של ה' העולמים, קול ורוח דבר, וזו היא רוח הקדש", ומסתבר, כי "קול" ב"ספר יצירה" משמעותו תנועה.
3. עי' יובל, ב (חשל"א), עמ' ט-כו.
4. עי' באכר, GT, עמ' 18; ג'אמע, מפתח.
5. עי' שז"ל סקול A Study of Hebrew Vowels from Sa'adia Ga'on's Grammatical Work Kutub al-Lughah, JQR, XLII (1952), p. 292, l. 17

אִי	אִו:	אִלצ'מה	אִי:	אִלצירי	אִי:	צריא
אִו	אִי:	אִלכ'פצ'ה	אִי:	אִלחרק	אִי:	חרקא
אִו	אִו:	אִלנצבה	אִו:	אִלשרק	אִו:	שרקא

ה. ה מ ק ו ר ת . על סמך שריד זה מהחיבור נוכל לומר ביחס לדף א, כי היו מקורותיו ספר הקולות וכתב אללגה לרס"ג; ושמא נוכל להסתפק ולומר, כי היה רס"ג בלבד מקור לו. מספר הקולות יכול היה לקבל את השם מצ'ותה-מצ'ותאת ומספר התנועות שהן שבע, אולם יש מקום לטעון ולומר, כי שני סימנים אלה יכול היה לקבל מחיבורים אחרים אחריו הופעת ספר הקולות, כשהיו שניהם דברים מקובלים בין בלשני טבריה.

לעומת זאת מסתברת יותר השפעתו הישירה של רס"ג על חיבורנו זה, ואלה הן הראיות:

- (1) סדר התנועות, שאינו הסדר הרגיל בין מלמדי התינוקות לפניו ואחריו: אִו, אִא, אִא, אִי, אִי, אִי, אִי, אִו.
  - (2) השם סגול לתנועה אִי.
  - (3) השימוש המעורב של השמות מצ'ותה-מצ'ותאת; נגמה-נגם כמו בכתבי רס"ג, כתאב אלתנקיט: מצ'ותה-מצ'ותאת; כתב אללגה: נגמה-נגם. על סמך השוואה זו שמא יש מקום גם להסיק מסקנה נוספת: מחבר חיבורנו היה מתלמידיו של רס"ג ולא היה קראי.
- ו. ה ע ר כ ה . חשוב לנו חיבור קטן זה פעדות נוספת על הפלשנות הטברנית, התפשטותה, תולדותיה והשפעתה. יש בדברי חיבורנו לעזור לנו בהבנת השיטה הפלשנית של אנשי טבריה. אף הוא מעיד על הפצת תורת הפלשנות הטברנית, ודברים רבים שאנו תוהים עליהם ימצאו פתרון בעזרתו.

בקטע כללי טעמים אלו:

א. סוף הפלל על 16 המקומות במקרא שבהם פזר גדול ("קרני פרה"). (ויקס, 114; היידנהיים, כד, א). נאמר פאן שיש לו תוספת נעימה. השוה המחברת העברית, 92-91: "וטעם אלו הפוזרין הגדולים אמרו לפי שיש בפסוקים אלו חזק ביותר ונגבהין יותר מדאי לכך נעשו פוזרין גדולים". עניין תוספת הנעימה אינו נזכר בדיון על הפזר הגדול סט"מ, Ei.

ב. ההבחנה בין תלישא גדולה, המפסיק, המסומן בראש התיבה, ובין תלישא קטנה, המשרת, המסומן בסוף התיבה. הבחנה זו נזכרת הרבה בספרות על הטעמים, כגון סט"מ, שם.

ג. ההבחנה בין גרש לגרשיים (ויקס, 112; היידנהיים, כ, ב). גרשיים משמשים בתיבה שטעמה מלרע, גרש בתיבה שטעמה מלעיל ("אם נשאר במלה דבר מן

הנקודות"). הדוגמאות המובאות הן תיבות שאין לפניהן משרת, או שבהן המשרת מונח (בתיבה שטעמה בראשה); ואכן ידוע, שאם המשרת אזלא, אחריו תמיד גרש, גם בתיבה שטעמה מלרע. כלל דומה: המחברת העברית, 76; סט"מ, שם. ד. לגרמיה. הטעם מצוין בו על ידי השופר, ואילו הפסק משמש להודיע ששופר זה מפסיק הוא, ולא משרת (סט"מ, Eiv). ה. כאן מתחיל כלל "ומסוג זה שלושה מינים...". לפי שדיבר קודם על השופר שבלגרמיה, אפשר המשיך בדיון (שרק תחילתו נשתמרה) על שלושת סוגי השופרות: מיושב, עילוי ומכרבל (המחברת העברית, 77; ועוד).

ה ת ר ג ו ם

ה מ ק ו ר

א, א	אעלם כאן אלמנותא ז' מן	דע ¹ כי (מספר) התנועות שבע ²
סוא אלשוא	אלאול חלמא	מלכד השוא ³ . הראשון חולם ⁴ ,
והו או אלכ קמץ והו אָא		והוא או ⁵ . השני קמץ ⁶ והוא אָא.
אלג פתח והו אָא		השלישי פתח ⁷ והוא אָא.

- ראשית פרק על התנועות, אולם היכן הפותרת של הפרק? האם זה גם ראשית החיבור? בימי הביניים נהגו לפתוח בעמוד ב, ואילו עמוד א היה חלק או היה מוקדש לשער הספר. ומה שם החיבור? ומה שם המחבר?
  - הקולות, 30/140, ועי"ש מבוא, עמ' 13–15. הקולות הוא החיבור הראשון שקבע לנו מספר זה באופן מפורש. זה גם המספר שקובע כתב אללגה, סקוז³, עמ' 292. — הקולות אף מכריז: לם ז' דון ו' או ח' (=מדוע רק שבע ולא שש ולא שמונה?), ורק ביחס לשש אפשר לומר, כי התנגד לשיטת שש התנועות של הניקוד הבבלי, אולם לא ברור, למה שאל גם ביחס לשמונה. ייתכן, כי היו פאלה שמנו שמונה תנועות יחד עם השוא הנע, אולם לא ידוע מי מנה כך. רמז לשוא יש גם בחיבורנו, שהרי אמר שבע, וציין: פרט לשוא. לוי, א/2: אעני אלסבעה מלך אלדי תסמא אלמנותא, ושם עוד: ג/15; ו/17; ז/6; כא/4; יט/3; כ/12 (פעמיים); סדר הסימנים: ז' מלך, א 23, 10.
  - הפתיב שוא, וזה הפתיב הנכון של שם התנועה, אף כי בלשון אנשי טבריה היה הפתיב אף בבי"ת: שבא, והיה זה פתיב רגיל בארץ-ישראל. עי' א' דותן, שמוחיו של השוא בראשית הדקדוק העברי, לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 13–30; הקולות, 15/הע' 15.
  - כאן בארמית ולא בעברית: חלם. סקוז³, 10/292: חלם (הקרא: חולם?), ומדוע לא חלם? הרי המלה הארמית: חלמא אפשר לקרוא: חלמא. הקולות, 15/סע' ז; 21/נצבה; 48/142 מכונה "נצבה", אולם לא נתפרש שם. מסתבר בעיניי, כי לפי הדיון שם הפונה לחולם המסומן על ידי ו' ו' זקופה ו' (נִצְבָּה או נִצְבָּה). כך גם כינו תנועה זו בפיוטים כניצבת זקופה: אלא שהפיוטן מכנה בכינוי פיוט: זקוף בלשון. עי' פליישר, לשוננו, לו (תשל"ב), עמ' 264–267; ואין דעתי כדעת המחבר, המבקש לראות בכינוי זה נדרף לכינוי פייטני אחר לתנועת הקמץ.
  - סדר התנועות כאן, כפי שהתברר במבוא, הוא כמו אצל סקוז³, 23–10/292. ועי' על סדר התנועות ז' בן-חיים, לשוננו, יח (תשי"ב–תשי"ג), עמ' 89–96; ג' אלוני, הקולות, עמ' 14–15; הנדון טעון עיון, ויידון בסעיף מיוחד בספר על הבלשנות הטברנית.
- הסימון כאן באלף ואו"י (א, אָ, אַ, אֲ), ואילו לוי, ג/15–16 באלף אחד (א, אָ, אֲ, אִ), כז' 10: אָ.

המקור

התרגום

- אלף סגול והו אִי אלה ⁵
 צריא והו אִי אלף חרקא
 והו אִי אלף שרקא
 והו או ואלשווא והמא
 אלנקטתאן אלקאימתאן
¹⁰ והי תכון עלי קסמין סאכן
 ומתחרך פאמא אלסאכן (פלא) ¹⁵ פהו
 יכון ג ¹⁶ פי דאכל חרף מן אלכלמה
 ולא יכון פי אול חרף מן אלכלמה
 בתה לכן ¹⁷ מן חרף אלב ואלמג'ר
¹⁵ כקולך היתה ופי אלז ויבדל
 ופי אכ'ר אלכלמה כקולך
 אמרף ויכון חרפה דגש
- הרביעי סגול ⁸ והוא אִי. החמישי
 צירי ⁹ והוא אִי. השישי חירק ¹⁰
 והוא אִי. השביעי שורק ¹¹
 והוא או ¹². והשווא, והם
 שתי הנקודות הזקופות ¹³,
 והן ¹⁴ משני חלקים: נח
 ונע. בנוגע לנח הריהו
 יהיה באות פנימית של המלה,
 ולא יהיה באות ראשונה במלה,
 כלל וכלל, אלא באות שנייה ואילך,
 כאמרך: היתה ¹⁸, ובשלישית: ויבדל ¹⁹
 ובסוף המלה, כאמרך:
 אמרף ²⁰, ותהיה האות שלו דגושה

6. עברית ומנוקד: קִמֵץ. הקולות: קמץ, בלא ניקוד (59/146); אלקֵם (=אלקמצה?)
 30/140) ועוד שבע פעמים); לוי, י' 10: קמץ; רס"ג לגה, 16/300: קמצה; 12/292: קמץ.
 7. עברית בלא ניקוד: פתח; הקולות, 37/142–39: פת (=פתחה), ויש שם שבע פעמים;
 לגה, 14/292: פתחה, אף כי אמר שם קודם: קמץ; לוי, י' 10: יח/14: פתח; ח/3: פאתחה; לוי,
 טו/10: פתחה.
 8. עברית: סגול; הקולות: פת צגירה, 41/142; לגה, 17/292: סגול; לוי, יח/14: ת'לת'
 נקט.
 9. ארמית: צריא (בלי ניקוד); הקולות 35/140: קמ' צגירה; לגה, 19/292: צירי; לוי,
 י' 10: יח/14: ת'נתין; דב"א, תפסיר: נקטתין או ת'נתין; ג'אמע: ת'נתין או נקטתין.
 10. ארמית: חרקא (בלא ניקוד); הקולות, 46/142: אלכ'פצה; 53/144: אלמצ'תה
 אלמנכ'פצה; 75/148: נקטה ואחדה; לגה, 20/292: חרק; לוי, יט/14: נקטה ואחדה.
 11. ארמית: שרקא; הקולות, 43/142: צ'מה; רס"ג, לגה, 22/292: שָרק; לוי, כז/10:
 או; ג/16: א.
 12. פולל גם קבוץ; זהו תרגום צ'ם, צ'מה, ואינני יודע, מי הכניסו לראשונה בחכמת
 הלשון. ע' פרייס, GT, עמ' 119–120 על סמך ראב"ע, צחות, ד ע"ב; חייג', מהר' דוקס,
 14/4: בהקבוץ ומלא פוס. ע' באכר, GT, 10/18. בן יהודה מביא פראשון: אבן תבון, תרגום
 הרקמה לריב"ג, קמה/14–15: בקבוץ הפא בקמץ או בשרק; השרשים: קבצה (מיכה א, ו),
 השבר במקום קבוץ שפחים.
 13. וכך רס"ג, ס"י ², 7/79–8.
 14. היה פתוב; והו, ותוקן; והי, בצירוף חירק מתחת להא.
 15. מחיקה בקו ממעל למלה ואף למטה וכאילו נתארכה הפ"א בכפפה.
 16. מסתבר, כי זוהי גימל וביקש לכתוב: גיר, והייתה צריכה להחקשר במלה: פלא יכון
 ג[יר] פי. וע' קטע ב 83 סימון גימל כמו פאן.
 17. מנוקדת הלמד במקום: לאכן.
 18. בר' א, ב ועוד.
 19. שם שם, ד ועוד.
 20. שופ' יו, יב ועוד. — ויכול לתת דוגמה גם בלף, אף, והשתמש בדוגמה שהבאות
 אחריה אינן מוסיפות, ולמה הפריד?

המקור

התרגום

- אבדא כקו שמרת
אל תוסף ואשבה ד'לך ולא
בד ממא יכון קבלה שוא
אכ'ר כקו מה ג'חנת מקנת
- ב, א   מן אספל ג'יר מטבקה כק' את-
פאת-קדמה אלפים באמ' והם יז
- פי אלמקרא. והו' ²⁷ בויאדה נגמה
ואמא אתלשה פאנהא עלי ²⁵
צ'רבין פאד'א כאנת מנפצלה, פהי
תוסמן ותוצע פי אול חרף מן
אלכלמה כקו יהיה ל'כם ויתן פאן
כאנת מתצלה פהי תחשב מן אלכ'ודאם
והי תוסמן פי אכ'ר אלכלמה כקו ³⁰
ל'קול ויתן יל' בידו. והי' הוא קשתחלה
- ב, ב   ואשבה ד'לך ואמא אל ק'רס פאנה
יכון עלי נועיין מרה יכון בעצאחין
ד'אך אדיא לם יכון בקי פי אלכלמה
נגמה אעני שי מן אלנקט כקו כ' ³⁵
מעמ'ם כי תשא ואשבה ד'לך
- למטה לא סגור, כאמרך: את-
פאת-קדמה אלפים באמ' ²⁵, והם שישה עשר
(פסוק)
במקרא ²⁶, שהוא בתוספת נעימה ²⁸.
ובאשר לתלשא ²⁹ הריהי
משני סוגים: אם הייתה מופרדת, הריהי
מסומנת ונתונה באות הראשונה של
המלה, כאמרך: יהיה ל'כם ³⁰ ויתן ³¹; ואם
הייתה מחוברת, הריהי נחשבת מן המשרתים
והיא מסומנת בסוף המלה,
כאמרך: ויתן ה' בידו ³²; והי' הוא
משתחלה ³³,
והדומה לזה. ובאשר לטרס ³⁴ הרי
יהיה משני סוגים: פעם יהיה בשני מקלות,
זה אם לא נשארה במלה
נעימה ³⁵, היינו דבר מן הנקודות, כאמרך: כ' ³⁶
מעמ'ם ³⁶; כ' תשא ³⁷, והדומה לזה.
21. אין במקרא. מסתבר, כי השתמש בשורש שמ"ר בדוגמה לנטיית הפועל. עי' דב"א,
תפסיר, ב/10, ושם השתמש גם בשורש שמ"ע שהוא שורש לדוגמה ב"כתב אללגה".
22. מש' ל, ו.
23. יר' כב, כג: ישבתי בלבנון מ'ג'ג'תי בארזים מה ג'חנת בבא לך חבלים חיל
פילדה. — מזור הסדר ההפוך. — הבא בעמוד הבא אינו המשך ישר לכאן.
24. כקולך, וקיצר פמו בכ"י אחרים בימי הביניים. עי' הקולות, 4/24; דב"א, תפסיר,
כה/15; ה/15, כאן שורה שלמה של קיצורי מלים של פתוב במקרא.
25. במ' לה, ה.
26. וכך נרשם במסורה: "י"ו פסוק' בטעם פזר גדול וגלגל" (ו' פרענסדארף, מחברת
המסרה הגדולה, האנובר 1876, ²ניו-יורק 1968, עמ' 357).
27. בצירי, פמו לעיל ש' 14. 28. פלומר: נעימה מסולסלת.
29. פלומר תלישה גדולה, ולהלן תלישה קטנה. 30. לא מצאנו.
31. בר' ל, מ. 32. דנ' א, ב: ויתן אדני בידו.
33. מל"ב יט, לו; יש' לו, לח. — כך הוא בשני הפתובים.
34. פלומר הגרש. 35. הפנה כאן לתנועה, עיין למעלה במבוא.
36. דה"א כג, כח. 37. שמ' ל, יב.

המקור

התרגום

או יכון בעצא ואחדה כקו אֶרֶךְ
דֶּרֶךְ הֵן הָנָה ואש' ⁴¹ ד'לך אד'א תבקת נגמה

או יהיה במקל אחד, כאמרך: אֶרֶךְ ³⁸,
דֶּרֶךְ ³⁹, הֵן הָנָה ⁴⁰, והדומה לזה אם נשארה
נעימה.

ואמא אללגרמה פאן נקטהא
⁴⁰ יכון לחנהא בשופר פקט ואנמא
יוסמן להא אלפסקה לילא יתוהם
עליהא אֶנְהָא מִתְּצֵלָה לאן כל
שופר כלמתה מִתְּצֵלָה במא בעדה
⁴⁴ ומן הד'א אלנווע ⁴⁴ ג' אשכאל יועמל

ובאשר ללגרמיה ⁴² הנה נקודתו
יהא טעמה בשופר בלבד, ואולם
מסומן לו הפֶּסֶק, כדי שלא יחשבו
אותו בטעות שהוא מחבר ⁴³, משום שכל
שופר מלתו מחוברת אל שאחריה.
ומסוג זה שלושה מינים. ומשתמשים ⁴⁵

קטע ב

א. תיאור כתב-היד. קמברג', וסימונו: T.-S. Ar. 31/28. ארבעה
דפים. נייר. הגודל: 15.5 x 10 ס"מ; השטח הכתוב: 12.5 x 8 ס"מ. הדפים מחוררים
מאד בחלקם התחתון, ונפגמו יחד עם הכתוב בהם בשורות האחרונות בחורים גדולים
וקטנים. ארבעת הדפים רצופים, והם מתוך קונטרס אחד בחלקם הפנימי, ועל פן
הכתובים רצופים. מספר השורות הוא 13–18 בעמוד, ולא נודמנו לידי כתב-יד רבים
שהמרחק בין המינימום למקסימום בעמוד יהיה רב כל כך כמו בכתב-יד זה.
הכתב מרובע מזרחי מרושל, וביחס לפתב כמו ביחס למחבר החיבור, מקומו
ודיונו, הפול זהה כמו בקטע א, פי ברור הוא ששופר אחד כתב את שני החיבורים
האלה, והרי הדברים השונים ביניהם:

- (1) הכתב המרובע שסימניו המובהקים בצורת הפתב ובייחוד האות גימ"ל
(ג), וגימ"ל זו נכתבה בצורה מיוחדת בש' 83 כמו בקטע א, 12. גם האותיות פעלות הראש
המשולש f (ג, ה) והפ"א בעלת החוטם המיוחד: ט.
- (2) דרך הרצאת הדברים שוה ואריכות בדברים פשוטים.
- (3) פינויי התנועות שוים הם.
- (4) בשניהם שוה השימוש במונחים טברניים: בי (33).
אולם נדמה לי, כי אלה שני חיבורים שונים של סופר אחד, ואלה הן הראיות:

38. שם כז, א. 39. מל"ב כה, ד.
40. במ' לא, טז. 41. קיצור, וקרא: ואשבה.
42. טעם מפסיק שסימנו שופר מונח ואחריו פסק.
43. הפסק הבא אחר התיבה המיוטעמת בלגרמיה מורה שהטעם מפסיק ולא מחבר,
כשופר שאין אחריו פסק.
44. כתיב מזור במקום נוע, ולא נתפרשה לי הו"ו השנייה.
45. כאן נגמר כה"י.

א	ב
קלף	נייר
(1) החומר:	
(2) הגודל:	
(3) השטח הפתוב:	
(4) מספר השורות:	

(5) כפילות דברים ביחס לתנועות והגדרתן כפי שיוסבר בסעיף התוכן.

(6) מניין התנועות ושמותיהן כאילו לא דן בהן בחיבור זה במקום אחר (ש' 58–65).
בתחילת פרק זה הגדיר תנועות בודדות, כאילו לא דן בנושא זה, והן: הגדרת החולם, כאילו לא דן בו (ש' 5); הגדרת הסגול, כאילו לא דן בו (ש' 18).

אין לדעת כמה חסר בראש החיבור וכמה חסר בסופו. אם היה הפרק על אהו"י ובג"ד כפ"ת כיחידה עומדת בפרשות עצמה, כמו שמצאנו חיבורים כאלה בספרותנו בימי הביניים, הרי ייתכן כי חסר רק דף אחד, שבו הייתה הפתיחה והפותרת "אלבאב אלאול" בעמוד ב, ואילו עמוד א היה השער או העמוד המגן על הדיבור, שהרי בש' 15 אנו מוצאים: "ואלבאב אלב". וגם בסופו מסתבר, כי לא חסר יותר מדף אחד, והיה זה קונטרס בן עשרה דפים שזוג הדפים הראשון נתמרס ונשמט הימנו, שהרי דן בו בעשרה דפים בנושא אחד: "שרוט אוי"ה ובג"ד כפ"ת".

ב. ה ת ו כ ן . הנושא המרכזי של הקטע הוא אהו"י ובג"ד כפ"ת¹, אולם יש בו גם דברים נוספים הקשורים בתורת הלשון, ואלה הנושאים והסעיפים בתורת הלשון:

(א) האותיות ושמותיהן; (ב) התנועות ושמותיהן; (ג) חלוקת האותיות בסופי מלים בעיצורים ובאמות קריאה; (ד) אהו"י ובג"ד כפ"ת; (ה) הסיבות לדיגושן של בג"ד כפ"ת; (ו) הסיבות לריפויין של בג"ד כפ"ת.

(א) ה א ו ת י ו ת ו ש מ ו ת י ה ן . אלף; בי-בית; כף, בית פה, הי, ואו (14, 64); יוד, יוד ט'אהר, יוד כ'פי; כאף-כף; פא, פה; צדי, תו (?).
קבוצות אותיות הן: אהו"י, ותמיד כתב: אוי"ה (32, 56), אף כי זה בניגוד לסדר האל"ף-פי"ת; בג"ד כפ"ת — בג ד כ פ ת (122, 123); כבף (28); הו"י.

(ב) ה ת נ ו ע ו ת ו ש מ ו ת י ה ן . ואלה הן כפי שמנה אותן פעמיים בחיבור זה ובהקבלה למניינתן בקטע הקודם:

1. רבות הרשימות על נושא זה, ויש מקצרים ויש מאריכים, ויירשמו כאן: אוקספורד, T-S. Ar. 31/28, 77; T-S. D 1/2, 18; K 9/14, 16, קמברידג', MS Heb. f. 34 דפים 3–8; Westminster College, Arabica, I/99; T-S. N.S. 301/17, 32, 61; 312/33; 32/17; Jack Moseri 17; JTS, ENA. 3316/fol. 5. בסך הכול 15 קטעים, וחלק לא קטן מאלה הובא ב"רס"ג⁴; דותן, מפתח.

קטע א	קטע ב, ש' 5-9, 18	קטע ב, ש' 58-65
1x חלמא	1x אלד"י אסמה חלמא (5)	1x חלמא (59)
2x קמץ	— אל קמץ (7)	2x קמץ (59)
3x פתח	— אלפתחה (8)	3x פתחה (60)
4x סגול	— סגול (18)	4x סגול (61)
5x צריא	— —	5x צריא (61)
6x חרקא	— —	6x חרקא (62)
7x שרקא	— שרקא (9)	7x, 8x שרקא (63)

יש אמנם שינויים בין טור לטור בקטע ב עצמו, ולא רק בין קטע זה לקטע א. המונחים המשותפים הם חמישה, ורק בשניים יש שינויים והבדלים: קמץ ופתח פגד קמצה ופתחה, ובטור האמצעי אחד משמאל ואחד מימין: קמץ ופתחה. שינוי נוסף הוא, שקטע א מסמן באל"ף ואו"י, ואילו קטע ב באל"ף בלבד. ואלו שמות התנועות המנוקדים: סגול, צריא, קמץ. האות ב רשומה פעם אחת בדרך הטברנית המובהקת: ב"י (33), ואילו יתר הפעמים (27, 28, 38) בדרך לא טברנית: ב"י.

(ד) אהו"י ובג"ד כפ"ת. מעניינת יותר היא דרך דיונו באותיות אהו"י ובג"ד כפ"ת, והוא דן בעניינן כאשר לא ידעתי בחיבורים אחרים בימי הביניים, מכל מיני בחינות.

1) תחילה דן בחמישה שערים, פשיש בבג"ד כפ"ת דגש קל: השער הראשון אם קודמות להן לבין המלה שלפניהן הו"י נהגות; החלוקה היא לפי התנועות הקודמות ליו"ד או ליו"ו העיצוריות: חולם, קמץ, פתח ושורק.

2) השער השני עוסק בפסק ואחריו בג"ד כפ"ת בדגש: עשוכלה.

3) השער השלישי, אם קודם סגול: נקה ב.

4) השער הרביעי, אם אין הטעם סמוך להן: סורה שכה פה, צליך פריץ.

5) השער החמישי כששתי אותיות בכ"ף סמוכות זו לזו.

אחרי שגמר בחמשת השערים שדגש קל בא בבג"ד כפ"ת הוא מעיר שבפסוק: ושים צליה קרים (יח' ד, ב) הדגש כבד, היינו: דחיק, ואילו בתיבת "כמכה" השנייה בפסוק: מי כמ(ו)כה באלים ה' מי כמכה (שמ' טו, יא) הדגש קל.

(ה-ו). הסיבות לדיגושן ולריפויין של בג"ד כפ"ת. ת. וכאן הציג שתי שאלות, ועליו לשער את תוכנן, מאחר שאיננו יודעים להשלים את החסר בכה"י בגלל הליקויים בצורת חורים:

1) מדוע גורמות האותיות או"ה לריפויין של האותיות בג"ד כפ"ת?

(2) מדוע בא דגש קל באותיות בג"ד כפ"ת אחרי שמונה-עשרה האותיות, ולא יבוא דגש קל אחרי האותיות אוי"ה?
פדי להשיב את תשובותיו לשתי השאלות הוא ממיין את האותיות לשלושה סוגים:

(1) שמונה-עשרה אותיות העיצורים, והן כל האל"ף-בי"ת פרט לאותיות אוי"ה, ואלה באות בסופן של המלים בלא תנועות פסגרות ההברות, ולדוגמה הוא מביא את המלים הראשונות של ספר המקרא: בראשית, הארץ, אור.

(2) האות אל"ף עומדת בפני עצמה פסוג מיוחד, מאחר שאינה נהגית כעיצור כאשר היא באה בסוף המלה, ואינה מקבלת תנועה בהיותה בסוף המלה, וזו הסיבה שאין אפילו מלה אחת בלשון העברית שבה אל"ף אחרי אל"ף בסוף המלה פרט למלה בדתאא בלשון הארמית (דנ' יב, א). בדוגמה לאות אל"ף המקבלת שוא באמצע המלה הוא מביא את הפתוב: וְנָא-מֶן בִּיתָךְ (שמ"ב ז, טז).

(3) שלוש האותיות הו"י הן היחידות ההגיות גם כעיצורים וגם כאותיות נעלמות ונסתרות בסוף המלה. האותיות הנהגות הוא מכנה: ט'אהרין — גליות: מפקין (המלה ארמית) — יצאות (בהגייה).

הרי תשובותיו לשתי השאלות: אחרי שמונה-עשרה האותיות העיצוריות בלבד יבואו בג"ד כפ"ת דגושות, כי יבואו אותיות נהגות כעיצורים סמוכות לאותיות נהגות כעיצורים, ואילו ארבע האותיות הנעלמות בסופי המלים תבאנה אחריהן האותיות בג"ד כפ"ת רפות, ובלשוננו: "אלכפי מע אלכפי לאן אלאצול הי אל [ח]רתן] אלט'אהרה בגד פפת", ותרגמו: הנעלם עם הנעלם, פי היסודות הן בג"ד כפ"ת הדגושות. אין מחברנו מסביר בדרך שאנו מסבירים את סיבת ההרפיה: ההגייה הרפה של התנועות בסופי המלים בצירוף האותיות אוה"י גורמת להרפייתן של האותיות בג"ד כפ"ת מאותיות פוצצות לאותיות חוככות. תופעה זו של ריכוך העיצורים בגלל תנועות סמוכות להן היא תופעה בפלשנות הפללית, והיא מופיעה גם בלשוננו העברית. עצם קביעת התופעה נכונה ביסודה. מכאן אתה למד, פי סבור היה מחברנו, שביסודן היו האותיות בג"ד כפ"ת אותיות פוצצות. מן הראוי לציין, כי הקדיש מחברנו לביאורן שלוש חמישיות של החיבור (ש' 50-124).

ג. המקורות. בקטע זה נוכל לציין כמקורות את רשימת המונחים, ספר הקולות, וכתב אללגה לרס"ג.

מ ר ש י מ ת ה מ ו נ ח י מ נראה לי, כי קיבל את ציון הלשונות: לשון ארמית, לשון הקדש (ש' 51) ולשון כשדים (ש' 78)³.

מ ס פ ר ה ק ו ל ו ת : (1) החלוקה לשבע תנועות. (2) המונח "ג'זם" לאות עיצור בלא תנועה.⁴ (3) השימוש הרב בשורש כ'רג' להגיית האותיות. (4) המונח לחן.

3. רשימת המונחים, עמ' 328, 31/341; רסאלה, 2/26; 2/100: - סריאני.

4. הקולות, 23/138; 140-144.

אינני יודע מקור מיוחד לדיונו על אהו"י ובג"ד כפ"ת, אף כי ידועה לי ספרות לא מעטה בנושא זה. בכל זאת נדמה לי, כי אף בפרק זה מסתבר, כי הושפע מ"כ ת ב אל ל ג ה" ל ר ס" ג⁵, ואלה הן הראיות:

(1) שלוש הדוגמאות היוצאות מן הכלל סמוכות זו לזו כמו ברס"ג: אֲדָנִי כָּם; קוֹל הַמּוֹן שְׁלוֹ בָּה; קוֹ תְּהוּ.

(2) דרך דיוניו המפורטת כמו בספר ד משנים-עשר ספרי הלשון לרס"ג, ונמצא מחברנו מקצר.

(3) חיפוש הסיבות לדגש ולריפוי הוא פעין השלמה לדברי רס"ג, הטוען, כי אין לקבוע סיבות לאלה.

(4) שם התנועה "סגול", שאיננו מוצאים לפני רס"ג בחיבורי הדקדוק הידועים לנו.

ד. ה היה המחבר רבני או קראי? קשה להשיב על שאלה זו. לפי המקורות יש פנים לכאן ולכאן, והסברה נותנת, כי היה רבני, שהרי לא חשש לקבל מדברי רס"ג הלוחם בקראים ובקראות.

ה. המונחים. כבר צוין שהוא משתמש במונח הטברני המובהק: בִּי (ש') (33) לאות ב, אולם יותר ממונח זה נמצא פאן המונח "בית". פאן יצוינו מונחים מיוחדים לחיבורנו, עד שיתגלה מקורם בחיבור שקדם לו.

ב כ פ צירוף לשלוש האותיות וסימן מנימוטכני טוב. ד ג ש פ ב ד ו ד ג ש ק ל (דגש ת'קיל דגש כ'פיה). יש פאן הבדלה בין שני מיני דגש, ואיננו יודעים מקור קודם לו. אין זה ברור אם הבחנה זו מתאימה להבחנה המקובלת בין דגש חזק לדגש קל, והעניין ראוי לדיון מיוחד.

ו י"ו ג ל ו י ה - י"ו נ ס ת ר ת : י"ד ג ל ו י ה - י"ד נ ס ת ר ת (ט'אהר וכ'פי) הם מונחים שנודעו לנו פאן לראשונה, והרי לפנינו ראשית הדיון של חרוף אללין (101-106).

מ לך - מ ל וך (1, 42, 68, 74). לתנועות ידענו את מצותה-מצותא; נגמה-נגמאת; סימן-סימנים. חיבורנו זה המשתמש במונחים מצותה ונגמה משתמש גם במונח מלך-מלוך.

ר ס ס (112) במשמעות: דין דקדוקי, כלל דקדוקי. מונח זה נמצא בצירוף שונה ברסאלה לאפן קריש⁶: רסם אלעבראני; רס"ג⁷: וכדילך ריש דגש וריש רפי עלי רסומהם (וכך רי"ש דגוש ורי"ש רפה בהתאם לכלליהם).

5. עי' סקוז, עמ' 18-27.

6. רסאלה, 2/26. ועי' לעיל הע' 3.

7. ס"י², 4/13; ועי"ש/3-.

המקור

התרגום

[ואד'א אַתפּק אלאו ואלקמצה]	[ואם נודמנו החולם והקמץ]
ואלפתחה וּמא אַתפּק מן [אל] מלוק	והפתח ¹ , ומה שמזדמן מן המלכים ²
פאן אד'א ³ קארן אלכלמה אלתי	כאשר נתחבר למלה אשר
בעדהא ואולהא אחד בגד כפת	אחריו שתחילתה אחת מבג"ד כפ"ת ⁴ ,
פאנהא תחן דָגֶש לא מחלה כקולך	הרי שהיא תהיה דגש בלא כל ספק, כאמרך
5 פי אלאו אלד'י אסמה חלמא ה'י	באו ששמו חולם ⁵ : ה'י
בגים סוררים ⁶ ה'י בָגָה ביתו ⁷ .	בָגים סוררים ⁶ ; ה'י בָגָה בִּיתו ⁷ .
[וכ]קולך פי אלקמץ אתה יִנָּה	[וכ]אמרך בקמץ ⁸ : אֹתָה ה'י
פָּצְדָקוּ וכקולך פי אלפתחה יֶאֱתָרִי	פָּצְדָקוּ ⁹ . וכאמרך בפתח: יֶאֱתָרִי
בָּנוּ וכּוּן פי ד'לן [אלד'י פיה שרָקָא]	בָּנוּ ¹⁰ . וכאמרך בזה אשר הוא בשורק ¹¹ :
10 קָלִי בָּאֵשׁ. מא [כלא אלוואחד]	קָלִי בָּאֵשׁ ¹² ; [פרט לאחד]
יִי קָם פאנהא רפָא וכך' מִחְצִי[תה]	אֲלֹנִי קָם ¹³ , הרי הוא רפה ¹⁴ ; וכאמרך:
פָּבָרְךָ וכּוּן אֲלִי פִי-קָרָאֵהִי יָדִיו	מִחְצִיתָהּ
תְּבִיאָנָהּ מא סוא את'נין רָפִיין ¹⁷	פָּבָרְךָ ¹⁵ . וכאמרך: אֲלִי פִי-קָרָאֵהִי יָדִיו
ואלוואו פיה[מא]... [וקול המון שלו]	תְּבִיאָנָה ¹⁷ ; מחוץ לשניים רפים
	והואו [בשניהם נבטאת: וקול המון שלן]

1. כאן פונה "פתחה", ואילו בקטע א: פתח. אולם גם בלוי ישנם שניהם גם יחד. — לא ברור, אם אף כאן הקפיד ומנה גם את החולם בראש התנועות או שמא הסתפק בשתי התנועות המסמלות את הניקוד קמץ ופתח בלבד (עי' תפסיר, מבוא, הע' 63).
2. פנינוי זה לתנועות נודע לנו לראשונה בערבית בחיבורנו זה ובקטע ד; ואילו בקטעים א וג: מצ'תה-מצ'תאת; נגמה-נגמאת.
- מלך-מלוק — סדר הסימנים, א 10, 23; ב 12; ד 37, נספח רס"ג⁴, 37/55; פרייס, GT, 73; באכר, GT, 18; אין ברשימת המונחים, אין בהקולות, אין בעב"י, ואין ברס"ג¹-רס"ג⁴.
3. אחת מיותרת, פי מספיק פאן או אד'א — לשון עממית. י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית, ירושלים תשכ"ב, רושם: אד'א אן 229 ב; 245 ב.
4. מפאן ברור, פי הוא עוסק בבג"ד כפ"ת ואהו"י. חומר לא מעט פונס ברס"ג⁴, עמ' 19-67; דקה"ט, עמ' 28-30; דותן, מפתח.
5. מפאן שזהו חיבור חדש, ואינו המשך קטע א. — שמו חלמא, כמו בקטע א, ועי"ש.
6. יש' ל, א. — רס"ג⁴, ד, 23.
7. יר' כב, יג. — רס"ג⁴, ד, 23.
8. כמו בקטע א, ועי"ש. 9. תה' ז, יח. 10. דה"א ו, ו.
11. כמו בקטע א. — לאל"ף שרידים בכה"י.
12. וי' ב, יד. — רס"ג⁴, ד 24-25.
13. תה' סח, יח. — רס"ג⁴, א 13; ב 8; ד 18; דקה"ט, 4/29.
14. פרגיל הכתיב הוא רפה או רפי, ומן הראוי לברר את צמיחתם של אלה: ר פ א — ש' 11, 42, 70; ר פ ה — צחות, כא ע"ב 5; ר פ י — 118, 120; ר פ י ין — 113, 117. — עי' באכר, GT, עמ' 16; פרייס, GT, עמ' 129-130.
15. וי' ו, יג. 16. תה' סו, יז. רס"ג, ב 6.
17. לריפוי זה עי' לעיל הע' 14, להלן הע' 96.

ה ת ר ג ו ם

ה מ ק ו ר

כָּהֵן. קוֹ הַ[ה]י¹⁹. והשער [השני]:
אם היה [פסק²⁰ תהיה דגו]שה: [הבָּאָה אֵלַי
עָשׂוּ]
כָּלָה²¹; והדומה [לזה. והשער] השלישי:
אם היה בסוף המלה סגול, היינו
שלוש נקודות²³, ותהיה המלה במקף,
תדגש (האות) כאמרך: גִּכְה־בֹ²⁴ יִכְסֶה־בְּגָד²⁵
והדומה לזה. השער הרביעי: אם
היה הטעם רחוק, הרי יהיה
דגש כאמרך: סוֹרֶה שְׂכֶה־פָה²⁶; עֲלִיךְ
וְשִׁים־עֲלֶיהָ קָרִים²⁸
פָּרִץ²⁷. זה הפלל, אם היה סוף
המלה קמץ. והשער החמישי:
[אם] היו שלוש אותיות נרדפות והן
[בִּי"ת בִּי"ת] או כ"ף כ"ף או בִּי"ת פ"ה
[ ] והצירוף (הוא) המכונה
"קֶבֶץ"²⁹ פסימן, כלומר: מלה שתחילתה היא
אחת האותיות האלה, והראשונה
בשוא, וכבר הקדימה בסוף
המלה הראשונה אחת מאותיות אהו"י
תידגש האות בִּי"ת משתי האותיות
הנ[רדפות]³¹: [תַּחֲפֹשׁ]הוּ בְּבָגֶד³².
וכמוהו [באות כ"ף ה]נרדפת

15 בָּהֵן. קוֹ הַ[ה]י. ואלבאב [אלב']
אד"א כאן [אלפסקה תודג]ש [הבאה אלי
עשו]
כָּלָה ואשבה [ד'לך ואלבאב] אלג
אד"א כאן פי אכ"ר אלכלמה סָגוּל²² אעני
ג נוקט ותכון אלכלמה במקף פאנה
20 יִדְגֹשׁ כְּקוֹ גִּכְה־בֹ. יִכְסֶה־בְּגָד
ואש' ד'לך. ואלבאב אלד אד"א
כאן אללחן בעיד פאנה יכון
דְגֹשׁ כְּקוֹ סוֹרֶה שְׂכֶה־פָה. עֲלִיךְ
וְשִׁים־עֲלֶיהָ פָרִים
פָּרִץ והד"א אלשרט אד"א כאן אכ"ר
25 כלמה קמצה. ואלבאב אלה
[אד']א כאן ג חרוף מתר[א]דפה והם
[בית בית] או כף כף או בית פה
[ ] ואלצ'מה אלתי תוסמה כָּבֶף
[סימן]³⁰ איי כלמה כאן אולהא
30 אחד האולי חרוף וכאן אלאול
בשוא וקד תקדמת פי אכ"ר
אלכלמה אלאולי אחד חרוף אֹזְהָ
פאָנה יכון דְגֹשׁ [בחרפ]י אלבי אל
מתר[א]דפה ותתפֹשׁ[הוּ] בְּבָגֶד³¹
35 וכ'דלך [בחרף אלכף אל]מתר[א]דפה

א, ב

20

25

30

35

18. יח' כג, מב. רס"ג⁴, ב 8; ג 21; דקה"ט, 3/29.19. יש' לד, יא. — כך נוסח בן נפתלי. בן אשר: קר'תהו. — רס"ג⁴, ב 8; ג 21;

דקה"ט, 3/29.

20. לא ברור, אם פאן הפינני פסקה כמו בקטע א. יש פסק — דקה"ט, 5/22; פרייס,

GT, 2/108.

21. בר' יח, כא. — רס"ג⁴, ד 62; דקה"ט, 5/29.

22. פאן מנוקד: סָגוּל; בקטע א: סגול, בלי ניקוד; גם רס"ג: סגול.

23. אף בביאור זה עדות, כי אינו חיבור אחד עם קטע א, שהרי לו היה חלק ממנו יכול
היה לסמוך על ביאור סימון זה בפרק התנועות.

24. במ' כב, ו. 25. יח' יח, ז.

26. רות ד, א. 27. בר' לח, כט. 28. יח' ד, ב.

29. מסתבר בעיניי, כי ביקשו לאחד את כל האותיות בכלל זה בסימן של מלה "קֶבֶץ",

ועדיין אין הדברים ברורים. — זהו סימן ראשון הידוע לי בכללי הדקדוק, וכבר היו כאלה
במסורה.

30. הפענוח הוא לפי שרידי סימני האותיות.

31. דיבור רב מאוד ומפורט יתר על המידה המכביד על הבנת העניין.

32. בר' לט, יב.

המקור

התרגום

ב, א

הלא כְּכַרְכְּמִישׁ הִנֵּה עֵבֶר קִטְנָה
 כִּכְף אִישׁ וְאִשְׁבָּאָהָמָא, וְכַדְלִיךְ
 אֲדִיא כִּאֵן בֵּית פֶּה כְּקוֹ אֲשֶׁר־
 שְׁמַי בְּפִיךָ. וְאַפְּקֹדָה בְּפִרְעָה
 כִּי בְּפִתְאֵם
 40 וְאִשְׁבָּה דִּלְךָ פֶּאן כִּאֵן בְּדִל
 אֲלִשׁוּא אֶחָד אֵלּוּ מִלּוֹךְ כִּאֵן
 רְפֵא. כְּקוֹ וְהוּא אֲשֶׁה בְּכִתְּוִלְיָה
 בְּנִי בְּנִי וְאִשׁ דִּלְךָ וְחִקוֹל פִּי
 אֲלִכְאִפִּין כִּי כְּפִתּוּב תְּקוֹל פִּי אֵל
 45 דְּגִשׁ שִׁי אֲתִקֵּל מִן שִׁי כְּקוֹלךְ
 פִּי אֲלִתְקִיל וְשִׁים־עֲלֶיךָ פְּרִים
 הֲדִיא אֲלִכְפִּי אֲלִדְגִשׁ תִּקֵּיל. וְתִקוֹל
 פִּי אֲלִדְגִשׁ אֲלִכְפִּיךָ מִי כִּמְכָה
 אֲלִתְאֲנִי לֹא אֲטִיל בִּאֲלִמְתְּאֲלֵאֵת
 50 וְנִקּוֹל לִם צִאֲרֵת אֲלִדְגִשׁ] תַּעֲמַל
 פִּי לִשְׁוֹן הַקֹּדֶשׁ] וְלֹא תַעֲמַל
 פִּי אֲלִדְגִשׁ וְאֲלִרְפָּא] סִאִיר

הלא כְּכַרְכְּמִישׁ³³: הִנֵּה־עֵבֶר קִטְנָה
 כְּכַרְכְּמִישׁ³⁴; וְהַדּוּמִים לָהֶם. וְכִמְוָהוּ
 אִם הָיוּ בִי"ת פ"ה, כְּאִמְרָה: אֲשֶׁר־
 שְׁמַי בְּפִיךָ³⁵; וְאַפְּקֹדָה בְּפִרְעָה³⁶;
 כִּי בְּפִתְאֵם³⁵
 וְהַדּוּמָה לִזֶּה. וְאִם הָיָה בְּמִקּוֹם
 הַשּׁוּא אֶחָד מִשְׁבַּעַת הַמַּלְכִּים הָיָה
 רְפָא, כְּאִמְרָה: וְהוּא אֲשֶׁה בְּכִתְּוִלְיָה³⁸;
 בְּנִי בְּנִי³⁹; וְהַדּוּמָה לִזֶּה. וְתִאֲמַר
 בְּשִׁתִּי פ"פִּין: כִּי כְּפִתּוּב⁴⁰, תִּאֲמַר
 בְּדִגִּשׁ דְּבִר כְּבִד מְדַבֵּר, כְּאִמְרָה
 בְּכִכְד: וְשִׁים־עֲלֶיךָ פְּרִים⁴¹;
 בְּכ"ף זֶה הַדְּגִשׁ כְּבִד⁴². וְתִאֲמַר
 בְּדִגִּשׁ הַקֵּל: מִי כְּמְכָה
 הַשְּׁנִי⁴³. לֹא אֲאָרִיךְ בְּדוּגְמָאוֹת,
 וְנִאֲמַר⁴⁴ לְמָה הַדְּגִשׁ] מִשְׁמֵשׁ
 בְּלִשְׁוֹן הַקֹּדֶשׁ⁴⁵] וְלֹא מִשְׁמֵשׁ
 הַדְּגִשׁ וְהַרְפָּה] בְּשִׁאֵר

ב, ב

אֲלִתְרוּף אַעֲלֵם בִּאֵן אֲלִאֲחִירוּף
 אוֹאכ־רֵהָא עֲלִי גִ אַקְסָאם
 55 אֲלִאֲלוֹל הֵם אֲלִיחֵ חֶרֶף בְּעַד
 אוֹיְיָ כִּלְהָא גִזִּים אַעֲנִי
 שְׁוֹן לִים יִכְרִג' מִנְהָא שִׁי

הַאוֹתִיּוֹת? דַּע, שֶׁהַאוֹתִיּוֹת
 סוֹפִיָּהן⁴⁶ שְׁלוּשָׁה חֲלִיקִים:
 הָרִאשׁוֹן הֵם הַשְּׁמוֹנָה עֶשְׂרֵה אוֹתִיּוֹת אַחֲרֵי
 אוֹיְיָ פּוֹלֵן גִּזִּים⁴⁷, פְּלוּמֵר
 שׁוּא, שֶׁאֵין בְּהִגִּייתָן מֵאוּמָה

33. יש' י, ט. 34. מל"א יח, מד. 35. יש' נט, כא.
 35א. דה"ב כט, לו. 36. שמ' יד, ד, יז. 37. דה"ב כט, לו.
 38. וי' כא, יג. 39. עז' ב, יא; נח' ז, טז. 40. דה"ב כה, ד.
 41. יח' ד, ב. 42. עיי' למעלה, במבוא לקטע.
 43. שמ' טו, יא: מי־כְמְכָה בְּאִלִּים ה', מִי כְּמְכָה נֹאדֵר בְּקוֹדֶשׁ.
 44. אֲטִיל ... וְנִקּוֹל — ל"י גּוֹף רִאשׁוֹן ... ל"ר גּוֹף רִאשׁוֹן סְמוּכִים זֶה לִזֶּה. — גִּם
 רס"ג אוֹמֵר בְּהִקְדָּמָה לְכַתָּב אֲלִסְבַּעִין לְפִתְיָה, פִּי לֹא יֵאָרֵךְ בְּדִיוֹן (רס"ג², 19/16–22).
 45. קֶשֶׁה לֹאֹמֵר, אִם יֵשׁ מִפָּאן לְהִסִּיק שְׁהוּא קוֹרָא רַק לְלִשְׁוֹן הַמִּקְרָא לִשְׁוֹן הַקֹּדֶשׁ
 בְּנִיגוּד לל"ח.
 46. כְּשִׁבְאוֹת הַאוֹתִיּוֹת בְּסוֹפֵי הַמַּלִּים, וְעִי' לְמַשֵּׁל, שׁוּרָה 73.
 47. תַּחְתּוּכּוֹת, פְּלוּמֵר: יְבוֹאוּ בְּסוֹף הַמֶּלֶה בְּתוֹר אוֹת עִיצוּר בְּלֹא תְנוּעָה. — הַשְּׁתַּמֵּשׁ
 בְּמוֹנַח גִּזִּים" וְגַם בִּשׁ' 74, וְלֹא בְּמוֹנַח שׁוּא נַח וְלֹא בְּמִלָּה "סִכּוּךְ". — הַמוֹנַח גִּזִּים נִמְצָא גִּם
 בְּהַקּוֹלוֹת, 23/138; וְעִי"ש, 139/הע' 24; וְעִי' הַע' 53.

המקור

התרגום

אלי אלו מלוק והם
אלחלמא אעני או ואלקמצה
אעני א ואלפתחה אעני⁶⁰
א ואלסגול והו א ואלצריא
והו א ואלחרקא והו א
ואלשרקא והו א ואן
כאן פיה נאו פהו יכון
או כמא [תקן] בראשית⁶⁵
האָרץ אוןר ומא] שאכל
ד'לך פאנא אלחון ואלצרי

משבעת המלכים⁴⁸, והם
החולם, כלומר או; והקמץ
כלומר א; והפחת, כלומר
א; והסגול, והוא א; והצירי,
והוא א; והחירק, והוא א;
והשורק, והוא א; ואם
היה בו וא"ו, הרי שהוא
או. כמו [שנאמר]: בראשית⁴⁹,
הָאָרֶץ⁵⁰, אוןר⁵¹, ומה] שדומה
לזאת. [ואכן הת"ו] והצד"י

ג, א ואלרש ליס יכ'רג'ו במלך כאן
מן בגד כפת או גיראה (רפא)
דָּרֶשׁ או רָפָא. ואלקסם⁷⁰
אלב הוא אלאלף מפרד פאנה
לא יטהר פי אלפס אר'א
כאן פי אכ'ר אלכלמה ולא
יכון ג'זם ולא במלך כקולאך⁵⁴
בָּרָא קָרָא מָצָא ומא שא⁷⁵
ד'לך ולד'לך לא יוג'ד
אלף עלי אלף פי אכ'ר אלכלמה
אלא בְּדִתְאָא פי אלכסדיני
אעני לשון אָרְמִית וקד
יכון ג'זם פי וסט אלכלמה⁸⁰
כקולך ונָא מן בִּיתָךְ ואנמא⁶⁰

והרי"ש אינם יוצאים (נבטאים) במלך, היה
מבג"ד כפ"ת או זולתן
דגש או רפה⁵². והחלק
השני הוא האלף לבדו, והוא
לא יבוטא בפה, אם
היה בסוף המלה ולא
יהיה ג'זם⁵³ ולא במלך, כאמרך:
בָּרָא⁵⁵, קָרָא⁵⁶, מָצָא⁵⁷, והדומה
לזה. ולכן לא נמצא
אל"ף אחרי אל"ף בסוף המלה
אלא בְּדִתְאָא⁵⁸ בכשדית,
כלומר לשון ארמית, ולפעמים
יהיה ג'זם באמצע המלה,
כאמרך: ונָא מן בִּיתָךְ⁵⁹; ואמנם

48. וכאן שוב עדות, פי זהו חיבור אחר מאשר קטע א, שהרי כבר מנה אותן, ואף
ביארן בראש א.
49. בר' א, א.
50. שם שם ועוד.
51. שם שם, ג ועוד.
52. המלים כמא (ש' 65) – רפא (ש' 70) אינן מתפרשות. לפי ההיגיון הישר צ"ל:
ועל פן בג"ד כפ"ת בראש מלה סמוכה להן דגושה. – צִדִּי, פאן מנוקדת המלה.
53. ה"ג'זם", כאילו אומר: אינו נשמע עיצור, ואין בו תנועה, שהרי האל"ף בסוף
המלה אין בה תנועה ואינה נהיית פעיצור.
54. פתיב מלא, וצ"ל: כקולך.
55. בר' א, א ועוד.
56. שם א, ה ועוד.
57. שם ב, כ ועוד.
58. דנ' ד, יב וכ.
59. שמ"ב ז, טז.

המקור

התרגום

חילקתי אותה, כדי שיהא ברור השוא.
והחלק השלישי הם שלוש אותיות
הו"י, ולכן שני מבטאים
האחד נעלם, והשני גלוי.
הנעלם, כאמרך:
בה"א: אֶשֶׁה⁶¹, דָּשָׁה⁶², חוֹשָׁה⁶³
קָשָׁה⁶⁴, והדומים להם, ואלה הם
רפים. והחלק השני הם
הגלויים הנקראים מפקין⁶⁵,
כמו שתאמר: אֶנָּה⁶⁶, בָּנָה⁶⁷,
שְׁאָרָה כְּסוּתָה וְעוֹנָתָה⁶⁸,
או רָאָה וְיִסְפְּרָה הַכִּינָה
וגם חֲקָרָה⁶⁹, מְחַצֵּיתָה⁷⁰,

ג, ב פרקתהא חתי תתבין אלשוא
ואלקסם + הם⁶⁰ חרוף
הוי פאן להא כ'רוגיין
אלואחד כ'פי ואלאכ'ר ט'אהר⁸⁵
פאמא אלכ'פי כקולך פי
אלהי אשה דָּשָׁה חוֹשָׁה
קשָׁה, ואשבאההם פהולי
רְפִיין ואלקסם אלב הם
אלטאהרין יוסמון מְפָקִין⁹⁰
כמא תקול אֶנָּה בָּנָה
שארָה כסוּתָה ועוֹנָתָה
או ראה ויספרה הכינָה
וגם חקרה מחציתה

צִידָה בָּרָךְ⁷¹. הכול מתייחס אל לשון
נקבה, פרט למלים יוצאות מן הפלל,
כמו: יִתְמַהֲמָה⁷³; אִם-יִתְמַהֲמָה⁷⁴;
קִמְחָלְהָ וְנוֹגָה אֱלֹהֶ⁷⁶;
וְנִגְבָּה⁷⁸; אִם-תִּגְבֶּיהָ⁷⁹; וְחָלָה⁸⁰
קָמָה לָךְ בְּשָׂרִי⁸¹. ואילו הוא"ו —
אמרך בנעלם: עָלוּ⁸²; ובגלוי:

ד, א צִידָה בָּרָךְ. כלָה מנסוב אלי
מוֹנֵת, אֵלָא כלמאת שואד⁷²
מִתִּל יִתְמַהֲמָה. אִם-יִתְמַהֲמָה
קִמְחָלְהָ וְנוֹגָה אֱלֹהֶ
וְנִגְבָּה אִם-תִּגְבֶּיהָ וְחָלָה.
קָמָה לָךְ בְּשָׂרִי ואמא אלו¹⁰⁰
קולך פי אלכפי עלו ופי אלטאהר

60. נשתבש הפותב שפתב: ואנמן, ותיקן: ואנמא.

60א. הסימן לשלוש + איננו ידוע לי ממקור אחר; והמלה הם מנוקדת בקיבוץ בבלי
(?), או שמא נתפחן לו"ו; ומעל לגימ"ל אחריה סימן חצי עיגול במקום נקודה: ג.

61. בר' ב, כג ועוד.

62. יר' ג, יא: דשה; לפנינו: דשא — באל"ף, ועי' גינצבורג.

63. שמ"א כ, לח ועוד. 64. שמ' א, יד ועוד.

65. זהו פינוי לה"א בסוף המלה הנהגית. אולם פאן פינה את כל שלוש אותיות הו"י
בסוף המלה בכינוי זה, וזה חידוש. — וזהו פינוי בלשון הארמית: מִפָּק, מְפָקִין, ואילו בעברית
צ"ל: מְפִיק, מְפִיקִים. בצורה עברית נמצא מאזנים, הקדמה: רד"ק, השרשים. פריס, GT, עמ'
75; באכר, GT, איץ.

66. תה' קלב, יג. 67. יח' כט, יט. 68. שמ' כא, י.

69. איוב כח, כז. 70. וי' ו, יג. 71. תה' קלב, טו.

72. ל"ר של שאר' או שד'אר' (גַּל). — שים לב לתעתיק הד"אל על ידי דגש

באות.

73. בר' יט, טז.

74. חב' ב, ג. 75. מש' כו, יח. 76. יש' ד, ה ועוד.

77. דב' לב, טו ועוד. 78. שמ"א י, כג ועוד. 79. עוב' ד.

80. בר' מז, יג. 81. תה' סג, ב. 82. שמ' יג, יח ועוד.

המקור

עָלְיוֹ. שָׁלוֹ [כ"פ] שָׁלוֹ שָׁלוֹ מִפְּקִין

ואמא אליוד תקול פי אלכ'פי

קְדָשִׁי וּפִי אֲלֹטָאֵהָר קְדָשִׁי וְתִקּוֹל

פִּי [אל]כ'פִּי בְּנִי וּפִי אֲלֹטָאֵהָר ¹⁰⁵

וּבְנֵי וְחֻק[וֹל] פִּי אֲלֹכ'פִּי דְּבָרִי

וּפִי אֲלֹט[אֵהָר דְּ]בָרִי וְאֵד' קֵד

וְשִׁינָא ⁹³ ל[הד'א אלאצל ב]הד'ה

אלמקדמה

ד, ב ¹¹⁰ פנקול [אי]ש אלסכב צארת

הד'ה אל' אחרוף תרפי הד'ה

אלו חרוף ואלג'ואב לתכון כרסם

סאיר אלמקרא באן אד'א כאנו

קְנַדְמָגִין ⁹⁵ (ב) מתצלין והם גיר

טאהרין כאנו מלחזקין בחרוף ¹¹⁵

אלמרפיה אד' ה'י אלג חרוף ליס

הם אצל מן אלכלמה קְפִיין ⁹⁶ ואלאלף

פי אכ'ר <אלכלמה> ישבה אל'הי אלרפי

[אלד'י] פי

אכ'ר אלכלמה וכאנו אלו חרוף

התרגום

עָלְיוֹ ⁸³; שָׁלוֹ ⁸⁴ נעלם; שָׁלוֹ ⁸⁵ שָׁלְיוֹ ⁸⁶ הם מפיקים.

ואילו היו"ד תאמר בנעלם:

קְדָשִׁי ⁸⁷ בנעלם; בגלוי: קְדָשִׁי ⁸⁸; ותאמר

בנעלם: בְּנִי ⁸⁹, ובגלוי:

וּבְנֵי ⁹⁰; ותאמר בנעלם: דְּבָרִי ⁹¹;

ובגלוי: דְּבָרִי ⁹²; ואם פבר

עסקנו [בפלה הזה(?)] ⁹³ במבוא

הזה

נאמר [אלה] הן הסיבות

שארבע אותיות אלה מרפות את

שש האותיות האלה ⁹⁴. החשובה פשיהיו

פדמות

שאר המקרא, משום שאם היו

נבלעים מתחברים, והם אינם

גלויים היו נצמדים אל אותיות

הרפויזות, פי הו"י שלוש האותיות, שאינן

עיקר במלה רפין. והאלף

בסוף <המלה> תדמה לה"א הרפה

שבסוף המלה ⁹⁷. והיו לשש האותיות

83. בר' יב, כ ועוד.

84. יר' יב, א; איכה א, ה; דנ' ו, ה ועוד.

85. יח' כג, מב ועוד. — עי' ב 14-15; רס"ג, ב 8; ג 21.

86. יר' מט, לא.

87. וי' כ, ג ועוד.

88. יח' כב, ח ועוד.

89. עזרא ב, י ועוד.

90. דה"א כד, כג.

91. במ' יא, כג ועוד.

92. דב' יא, יח ועוד.

93. היו"ד השנייה של המלה רשומה מעל לשורה.

94. מחברנו שואל שאלות לסיבת השינויים בהגייה, וכך גם לעיל ש' 50-53.

95. נדמה לי, פי צ"ל: מנדגמין, כלומר אותיות נבלעות בסמוכות להן.

96. פך מנוקדת המלה בכה"י בל"ר מן קְפִי — כאן וגם בש' 13: קְפִיין, מסתבר, פי ריזבה

בהתאם ללשון הארמית. עי' דלמאן, עמ' 250-252.

97. פך נראה לי להשלים ולתרגם. — המלה "אלד'י" כתובה מעל לשורה.

התרגום	המקור
שני מבטאים דגש ורפה ⁹⁸ . ובוטא הנעלם עם הנעלם ⁹⁹ , כי היסודות הן האותיות הגלויות, והן: ב ג ד כ פ ת [בסופן שמות] ¹⁰⁰ [בראשית ¹⁰¹	120 להא כ'רוג'ין דגש ואל רפי פכ'רג' אלכ'פ'י מע אלכ'פי לאן אלאצול הי אל [ח'רנף] אלטאהרה [והי] ב ג ד כ פ ת כמ[א] יאכ'רהם פי 124 אסמא [אלא] [בראשית

קטע ג

א. תיאור כה"י: קמבר'ג', וסימונו: T.-S. Ar. 31/124. שני דפים. הגודל: 21 × 12.5 ס"מ; השטח הפתוב: 17 × 11 ס"מ. נייר. דף א — 20 שורות בכל עמוד, ואילו בדף ב ע"א — 18 שורות; ע"ב — 19 שורות ובסך הפול 77 שורות. סופר אחד העתיק את שלושת הקטעים, אולם קטע ג הוא נפרד לעצמו בגלל הגודל השונה מהשניים הראשונים, שהוא גדול יותר מכל אחד מהם ובייחוד מקטע א, שהוא כמחציתו וגם מספר השורות קטן בהרבה (— 12), וקטע א גם שונה בחומר (קלף). הדיו נתמרסה בקטע זה במידה רבה מאוד, עד שאין הפתב בשורות רבות ניתן לפענוח, ומשום כך נאלצנו להשאיר חלקים אחדים בלא תרגום מפורט².

ב. התיאור. דף א פותח בסופו של כלל, הקובע שאם לא נתקיימו שני התנאים שדובר עליהם לפני כן (בחלק החסר), הטעם הוא לפני סוף המלה וההעמדה נקבעת שם. — התוכן אינו ברור. "העמדה" הוא פינוי הן לטעם הן לגעיה³, אך אין ברור למה הפונה כאן.

אחר כך נופרים 33 זוגות, שאף על פי שלא נתקיימו בהם שני התנאים הנזכרים, הרי נמנע בהן מעתק הטעם מסוף התיבה לתחילתה. גם כלל זה, התלוי בקודמו, אינו ברור.

98. בגד כ פ ת — בגד כ פ ת.

99. ע"י מבוא.

100. בש' 123-124 קשה להשלים, אולם הפתוב בשורה זו והבאה אחריה מובן.

101. בר' א, א. — חוזרת כאן המלה לדוגמה לבג"ד כפ"ת, וכבר השתמש במלה זו

לעיל כדוגמה לאות תי"ו בסוף המלה (ש' 65).

1. לאלוני רק הזיהוי, פענוח ראשון של הקטע ותיאורו, ואילו הנוסח הסופי ותרגומו הסופי והמבוא וביאורו לייבין.

2. על פי בקשתנו בדק ד"ר סיימון הופקינס את הפתוב בקטע זה בעזרת מנורה על-סגולית. הודות לבדיקתו נתפענוח מלים מרובות שלא עלה בידנו לפענח, ותולדנו העמוקה נתונה לו.

3. השוה, למשל, חיוג', 13: "מועמדת בגעיה"; 14: "כל מי שיקרא אחת מהן בלא תמיכה והעמדה".

אחר בא הפלל הידוע על משרת הפשטא ("יחיב"), היינו: אם יש חציצה בין הטעם פשטא והתיבה המוטעמת במשרת, משמש מהפך ("שופר מקלוב"), אם אין חציצה, משמש מרכא (סט"מ, Eii; המחברת העברית, 95).

אחר באים כללי נסיגת הטעם. עניין זה מיוחד במינו, שכן כמדומנו אין עיסוק בנושא זה מצוי במסורה כל עיקר, וצר שכתב-היד כה לקוי. לפי מה שאפשר לקרוא בקטע, נראה שהוא קובע כלל אחד בלבד, היינו: אם התיבה השנייה טעמה בראשה, תיחכן נסיגה, כגון: קרא לילה, ואילו אם אין טעמה בראשה, אין נסיגה, כגון: קרא ימים. הוא משתמש גם בדרך ההנחה, ואומר שבצירופים: "שומר טוב", "מונע בר", יש נסיגה, ואילו היה פתוב: "שומר הטוב", "מונע הפר" — לא הייתה נסיגה. בגלל הקשיים בקריאת הדף, קשה לדעת אם יש בקטע כללים אחרים בנושא נסיגת הטעם. שמא נאמר גם הפלל שאם התיבה הראשונה מוטעמת במפסיק, אין נסיגה, כפי שאפשר ללמוד מן הדוגמה: בצע (חב' ב, ט; שו' 57), אך ההקשר קטוע.

התרגום

כפי שביארנו. ואם אין מתקיימים
שני כללים אלה, בא הטעם
קודם סופה בתנועה ונקבעת
העמדתה שם, כפי שביארנו.

ומה שנוגע לשלושים ושלושה הזוגות
האחרים

אינם כמו אלה, אפילו אם נמנעים מהם
שני הפללים הללו, משום שדרוש שתיצחק
קביעת טעמו מסוף המלה
אל ראשיתה, וזה מה שצריכים אנו
לבאר מעיקרי המלה
החזקה שיושם עליהם הטעם.
ואחרי זה נזכיר [ ]
מצריך זאת, והוא שאם הטעם
אין בו שלושה (?) [ ]
בלי תנועה מפרידה ביניהם [ ]
אלא אם באו ברציפות בלשון [ ]
כמו זה, כמו שאומרים ביחיב
הפוחת שהוא בשופר הפוך
כמו שנאמר: כִּי אֶרֶץ פְּסִילִים (יר' ג, לח)
וכמוהו. וכאשר נפגשים שני <טעמים>

המקור

א, א כִּמָּא שרחנא ואן אכ'תלפת
הדין אלשרטין כאן אללחן
קבל אכ'יהא בנגמה פיורתב
איקאפהא ת'ם כמה שרחנא
5 ואמא אללז אלזואוג' אלאוכ'ר

פליס כד'לך ולו אמתנעת ענהא
הדי'ה אלשרטין למא וג'ב אן ינקל
תרתוב לחנה מן אכ'ר אלכלמה
אלי אולהא ד'לך מא אחתג'נא [אן]
10 נשרח מן ארכאן אלכלמה
אלק'יה ליצ'ע עליהמא אללחן
ובעד ד'לך נד'כר אב'אן [ ]
יחתג'א אליה ווו אן כאן אללח'ן
מא לא יצ'מן תלת'ה [ ]
15 בגיר נגמה תפצל בינה'מא [ ]
אלא ואת'רת פי אללסאן אן [ ]
מת'ל ד'לך כקולך פי אליחיב
אלמפתחת יכון בשופר מקלוב
כקולה כִּי אֶרֶץ פְּסִילִים ומת'אל
20 ד'לך פאדי'א אלתקת את'נחין

המקור

והו אבדאל אלשופר אלמקלוב ב[מאר]כָּה
 כקולה אבותיקם בל שמ[ ] אלם
 עזריקם בכרו ואמת'אל ד'לך

א, ב

פאנמא הד'א אקתבאס שי מא
 אלד'י אחתג'נאה ללמת'אל
 פאלנקול אלן אד'א כאנא בינידיך
 אמרין לא ב'ד מן אחדהמא

25

המא אמא תצנע כ'אדם לחן
 [ ] כה ויתג'ר פי אלכ'אדם שיא
 [ ] תנקל מרקב אלכ'אדם מן
 [אול] אלכלמה פאצואב באן
 [ינקל אל]כ'אדם מן אכ'ר אלכלמה
 [אלי אולה]א ולא [תלתקי] אללחנין
 [ ] אלכ'אדם [ ] גנא כקולך
 [ ] בס [ ] ופי גיר ד'לך
 [ת]קול אביא זהב ותקול

30

35

[ ] בא כי עלה מות ולו תרכה
 [ ] אללמד אנתקל אלשופר
 אֶלְמֶקְלוֹב וצאר מ ר כ ה פמא
 מן הד'א אלמת'אל פי סיר

40

[אלכלמ]ה אלאוכ'רי עשה כל
 עשה פלא עשה עשר

א, ב

עשה שכר כל-עשה רע

ומא שאכל ד'לך וכד'לך
 תקול פימא כאן בכ'אדם
 כקולה יורש עצר מבךך

45

אן עורף כלב כל רואה
 בם: ותקול פי גיר ד'לך
 מא כאן עליה לחן מקרר
 מחרף ומג'ף ותקול
 קורץ עין פאד'א זאל ען

50

התרגום

והוא החלפת השופר ההפוך [במרכא]
 פמו שפתוב: אָבוֹתִיקֶם בְּל (יר' ב, ה) [ ]
 עֲזָרִיקֶם וּבְכָרָו (דה"א ח, לח; ט, מד), והדומה
 לאלה.

אין זה אלא בחירת דוגמאות, לא
 מה שנודקנו לו לשם הדגמה.
 ונופיר עכשיו, כאשר היו לפניך
 שתי אפשרויות, אין מנוס מכך שאחת מהן
 (שתייהן)

הן (שתייהן) או שיהיה משרת טעם
 [ ] וישתנה במשרת משהו
 [ ] נעתק מושב המשרת מן
 [ראשית] המלה, והרי האמת(?) היא פי
 [ייעתק] המשרת מסוף המלה
 [אל ראשה], ולא [ייעגשו] הטעמים
 [ ] המשרת [ ] כמו שאתה אומר
 [ ] וחויץ מזה
 אתה אומר: אָבִיָא וְנָבִי (יש' ס, יז) ואתה
 אומר

[ ] פִּי-עֲלָה קִנְתָּ (יר' ט, כ). ואם עוזב
 [ ] הלמ"ד יעתק השופר
 ההפוך, ויהיה מ ר כ ה. ומה
 מן הדרך הזאת בדרך

[המלה] האחרת: עֲשָׂה פֶּל (יש' מד, כד);
 עֲשָׂה קָלָא (שמ' טו, יא); עֲשָׂה עֲשָׂר (יר' טז,
 יא);

פֶּל-עֲשִׂי שִׁכָּר (יש' יט, י); פֶּל-עֲשָׂה רָע (מל'
 ב, יז);

ומה שדומה לאלה. וכך
 אתה אומר במקום שיש משרת,
 פמו שהוא אומר: יוֹרֵשׁ עֲצָר (שור' יח, ז);
 מְבַרֵּךְ

אָנָּן; עֲרַף קָלָב (יש' סו, ג); פֶּל-רָאָה
 קָם (תה' סד, ט); ואתה אומר מחויץ לזה
 מה שיש עליו טעם פמו שאני סבור(?)
 מְחַרֵּף וּמְגַרֵּף (תה' מד, יז); ואתה אומר:
 קָרָץ עֵין (מש' י, י); וכאשר עבר מן

המקור

אול אלכלמה [קולת] קורץ [שפתיו]

ותקול [ ] פא[ד'א]

זאל ען אולהא תקול

55 בוקע עץים ותקול כ [ ]

בוקע גצע פאד'א כאנת

עליה לחן תקול הוי בוצע

ותקול נטיר ד'לך אהב

מִוֶּסֶר אֹהֶב דַּעַת וּכְדִילֵךְ

60 שוחר טוב ותקול שוחט

השור ותקול קרא לילה

קרא ימים ואיצ'א גלילי

כסף ותקול גלילי זהב

וכד'לך אד'א קלת פי כלאמך

65 שוחר הטוב מונע הבר

[ולא] יג'ח ען אול אלכלמה

פאנ'ה אבדא פי אכ'רהא

כמא שרחנא באן אללחן אד'א

כאן עלי כלמה מא לחן או

70 כ'אדם לחן ואללחן זאיל ען

[אול] אלכלמה ב [ ]ה אן

[ ]תאפהא [ו]תרחיבהא פי

אכ'רהא כמא ד'כרנא

ומן אלח'אניה איצ'א כד'לך

75 אף תקול פימא זאל אללחן ען

אול אלכלמה אשר-ליא עש'ה

[עמך] ופי מא הו פי אולהא

התרגום

ראש המלה [אתה אומר]: קרץ [שפתיו] (מש' טז, ל).

ואתה אומר: [ ] ואם

עבר מראשיתה תאמר:

בוקע עץים (קה' י, ט); ואתה אומר: [ ]

בוקע גצע (מש' א, יט); ואם היה

עליו טעם. אתה אומר: הוי בוצע

ואתה אומר בדומה לאלה: אהב

מִוֶּסֶר אֹהֶב דַּעַת (מש' יב, א). וכך

שֹׁחֵר טוֹב (מש' יא, כז); ואתה אומר: שוחרט

השור (יש' סו, ג); ואתה אומר: קרא לילה

(בר' א, ח);

קִרְא יָמִים (בר' א, י); וגם גלילי

כֶּסֶף (אס' א, ו); ואתה אומר: גלילי זהב

(שה"ש ה, יד);

וכך לו היית אומר בדיבורך:

שוחר הטוב (על דרך מש' יא, כז); מונע הבר

(על דרך שם שם, כו)

ולא יעבור מראש המלה,

והריהו תמיד בסופה (של המלה),

כמו שפירשנו, פי הטעם כאשר

בא על מלה כלשהי טעם או

משרת טעם, והטעם עובר

מ[ראש] המלה [ ] כי

[ ] וסידורה

בסופה כמו שהזכרנו.

ומן השנייה גם כאלה

פשאתה אומר במה שעובר הטעם

מראש המלה: אֶשְׁר־לִיא עֶשְׂהָ

עֶמְךָ, (דב' כ, כ); ובכל מה שהוא בראשה

ק ט ע ד

א. פ ת י ח ה. כתב־היד. קמברג, T.-S. N.S. 301/62. שני דפים. הגודל: 16 X 13 ס"מ; השטח הפתוח: 12 X 9 ס"מ. מרובע מזרחי. הכתב מרובע בינוני מזרחי נהדר של סופר בקי ומומחה. בכל עמוד 14-15 שורות. העמודים החיצונים של זוג הדפים ממורסים מאוד במרכז המשותף להם. שני הדפים גם מחוררים ולקויים בחסר למטה בשני הקצוות. הנייר עבה חום כהה. מסתבר, כי יש לקבוע את זמן הפתיחה למאה העשירית-האחת-עשרה. שני הדפים הם זוג דפים בלתי רצופים, ואין גם לדעת, אם היו אלה זוג הדפים החיצוני הראשון (בגלל צורתם הממורסת) של הקונטרס בן עשרת הדפים, ובודאי לא היו זוג הדפים הפנימי של הקונטרס¹.

ב. ה ת ו כ נ: דקדוק מסורה בשלב מתקדם, מפיון שהוא דן בנושאים בדרך שיטתית ומסודרת, ומחלק את החומר לפי כללים ופסקות²:

דף א, ע"א: כללי אוי"ה ובג"ד כפ"ת — דברי סיום.

ע"ב: "שבעה ועשרים פסוקים אשר יש בהם אלף בית".

דף ב, ע"א-ע"ב: כללי טעמים מחולקים לפסקות, ושרדו מן שרט-ד שרט ז.

ע"ב; ש' 11-15: מספר הטעמים בכ"א ספרים ובשלושת ספרי אמ"ת.

ג. אוי"ה ובג"ד כפ"ת. הדברים דברי סיום לכללי אוי"ה ובג"ד

כפ"ת, והתנאים ה"שוכרים" אותם³, כלומר הם יוצאים מן הכלל. אולם אין להבין את הכתוב בעמוד זה, כי הוא ממורס יותר מכל יתר העמודים. עלי להודות, כי לא עלה בידי לזהות את הכתוב בו עם החומר על נושא זה — והוא מרובה מאוד — שכבר נתפרסם⁴ ועם מה שיש עוד ברשותי. אפשר רק לומר דברים כלליים על יסוד השרידים:

(1) כלל שנאמר בעמוד שלפניו ואיננו בידנו, שיש לו חמישה כתובים היוצאים מן הכלל ושוכרים אותו ("יכסר"), ולא ציינם במפורש, ומסתמך על דברים שכבר ביאר קודם.

(2) כלל הקשור בה פ ס ק (אלוקף) הגורם לדיגוש האותיות בג"ד כפ"ת אחריו אוי"ה, והדוגמה לכלל זה היחיד: מי קמָה קְאָלֶם ה' (שמ' טו, יא).

ד. הפתובים שיש בהם האל"ף-בי"ת פול"ו⁵. מן הראוי

1. עי' מלאכי בית־אריה, *Hebrew Codicology*, ירושלים-פאריס 1976, עמ' 40-49.

2. עי' נ' אלוני, תורת הפלשנות הטברנית ודקדוק המסורה, ירושלים תשל"ה, עמ' 265-231.

3. השימוש במונח "כסר"-"כאסרה" נמצא ב"הדאיה אלקאר" ליהודה אבן בלעם, ואני שמח לציין כי כבר היה בשימוש בתורת הפלשנות הטברנית במאה ה'-'הי'.

4. עי' נ' אלוני, ספר הניקוד לס"ג, בית מקרא, מ (תשל"ל), עמ' 19-67.

5. נוסף לחיבורנו אנו מוצאים בכא"צ (נעלם); כ"ל, 487, עמודה ג; מובא פינר

לשים לב, כי הכתובת לסעיף מסורה זה מנוסחת עברית צחה⁶: "שבעה ועשרים פסוקים אשר יש בהם אלף בית כלם", ולא נוסח בלשון הארמית או בלשון הערבית, וזה מעניין, כי ביתר שלוש העמודים הלשון היא הערבית. חשובות ביותר הן שלוש המלים: "שבעה ועשרים פסוקים", ולא עשרים ושישה, כי בנדון יש מספרים שונים:

בספר גינצבורג, המסורה, נמצאים בנדון שלושה מספרים:

(1) "כ"ו פסוקי דאית בהון אלפא ביתא" (עיין "פסוקים"). — ערך א"ב (א, עמ' 19).

(2) "כ"ז פס' אית בהון א"ב וסימ' " (וסימניהון — ואלה הם) — ערך "פסוקים" (ב, עמ' 456).

(3) צפ' ג, ח — "הוא מכ"ח פס' דאית בהון א"ב והדין יתר עליהן אותיות כפולות מנצפך" — ערך "פסוקים" (גינצבורג ב, עמ' 457)⁷.

כאשר בא למנות את הכתובים פולם, לא מנה יותר מעשרים ושישה פסוקים.

פרנסדורף, מסורה גדולה (10-7/381): "כ"ו פסוקים אית בהון כל הא"ב"⁸. כתר ארם צובה (בו"ש, עמ' XXII) — לא מנה מספר לפסוקים⁹, אולם הוא מעיר, שבכ"י ארם צובה צורפה הערה לפתוב האחרון מהכתובים האלה בזה הלשון: "לכן חכו לי נאם ה' ליום קומי לעד (צפ' ג, ח): מיוחד בכולם, כי יש בו אלף בית סתומות ופתוחות, כי היא נחמה שלמה, רמז לימות המשיח ולבנין בית המקדש, לכן נתמלא בעשרים ושבעה אות סתומות ופתוחות"¹⁰.

מנחת שי (צפ' ג, ח): "מ"ש (מה שפתוב) במקרא גדולה על פסוק זה, ר"ל שהוא חד מן פסוקים בקריא דאית בהון אלפא ביתא, והדין יתר עליהן אותיות כפולות מנצפך"¹¹.

בקטע שלפנינו כתוב במפורש: "שבעה ועשרים פסוקים" — ולא עשרים ושישה. לעומת זאת נמנו רק עשרים פסוקים, ונשארו נבוכים, כי הכתובים הנמנים

6. יש עברית צחה בחרוזות בדקה"ט, מאמר השוא, עמ' ט-י; יד-טז; כח-כט.

7. ואין זו טעותו של גינצבורג, כי הוא צירף לכך גם את מציאתו של רש"י (עי' בסמוך).

8. פרנסדורף הביא גם רמזים למנחת שי ולדברי רש"י ביח' יז, ט, אולם לא מנה את נוסח הכתובים עצמם. ריב"ג, הרקמה, טו/24-טז/3 (לא ציין מספר הכתובים); וילנסקי, טז/הע' 1, 2, והוא מביא גם באכר, חיי ריב"ג, ג, 55/הע' 16.

9. אף הוא לא הביא את נוסח הכתובים, ואף לא ציין את הכתובים הכלולים במספר עשרים ושישה.

10. במשמעות אותיות סופיות ולא סופיות, והן מכונות גם "כפופות ופשוטות". עי' מסורה קטנה לצפ' ג, ח: "אית בפסוק א"ב בכפופות ובפשוטות".

11. עי'ל המסורה מס' 3.

לפי סדר המקרא: ת נ כ, מסתיימים בפתוב מעזרא ולפניו מספר נחמיה¹², ויחד עם זאת אין לנו סימן פי הרשימה הגיעה לקצה. אין גם הפסוק החשוב צפ' ג, ח, שבו גם אותיות כמנפ"ן. מוזר ביותר יהיה בעינינו, שהפותב מכריז: "שבעה ועשרים", ומונה רק עשרים. מסתבר, כי חסר המשך הפתובים בעמוד הסמוך. נמצא אפוא, כי יש בעיקר שתי גרסאות למספר הפסוקים שיש בהם כל האלף-בי"ת: כ"ו, א; כ"ז¹³.

כ"ו פסוקים שיש בהם אלף-בית¹⁴

1. זה הדבר אשר צוה לקטו ממנו (שמ' טז, טז); 2. או הנסה אלהים לבוא (דב' ד, לד); 3. ידע תדעו כי לא יוסף ה' דיהושע (יהו' כג, יג); 4. ויצא אחד השדה ללקט אורות (מל"ב ד, לט); 5. ואלישע ישב בביתו (מל"ב ו, לב); 6. ויבאו המצרעים האלה עד קצה המחנה (מל"ב ז, ח); 7. על כן חרה אף ה' בעמו (יש' ה, כה); 8. המתקדשים והמטהרים אל הגנות (יש' סו, יז); 9. כה אמר ה' עשו משפט (יר' כב, ג); 10. ובאו הכשדים הנלחמים (יר' לב, כט); 11. אמר כה אמר אדני ה' תצלח (יח' יז, ט); 12. לשלול שלל ולבז בז (יח' לח, יב); 13. ונשמדו במות (הו' י, ח); 14. ועתה יוסיפו לחטוא ויעשו להם (הו' יג, ב); 15. ונגש חרש בקוצר (עמ' ט, יג); 16. לכן חכו לי נאם ה' (צפ' ג, ח); 17. ולקחת כסף וזהב דוכריה (זכ' ו, יא); 18. יש אחד ואין שני גם בן ואח (קה' ד, ח); 19. ונשלוח ספרים ביד הרצים (אס' ג, יג); 20. די מטורא אתגזרת אבן (דנ' ב, מה); 21. מלת מלכא מחצפא (דנ' ג, כב); 22. די חזא מלכא עיר וקדיש (דנ' ד, כ); 23. אדין צבית ליצבא (דנ' ז, יט); 24. ועלי הטה חסד (עז' ז, כח); 25. מלטיה הגבעוני וידון (נח' ג, ז); 26. ויהי לעזיהו חיל (דה"ב כו, יא).

12. אין הסדר מוחלט, כפי שאפשר לראות בפתובים מירמיה, הושע וגם דניאל. כמו כן חסר הפתוב מדה"ב, ובייחוד מצפניה. לא חסרות גם טעויות, כפי שצינו בשלושה פתובים להלן.

13. זה טעון בירור במאמר מיוחד.

14. רשימת פסוקים זו היא לפי המקראות הגדולות מהד' שוקן, והיא תואמת לרשימת המסורה, אלפאביתא, א, 19 ע"א, פסוקים ב, עמ' 456-457, שאיננה ברורה כל צורפה: שניים "כה אמר"; שניים "כל קבל" ועוד, ולא ציין גינצבורג את המקור לרשימתו הפחושה כל כך, ואינני יודע פתבייד אחרים פיוס.

ה מקור

א, א אלדי וראה דגש. ואיצ'א כ'מסה פואסיק יכסר ד'לך
עלי אלאויה וליס מן הד'א אלשרט [בתח]. וקד
ביננאה ושרחנאה פוק קבל הד'א ואנת
תקף עליה וקד ביננא ושרחנא: פקד [ ]
5 [ ] ואם אמין [אד'א] אהפך
[ ] פי אול אלכלמה או פי וסטהא אלוקף
[א] ולהא [ ] כן [אד'א] אהפך ענד אלחרף ואחד
מן אל[אלחאן] באן מת'להא מת'ל מי כמכה באלים
י ומת'ל ד'לך מה פרצת עליך פרץ פלמא
10 תאכ'ר אל[וקף] [ ] ויקרא [ע]ליך צאר פרץ
הד'א שרט אלאויה כלהא אלדי תמתנע מן בגד
כפת תכך רפי עלי מא בינו אלמעלמין המדקדין
זכרוניהם
לברכה.

ה תרגום

א, א אשר אחריו דגש¹⁵. גם חמשת הפסוקים אשר שוכרים את זאת
ביחס לאותיות אוי"ה, ואינם מן הכלל הזה¹⁶, כבר
ביארנו אותם ופירשנו אותם לעיל לפני כן, ואתה
תבין אותם. כבר ביארנו ופירשנו. וכבר
5 [כאשר] נפגשים
[ ] בראש המלה או באמצעה ההפסק¹⁷
[ב] ראשה. כאשר נפגשים במלה אחד
מן הטעמים יהיה פמוהם, פגון: קי-קמקה קאליס
ה' (שמ' טו, יא)¹⁸: או פגון: מה-פראץ עלך פראץ (בר' לח, כט); וכאשר
10 יבוא הטעם אחרי כן ותיקרא עליך יהיה פראץ¹⁹.
אלה הם כללי אוי"ה פולם, אשר מונעים את האותיות בג'ד
כפ"ת להיות רפי, בהתאם למה שביארנו המלמדים המדקדקים²⁰
זכרוניהם לברכה²¹.

15. מה שנאמר פאן אחריו הוא בעינינו לפניו, אולם חבל שאיננו יודעים את הפתוב עצמו.
16. לא נרשמו אף חמשת הפתובים היוצאים מן הכלל.
17. "אלוקף" = הפסק, עי' באכר, GT, עמ' 38; פרייס, GT, עמ' 47-48. ושםא הפנונה להעמדה.
18. מובא בתור דוגמה גם רס"ג⁴, עמ' 47-48; 26/57; עי"ל, ב/48-49.
19. מובא רס"ג⁴, ד/22, 32. פאן זה מותנה בטעם שקדם, וכך בחיבורנו. אולם לא ברור הנוסח וקשה תרגומו. אין בידי לפענח את הפתוב ברוב השורות של עמוד זה, ורוח והצלה יעמוד לנו ממקום אחר.
20. עי' מאמר השוא, יד/1; טו/5; 7; ל/18-20 (אין בכל אלה "המדקדקים").
21. יש: ז"ל, וצ"ל; ואינני יודע נוסח פנוסחנו.

דף א, ב: שבעה ועשרים פסוקים אשר יש בהם אלף בית כלם²²

זה הדבר אשר צוה יי לקטו ממנו	— שם' טז, טז
או הנסה אלהים לבוא לקחת לו גוי	— דב' ד, לד
ידוע תדעו כי לא יוסיף	— יהו' כג, יג
ויצא אחד אל השדה ללקט אורות	— מל"ב ד, לט
ואלישע יושב בביתו חזקני	— מל"ב ו, לב
על כן חרה אף יי בעמו ויט ידו	— יש' ה, כה
המתקדשים והמטהרים	— יש' טו, יז
כה אמר יי עשו משפט וצדקה	— יר' כב, ג
ובאו הכשדים הנלחמים	— יר' לב, כט
אמר כה אמר אדני יי התצלח	— יח' יז, ט
לשלל שלל ולבזוז בז להשיב	— יח' לח, יב
ועתה יוסיפו לחטא ויעשו להם	— הו' יג, ב
ונשמדו במות און חטאת בית	— הו' י, ח: חטאת
	ישראל
הנה ימים באים נאם יי ונגש חורש	— עמ' ט, יג
ולקחת כסף וזהב ועשית [עט]רות	— זכ' ו, יא
כל קבל די חזיתה די מסירא	— דנ' ב, מה: די
	מטורא
[וד'] חזא מלכא עיר וקדיש	— דנ' ד, כ
כל קבל דנה מן די [מלת]	— דנ' ג, כב
החזיק מלכיה	— נח' ג, ז: מלטיה
ועלי הטה חסד לפני [המלך] ²³	— עז' ז, כח

דף ב

רובו של הקטע דן בפרשה הידועה של משרת הסילוק בטעמי אמת (כא"צ, 285 ואילך; דה"ט, שער יא; גינצבורג, המסורה, ג, 47א). מקצתו של הקטע מטושטש, ותיבות מרובות אי-אפשר לקרוא. עוד בו דוגמות שקשה לישבן, ובסך הפול אינו מוסיף להבהרת כלליה של הטעמה זו.

א. סופו של כלל (הכלל הרביעי?), ובו שלוש דוגמות מוטעמות במונח המשרת לסילוק: מַה־יִגְל, אַתָּה, וְאַתָּה, ונאמר שהטעמה זו חלה על כל תיבות אתה בשלושת הספרים. עוד נאמר, שאם שני תנאים אלו אינם מתקיימים, התיבה מוטעמת במרכא, כגון: יִפְּן, יִפְּל, מִפְּיו. מסתבר ששני התנאים הם: מציאות עיצור גרוני בתיבת המשרת, ומציאות אות דגושה בו (גינצבורג, שם), אך להנחה זו אין מתאימה הדוגמה

22. הכתוב במקור איננו לפי פתוב בכל שורה, כי פולם פארבע־עשרה שורות.

23. מסתבר בעיניי, כי מלה זו צריכה לפתוח את הדף הבא, ואולי בצירוף המלה הבאה

"רועציו".

הראשונה, מה־יגל, שאין בה גרזנית (ואכן, לא מצאנו נוסח שבו תיבה זו מוטעמת במונח, ולא במרכא).

כל הדוגמות הנזכרות בפלל מוטעמות בכי"א ובכי"ל במרכא. על מקצת הדוגמות שבהן עיצור גרזני ואות דגושה (אָתָה, וְאָתָה) נמסר חילוף, שלפיו בן־נפתלי הטעימן במונח. אך חילוף זה לא נמסר לגבי כל הדוגמות שבהן שני תנאים אלו, ולהפך: נמסר חילוף גם לגבי תיבות שאין בהן שני תנאים אלו. גם כללים אחרים, הבאים פה ושם בהערות־מסורה בכתב־יד (כא"צ, שם) אין בהם עקיבות גמורה. ב. הפלל החמישי: אם בין טעמי המשרת והסילוק "שלוש אותיות" (שתי תנועות), המשרת מרכא. הפלל ברור והדוגמות מתאימות.

ג. הפלל השישי: דן בהטעמת המשרת במקום שטעמי המשרת והסילוק סמוכים, ללא חציצה, אך לא נאמר מה המשרת המשמש במקרה זה (וגם הדוגמות אינן מנוקדות). מובאות שתי דוגמות; בספרינו באחת משרת אחד לסילוק, בשנייה שני משרתים. לגבי משרת אחד לסילוק לא נמסר בשום מקום על שיטה שונה מן המקובלת, שלפיה משמש במקרה זה מרכא; אבל לגבי שני משרתים לסילוק נמסר על שיטה שלפיה היה מרכא משמש כמשרת הסמוך לסילוק; אך לא במקום שטעמי המשרת והסילוק סמוכים, אלא במקום שטעמי שני המשרתים סמוכים, כגון: אָנוֹש הָמָה סָלָה (תה' ט, כא; כא"צ, 289; גינצבורג, שם, 47ב), ובתיבות מרובות נמסר בחילופים, שכן הייתה דעת בן־נפתלי. אך בשום מקום לא נמסר דבר על מקרה שבו טעמי הסילוק ומשרתו סמוכים.

בסוף כלל זה מובא פעין סיפום, ונאמר שכל מה שלא חלו עליו ששת הכללים הנזכרים (שמהם שרדו שניים ומקצתו של השלישי), מוטעם במרכא, ומובאות דוגמות אחדות, מקצתן מתאימות, מקצתן אי־אפשר לקרוא, וגם: רוממוֹ הָיָה אלהינו, המוטעמת ברביע, ולא בסילוק.

ד. הפלל השביעי, והוא מעין סיפום. תחילה נאמר, שמקרים שבהם אין חציצה בין הטעמים (הסילוק ומשרתו?) כבר נזכרו למעלה (הפלל השישי). קריאת ההמשך אינה דאי בגלל ליקויי הקטע. ונראה שהוא קובע, שאם יש בין הסילוק ומשרתו חציצה של תנועה או של שתיים המשרת מרכא. הדיבור "ואין אלו אלא יחידים בלבד" אינו מובן. גם משמעות ההמשך אינה דאי, נראה שהוא מדבר על 1–5 תיבות בסוף הפסוק וקובע שכבר ביאר כללי הטעמתן. אך כללי הטעמת משרתים אחדים לסילוק רבים הם ושונים, וקשה להניח שפולם הוסברו בשלושת הכללים החסרים, וכן קשה להניח שמה שנקבע לגבי משרת אחד לסילוק חל גם על 2–4 משרתים. רצ"ע.

ה. לסוף הוא עונה לשאלה בדבר מספר הטעמים והמשרתים וקובע שבכ"א ספרים יש 12 טעמים ו־5 משרתים; מספר טעמי ספרי אמ"ת אי אפשר לקרוא: <...> עשר טעמים ועשרה משרתים.

בעניין כ"א ספרים נמסר בדה"ט, שער א, 12 טעמים, 7 משרתים; המחברת העברית, 71-73: 12 טעמים, 8 משרתים וכך המחברת הערבית, 23-24. מספר טעמי ספרי אמ"ת במחברת הערבית, 37-38: 8 טעמים, 10 משרתים; ב"שער טעמי ג' ספרים אמ"ת", המיוחס לר' יהודה בן בלעם, אמשטרדם תרי"ט, 1, נמסר על 8 טעמים, 11 משרתים, וכך גם ב"אלחאן אלת'לת'ה אספאר" (ויקס, טעמי אמ"ת, 106).

המספרים שבקטע בדרך כלל מתאימים, אך תמוה המספר חמישה למשרתים בכ"א ספרים, וקשה לישבו.

לסיכום מסתבר, שיש פאן מערכת כללים למשרת (או משרתי) הסילוק, כנראה בנטייה לשיטת בן-נפתלי; אך קשה לעמוד על מלוא תוכנם ומלוא השיטה. דיון בכללים רבים לטעם אחד מראה על שלב משוכלל יותר מדה"ט; אך אין הם מהווים מערכת שיטתית לכללי משרת אחד, שני משרתים וכיו"ב, ובכך הם שיטתיים פחות מפללי כא"ס, או "הורית הקורא" (גינצבורג, שם).

ה מקור

ב, א מה יגל מאד אתה תשבחם ואתה יָעַל לך וכל
 30 אתה בשופר בשלושת הספרים. ואמא אן כאן
 חרפה גיר הדין אלנחין פהו במארכה כקולך יכון
 כסא ימל קצירו מפיו יצא ומא שאכל ד'לך.
 ואלשרט אלה
 אן יתבאעד אללחן ויכון בינהא ג' אחרף או אכת'ר
 35 כקולך ממך לא נסתרה ממך לא נכתדו ומא
 שאכל ד'לך.

ואלשרט אלו

אן אלחקיא אללחנין לם יכן ביניהם שי מן אלמלוח

ה תרגום

ב, א מה יגל מאד (תה' כא, ב); אַתָּה תִּשְׁבַּחֵם (תה' פט, י); וְאַתָּה יָעַלְךָ (איוב ה, כז); וכל

30 "אתה" בשופר בשלושת הספרים. וכאשר הייתה
 האות שלו בלא אחד משני אלה הפללים, הריהו במארכה, כמו שאתה אומר: יִכּוֹן
 כָּסָא (מש' טז, יב); יִמְלֵךְ קִצְירוֹ (איוב יח, טז); מִפִּי יֵצֵא (איוב מא, יג); ומה
 שדומה לאלה.

הכלל החמישי

אם הטעם יהיה רחוק, ויהיה ביניהם שלוש אותיות או יותר,
 35 כמו שאתה אומר: מִקֶּמֶךְ לֹא-נִסְתָּרָה (תה' לח, י); מִקֶּמֶךְ לֹא-נִכְתָּדוּ (תה' סט, ו); ומה
 שדומה לאלה.

הכלל השישי

אם נפגשים שני טעמים, לא יהיה ביניהם מאום מן המלכים

המקור

אעני אלמצ'אתא כקולך ולילה ולא דומיה לי
 40 ולא עון לי ומא שאכל ד'לך. ומא סוי ד'לך מן
 אלמקרא ממא לים פיה מן הד'ה אלסתה אלשרוט שי
 פאנהא אבדא תכון במארכה כקולך בטוח ב[יין]
 למנצח מזמור לדוד ויין ין [ ] יין [ ]
 הוא רוממו יין אלהינו ומא שאכל ד'לך.
 45 ואלשרט אלו

ב, ב

אן אלחקיא אללחנאן ולם יכן בינהם שי מן אלמלך
 פקד באן ד'לך. ואמא אלשרט אלאכ'יר פיג'ב
 אן נב'נה ללקארי והן באן פיה שי אן סאל [סאול]
 בין אללחנ'ן מת'ל קולהא ממקור ישראל [וחטאים]
 50 בעדת צדיקים הד'א בינהם [מלכאן]
 ופיה מלך מת'ל יומם ולילה וליס הד'א
 אלא פי אלפראד פקט. ואד'א אַתְפֶּק [פי] אכ'ר
 אלפסוק שא [י]כון פרדי או את'נין או ת'לת'ה או
 ארבעה או כ'מסה עלי הד'א [פ]קד ביננאה וסאל
 55 סאיל פי כמ'ה אללחנאן וכיפיתהא אעלם אן
 אלחנאן ואחד ועשרין ספר תכון את'נא עשר
 [ ] ולה כ'דאם כ'מסה ואלחנאן אלח'לת'ה אלספאר
 [ ] עשר ולה כ'דאם עשרה. פיציר ג'מיע

התרגום

פלומר התנועות (מילולי: "הקולות"), כמו שאתה אומר: לַיְלָה לַאֲדוֹמִיָּה לִי
 (תה' כב, ג)

40 לַאֲדוֹמִיָּה לִי (איוב לג, ט); ומה שדומה לאלה. פרט לאלה מן
 המקרא ממה שאין בו משישה אלה הפללים מאומה
 הריהם תמיד יהיו במארכה, כמו שאתה אומר: בָּטַח בַּיהוָה (תה' קיב, ז);
 לַמְנַצֵּחַ מִזְמֹר לְדָוִד (תה' יג, א ועוד); וה' [ ]
 הוא ( ) ; רוממו יין אֱלֹהֵינוּ (תה' צט, ה, ט); ומה שדומה לאלה.
 45 הפלל השביעי

אם נפגשים שני הטעמים, ואין ביניהם מאום מן המלכים
 הרי כבר ביאר את אלה. ומה שנוגע לפלל האחרון, הרי צריך
 פי נבארנו לקורא, והוא, שאם בו דבר ששואל [שואל]
 בין שני הטעמים, כגון אמרו: מִקְקֹר יִשְׂרָאֵל (תה' מח, כז); [אֲחֻשָּׁאִים]
 50 בַּעֲדַת צַדִּיקִים (תה' א, ה). זה ביניהם שני "מלכים".
 ובו תנועה ("מלך") כגון: יוֹמָם לַיְלָה (תה' א, ב). ואין אלה
 אלא ביחידים בלבד. וכאשר נפגש בסוף
 הפסוק דבר, יהיה יחיד או שניים או שלושה או
 ארבעה או חמישה כמו אלה, כבר ביארנוהו. ושאל
 55 שואל בענין כמותם של הטעמים ואיכותם. דע, פי
 הטעמים של עשרים ואחד ספרים הם שנים-עשר
 [ ] ולהם משרתים חמישה; והטעמים של שלושת הספרים
 [ ] עשר ולהם משרתים עשרה, והיו בסך הכול [ ]

הקיצורים

- אלוני — נ' אלוני, תורת הפלשנות הטברנית, בית מקרא, סא (תשל"ה), עמ' 231–266.
- באכר — זאב באכר, *Grammatische Terminologie*, וינה 1882.
- בו"ש — בר ושטראק, עיין דקה"ט.
- גינצבורג, המסורה — כ"ד גינצבורג, המסורה, ד חלקים, לונדון 1880–1905.
- גינצבורג, מבוא — כ"ד גינצבורג, *Introduction to... Heb. Bible*, לונדון 1897.
- דב"א, תפסיר — דוד בן אברהם, תפסיר ישעיהו (כ"י).
- דותן — אהרן דותן, דקדוקי הטעמים לאהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
- דקה"ט — דקדוקי הטעמים לאהרן בן אשר, מהד' בר ושטראק, לייפציג 1879.
- דקדוקים — רשימת המונחים העתיקה מהמאה השמינית, ספר קורנגרין, תל-אביב תשכ"ד.
- היידנהיים — זאב היידנהיים, משפטי הטעמים, רדלהיים תקס"ח.
- ויקס, טעמי אמ"ת — ו' ויקס, טעמי אמ"ת, אוקספורד 1881.
- ויקס — ו' ויקס, טעמי כ"א ספרים, אוקספורד 1887.
- חיוג' — יהודה חיוג', שלושה ספרי דקדוק, מהד' ו' נוט, לונדון וברלין 1870.
- ייבין, כא"צ — ישראל ייבין, פתח ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
- כא"ס — W. Wickes, *Oxford 1887*, טעמי כ"א ספרים.
- כא"צ — עיין ייבין.
- לגה — רס"ג, כתב אללגה, חלק ג, מהד' שז"ל סקוז, *JQR* 42 (1952).
- לוי — ק' (ישראל) לוי, *Zur masoretischen Grammatik*, שטוטגרט 1936.
- המחברת העברית — Manuel du lecteur, מהד' י' דירנפורג, פאריס 1870.
- מחברת החיג'אן — עיין המחברת העברית.
- המסורה — עי' גינצבורג.
- סדר הסימנים — סדר הסימנים, מהד' נ' אלוני, *HUCA* 35 (1964), עמ' א–מ.
- סט"מ — יהודה אבן בלעם, ספר טעמי המקרא, פאריס 1565.
- סי"א — ספר יצירה, מהד' מנשה גרוסברג, לונדון תרס"ב.
- סי"ג — רס"ג, שרח כתאב אלמבאדי, מהד' מאיר לאמפירט, פאריס 1887.
- סקוז — S.L. Skoss, *Kitāb Jāmi' al-Alfāz, of David Ben Abraham al-Fāsi*, New Haven 1936, 1945.
- פרייס, GT — ל' פרייס, *Grammatische Terminologie des AiE*, באול 1950.
- הקולות — משה בן אשר, כתאב אלמנצ'ותא (ספר הקולות), לשוננו, כט (תשכ"ה), 9–23, 136–153.
- רסאלה — יהודה אבן קריש, רסאלה, מהד' בארגיס-גולדברג, פאריס 1857.
- רס"ג¹ — רס"ג, כתאב אצול אלשער אלעבראני — האגרון, מהד' נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט.
- רס"ג² — רס"ג, כתאב אלסבעין לפט'ה (ספר שבעים מלה), ספר גולדציהר, ב, ירושלים תשי"ח.
- רס"ג³ — רס"ג, תפסיר המקרא (תורה, ישעיה, משלי, איוב ותהלים), פאריס 1893–1899.
- רס"ג⁴ — רס"ג, כתאב אלקראה ואלארשאד (ספר הניקוד), בית מקרא, מ (תשל"ל), עמ' 19–67.
- רשימת המונחים — עיין דקדוקים.

לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו

ו. הצינורית וגלגולי לגרמיה

1. הצינורית * היא טעם משני, המצוי רק בספרי אמ"ת¹. היא יכולה לבוא רק בהברה פתוחה הסמוכה לטעם², בתנאי שאין שוא או חטף חוצץ בינה לבין הטעם. הופעתה היא סדירה ביותר: היא באה לפני כל מהפך³ — בתנאי שתיבת המהפך ראויה לצינורית; פגון: פְּטוֹבֶת (קו, ה). ויצא מפלל זה רק מהפך המשרת לרביע גדול בראש הפסוק או אחרי עולה ויורד. רק מהפך זה אין לפניו הטעמה משנית של צינורית; פגון: קִמְמָה ה' (י, יב).

כלל זה הוא מן הכללים היציבים ביותר של טעמי אמ"ת, והוא מוכח ממקומות רבים — כמעט בכל פרק של ספרי אמ"ת. ואף על פי כן יש לו חריגים; בשלושה מקומות מצאנו מהפך בלא צינורית אף על פי שאותו מהפך אינו משרת לרביע גדול: עֶשֶׂה מִשְׁפָּט (קמו, ז), אֹדֶה עֲלֵי פֶשַׁעִי (לב, ה), חֲנָה מְלֹאךְ־ה' קָבִיב לִירְאָיו (לד, ח). חסרון הצינורית בשלושת המקומות האלה מאושר בשלושת כתבי־היד העתיקים (א, ל, ש¹). ואף במהדורת יעקב בן חיים עדיין חסרה הצינורית. בתקופה מאוחרת יותר "תוקן" הנוסח, והצינורית ניתוספה בשני מקומות (קמו, ז; לד, ח) או בכל שלושת המקומות.

חסרון הצינורית שבתה' קמו, ז הוסבר יפה בידי ישראל ייבין בספרו (עמ' 345, הערה 4): יש שם שני פסוקים סמוכים, הפותחים באותה תיבה: עֶשֶׂה וְעָמַם וְאָרָץ (שם ו), עֶשֶׂה מִשְׁפָּט (שם ז); ותיבת עֶשֶׂה מוטעמת במהפך בשני הפסוקים האלה; והואיל והמהפך שבפסוק הראשון הוא מהפך לגרמיה, שאיננו סובל צינורית לפניו, השמיטו את הצינורית גם מן המהפך שבפסוק השני.

ונראה, שאפשר להסביר בשיטה דומה — אם כי שונה במקצת — את חסרון הצינורית גם בתה' לב, ה. ויש להקדים כאן כלל הנוגע לשיטת הפיסוק של טעמי המקרא.

---

* חלק מן הדברים האמורים כאן נתבארו בספרי "טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת" ירושלים תשמ"ב; מאמר זה נמסר למערכת לפני צאת ספרי לאור.

1. הפסוקים המובאים במאמר זה הם מספר תהלים, אלא אם כן צוין בצידים ספר אחר.

2. במקרים חריגים יש צינורית בהברה המוטעמת; פגון יח, א.

3. לעתים רחוקות יש צינורית לפני מרכא.

2. תחום שלטונו של דחי מתחלק בדרך כלל על ידי לגרמיה; פגון: בַּעֲכוּר וְיִשְׁמְרוּ חֻקָּיו (קה, מה). אולם לגרמיה הופך תמיד למשרת, אם הוא ראוי לבוא בתיבה הסמוכה לדחי. פגון: יִשְׁמַח צִדִּיק בָּהּ (סד, יא) — שהוא במקום: יִשְׁמַח צִדִּיק בָּהּ. ולפיכך כל מקום שמשרתים אחדים באים לפני דחי, הרי התחום מתחלק בתיבת המשרת האחרון: שכן אילו היה התחום מתחלק בתיבה שלפני המשרת האחרון, הייתה אותה תיבה מוטעמת בלגרמיה, ולא במשרת; שהרי אין דרכו של לגרמיה להפוך למשרת אלא בתיבה הסמוכה לדחי בלבד.

ולפיכך ההטעמה של תה' לב, ה היא תמוזה — לא רק מחמת חסרון הצינורית — אלא גם מצד כללי הפיסוק של הטעמים. כי הטעמים של אוֹדָה עֲלֵי פֶשְׁעֵי מוֹרִים, כאילו תחומו של הדחי מתחלק פאן בתיבת המשרת האחרון⁴ (עֲלֵי); אך אין ספק, שתחום הדחי ראוי להתחלק בתיבת המשרת הראשון (אוֹדָה).

משום כך מסתבר, שנוסח הטעמים שבידינו הוא פעין פשרה בין שני נוסחים מתחלפים: אוֹדָה עֲלֵי פֶשְׁעֵי — אוֹדָה עֲלֵי פֶשְׁעֵי. שני הנוסחים האלה הובאו על ידי ויקס⁵ (עמ' 53) בשם פתבייד שונים; ושניהם מתאימים יפה גם לכללים המוסיקליים וגם לכללים התחביריים של הטעמים. ואילו הנוסח שלנו — אוֹדָה עֲלֵי פֶשְׁעֵי — הוא נוסח מעורב: המהפך והמונח לקוחים מהנוסח הראשון, ואילו חוסר קו הלגרמיה הוא מהנוסח השני.

ועל פי זה יתבאר גם חסרון הצינורית של אוֹדָה. כי המהפך שפתיבה זו הוא במקורו מהפך לגרמיה, שאיננו טעון צינורית; ולפיכך גם אחרי שהוא הפך למהפך רגיל — בהשפעת הנוסח המטעים פאן משרת — משנה ראשונה לא זוה ממקומה; ועדיין נהגו לקרוא פאן מהפך בלא צינורית, כדרך שהיו נוהגים לקרוא מהפך לגרמיה בלא צינורית.

נמצא, שחסרון הצינורית שבתה' לב, ה דומה לחסרון הצינורית שבתה' קמו, ז. בשני הפסוקים האלה השמיטו את הצינורית מן המהפך בהשפעת מהפך לגרמיה; אלא שבתה' קמו, ז השפיע המהפך לגרמיה שבפסוק הסמוך; ואילו בתה' לב, ה השפיע המהפך לגרמיה המקורי שבאותה תיבה עצמה.

3. קשה יותר לפרש את חסרון הצינורית בתה' לד, ח. המהפך בא שם לפני שלשלת קטנה; וטעם זה מצוי במקרא בשמונת הפסוקים הבאים:

אֲשֶׁר־יִשְׁאֲחֹז וְנִפְץ אֶת-עֲלָלָיו	(קלו, ט)
חֲנֹה מִלֹּאדָהָ לְכִיב לִירָאוֹ	(לד, ח)
בְּקָרְשׁ שְׂדֵי מְלָכִים בָּהּ	(סח, טו)
כִּי-לִנְתָן חֵן הֵם לְרֹאשָׁךְ	(מש' א, ט)

4. לגרמיה הופך לפעמים למשרת גם בתיבה שאינה סמוכה לדחי — בתנאי שאותה תיבה היא זעירה; פגון כת, ב; קט, כ. אך אוֹדָה איננו תיבה זעירה.
5. ו' ויקס, טעמי אמ"ת, מהדורת צילום ניו-יורק 1970.

הַיְחַתָּה אִישׁ אֶשׁ בְּחִיקוֹ	(מש' ו, כז)
יִשְׂאוּ הָרִים שְׁלוֹם לְעַם	(עב, ג)
לֵךְ דְּמִיָּה תְהִלָּה לְאֱלֹהִים בְּצִיּוֹן	(סה, ב)
אֵין יִשְׁעָתָה לוֹ בְּאֱלֹהִים כָּלָה	(ג, ג)

הרי אלה שמונה מקומות, שיש בהם שלשלת קטנה: שלוש פעמים לפני רביע⁶, ארבע פעמים לפני אתנח, פעם אחת לפני סילוק. בשניים מהמקומות האלה יש לפני השלשלת תיבה הראויה לצינורית (לד; ח; סח; טו); אף על פי כן טעמה מהפך במקום אחד — מהפך מצוננר במקום השני; חֲגָה — אבל: בְּפָרֶשׁ. והבדל זה שבין טעמי שתי התיבות — ששתייהן ראיות לצינורית — כבר עזרר את תמיהתו של ישראל ייבין (מה.17).

שערי ההסבר שהוצע לעיל נעולים פאן; שהרי אין פאן תיבה הראויה להיות מוטעמת בלגרמיה — לא בפסוק זה ולא בפסוק אחר הדומה לו. אף על פי כן נראה, שההטעמות השונות תלויות גם פאן בהשפעתו הסמויה של לגרמיה.

4. כבר הזכרנו לעיל: לגרמיה המחלק את תחום שלטון דחי הופך תמיד למשרת, אם הוא סמוך לתיבת הדחי. ולפיכך כל מקום ששני משרתים באים לפני דחי, הרי המשרת האחרון הוא תחליף לגרמיה; ומפאן, שהמשרת הראשון הוא משרת לגרמיה במקורו; פגון: אֲלוֹרֶת ה' תְּמִיקָה (יט, ח) — במקום: אֲלוֹרֶת ה' תְּמִיקָה. וכעין זה אנחנו אומרים גם לפני אתנח או רביע: דחי המחלק את תחום שלטונם הופך תמיד למשרת, אם הוא סמוך לתיבה קצרה של אתנח או רביע. ולפיכך כל מקום ששלושה משרתים באים לפני אתנח או רביע, הרי המשרת האחרון הוא תחליף דחי, ושני המשרתים שלפניו הם משרתי דחי במקום. אף הם מתבארים כשאר כל משרתי דחי: המשרת השני הוא תחליף לגרמיה, והמשרת הראשון הוא משרת לגרמיה במקורו. פגון:

אֲלוֹרֶת ה' מָאֵד בְּפִי (קט, ל) — במקום: אֲלוֹרֶת ה' מָאֵד בְּפִי
שהוא במקום: אֲלוֹרֶת ה' מָאֵד בְּפִי

וכעין זה לפני רביע; פגון:

יִכְרְתִי מִשְׁפָּטֶיךָ מֵעוֹלָם ה' (קיט, נב) — במקום: יִכְרְתִי מִשְׁפָּטֶיךָ מֵעוֹלָם ה'
שהוא במקום: יִכְרְתִי מִשְׁפָּטֶיךָ מֵעוֹלָם ה'

משום כך אנו מוצאים, שהמשרת הראשון משני משרתי דחי וכן המשרת

6. ייבין קורא לטעם זה רמב"ג = רביע מוגרש בלי גרש. אך שם זה אינו נראה לי מסיבות שונות, שאפרט אותן בע"ה במקום אחר. פאן אקרא לו רביע, וכך הוא נקרא גם במסורה; פגון במסורה הקטנה של ש' לתה' יד, א. שאר הרביעים ייבדלו ממנו על ידי שם הלואי: רביע גדול, רביע קטן, רביע מוגרש.

הראשון משלושת משרתי אתנח או רביע דומה בכל כלליו למשרתו של לגרמיה; שהרי כל עצמו איננו אלא משרת לגרמיה במקורו. וזה הפלל המשותף לכל המשרתים האלה, הבאים לפני לגרמיה או תחליפו: המשרת הוא מהפך מצונר, אם תיבתו ראויה לצינורית; כגון: תֹּרֶת; ואם אין התיבה ראויה לצינורית, המשרת הוא מהפך; כגון: שָׁאָר, מִקְצָה; אולם עילוי יבוא במקום מהפך, אם התיבה היא ארוכה⁷, או אם יש לפניו משרת: כגון: בְּרָשָׁם, לֹא יִחְשָׁב.

מהפך מצונר שכית גם בנסיבות אחרות: לפני טרחא המשרת לסילוק וכן לפני רביע גדול, הבא אחרי פזר או לגרמיה. אולם אותו מהפך מצונר שונה מן המהפך המצונר הנידון כאן; ודבר זה ניפר בכללי המשרת, הבא שם בתיבה שאיננה ראויה לצינורית: המשרת הבא לפני טרחא — בתיבה שאיננה ראויה לצינורית — הוא מהפך או קדמא; ואילו כאן הוא מהפך או עילוי. והמשרת הבא לפני רביע גדול הוא מהפך רק בראש התיבה⁸; והוא עילוי באמצע התיבה — אפילו זו תיבה זעירה⁹; ואילו כאן המשרת הוא עילוי רק בתיבה ארוכה (או אחרי משרת).

כל הדברים האלה מוסברים על פי האמור לעיל; שהרי אין שום מקום לגרמיה במקום טרחא המשרת לסילוק; ואין צריך לומר, שרביע גדול איננו תחליף של לגרמיה; ולפיכך גם המשרת הבא לפניו איננו משרת לגרמיה במקורו. משום כך גם כללי המשרת הזה שונים מכללי המשרת הרגיל, הבא לפני לגרמיה או תחליפו.

5. נבדוק עתה את כללי המשרת הבא לפני שלשלת קטנה. משרת זה — למעט רק המשרת של חֲנָה — דומה בכל כלליו למשרת לגרמיה או תחליפו: הוא מהפך מצונר, אם תיבתו ראויה לצינורית: בְּרָשָׁם; ואם אין תיבתו ראויה לצינורית, המשרת הוא מהפך גם בראש התיבה וגם באמצע התיבה — ובלבד שאין היא ארוכה; אֵין, יִשְׁאָר, לֵינִי, הִיחָתָה⁹; ועילוי יבוא במקום מהפך — בתיבה (ארוכה), שיש לפניו משרת: לֶךְ דְּמִלָּה.

הדמיון שבין המשרת הסמוך לשלשלת קטנה לבין המשרת הסמוך ללגרמיה אין בו כדי להפתיע. שהרי משרת זה, הסמוך לשלשלת קטנה, הוא ראשון משלושת משרתי רביע או אתנח; והמשמעות התחבירית של שלושת המשרתים האלה דומה למשמעות התחבירית של שלושת משרתי אתנח או רביע בכל מקום: המשרת האחרון — הבא אחרי השלשלת הקטנה — הוא תחליף דחי; השלשלת הקטנה היא תחליף לגרמיה; והמשרת שלפניה הוא משרת לגרמיה במקורו; כך לפני אתנח; כגון:

7. תיבה ארוכה היא תיבה המוטעמת בהברתה השלישית או אחריה. גם תיבה המוטעמת בהברתה השנייה, יש בה שוא נע, או חטף, נחשבת על פי רוב תיבה ארוכה לצורך כלל זה; אך במקרים לא מעטים תיבה כגון זו מוטעמת בתיבה קצרה. חריגים מסוג זה מצויים גם לפני לגרמיה וגם לפני דחי ואתנח.

8. ולפעמים המשרת הוא מרכא.

9. תיבה זו מוטעמת כאן בתיבה קצרה; והשווה הערה 7.

הַיְחַתֶּה אִישׁ אֶשׁ בְּחִיקוֹ — במקום: הַיְחַתֶּה אִישׁ אֶשׁ בְּחִיקוֹ
שהוא במקום: הַיְחַתֶּה אִישׁ אֶשׁ בְּחִיקוֹ

וכך גם לפני רביע:

בְּפָרֶשׁ שְׂרִי מְלָכִים זָה — במקום: בְּפָרֶשׁ שְׂרִי מְלָכִים זָה.
שהוא במקום: בְּפָרֶשׁ שְׂרִי מְלָכִים זָה.

והואיל והמשרת שלפני השלשלת הקטנה הוא משרת לגרמיה במקורו, גם כללי המשרת הזה דומים לכללים של משרת לגרמיה.

דברים אלה אמורים גם במקום האחד ששלשלת קטנה משרתת בו לסילוק (ג, ג). שכן נזכיר בהמשך, שהעילוי השני, הסמוך לסילוק (באלהים), איננו אלא תחליף רביעי; ומפאן, שכל המשרתים שלפניו הם משרתי רביע במקורם; אף הם מתבארים פשאר כל משרתי רביע: המשרת השלישי הוא תחליף דחי¹⁰, המשרת השני הוא תחליף לגרמיה, והמשרת הראשון הוא משרת לגרמיה במקורו.

אֵין יְשׁוּעָתָה לֹא בְּאַלְהִים קָלָה — במקום: אֵין יְשׁוּעָתָה לֹא בְּאַלְהִים קָלָה
שהוא במקום: אֵין יְשׁוּעָתָה לֹא בְּאַלְהִים קָלָה
שהוא במקום: אֵין יְשׁוּעָתָה לֹא בְּאַלְהִים קָלָה

ונמצינו למדים מפל זה: סדרת המשרתים הפוללת שלשלת קטנה היא חריגה רק בעצם העובדה, ששלשלת קטנה והמשרת שלאחריה באים כאן במקום המשרתים הרגילים: במקום שני המונחים שלפני אתנח או במקום טרחא ומרכא שלפני רביע:

הַיְחַתֶּה אִישׁ אֶשׁ בְּחִיקוֹ — במקום: הַיְחַתֶּה אִישׁ אֶשׁ בְּחִיקוֹ
בְּפָרֶשׁ שְׂרִי מְלָכִים זָה — במקום: בְּפָרֶשׁ שְׂרִי מְלָכִים זָה

אך משאר כל הפחינות אין כל חריגה בשלשלת הקטנה ובמשרת שלאחריה; כי המשרת שלפניהם הוא המשרת, שהיה ראוי לבוא גם לפני שני המונחים או לפני טרחא ומרכא; ואף הוא דומה למשרתו של לגרמיה. וגם המשמעות התחבירית של השלשלת הקטנה והמשרת שלאחריה דומה למשמעות התחבירית של שני המונחים או של הטרחא והמרכא; כי השלשלת הקטנה היא תחליף לגרמיה¹¹ — בדומה למונח

10. בדרך כלל אין דחי הופך למשרת אלא לפני תיבה קצרה של אתנח או רביע; ואילו כאן הוא הופך למשרת לפני תיבה ארוכה (באלהים). ונראה מפאן, שההבחנה בין תיבה קצרה לתיבה ארוכה נזהגת רק באתנח ורביע עצמם, ולא במשרת הבא כתחליף רביע. אי אפשר לאשש כלל זה ממקום אחר; שכן דחי שהוא ראוי לבוא בתיבה הסמוכה לתחליף הרביע מצוי עוד רק במקום אחד: קכה, ג; ושם תיבת תחליף הרביע היא קצרה.

11. במקום אחד תחום שלטונו של תחליף הלגרמיה חוזר ומתחלק על ידי לגרמיה: מש' א, ט; וזו תופעה חריגה ביותר, שעודנה טעונה הסבר; שהרי גם תחום שלטונו של לגרמיה עצמו איננו מתחלק בשום מקום על ידי לגרמיה. אולם ראוי לציין: באחד מפתכי-היד שהובאו

הראשון או בדומה לטרחא; והמשרת שלאחריה הוא תחליף דחי — בדומה למונח השני או בדומה למרכא.

6. אולם כל הדברים האלה אמורים רק בשם מתוך שמונה הסדרות הפוללות שלשלת קטנה; ואילו שתי הסדרות שהובאו בראש הרשימה שלעיל, 3, אינן מתאימות לפללים שנתבארו פאן; ולא עוד אלא הן סותרות את כללי היסוד של המפסיקים ההופכים למשרתים; שפן תחום שלטונו של הרביע איננו מתחלק פאן על ידי המשרת האחרון, אלא על ידי המשרת שלפני האחרון: אֶשְׂרֵי אֶשְׂרֵי וְנִפְּץ אֶת־עַלְלִיךְ¹²; חֲנָה מְלֹאֲדָה¹³ סְקִיב לִירְאִיו. וזו היא תופעה חריגה ביותר. שהרי אין מפסיק הופך למשרת אלא בתיבה הסמוכה לאותו מפסיק, שהוא בא לחלק את תחום שלטונו; ואילו פאן מפסיק הפך למשרת (שלשלת קטנה) — לא בתיבה האחרונה שלפני רביע — אלא בתיבה שלפני האחרונה¹³.

מפסיק זה שהפך פאן למשרת — בניגוד לכל כללי הטעמים — אין אנחנו יודעים מה הוא. אך הואיל ודחי רגיל לבוא לפני רביע ולחלק את תחום שלטונו, היה אפשר להניח, שהשלשלת הקטנה באה בשני הפסוקים האלה במקום דחי:

אֶשְׂרֵי אֶשְׂרֵי וְנִפְּץ אֶת־עַלְלִיךְ — במקום: אֶשְׂרֵי אֶשְׂרֵי וְנִפְּץ אֶת־עַלְלִיךְ
חֲנָה מְלֹאֲדָה¹³ סְקִיב לִירְאִיו — במקום: חֲנָה מְלֹאֲדָה¹³ סְקִיב לִירְאִיו

אולם פירוש זה איננו אפשרי כלל בפסוק הראשון; שהרי לגרמיה איננו יכול לבוא בסמוך לדחי או תחליף דחי; וכבר הזכרנו לעיל, שלגרמיה הופך תמיד למשרת, אם הוא בא בתיבה הסמוכה לדחי. משום כך עלינו להניח — לפחות בפסוק זה — שהמפסיק שהפך פאן למשרת הוא רביע גדול, ולא דחי; שהרי רביע גדול בא לעתים קרובות במקום דחי — גם לפני אתנח וגם לפני רביע; ולגרמיה עשוי לבוא גם בתיבה הסמוכה לרביע גדול. וזו היא אפוא משמעות המשרתים בפסוק הראשון:

על ידי ייבין (מג. 15) הטעמים שלפני השלשלת הקטנה הם: לִי לִי; וגם הספמת ב"א וב"נ רומזת לנוסח זה. ונראה מנוסח זה, שהשלשלת הקטנה שם איננה תחליף לגרמיה, אלא תחליף פזר. לפי זה הטעמים הם תקינים. ואף על פי שפזר יכול להתקיים בסמוך לתיבה ארוכה של דחי עצמו (פגזן קכב, ד; קלו, ג), אפשר, שהוא הופך למשרת בסמוך לתיבה קצרה של תחליף הדחי.

12. בדוחק היה אפשר לומר, שהמשפט מתחלק פאן לפני המושא: אֶשְׂרֵי אֶשְׂרֵי וְנִפְּץ — אֶת־עַלְלִיךְ. אולם ניתוח זה עדיין איננו מיישב את ההטעמה; שהרי אֶת־עַלְלִיךְ הוא תיבה ארוכה, ואין הדחי שלפניו ראוי להפוך למשרת. ולפיכך מוטב לומר, שהמשפט מתחלק בין שני הנשואים: אֶשְׂרֵי אֶשְׂרֵי וְנִפְּץ אֶת־עַלְלִיךְ; וכעין זה: הָלֹא יִמְצְאוּ יִחְלְקוּ שְׁלָל (שופ' ה, ל).

13. ספק, אם יש עוד תופעה דומה בטעמי אמ"ת במפסיק המחלק יחידה בת ארבע תיבות. אך התופעה מצויה לפעמים — בתנאים מסוימים — במפסיק המחלק יחידה בת שלוש תיבות; והשוה הערה 4.

אשרי | שיאחז ונפץ את-עלליך — במקום: אשרי | שיאחז ונפץ את-עלליך.
והשוה הטעמה דומה מבחינת המפסיקים: צריך ה' | מציון שכן ירושלים (קלה,
כא).

ומסתבר שכן יש לפרש את משמעות המשרתים גם בפסוק השני:

חנה מלאך-ה' | סביב ליראיו — במקום: חנה מלאך-ה' | סביב ליראיו
והשוה הטעמה דומה: נארא בפתאים | סביבה בכנים (מש' ז, ז).

יש דמיון מפתיע בין טעמי הפסוק כמות שהם לפנינו — לבין הטעמים שהיו
ראויים לבוא בו. אין ביניהם אלא השלשלת הקטנה, הבאה במקום הרביע הגדול.
ועתה כבר נתבארה מאליה התופעה התמוהה שהזכרנו אותה לעיל: שתי תיבות
הבאות לפני שלשלת קטנה, ושחיהן ראיות לצינורית; ואף על פי כן האחת מוטעמת
במהפך, והשנייה במהפך מצונר: חנה — אבל: בפרש. ההבדל שבין שני הטעמים
האלה ברור עתה; שהרי זו הייתה ההטעמה, שהייתה ראויה לבוא בשני הפסוקים
האלה, אלמלא הפכו המפסיקים למשרתים:

בפרש שרי | מלכים זה
חנה מלאך-ה' | סביב ליראיו

נמצא, שהמשרת של בפרש הוא משרת לגרמיה במקורו, ולפיכך הוא מהפך מצונר.
כנגד זה המשרת של חנה הוא במקורו משרת רביע גדול הבא בראש הפסוק; וכבר
הזכרנו, שמשרת רביע גדול הבא בראש הפסוק הוא תמיד מהפך בלא צינורית.
7. הדברים שנאמרו כאן יש בהם כדי להסביר גם תופעות אחרות, שהחוקרים
תמחו עליהן. כבר הזכרנו לעיל את סדרות המשרתים הפוללות שלשלת קטנה. אחת
מהסדרות האלה באה לפני סילוק; והיא מצטרפת לסדרות אחרות של משרתי סילוק,
שפולן מעוררות תמיהה.

פידוע, שני המשרתים הסמוכים לסילוק הם בדרך כלל טרחא ומונח; כגון: הוד
והדר לבשם (קד, א). אולם בארבעה-עשר פסוקים באים משרתים אחרים. פסוקים
אלה מתחלקים לשלוש קבוצות:

א. בחמישה פסוקים משרתי הסילוק באים אחרי דחי, רביע גדול או פור:

רבים אמרים | מיראיו טוב וסה-עלינו אור פליד ה' (ד, ז)
יצן אשר | לא זכר עשות תסד וירדף איש-עני ואביון ונכאה ללב למותת (קט,
טז)

יראת ה' שנאת רע גאה וגאון | ודרך רע ופי תהפכות שגאתי (מש' ח, יג)
ברוך אנכי | יום | יום יעמס-לנו חאל | שועתנו סלה (סח, כ)
כי לא ינוח שבט הרשע על-זוהל הצדיקים למען לא-ישלחו הצדיקים בעולתה
ידיהם (קכה, ג).

ב. בפסוק אחד משרתי הסילוק פוללים לשלשלת קטנה. משרתים אלה כבר הובאו לעיל, 3, אך נביא עתה את הפסוק כולו:

רַבִּים אֲמָרִים לְנַפְשִׁי אֲנִי יְשׁוּעָתָה לֹא בְּאַלְהִים סֵלָה (ג, ג).

ג. בשמונה פסוקים קצרים, הפוללים כתובות של מזמורים, יש שני עילויים לפני הסילוק; כגון: לְמַנְצָה | לְעֶבְדִּי | לְדָוִד (לו, א); לְמַנְצָה | לְבְנֵי־לֶרַח מְזֻמָּר (מז, א ועוד), לְמַנְצָה | צֶל־גִּיטָה לְדָוִד (סא, א)¹⁴.

ההטעמה של ארבעה מתוך חמשת הפסוקים הראשונים נתבארה על ידי ויקס (עמ' 71): אלה הם הפסוקים היחידים, שיש בהם דחי או רביע גדול לפני משרתי סילוק; ומסתבר, שמפסיקים אלה גרמו לשינוי ההטעמה. וכעין זה נוכל לומר גם ביחס לפסוק החמישי: זה הוא הפסוק היחיד, שיש בו פזר — בתפקיד לגרמיה¹⁵ — לפני סדרת משרתי סילוק.

בשמונת הפסוקים הפוללים כתובות מזמורים לא מצא ויקס הסבר; ולפיכך הציג תיקונים (עמ' 35). במקצתם שינה את דרך הפיסוק; כגון: לְמַנְצָה לְבְנֵי־לֶרַח מְזֻמָּר; במקצתם תיקן על פי ההטעמה הרגילה; כגון: לְמַנְצָה צֶל־גִּיטָה לְדָוִד. ובהערה הוא מוסיף את ההשערה, שהטעמים החריגים האלה משקפים את המגמה "הדמיונית" לציין במיוחד את הפתובות הקצרות, הפותחות בתיבת לְמַנְצָה, שלאחריה צירוף שתי תיבות מוקפות. העובדה, שזה הצד השווה שבשמונה הפתובות האלה הוזכרה גם על ידי ייבין (מב. 10); ויש בדבריו משום רמז, שזו היא סיבת ההטעמה החריגה; אלא שאין הוא רואה בכך מגמה דמיונית.

נותר רק הפסוק האחד, הפולל לשלשלת קטנה. והואיל ושלשלת קטנה מצויה גם לפני רביע ואתנח — ושם אין היא ניתנת להסבר — לא ראה ויקס צורך להסביר אותה לפני סילוק.

8. נדון תחילה בשמונת הפסוקים, הפוללים כתובות של מזמורים. הצעתו של ויקס להחליף את שני העילויים בטרחא ומונח איננה יכולה להתקבל. שכן טרחא ומונח באים בדרך כלל רק בפסוקים ארופים, וכמעט תמיד יש לפנייהם לפחות מפסיק אחד. כנגד זה פסוק הפולל רק טרחא ומונח וסילוק מצוי רק בשלושה מקומות: מְזֻמָּר לְדָוִד לְהַקְרִיר (לח, א), שִׁיר מְזֻמָּר לְאַקֶּף (פג, א), שִׁיר מְזֻמָּר לְדָוִד (קח, א). ולפיכך אם באת לתקן ולהשוות את ההטעמה בכל מקום, מוטב להשוות את שלושת הפסוקים לשמונת הפסוקים ולהטעים בכל מקום שני עילויים.

14. וכעין זה עוד: מר, א; מט, א; פה, א; סט, א; פא, א. משמעות הפסק שבשמונה הפתובות האלה אינה ברורה. אולם מסתבר, שאין הוא מורה על חלוקת הפסוק לשני חלקיו. דבר זה ברור בשתיים מן הפתובות המובאות כאן: לו, א (והשוה יח, א); סא, א; וכן ברור גם בשתיים אחרות: סט, א; פא, א. בשאר הפתובות אין הכרע על פי העניין. אך כללי הטעמים מוכיחים בלא ספק, שהעילוי השני הוא המחלק את הפסוק בכל שמונה הפתובות.

15. למעט פזר המשמש פתמורת אתנח; כגון יח, ב.

אולם לאמתו של דבר, אין שיטת התיקון של ויקס עולה יפה כאן — לא בפיוון שהציע הוא ולא בפיוון שהציענו אנו; שכן שלושת הפסוקים האלה, שיש בהם טרחא ומונח לפני סילוק, מנויים בפירוש במסורה¹⁶. ללמדנו: אלו הם הפסוקים היחידים, שיש בהם טרחא ומונח בפסוק בן שלוש תיבות. ולפיכך אי אפשר להחליף כאן את הטעמים — לא בשלושת הפסוקים ולא בשמונת הפסוקים. ועל פרחנו נבקש את הפתרון — לא בדרך התיקון — אלא בדרך הפירוש וגילוי פללי הטעמים.

9. ידוע ההבדל שבין רביע לרביע מוגרש. רביע מחלק את הפסוק השלם או את שמאל עולה ויורד; והוא בא תמיד במקומו של אתנח — בכל פסוק שאין אתנח יכול להתקיים בו¹⁷. פנגד זה רביע מוגרש מחלק רק את שמאלו של אתנח; ומכאן, שאין הוא יכול לבוא אלא בפסוקים שיש בהם אתנח.

שני המפסיקים האלה שונים בפרטים נוספים: תחום שלטונו של רביע מתחלק על ידי דחי או רביע גדול — כתחום שלטונו של אתנח עצמו; פנגד זה תחום שלטונו של רביע מוגרש איננו מתחלק על ידי שום מפסיק, אלא כל התיבות הבאות שם מוטעמות במשרתים.

ועוד הבדל בין שני המפסיקים האלה: שמאלו של רביע יכול לכלול רק שתי תיבות קצרות או תיבה אחת בלבד¹⁸, והללו אינן טעונות חלוקה נוספת. פנגד זה שמאלו של רביע מוגרש עשוי לכלול שלוש תיבות, והללו טעונות חלוקה נוספת על ידי מהפך לגרמיה.

ויש גם צד שוה בין שני המפסיקים האלה: גם רביע וגם רביע מוגרש הופך למשרת, אם נותרה לשמאלו רק תיבה קצרה של סילוק. ובדומה לכך גם מהפך לגרמיה הופך למשרת, אם נותרה לשמאלו רק תיבת הסילוק; ובמקרה זה הרביע המוגרש שלפניו הופך לשלשלת גדולה.

ועתה נציע פלל, שיש בו פדי להסביר את כל התופעות שנוצרו לעיל: המשרת הבא במקומו של רביע מוגרש או מהפך לגרמיה הוא מונח; המשרת הבא במקומו של רביע הוא עילוי. פלל זה¹⁹ אין לו אף חריג אחד בכל המקרא²⁰!

10. נדון תחילה במונח, הבא במקום רביע מוגרש או מהפך לגרמיה. מונח זה יכול לבוא רק בפסוקים, שיש בהם אתנח; שהרי גם רביע מוגרש ומהפך לגרמיה

16. במסורה הקטנה של א פג, א ושל ל לשלושת הפסוקים.

17. רביע בא תמיד במקום אתנח, שנותרו לשמאלו רק שתי תיבות קצרות או תיבה אחת בלבד. משום כך רביע דומה לאתנח כמעט בכל פלליו.

18. והשוה הערה 17.

19. פלל זה לא היה יכול לעלות על דעתו של ויקס; שכן ויקס קיבל את שיטת קר, שאיננו מבחין בין רביע לרביע מוגרש. נמצא, שהוא היה רק נאמן לשיטתו, כאשר לא הבחין גם בין המשרתים הבאים במקומם.

20. על שלושת הפסוקים שהובאו לעיל, 8, ראה לקמן, 15.

עצמם יכולים לבוא רק בפסוקים שיש בהם אתנח. בדרך כלל המפסיק שלפני המונח הוא אתנח; ובמקרה זה הרי המונח הוא תחליפו של רביע מוגרש, שהיה ראוי לחלק את שמאלו של האתנח; כגון:

וַיִּתֵּן לָהֶם אֲרָצוֹת גֹּיִם וַעֲמָל לְאֻמִּים יִירָשׁוּ (קה, מד) —
במקום: וַיִּתֵּן לָהֶם אֲרָצוֹת גֹּיִם וַעֲמָל לְאֻמִּים יִירָשׁוּ

ולפעמים המפסיק שלפני המונח הוא שלשלת גדולה; ובמקרה זה המונח הוא תחליפו של מהפך לגרמיה, שהיה ראוי לחלק את שמאל השלשלת הגדולה; כגון:

ה' עָזָר לַעֲמֹ יִתְּן ה' | יִכְרֹךְ אֶת־עַמּוֹ בְּשָׁלוֹם (כט, יא) —
במקום: ה' עָזָר לַעֲמֹ יִתְּן ה' | יִכְרֹךְ אֶת־עַמּוֹ בְּשָׁלוֹם

בין כך ובין כך אין המונח בא אלא בתחום שנותר לשמאלו של האתנח; והוא מחלק את שמאלו של האתנח עצמו; או הוא מחלק את שמאל השלשלת הגדולה — שהיא עצמה חילקה את שמאלו של האתנח.

דין המונח הזה פדין המפסיק שהוא בא למלא את מקומו. והואיל ותחום שלטונם של רביע מוגרש ומהפך לגרמיה איננו מתחלק על ידי שום מפסיק, גם תחום שלטונו של המונח הזה איננו מתחלק על ידי שום מפסיק; אלא כל התיבות הפאות שם לפני המונח מוטעמות במשרתים. כללי המשרתים האלה ידועים: המשרת הסמוך למונח הוא טרחא, לפניו מהפך מצונר, מהפך או קדמא, ולפניהם — לעתים רחוקות — מהפך או קדמא.

11. נעבור עתה אל העילוי הבא במקומו של רביע. עילוי זה יכול לבוא רק בפסוק שאין בו אתנח; שהרי גם רביע עצמו יכול לבוא רק בפסוק שאין בו אתנח. ובכל מקום שהעילוי נמצא, הרי הוא ממלא את תפקידו של רביע. בששת הפסוקים הראשונים שהובאו לעיל, 7 — כולל הפסוק שיש בו שלשלת קטנה — היה רביע ראוי לחלק את שמאל עולה ויורד; בשמונת הפסוקים הפוללים פתובות מזמורים היה רביע ראוי לחלק את הפסוק השלם. אלא שאותו רביע הפך לעילוי — בכל ארבעה-עשר הפסוקים כאחד — משום שנותרה לשמאלו רק תיבה קצרה של סילוק. אין לחמוה, שעילוי זה מצוי רק ארבע-עשרה פעמים במקרא; שהרי הוא יכול לבוא רק בפסוק שאין בו אתנח, ופסוקים מסוג זה אינם מרובים בספרי אמ"ת. זאת ועוד: אין הוא יכול לבוא אלא בפסוקים, שנתקיימו בהם שני התנאים הבאים: הפסוק השלם או שמאל העולה ויורד מתחלק בתיבה הסמוכה לסילוק; ונוסף על כך תיבת הסילוק היא קצרה. צירוף נסיבות כגון זה מצוי רק ארבע-עשרה פעמים במקרא. דין העילוי הזה הוא פדין רביע גם לענין המפסיקים שבתחום שלטונו. בשלושת הפסוקים הראשונים שהובאו לעיל, 7, מתחלק תחום העילוי על ידי דחי (נְסֶה-עֲלִינוּ, וְאֶבְיֹן-רָע); ובשניים מהם תחום הדחי הזה חוזר ומתחלק על ידי פור (וַיִּרְדֹּף) או על ידי לגרמיה (וְגֵאוֹן). בפסוק הרביעי מתחלק תחום העילוי על ידי רביע גדול

(עֲמֹס־לָנוּ); וכבר הזכרנו לעיל, 6, שגם תחום שלטונו של רביע עצמו מתחלק לפעמים על ידי רביע גדול, הבא במקום דחי. בפסוק החמישי היה תחום שלטונו של העילוי ראוי להתחלק על ידי דחי; אך דחי זה הפך למשרת (הַצְדִּיקִים), משום שהוא בא בסמוך לתיבת העילוי (בְּצִוְלָתָהּ); אולם משרת זה, המשמש כתחליף דחי, דינו פדוי לכל דבר; ולפיכך תחום שלטונו חוזר ומתחלק על ידי פור (לְמַעַן) — כתחום שלטונו של דחי עצמו. בפסוק הששי הפכו כל המפסיקים למשרתים: הדחי, שהיה ראוי לחלק את תחום העילוי הפך למשרת (לְ), משום שהוא בא בתיבה הסמוכה לעילוי²¹; כמו כן הלגרמיה שהיה ראוי לחלק את תחומו של תחליף הדחי הפך למשרת (שְׁוֹעָתָהּ), משום שהוא בא בתיבה הסמוכה לתחליף הדחי; ודברים אלה כבר נתבארו לעיל, 5. בשמונת הפסוקים הפוללים כתובות מזמורים הרי תחום שלטונו של העילוי כולל רק שתי תיבות, והללו אינן טעונות חלוקה על ידי שום מפסיק. כללו של דבר: דין אחד לרביע ולתחליפו; וכל המפסיקים הבאים לפני רביע באים גם לפני העילוי המשמש כתחליפו.

12. נעבור עתה אל המשרתים הבאים לפני העילוי הזה; ונדון תחילה בחמשת הפסוקים הראשונים שהובאו לעיל, 7. טעמי הפסוקים האלה — למצט רק סח, כ — תלויים במחלוקת. הטעמים שסומנו לעיל הם רק על דעת ב"א; ואילו ב"נ חולק, ומטעים מרכא במקום קדמא בשני המקומות הראשונים; בנוסח המקורי של ל היה מרכא בשלושת המקומות הראשונים; ש¹ מטעים מרכא במקום החמישי; ונראה מכל זה, שהייתה שיטה, שהטעימה מרכא במקום קדמא בכל ארבעת המקומות האלה. על פי השיטה הזו, כללי המשרתים האלה ניתנים להסתכם במשפט אחד: כל המשרתים הבאים לפני רביע באים גם לפני העילוי, שהוא תחליף הרביע. ולפיכך אם יש לפני העילוי רק משרת אחד, הרי הוא מרכא (אֶזְרָא, וְנִקְאָה, וּפִי); אולם אם קדם לו רביע גדול, ותיבת המשרת ראויה לצינורית, המשרת הוא מהפך מצונר²² (הַצְדִּיקִים); ואם יש לפני העילוי שני משרתים, הרי הם טרחא ומרכא (לֹא-שְׁלָחוּ הַצְדִּיקִים). כללים אלה הנוהגים — לשיטה זו — לפני תחליף הרביע הם הם הכללים הנוהגים גם לפני רביע עצמו.

21. השהו הערה 10.

22. נראה, שייבין (מב. 9) לא עמד על דיוקו של הפלל הזה; שהרי נראה מדבריו שהמשרת הוא מהפך מצונר — במקום קדמא — משום שתיבתו ראויה לצינורית. אולם גם תיבת הַצְדִּיקִים (קכה, ג) ראויה לצינורית, ואף על פי כן אין היא מוטעמת במהפך מצונר. ואין לומר, שהיא מוטעמת בקדמא, משום שקדם לה משרת; שכן כל מקום שמהפך מצונר ראוי לבוא, הרי הוא בא גם אחרי משרת; כגון: וְהָיָה עֲלֶיהָ כְּלֹא (מש' כד, לא); וכעין זה גם לפני דחי ואתנח.

משום כך נראה, שהמשרת הוא מהפך מצונר — לא רק מפני שתיבתו ראויה לצינורית — אלא בעיקר מפני שקדם לו רביע גדול; ונמצא, שדין העילוי הוא פדין הרביע, שהוא משמש כתחליפו; שהרי גם משרתו של רביע הוא מהפך מצונר, רק אם קדם לו רביע גדול, ובתנאי נוסף שתיבתו איננה ארוכה; כגון מש' ז, ז, שהובא לעיל, 6; וגם תנאי זה מחקיים כאן.

ומסתבר, שעיקרון זה מקובל גם על ב"א; אלא שהוא מבדיל בפרט אחד בין משרתי הרביע לבין משרתי תחליפו; ולשיטתו, כל מקום שיש מרכא לפני הרביע עצמו, שם יש קדמא לפני העילוי שהוא תחליף הרביע.

הצד השווה שבחמשת הפסוקים האלה, שמשרתי העילוי באים פאן אחרי דחי או פזר. משרתים אחרים באים לפני העילוי, אם לא קדם דחי או פזר. תנאי זה מתקיים בשמונת הפסוקים, הכוללים כתובות מזמורים — וכן בפסוק האחד הכולל שלשלת קטנה: בשמונת הפסוקים אין מקום למפסיק נוסף; בפסוק האחד כבר הפכו כל המפסיקים למשרתים; ודבר זה כבר נתבאר לעיל, 11.

13. ואלה כללי משרתי העילוי, שלא קדם להם דחי או פזר: המשרת הסמוך לעילוי אף הוא עילוי (לְמַנְצָה, לו); ואם יש לפניו משרתים נוספים, הרי המשרת שלפני שני העילויים הוא שלשלת קטנה (יְשׁוּעָה), ולפניה מהפך (אֵין).

וכך זכינו לדין: ההטעמה היא תקינה בכל ארבעה-עשר הפסוקים הנידונים, ואין חריגה בשום מקום. לא רק בחמשת הפסוקים, שיש בהם דחי או פזר, אלא גם בשמונת הפסוקים, הכוללים כתובות, שויקס ביקש לתקן את טעמיהם, או שייחס להם מגמה דמיונית. ולא עוד, אלא גם ההטעמה בשלשלת קטנה היא הטעמה תקינה, והיא באה על פי כלל ברור; ולא הייתה כל אפשרות להטעים פסוק זה בטעמים אחרים.

ואף על פי ששלשלת קטנה באה על פי כלל דקדוקי ברור, אין היא מצויה לפני סילוק אלא פעם אחת במקרא. ואין לתמוה על כך; שהרי התנאים המחייבים את בואה של השלשלת הקטנה הם מורכבים ביותר: היא יכולה לבוא רק בפסוק שאין בו אתנח, ורביע ראוי לבוא בו בתיבה הסמוכה לסילוק, ותיבת הסילוק היא קצרה; ולא עוד אלא אותו רביע, שהיה ראוי לבוא לפני תיבת הסילוק, היה שולט על שלוש תיבות לפחות; וכל המפסיקים שהיו ראויים לבוא לפניו הפכו למשרתים. צירוף נסיבות כגון זה מצוי בכל ספרי אמ"ת רק פעם אחת בלבד.

14. כבר אמרנו לעיל, שסדרת משרתים הכוללת שלשלת קטנה איננה מצויה רק לפני סילוק, אלא היא מצויה עוד שלוש פעמים לפני רביע וארבע פעמים לפני אתנח. בסדרות אלה המשרת האחרון הוא עילוי, אם תיבתו איננה ראויה לצינורית (וְגִפֶּן, הֵם, אֵשׁ); ואם התיבה ראויה לצינורית, המשרת הוא מהפך מצויר לפני רביע (קָלִיב, קָלִיבִים) — מרכא מצויר לפני אתנח (שָׁלוֹם, אֱלֹהִים). המשרת שלפני האחרון הוא תמיד שלשלת קטנה; והמשרת שלפניה דומה למשרתו של לגרמיה, והוא מהפך, עילוי או מהפך מצויר.

כללים אלה, הנהגים לפני רביע ואתנח, נוהגים בלא ספק גם לפני תחליף הרביע; אלא שפאן אין דוגמה לתיבה הראויה לצינורית — לא אחרי השלשלת הקטנה ולא לפניה; כמו כן אין פאן דוגמה לתיבה הראויה לעילוי לפני השלשלת הקטנה.

וכך נמצא, שיש יסוד גם לאותה סברה דמיונית של ויקס, ששני העילויים תלויים בכך, שכתובת המזמור פותחת בתיבת לְמַנְצָה. זו היא אמת — אם פי לא פפי שהוא

נתפן לה. כי הטעם "החריג" איננו תלוי בעצם תיבת לְמִנְצָח; אלא הוא תלוי בכך, שתיבת לְמִנְצָח איננה ראויה לצינורית. אכן אילו הייתה הפתובת פותחת בתיבה אחרת, ואותה תיבה הייתה ראויה לצינורית, אין ספק שהייתה מוטעמת במהפך מצונר.

דברים אלה אמורים, כמובן, רק בעילוי, שהוא משרתו של האתנח, הרביע או תחליפו; ואין הם אמורים באותו עילוי, שהוא תחליף הרביע עצמו. עילוי זה מתקיים גם בתיבה הראויה לצינורית. כך בחמשת הפסוקים; פגון: פָּנִיךְ, לָבָב; וכך בשמונת הפסוקים; פגון: לְבָנִי-קָרַח, צֶל-גְּנִיָּת; וכך גם בפסוק האחד הפולל שלשלת קטנה: בְּאֵלֵהִים.

יש עוד צד שוה בין המשרתים האלה הנידונים פאן: פוֹלֵם יכולים לבוא רק אם לא קדם להם דחי או פור; כך לפני תחליף הרביע — וכך גם לפני אתנח ורביע עצמו. ועל פי זה יש לסכם כך את כללי המשרתים האלה: הם באים תמיד לפני תחליף הרביע, בתנאי שלא קדם להם דחי או פור; לעתים רחוקות הם באים גם לפני אתנח או רביע עצמו, בתנאי שלא קדם להם דחי או פור.²³

15. ונותרו עתה רק אותם שלושה פסוקים, שהזכרנו אותם לעיל, 8: מִזְמֹר לְדָוִד לְהַנְקִיר, שִׁיר מִזְמֹר לְאֶסְפָּה, שִׁיר מִזְמֹר לְדָוִד. פסוקים אלה נראים פסותרים את כל האמור פאן. היינו מצפים, שמשרתי הסילוק לא יהיו טרחא ומונח, אלא שני עילויים; שהרי כבר הוכחנו, שמונח יכול לבוא רק כתחליף רביע מוגרש או מהפך לגרמיה המחלק את שמאל אתנח או שלשלת גדולה; ואילו פאן הוא בא כתחליף רביע, המחלק את הפסוק השלם.

אולם גם פסוקים אלה לא רק שאינם פסותרים את האמור פאן; אלא הם עצמם עשויים לשמש סיוע נוסף לכלל שהצענו.

כבר הזכרנו את ההבדל העקרוני שבין רביע לבין רביע מוגרש: רביע מחלק את הפסוק השלם או את שמאל עולה ויורד, ואילו רביע מוגרש מחלק רק את שמאלו של אתנח. לכלל זה יש ארבעה חריגים: שִׁיר מִזְמֹר לְבָנִי-קָרַח (מח, א), לְמִנְצָח לְדָוִד מִזְמֹר (מ, א), לְמִנְצָח לְדָוִד לְהַנְקִיר (ע, א), מִשְׁפִּיל לְאֵיתָן הָאֲזָרְחִי (פט, א). בפסוקים אלה רביע מוגרש איננו מחלק את שמאלו של אתנח, אלא הוא מחלק את הפסוק השלם; ונמצא, שרביע מוגרש בא פאן במקום רביע.

סיבת ההטעמות החריגות האלה איננה ידועה, ואי אפשר לומר פאן יותר מאשר השערות; אך התופעה עצמה — והחריגה שבה — איננה מוטלת בספק. ונראה עתה, שיש לצרף גם את שלושת הפסוקים שהובאו לעיל אל ארבעת

23. לדעת ויקס (עמ' 95), ההטעמה בשלשלת קטנה היא מאוחרת. אך הדברים שנאמרו

פאן מצביעים בכיוון הפוך: אפשר, שזו הייתה ההטעמה המקורית של משרתי אתנח, רביע ותחליף רביע — כל אימת שלא קדם להם דחי או פור. הטעמה זו נשתכחה אחר כך לפני אתנח ורביע עצמו, ונותרו לה שרידים רק בשבעה מקומות בלבד; אך היא נשתמרה במלואה לפני תחליף הרביע: בכתובות המזמורים ובפסוק האחד הפולל שלשלת קטנה.

הפסוקים האלה; ונמצא שיש בכל המקרא שבעה פסוקים, המתחלקים על ידי רביע מוגרש — ולא על ידי רביע — מסיבות שאינן ידועות לנו. ורק זה ההבדל שבין ארבעת הפסוקים לבין שלושת הפסוקים: בארבעת הפסוקים הרביע המוגרש יכול להתקיים, שהרי נותרו לשמאלו שתי תיבות (פגוץ: לְדָד מְמֹר) או תיבה ארוכה (לְבָגִי־קָרַח); ואילו בשלושת הפסוקים הרביע המוגרש איננו יכול להתקיים, שהרי נותרה לשמאלו רק תיבה קצרה של סילוק (לְהַזְקִיר, לְאָסָף, לְדָד); ולפיכך הוא הפך למונח — פדרפו של כל רביע מוגרש, הבא בסמוך לתיבה קצרה של סילוק.

העובדה, שהמונח שבשלושת הפסוקים האלה הוא תחליף של רביע מוגרש, איננה מוטלת בספק — לפחות ביחס לשניים מהם; שהרי ניפרת הקבלה ברורה בין שִׁיר מְמֹר לְבָגִי־קָרַח לבין שִׁיר מְמֹר לְאָסָף, שִׁיר מְמֹר לְדָד. ואלו הם שלושת הפסוקים היחידים, הפוללים פתובת בת שלוש תיבות, הפותחת בלשון שִׁיר מְמֹר ומסיימת בשם המשורר. ואין בין הפסוק הראשון לבין שני הפסוקים האחרונים אלא אורך תיבת הסילוק. בפסוק הראשון תיבת הסילוק היא ארוכה, ולפיכך תיבת מְמֹר שלפניה יכולה להיות מוטעמת ברביע מוגרש; ואילו בשני הפסוקים האחרונים תיבת הסילוק היא קצרה; ולפיכך הרביע המוגרש שבתיבת מְמֹר איננו יכול להתקיים, והרי הוא הופך — פדינו — למונח.

הקבלה דומה ניפרת בין לְמַנְצָח לְדָד לְהַזְקִיר לבין מְמֹר לְדָד לְהַזְקִיר. אלה הם שני הפסוקים היחידים, הפוללים פתובת בת שלוש תיבות, המסיימת בתיבת לְהַזְקִיר. והואיל והאחת מתחלקת על ידי רביע מוגרש, מסתבר, שגם חברתה מתחלקת על ידי רביע מוגרש; אלא שאותו רביע מוגרש הפך למונח — פדינו — משום שהוא סמוך לתיבה קצרה של סילוק.

נמצא, ששלושת הפסוקים האלה לא רק שאינם חורגים מן הכללים שנוסחו כאן, אלא הם עצמם מסייעים להם. כי הפסוקים האלה אינם חריגים במשרתים המצויים בהם בפועל, אלא במפסיקים המצויים בהם בכוח. החריגה היא בכך שרביע מוגרש חילק את הפסוקים האלה במקום רביעי; אך אותו רביע מוגרש הפך למונח — על פי הכללים שהוצעו כאן.

'חדות' — 'דות'. מלה שהשתפשה או נוסחאות מקוריות שונות?

1. דות מהי?

דות או חדות נזכרת במשנה ב־6 מקומות. ב־5 מהם ביחד הזוג "בזר דות"¹:

1. בכמה ברייתות שבתוספתא (עירובין ח יח. צוק' יא 7, 154. פסחים א ג צוק' 3, 155. ב"מ ו י צוק' 11, 384). בבבלי (עירובין ק"ב ע"ב) ובירושלמי (פסחים פ"א ה"א. כז ע"ב. ע"ז פ"ב ה"א, מ ע"ג) מפורש שדות/חדות היא בתוך הבית והיא משמשת לאחסון. לעומת זאת לא מצאתי אפילו הזכרה אחת שתוכית שמדובר במקוה מים. על כן יש לתמוה על כך שהראשונים נוקטים בכמה מקומות שדות נועדה למים (ראה רשב"ם והמיוחס לרבנו גרשום ב"ב שם ורבנו חננאל ביצה לט ע"א). מוזרה עוד יותר הפרשנות שבפירוש הגאונים לטהרות (הוצ' אפשטין עמ' 149): "חדות — צהריג". מלה זו ידועה בערבית ופירושה ברכה, באר או מקוה מים (עפ"י מילונים). בדרפם של הגאונים הלך הרמב"ם, המפרש במשנה בכל מקום חדות — 'צהריג' יש שהוא מוסיף "צהריג מבני עלי אל ארץ" = ברכה בנויה על גבי הקרקע (פירוש בר"ה ג, ז וכלים ה, ו). בעקבותיו מפרש כך הרטנורא בכל מקום. בעקבות הראשונים פותב גם יעקב לוי במילוננו (ע' דות) שפירוש המלה הוא cisterne, וברוקלמן במילוננו הסורי (ע' חדותא) מדגיש את ההבדל שקיים, כביכול, בין הסורית שבה 'חדותא' היא מחסן, אוצר, ובין ל"ח העברית שבה פירושה cisterne.

התוספות יוס"טוב לב"ב (שם) עמד על הקושי שבפירוש הרמב"ם והצביע על כך שבחיבורו מפרש הרמב"ם את משנת ב"ב פמו רשב"ם, היינו שדות היא בזר שנעשה בעפר תיחוח ובנאוהו באבנים בתוך עובי הקרקע, שכן הוא פותב בהל' מכירה פרק כה "ולא את הבור החפור בקרקע ולא את הדות הבנוי כבור" [בדפוסים ובתו"ט, 'כבור' אך בכת"י תימניים (ר"י קאפח במהדורתו ר"ה ג, ז ה' 23) וכן ברמב"ם קושטא רס"ט (ש"ז הבלין, מקור, ירושלים תשל"ב) — 'כבור'] וכן פותב הרמב"ם במפורש (שם סוף פרק כ"ד) "הבור והדות שבעובי הקרקע" (ומפאן דחיה לדברי ר"י קאפח שם שנחלה בחילוף, 'כבור' 'כבור' ורצה מפותח לדחות את דברי התו"ט). האם חזר בו הרמב"ם? נראה לי שלא, אלא שהוא מפרש את סוגית ב"ב ס"ד בשונה משאר הראשונים. בגמרא נאמר "יתב רבינא וקא קשיא ליה היינו בור היינו דות. אמר ליה רבא תוספאה לרבינא ת"ש דתניא אחד הבור ואחד הדות בקרקע אלא שהבור בחפירה והדות בבנין". ורגילים לפרש (עיין ברבנו גרשום ורש"י שעל הרי"ף ורשב"ם והגהות הב"ח שם) שהשאלה היא פמו "הי ניהו בור והי ניהו דות", פלומר מה ההבדל בין שני המושגים. [ולפי זה דחוקה לשון 'קשיא ליה' ועדיף היה, מיבעיא ליה] או שהשאלה היא "היינו בור היינו דות!" שתייהן מלים נרדפות ולמה לי למתני תרתי? והתירץ, לפי זה, הוא שמפיון שזה בחפירה וזה בבנין יש בכל אחד-חידוש שאין בחברו [ולפירוש זה

"התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטס" (ראש השנה ג, ז)
 "לא את הבור ולא את הדות אע"פ שכתב לו עומקא ורומא" (בבא בתרא
 ד, ב)

"נתנו על פי הבור או על פי הדות ונתן שם אבן. אם מסיק מלמטן..."
 (פלים ה, ו)

"זו היתה תשובת ר' יהודה בתנור שנתנו על פי הבור או על פי הדות" (שם
 ז, א)

"הבור והדות שבבית והכפשה נתונה עליו" (אהלות ה, ו)

המקום האחד שאין בור נזכר בו הוא במסכת אהלות סוף פרק י"א (משניות
 ח-ט). במקום זה גורסים כל הדפוסים בכתה"י חדות. כאן קטע שלם העוסק בחדות
 שפנייה. המלה חוזרת כאן 6 פעמים:

"החדות שבבית ומגורה בתוכה... וכפישה נתונה עליו...
 כלים שבכותלי החדות אם יש במקומן טפח על טפח על רום טפח
 טהורים..."

בכל המקומות הללו, ובהזכרות אחרות בברייתות שבתוספתא ובתלמודים,
 מתבאר מן העניין שמדובר בחפירה לשם אחסון, ואף הבור המוזכר עמה במקרה זה
 הוא בור יבש ביתי, המשמש לאוצר וכד'. ומה בין בור לדות? כך שנינו: "אחד
 הבור ואחד הדות בקרקע, אלא שהבור בחפירה והדות בבניין" (ב"ב סד
 ע"א). ופירש רשב"ם: "בבנין — חופרין בור בעפר תיחוח ובונין לו כותל אבנים
 ומקרי דות".

2. דות בדפוסים חדות בכתב יד

הדפוסים גורסים בכל המקומות שבהם מצויים שני בני הזוג יחד — דות ורק
 באהלות פי"א מקום שהבור איננו — חדות.
 לעומת זאת כתב יד טובים גורסים בכל מקום — חדות¹. אף בעל "מלאכת

קשה שהעיקר חסר מן הספר]. מחמת הדחוק שבשתי הדרכים נראה הרשב"ם פגוט את
 שתייהן יחד וזה בודאי קשה. ונראה שהרשב"ם לשיטתו פירש "וקשיא ליה: היינו בור היינו
 דות?" (בתמיה), כלומר מאחר שאנו יודעים שבעלמא הדות היא 'צהריג' בנני, מדוע דינה
 כאן שוה לבור והשיבו שבמקרה זה דות הוא שם מושאל לבור המחופה
 באבנים. על פן הדגיש הרשב"ם שם (פכ"ד הט"ו) "הדות שבעובי הקרקע", ר"ל אבל לא דות
 רגילה.

1א. ממצא זה תקף ללא יוצא מן הכלל בכ"י קאופמן ובכ"י לו (ושם בבבא בתרא
 החרות, וראה להלן) ובפיהמ"ש לרשב"ם (פתי ידו הוצ' ששון ובסדר טהרות כ"י אוקספורד,
 פוקק 99, עפ"י מהד' ר"י קאפח). בכ"י פרמא א' שתי חריגות ('הדות' בב"ב פ"ד. 'והחדות'
 באהלות פ"ה).

שלמה", שנוסחאותיו משופחות בדרך כלל, מביא בפירושו לב"ב פ"ד בשם הר"ר יהוסף "שמצא בכל הספרים" חדות.

בכתב־יד מנוקדים המלה מנוקדת חדות. כך בכי"ק בכל מקום, בפרמא א' במקום שיש ניקוד, פרמא ב' 8א וכן באוסף אנטונין (הוצ' א"י פץ, מוסד הרב קוק, תש"ל, דף מ) בקטע ממסכת ב"ב, שיש בו סימנים ארץ־ישראליים (פְּצוּצִיּוֹת, אבל באותו דף 'עקיבא').

במסורות העדות ידועה בד"כ דות. מפרסומים שונים על המסורת התימנית עולה, כי דות מצויה אצלם יותר, אך גם חדות מופרת (פנראה, בעיקר במשנה עם פירוש הרמב"ם). באשר לניקודה אין אחדות. במילון תימני מלפני כ־250 שנה ("לפץ" עויץ כאפי קצר". רצהבי, אוצר לה"ק שלבני תימן, תשל"ח, 85) מובא — "דות. אל צהריג אלמבני עלי אלארץ' והוא חדות". לעומת זאת מביא י' שבטיאל ("מסורות התימנים בדקדוק ל"ח" קובץ מאמרים בלשון חכמים, מ' בר־אשר ירושלים תשל"ב, עמ' 219) את הניקוד חדות. בתלמוד המנוקד ע"י ר' יוסף עמר ובמשנה המנוקדת (כ"י ירושלים 1336, ש' מורג) תמיד דות. (אמנם בשני האחרונים מודגש בפירוש במבואות שההתבססות העיקרית, להוציא חריגות מיוחדות, היא על נוסחת הדפוס).

3. מקבילה בסורית. ביאור הצורה ומקורה

באוצר הלשון הסורית ידועה המלה **חֲדֻתָא**, צורת ריבוי נקבה של **חֲדוּתָא**.* (צורת היחיד אינה מתועדת. לצורת הריבוי מציין ברוקלמן 8 מראי־מקומות). משמעה תמיד — אסמים או אוצרות תת־קרקעיים.

פעם אחת היא מצויה בפשיטא, בירמיה מא, ח: "כִּי יֵשׁ לָנוּ מַטְמָנִים בַּשָּׂדֶה" "מטל דאית לן חֲדֻתָא בחקלא". בדומה לזה ב־Syrohex ליואל א, יז. דוגמה אחרת: "חֲדוּתָא וּגְוֹלָא דַחַטָא וּסְעֻרָא" (מצוטטת אצל Payne Smith).

על הזהות שבין הקיים בסורית לבין הצורה חדות שבמשנה כבר עמדו ברוקלמן וקהוט בערכיהם. על שורשה של המלה נוכל, פנראה, ללמוד מן הערבית, שבה קיים השורש חֲדַד במשמע חפירה וחריצה², בצורות פועליות ושמניות.

ההשנאה לערבית מאשרת את הניקוד חדות שבכתה"י של המשנה. הצורות חדות וחדות המוצגות בתוך תיאורי מסורת תימן (לעיל 2), כפי הנראה, אינן מסורות מושרשות, מאחר שהצורה הרגילה גם בין התימנים היא כאמור 'דות'.

4. מפאן חדות — איזוגלוסה לל"ח מקורית

על סמך ההשנאה לסורית הגיע קהוט למסקנה שחדות היא הצורה המקורית.

2. קהוט עמד על כך (הוא מביא خدة = חפירה). אטימולוגיות אחרות שהוא מציע

מיונית ולאטינית אינן נכונות (עפ"י מילונים).

עדותם החד-משמעית של כתיב־היד הטובים חיוקה דעה זו, וכך מקובל כיום על הכול. מניחים, שחדות הפכה דות ע"י הפיכת החי"ת שבראש המלה לה"א, אשר נתפסה כתוית היידוע, בדומה לחסחוס שנעשתה סחוס בדפוסים³. רק באהלות י"א, מקום שהבור אינו מוזכר עם החדות, לא הבחינו המעתיקים בקשר שבין חדות לבור ודות המופרים להם בכל מקום, והניחו את חדות במקומה.

מכאן עולה, שאפשר לראות בחדות אבן בוחן לרמת מהימנותם של כתיב־יד. במבחן זה נשתמש לאחרונה מ' בראשר במבואותיו לשני כתיב־יד, שיצאו במהדורה פקסימילית (מבוא לכ"י פרמא ב' לס' טהרות, "מקור", ירושלים תשל"א, במבוא עמ' 10 — שם הנוסחה תמיד חוץ מחריג אחד — חדות. במבוא לכ"י פאריס ירושלים תשל"ג עמ' 21–22 הוא מציין: "בכ"י ק נתקיימה הצורה המקורית חדות. בכ"י פס מצויה ביותר הצורה דות, שנשתלטה עפ"ר בדפוסים...").

5. כמה נקודות מציבות סימן שאלה על המהלך המקובל הנ"ל

ואולם, לעניות דעתי, המסקנות שהוצגו כאן אינן מספקות. אם נעמיק יותר בעניין, נמצא, שהעניין שלנו מיוחד מכמה צדדים:

(א) אחדיות וקדמות במקורות הגורסים דות רבותינו הראשונים רמזו על קיומם של שני מיני טקסטים, אחד הגורס דות, ואחד הגורס חדות.

ר' נתן בעל־הערון ייחד למלה שלנו את הערך דות, והוא מציין שם: "במשנה כולם כתובין חדות".

הפונה, כנראה, לתל"ק בין ספרי התלמוד וספרי הגאונים — ובכלל אלה המשניות המשוקעות בתוכם — לבין קובצי משנה. בקובצי משנה כתוב חדות. הערה דומה מעיר הר"ש בפירושו לאהלות י"א ח', וזה לשונו.

"החדות — כמו הדות, אלא בלשון משנה דסדר טהרות כולן כתובין חדות, והוא ששנינו בכל מקום בור ודות".

נראה, שלפני הר"ש לא היה סדר משניות נפרד אלא לזרעים וטהרות (שאותם פירש), ורצונו לומר: המשניות שבכל מקום, שהן משוקעות בתוך התלמוד, שונות 'בור ודות' ואילו משניות סדר טהרות שהן סדר משנה לבדו — בהן אנו שונים תמיד חדות (בס' זרעים אין המלה חדות/דות נזכרת).

3. ראה מילונים. אמנם יש להעיר, כי גם הצורה, 'סחוס' מתועדת בתקופה קדומה יחסית. בעל הערוך הקדוש שני ערכים למלה — חסחוס בחי"ת וסחוס בסמ"ך. התוספות יום טוב, בכורות ריש פרק י, עם שהדגיש שהה"א שורשית (הוא גרס הסחוסין בה"א), ציין, שהרמב"ם, הל' ביאת מקדש, ראש פרק ז' כתב סחוס ('סחוס' מקיימת בדברי הרמב"ם גם בדפוס קושטא רס"ט, ירושלים "מקור", תשל"ג).

וכבר עמדו חוקרים על כך, שבמסורת ההעתקה של המשניות היתה קיימת למשנה גם שלשלת מסירה עצמאית, המנותקת מן התלמודים, ויש מעניין זה מסקנות גם בתחום הלשוני (עיי' רי"ן אפשטיין, מבוא לנה"מ, 1269–1275). נראה מפאן, שמסורת התלמוד הייתה מחולקת עם מסורת המשנה העצמאית בעניין זה של דות — חדות.

בדיקה של כתבי-היד המצויים בידינו מאשרת זאת. כאמור, כתבי-יד טובים של המשנה גורסים כמעט תמיד — חדות; לעומת זאת, עד כמה שיכולתי לבדוק, אין אפילו דוגמה אחת של חדות בשום דפוס או כ"י מצוי של התלמוד הבבלי ובכולם תמיד — דות (בכלל הבדיקה — דפוס וילנא, כל החומר שבדק"ס, דפ"ר ונציה ר"פ, שרידי בבלי מספרד ופורטוגל, וכן פירושי רבנו חננאל הנדפסים, ובכלל זה דברי עצמו בביצה לט ע"א — דותיות).

בקטעי גניזה בבליים שנדפסו (פורת, ייבין), כמדומה, שאין המלה נמצאת כלל, אבל מצאתי דות באב-טקסט בבלי מובהק — ה"פ ששון עמ' כא:

"התוקיע לתוך הבור או לתוך הדות"

ומאלפת ההשנאה בין מקור זה לבין תרגומי-עיבוד העברי 'הלכות-ראו' (פאריס 1886) שהוא ארץ-ישראלי באופיו⁴, שם אנו קוראים (עמ' 20):

"התוקע לתוך הבור או לתוך החדות"

על רקע חלוקה ברורה זו בין המקורות יש ערך רב לכך, שפירוש הגאונים לטהרות (149) גורס דוקא חדות. נראה, שזה מחזק את קביעתו של הר"ש בדבר ההבדל שבין 'משנה סדר טהרות' ובין שאר מקורות התלמוד והגאונים.

ב) חדות ללא בור — פירוש למי, אך לא במשנה ובבבלי
כאמור, אין במשנתנו חדות ללא בור אלא במקום אחד (אמנם 6x). בשאר המקומות — חמישה במספר — בא הזוג 'בור וחדות' ביחד.
דומה לזה המצב בבבלי, שם נמצאת דות בארבעה הקשרים⁵, ובכולם יחד עם

4. ראה במבוא של ששון לה"פ עמ' 19 "התרגום נעשה ללא ספק בא"י, ושם בהערה "הפתיב של ה"ר (=הלכות ראוי), שהוא כפי הפתיב הארץ-ישראלי".

5. שהם למעשה מספר אופרות גדול יותר כי בחלק מהמקומות נזכרת המלה כמה פעמים, ויש ביטויים שלמים החוזרים ביותר ממקום אחד, ומניתי אותם כאחד. ואלו המקומות:

1. עירובין קב ע"ב "ציר של בור ושל דות ושל יציע".
2. ר"ה כז ע"ב "התוקע לתוך הבור או לתוך הדות" (מלבד המשנה גם פסקא שבגמ', ברייתא חזין בדרך מובאה בגוף הגמרא).

בור (ויש להעיר — בכל המקומות שבפבלי, בור דות הם בהבאת דברי משנה או ברייתא (שישנה לפנינו בתוספתא) או אגב דיון בהם; לעולם אין הם במיכרא עצמית של אמוראים).

שונה המצב בירושלמי שבו נזכרת חדות (או, 'חרות' ר' לקמן) בשלושה מקומות⁶, ובכולם אין בור נזכר.

בתוספתא (תמיד דות, ולא 'חדות') בחמש מתוך תשע היקרויות של דות בלי בור⁷.

ג) צורת הריבוי

בסורית, פזכור מתועדת רק צורת הריבוי של חדותא* והיא — כמתבקש לפי דרכי הלשון חדנתא.

המקביל, בעברית משנאית הייתה ראויה להיות צורת הריבוי 'חדיות*'. אבל התוספתא מקיימת כאן (ב"ב ג, ב) צורת ריבוי 'דותות' (כ"ו) או 'דותות' (כ"ע), והירושלמי (וראה עוד להלן 7) — 'חרותין' (במשנה ובפבלי לא קיימת צורת ריבוי).

ד) המשמעות הפפולה שאינה תלויה בהכרח: 'חפירה בקרקע' לעומת 'מחסן, אוצר'.

בסורית משמעות המלה חדוותא מובהקת — מקומות אחסון, אוצרות, מטמונים. לעולם אין היא משמשת שם פכינוי לחפירה סתמית כל שהיא. במשנה, הרושם הוא שבדרך כלל 'בור דות' הם שם פללי לחפירה — "התוקע לתוך הבור או לתוך הדות" (אולי להוציא משנת אהלות יא, המיוחדת גם בגרסה חדות, המשותפת לכל הדפוסים, כה"י, וגם בלועזית בור בצמוד לה).

דומה לזה המצב בפבלי. "אהני עומקא ורומא למקני בור ודות ומחילות" וכד'. ברם, בירושלמי וביותר בתוספתא, אנו מוצאים דות (/חדות/חרות) בתפקיד מובהק של ארון, מחסן; ובתוספתא מצאנו — בניגוד לשאר מקורות חז"ל — דות, שהיא בקיר, ולא בקרקע! (ב"מ פ"ו, צוק' 384).

ייתכן שהתרשמות זו אינה מבוססת דייה, אך שים לב לשתי ההקבלות הבאות:

3. ב"ב סג, סד סה 'בור דות' 'בור דות ומחילות' (וצירופים שונים; בהתייחסות למשנה).

4. ב"ב לו ע"א, עא ע"א, פב ע"ב: "בור ודות דלא קמכחשי בארעא".
6. פסחים פ"א ה"א, כז ע"ב שלוש פעמים; ב"ב פ"ד ה"ה, יד ע"ג; ע"ז פ"ב ה"א, מ ע"ג. לנתונים אלה הגעתי הודות לחומר אשר לא נדפס עדיין שפרשות מר' קוסובסקי, ולו התודה.

7. בתוספתא כמה קיי ייחוד בענייני פאר, בור דות, בדעתי לדון בכך במסגרת אחרת.

1. תוספתא ב"מ ו:ג: "עד שיבוא בני או עד שאפתח את הדות" (צוק' 10, 384)

במשנה המקבילה: "הלוני עד שיבוא בני או עד שאמצע מפתח" (ב"מ ה, י)

2. תוספתא פסחים א ג: "היציע והדות וגג הבית וגג המגדל... אינו צריך לבדוק" (3, 155).

הירושלמי בדומה: "ההיציע והדות והעליה וגג הבית" (פ"א ה"א, כז ע"ב). בבבלי: גג היציע וגג המגדל... אין צריך לבדוק" (ח' ע"א).

ה) אין עדות על חדות לא-מיוחדת לפי המקובל הפכה חדות לדות בעקבות תפיסת החי"ת השורשית שבראש המלה פה"א הידיעה. הנחה זו מתבססת על הדמיון הרב, הגראפי והפונטי שבין חי"ת וה"א, אשר, פידוע, הגיע בארץ-ישראל ובבבל בתקופת המשנה והתלמוד עד כדי זהות ממש — לא מתמנעין רבנן דרשין בין ה"א לחי"ת" (ירושלמי שבת פ"ז ה"ב, ט ע"ב). לפי השערה זו, הדעת נותנת, שצריך להימצא בכתב-היד ובדברי ראשונים תיעוד לצורות הפיניים שבתהליך המשוער, היינו — 'הדות' במקום שמן העניין מתבקשת צורה בלתי-מיוחדת ו'חדות' במקום שמתבקשת צורה מיוחדת. ואולם, בדיקת המצב במקורות השונים אינה מעמידה לפנינו דוגמאות לערעור כל שהוא במצב היידוע של מלה זו. במשנה, בכל מקום שהמלה נזכרת, ההקשר מוכיח, שצריכה להיות צורה מיוחדת, ואכן זו מתקיימת בכל המקורות; כתב-היד (ראה לעיל 1 ו-5א') גורסים בדרך כלל החדות, ואילו הדפוסים והמשנה שבבבלי הדות. בכל חריגה מן התיאור הזה לא נפגע היידוע, ר"ל — אנו מוצאים החדות במקום הדות בדפוסים לאהלות פי"א, והדות במקום החדות במקצת מקומות בכה"י של המשנה, אבל אין שום חדות אודות ללא ה"א הידיעה.

בתוספתא ובתלמודים צורות בלתי-מיוחדות מצויות בצד צורות מיוחדות (ראה לעיל הערות 1, 5א, 5, 6) ובכולן, עד כמה שהשיגה ידי, אין דוגמה של הדות בלתי-מיוחדת או של חדות בהקשר מיידע.

אין אפוא ממצא ממשי שיאשר את התהליך המשוער חדות < הדות < דות, אף שפמובן אין ב'לא ראינו' זה ראייה הפוכה.

6. הצעת שניידר

איני מתיימר להציע כאן פתרון פלא לכל הדברים שהוזכרו, אך נראה לי, שראוי להחזיר לשולחנו של החוקר הצעה שהועלתה לפני שנים רבות ע"י מ"ב שניידר בספרו "תורת הלשון בהתפתחותה" (וילנא תרפ"ג, עמ' 14). הוא מצביע על שם

המקום דִּתָּן, ששורשו ככל הנראה דות (כנראה *dut בתנועה קצרה)⁸. ואלה דבריו:

"דִּתָּן או דִּתָּן מלשון דות=באר נשאר במשנה"

ובאפאראט הוא כותב שם:

"לפי זה הנה דעתו של קהוט, שדות הוא קיצור מן חדות הסורית, אינה מיוסדת, כי ההוראה היותר הולמת את השם דִּתָּן הוא באר".

בתגובה לביקורת של ש' קראוס על דבריו הוא כותב ב"העולם" 1926, עמ' 750:

"גם לי ידוע, כי בסורית הוא חדותא, ובערבית יש פועל דחת (צ"ל: חֲדַד. — "א" בהוראת חפירה, ועם כל זה הנני מחזיק בדעתי כי דות הוא שם פנעני-עברי, שלא נגזר מן חדות. שם המקום דִּתָּן — ואולי גם השם דָּתָן — מעיד כי דות — בור רצוף אבנים — הוא שם פנעני עברי, שהחקיים כבר יותר מאלף שנים לפני חתימת המשנה"⁹.

אני מציע להתייחס להצעה העקרונית שבכאן בכובד ראש. מבלי להתייחס לפרשנות הסמנטית הקונקרטית שהוצעה כאן (גם שניידר ממשיך את הקו של פירושי הראשונים ש'דות' היא 'באר', וכפי שהראינו אין זה במשמעות המקורות עצמם; גם אין להתחייב על 'דות' = בור רצוף אבנים במשמעות המקורית של המלה), הרי מהבחינה המורפולוגית אפשר לפתח את דבריו ולהציע כאן להניח את דות של שתי מלים שהן שונות במקורן אך קרובות במשמע, תופעה שיש פיצא בה בלשון.

השוה למשל את פרשת פאם-פען באוגריתית שכפי הנראה התלכדו ל'פעם' בעברית (ראה גורדון *Orientalia* 1956, עמ' 434) וכן אולי איש-אשה-אנתו (קוגוט, תרביץ נא, 293). בלשון חכמים ובארמית, ובמיוחד על רקע התערערות הגרוניות, נפוצה תופעה זו וראשוני האמוראים כבר העירו עליה: 'גמיה' או 'גמיעה';

8. הניסיון להבין את משמעויותיהם של שמות המקומות הקדומים בארץ הוא מלאכה קשה. אך מבחינה מורפולוגית ברור על כל פנים, שהשם דִּתָּן הוא שְׁמִי, וביסודו מלה מעין דות*, "ונראה שהשם נגזר משורש דות ונלוה אליו סיום לוקאטיבי" (דברי ב' מור באנצמ"ק, ע' דִּתָּן, ובדומה לזה — *Die Alten Ortsnamen Palästinas*, Boree, עמ' 62. על טיבה של סימנת לוקאטיבית זו ראה י' בארט *Nominalbildung*, עמ' 319-320).

אין לקבל את דברי גינזברג *Keret*, New Haven 1946, עמ' 41, 23, מובא ע"י ש' ליונשטם, אנצמ"ק, ע' דִּתָּן, שדִּתָּן גזורה מן ד.ת.ן (=לשון חזק). הצורה דִּתָּנָה והגרסה הקבועה ב-LXX (לתורה נביאים ויהודית) *Δωδαειμ*, מראים בעליל, שהנו"ן אינה משורשו של השם.

9. בהמשך דבריו כותב שניידר: "בסורית הוא נקרא חדות כמו 'נתן' — בפניקית 'יתן' ביו"ד פה"פ". העדפתי שלא לכלול משפט זה — שהוא בלתי סביר — עם שאר דבריו שהם לענ"ד בעלי ערך.

'אוממות' או 'עוממות'; 'גראינין' או 'גרעינין' (שבת ע"ז), וכיו"ב חילופי 'משילין' — 'משחילין'; 'מאברין' — 'מעברין' (עירובין נ"ג ובירוש' מעשרות, פ"ג נ ע"ד נוסחא שלישית — 'חיפור לעיר'); 'עדיהן' — 'אידיהן' ועוד. ויש חילופים רבים מסוג זה שלא הזכרנו כגון המשנה "שאיין המשוחות ממציין את המדות" המובאת בתלמוד (עירובין ק"ה ע"א) — "ממצעין את המדות"; המבול בתרגום אונקלוס 'טופנא' (לשון הצפה), ובתרגומי א"י — 'טובענא'; 'אכפת' — 'עכבת(!)'; 'יד סולדת' בבבלי — 'יד שולטת' בירושלמי וכהנה רבות.

על בסיס זה לא יקשה בעינינו להניח, שהייתה בעברית מלה דות, אשר הת"ו בה מן השורש, ומשמעה בור חפור או משמעות הקרובה לה סמנטית. ואף על פי שמשמעות זו לא השאירה את רישומה בלשון המקרא אלא בתוך שם מקום, בכל זאת נשתמרה ושבה ועלתה בשימוש — נדיר למדי — בל"ח אגב התלפדות עם 'חדות' — מלה ממקור ארמי ומשורש חדד ששימשה במובן מיוחד — חפירה לצורכי אחסון. מסורת המשניות העצמית (הארץ-ישראלית, וכנראה גם הבבלית) קיימה את חדות, ואילו מסורת התלמוד הבבלי והתוספתא קיימו את הצורה דות¹⁰.

7. מקור נוסף?

אך נראה, שהעניין מסובך יותר, שכן בירושלמי — בשניים מתוך שלושת המקומות שהמלה שלנו מופיעה (ב"ב (2x), וע"ז לעומת פסחים (3x), מראי מקום מדויקים — לעיל הע' 6) אנו מוצאים חרות ברי"ש, ולא בדל"ת. נוסחה זו ניפרת בעליל גם בכי"ל ומקוימת גם בשרידי הירושלמי מן הגניזה (גינזבורג, עמ' 272). אשר על כן אין מקום להניח שזה מקרה בעלמא. ועוד, בבבא

10. כבר הראו חכמים (קוטשר "ערכי" א, 45; מ' מורשת במחקריו ואחרים), שבבל"ח הבבלית משתמרות צורות יותר "מקראיות" מבלשון המשנה. הפרשנות המקובלת, שזו ראשיתו של תהליך "תיקון" ל"ח ברוח לשון המקרא ע"י מי שהלשון כבר לא הייתה חיה בפיו, אינה היחידה האפשרית.

אפשר בהחלט להניח, לפחות במקצת הדוגמאות גם תהליך הפוך. היינו — בני בבלי, מתוך שלשונה אינה חיה, שמרו על לשון משנה תקנית שיש בה יסודות קדומים [אפשטין הראה, שדוקא משניות קדומות מצטיינות בשימושי לשון מקראיים!], ודוקא בני א"י הם שעדכנו ושינו.

בנידוח שלנו קשה לחשוב על השפעה ישירה מ'לתן' שבמקרא על אמוראי בבלי, שמכוחה ישנו את 'חדות' לדות'. השוה פרשת 'אכזו-עכזו-חרגזו' (אפשטין מבוא לנה"מ 11). הבבלי מתלבט אם 'עכזו' תנן או 'אכזו' תנן. נוסח זה נמצא באמת בבבלי, אבל בכי"ק וכתה"י הטובים ביותר — אשר הם ארץ-ישראליים באופיים — הנוסח הוא 'חרגזו'. 'חרגזו' הוא נוסח המשנה גם בשאלות (בבל של הגאונים!) ואצל הערוך והרמב"ם. מאידך, מעידה ההשגחה לערבית, ש'עזו' היא פנראה הצורה המקורית, ואילו את 'חרגזו' יש להסביר פנראה, עפ"י שיקולים פונטיים, כתולדתה. הוי אומר, הבבלי משמר צורה מקורית — לא "מגיה" לצורה מקראית — ונוסח המשנה הוא שמשמר צורה גניינית.

בתרא המלה נזכרת פעמיים בצורת הריבוי 'חרותין' (מקביל ל'דותיות' שבתוספתא, ובניגוד ל'חדותא' הסורית), צורה זו היא המתבקשת, אם שורשה של המלה הוא חרת, אך אין לה מקום אם התיי'ו היא סיזמת הנקבה.

מאחר שהשורש חרת מופר לנו, ואף הוא מתאים לתוכן של חקיקה וחפירה — נצטרך להניח, שהיה מקור שלישי חרות, ואף הוא נתאחד עם דות וחדות ונשמר בירושלמי. לכל אחד מן השלושה רקע אטימולוגי אמיתי, ובזכות מקרה של קרבה סמנטית שנשתלבה בקרבה שבצורת המלה, יכלה המלה לחיות בשלוש צורות לגיטימיות של ל"ח — שונות וקרובות.

פל אחת ממסורות המשנה שימרה אחת מן הצורות; מסורת הבבלי — את דות, הירושלמי את חרות, ומסורת המשנה העצמאית — את חדות¹¹.

---

11. אך הזוג, חדות-חרות מעורר קושי עקרוני. שלושת השרשים הללו מגיעים בדואי עד לתקופה, שבה ל"ח — ואפילו היא לשון של בית המדרש שכבר אינה חיה בדיבור יום-יומי — הייתה כולה בעל פה. [הנוסחה ה'צרפתית' של איגרת רב שריא, שהיא העיקרית, כנראה, מלמדת, שעד תקופה מאוחרת יחסית לא הייתה התורה שבע"פ נלמדת מן הכתב. מקורות חז"ל מסייעים לכך כפי שהעלה רי"ן אפשטיין במחקריו]. לפי זה יש להתפלא על החילוף שבין דל"ת לרי"ש. חילוף זה שהוא גראפי, ולא פונטי, לא היה צריך להתרחש כאן. קושי זה מצטרף לבעית חילופי האותיות הדומות, ובמיוחד דל"ת ורי"ש, בכתובות בא"י אשר לפי י' זוסמן אין להסבירו אלא בהנחה "שהאומן לא ידע עברית והעתיק מן הכתב טקסט שלא הבין" ("כתובת הלכתית מעמק בית שאן", עמ' 9, לקט תרביץ, י' נוה, תשמ"א, עמ' 125). א' קימרון (לקט הנ"ל 202–203) הראה בצדק, שפתרון קל זה אינו מספק לאור התפוצה הרחבה של התופעה, אלא שאין הוא מציע פתרון אחר. אל הבעיה הזאת מצטרף בזאת גם המקרה שלנו, וצריך עיון.

בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית

א

סוגית עלייתן של שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית בימי הביניים היא בלא ספק מן הסוגיות המרכזיות של חקר שירתנו הקדומה. מן המפורסמות היא, ששירת הקודש העברית הקדומה נתקיימה במשך כחמש מאות שנים רצופות במחיצתן של תרבויות שירה בעלות שיטות שקילה מדויקות ומורכבות, בלא שעיצבה לה שיטת שקילה מדויקת. המשוררים העבריים הקדומים סידרו את טורי שיריהם בהתאם למסורת השירה המקראית (בעיקרון), לפי מספר וזה פחות או יותר של מלים, בלא לתת דעתם לאורפן. ואפילו שיטה זו אינה מקיימת בכל אגפי השירה העברית הקדומה, וכמויות גדולות של טקסטים אינם נשקלים על פיה¹.

הופעתה של שיטת שקילה מדויקת בשירתנו בימי הביניים היא תופעה מופלאה, ולא לחינם נמשכה אליה תשומת דעתם של חוקרים רבים. כבר ראשוני המלומדים חשו שהמפנה בעניין זה התחולל בסביבות אמצע המאה העשירית²: למן תקופה זו לערך עולות לפנינו יצירות, שטוריהן מביאים סך מסוים וקבוע של הברות³. יצירות אלו נמצאו שקולות לפי שתי שיטות שונות, שתייהן הברתיות בעיקרן. אחת מהן נמצאה משוכללת יותר: היא הבדילה במלות השיר בין הברות ארוכות להברות קצרות, והעמידה לכל טור מספר ומקום קבועים לאלו ולאלו. שיטת שקילה זו אינה שיטה הברתית פשוטה, אלא שיטה הברתית-פמותרית⁴. השנייה נמצאה משוכללת פחות: היא הסתפקה בהקצבת מספר אחיד של הברות לטורי השירים, בלי להבדיל בין

1. על שיטת השקילה של הפייטנות הקדם-ספרדית עיין ע' פליישר, עיונים בדרכי השקילה של שירת הקודש הקדומה, הספרות, חוברת 24 (ינואר 1977), עמ' 70 ואילך.
2. עיין ח' בראדי, "על המשקל הערבי בשירה העברית", ספר היוזל לכבוד שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ו, עמ' 117 ואילך.

3. אין צריך לומר, ששיטת השקילה הפייטנית הקדומה לא השליטה שויון על אורפן של שורות השירים, שהרי היא ספרה את המלים בלי לתת דעתה לאורפן המתחלף, והתעלמה ממלות העזר, היחס והקישור. בשעתו סירב פרופ' שירמן לכנות שיטה זו "שקילה", והקפיד לקרוא לה "קיצוב".

4. לפי שיטה זו נחשבות ארוכות ההברות שפתיחתן בשוא נע, בתנועה חטופה, או בו"ו חיבור המתנקדת בשורק לפני אות מאותיות בומ"פ לא שנאית. שאר ההברות קצרות. הארוכות נקראות "יתד", הקצרות "תנועה". השיטה נקראת לפי זה גם "שיטת היתדות והתנועות".

הברות ארוכות לקצרות. שיטה זו היא שיטת שקילה הברתית פשוטה⁵. לשם הנוחות נתפנתה השיטה הראשונה "שיטת השקילה הפמותית" (אף על פי שהיא פמותית-הברתית), ואילו השנייה "השיטה ההברתית" סתם⁶. אין צריך להדגיש את העובדה, ששתי השיטות, אף על פי ששתיהן הברתיות, נבדלות זו מזו הבדל יסודי ועקרוני, כי הראשונה מודעת באופן חד למציאותם של שני סוגי הברות בלשון הנהגית, ארוכות לחד וקצרות לחד, ויודעת, שהטור לא יהיה קצוב, עד שלא יבואו בו סך קבוע של ארוכות וקצרות, ולא יהיה הרמוני, עד שלא יבואו הארוכות והקצרות שבכל טור במקום קבוע, בעוד בשנייה חסרה המודעות הזאת מפול וכול, וכאילו היא מטפלת בלשון אחרת: לפיה אין בלשון אלא סוג אחד של הברות, ואם ייקבע לטורי השירים סך אחד של הברות, הם יישקלו יפה ויהיו שווים באורכם. שתי השיטות ידועות בכמה תרבויות שירה בעולם, ובשירה הלאטינית של ימי-הביניים הן (ועוד אחת שלישית) קיימות בתקופה מסוימת קיום סימולטאני⁷.

הדעה המקובלת עד עכשיו בחקר השירה העברית היא, ששתי השיטות עלו לראשונה בספרד⁸. תולדות השיטה הפמותית נחקרו לעומק: לפי מה שליבנו חוקרים

5. בשיטה זו דין הברה הפותחת בשוא נע או תנועה חטופה כדין הברה רגילה. במחקר השגור מציינים בשיטה הזאת ש"השואים הנעים והתנועות החטופות אינן במניין". באמת, לשואים הנעים ולתנועות החטופות אין מעמד עצמאי באף אחת משתי השיטות. מעמד שונה יש בשתי השיטות להברות הפותחות בשואים נעים ובתנועות חטופות: בשיטה הפמותית דין ההברות הללו שונה מדין שאר ההברות, בעוד בשיטה ההברתית אין דין שונה. 6. ראוי להזכיר, שתבניות השירה מפירות שתי שיטות שקילה מדויקות נוספות: את זו הפמותית הטהורה שבה נקצב בטורים סך מסוים ומקום מסוים להברות ארוכות וקצרות, אבל ניתן להמיר בהם במקרים מסוימים ארוכה אחת בשתי קצרות ולהפך. הטורים בשירים הללו זהים לחלוטין באורכם, אבל מספר ההברות הבא בהם משתנה (עיי' גם להלן, הערה 65). שיטה נוספת היא השיטה הטונית-הברתית, שבה נקצב לכל טור סך זהה של הברות, ובתוך זה גם מקום ומספר קבועים להברות המוטעמות והבלתי-מוטעמות. בנוהג שבעולם כל לשון מצמיחה את שיטת השקילה המתאימה לאופיה.

7. בשירה הלאטינית של ימי-הביניים התמיד השימוש בשיטת השקילה הפמותית, שעל פיה עוצבו השירות הקלאסיות, היננית והרומית. אבל בד בבד עם זה הרבו המשוררים לכתוב גם שירה הברתית-טונית ('ריתמית'), מפני שההבדלה בין ארוכות לקצרות ניטשטשה בלאטינית של ימי-הביניים וכנגד זה נתחדד בה פובדן של ההטעמות. בשוליים נכתבו גם שירים במשקלים הברתיים פשוטים. עיי' בעניינים אלה למשל: Paul Klopsch, *Einführung in die Mittellateinische Verslehre*, Darmstadt 1972. אבל שיטות שקילה אלו, אף על פי שנחקימו באופן סימולטאני נהוו בתקופות מרוחקות זו מזו, בהתאם להתפתחויות מקבילות בהגיית הלאטינית של ימי-הביניים.

8. סיפומי דברים בסוגיה זו עיי': ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים תשי"ז, פרק ב, עמ' 719 ואילך; ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים תשל"ו, עמ' 108 ואילך; ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 341 ואילך. על הסיבות שגרמו לעלייתן של שיטות השקילה המדויקות דוקא בספרד עיי'

חודשה שיטה זו על פי דרכי שקילתה של השירה הערבית, על ידי דונש בן לבראט, משורר ממוצא צפון אפריקני שלמד תורה אצל רב סעדיה גאון בבגדאד⁹. לפי עדות עצמו — שקל דונש שירים עוד בהיותו בבבל, ורב סעדיה גאון אף הגיב על ניסיונותיו בתחום הזה בחיוב¹⁰. אבל יצירתו השקולה ידועה לנו בעיקר בהקשר ספרדי. בספרד עורר החידוש פולמוס חריף, לפי שהיה זר ומופרך בעיני המשוררים המקומיים או בעיני חלק מהם לפחות. בזכות התנגדותם של אלה יש בידינו נתונים חשובים, חוץ-ספרותיים, על קליטתה של השיטה בספרד ועל הנימוקים המדעיים והעקרוניים שהועלו נגדה¹¹. למן מועד הפולמוס (בסביבות שנת 960) יש לנו מספר עדויות רצופות על יצירה עברית שקולה במשקל הכמותי. השיטה נעשתה עיקר בשירת החול, אבל היא נוכחת לא-מעט גם בשירת הקודש.

השיטה ההברתית נחקרה פחות¹². עליה גם אין לנו ידיעות חיצוניות, ונראה שאין היא נזכרת בצורה עיונית בשום מקור קדום. אבל על קיומה וחינוניה מעידים מאות השירים הספרדיים והלא-ספרדיים שנשקלו על פיה, ברובם המכריע שירי קודש. גם שיטה זו נמצאה עולה לראשונה בספרד: שיר שקול במשקל ההברות נותר בידינו בעיזבונו הספרותי של ר' יצחק אבן קפרון, תלמידו המובהק של מנחם בן סרוק — ואם כן, בן הדור השני למשוררי ספרד¹³. שפע של שירים שקולים לפי

למשל ע' פליישר, הרהורים בדבר אופייה של שירת-ישראל בספרד, פעמים, ב, (תשל"ט), עמ' 15 ואילך.

9. שיריו של דונש בן לבראט לוקטו בידי נ' אלוני בספרו דונש בן לבראט, שירים, ירושלים תש"ז. על חיי המשורר ופועלו עיין שם, במבוא. על השירים הנדפסים שם יש להוסיף פיוט שפרסם מ' זולאי במאמרו "שירו של ר' אדונים הלוי מפאס", סיני, כט (תשי"א), עמ' לו, ומה שפרסמתי אני במאמרי "חקרי פיוט ושירה", מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלוקין, ירושלים תשל"ג, עמ' 189 ואילך, ו"על דונש בן לבראט ואשתו ובנו", מחקרי ירושלים בספרות עברית, חוברת ה (תשמ"ד) עמ' 189 ואילך. עיין גם ח' שירמן באנתולוגיה שלו, הנזכרת בהערה 8, כך א, עמ' 34 ואילך.

10. פסקה מפורסמת זו מובאת בספר תשובות דונש הלוי בן לבראט על רב סעדיה

גאון, מהדורת ר' שראטר (Schroeter), ברסלוי 1866, עמ' 31.

11. עיין זלמן כ"ט שטרן, ספר תשובות תלמידי מנחם בן יעקב ו' סרוק וכו' ותשובות

תלמיד דונש הלוי בן לברט, וינה 1870. ועיין עוד להלן.

12. לעניין זה הקדשתי פסקאות מקיפות בכמה ממאמריי, עיין בעיקר "הפייטן ר'

יצחק בר לוי ופיוטיו", ספר חיים שירמן, ירושלים תשל"ל, עמ' 285 ואילך ו"חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול)", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 425 ואילך. עיין גם בספרי הנ"ל בהערה 8, עמ' 349 ואילך ובהרצאה שהרציתי בספולטו בשנת 1978 ונדפסה בקובץ: *Gli Ebrei nell'Alto Medioevo*, Spoleto 1980, p. 818 ff.

13. הפננה לסליחה "יגורתי מפני שמים קונה", שפורסמה לראשונה ע"א א הרכבי,

חדשים גם ישנים, חוברת ב (מצפה תרמ"ו), עמ' 1, והובאה משם על ידי בראדי ואלברסט באנתולוגיה שלהם שער השיר, לונדון 1906, עמ' 7. משקל השיר מצוין בפרסום השני פראוי, למעלה מן הטקסט.

השיטה ההברתית מצוי במורשתו של ר' יצחק אבן מר שאול, בן דורו של ר' יצחק אבן קפרון הנ"ל, ומי שהיה, בלוסינה, מורהו של ר' יונה אבן ג'נאח. במאמר שנדפס לפני זמן מה הראיתי שניתן לצמצם את מועד הופעת השיטה ההברתית בספר צמצום גדול: שירים שקולים בשיטה זו נכתבו גם בידי ר' יוסף אבן אביתור עוד קודם שעזב את ספרד וגלה לארצות המזרח. אמנם המועד המדויק של אירוע זה אינו מבוזר כל צורפו: יש סבורים שהיה סביב שנת 975, ויש סבורים שנים אחדות מאוחר מזה.¹⁴ מכל מקום השיטה כבר הייתה ידועה בספרד בתחילת הרבע האחרון של המאה העשירית.

בארצות שמחוצה לספרד אותרו שתי השיטות בזמן מאוחר יותר, לא לפני סוף המאה העשירית. הן נמצאו עולות יחד עם הסימנים הראשונים של ההשפעה הספרדית במזרח, ולפיכך גם נדונו בהקשר הזה. שתי השיטות נחשבו אפוא "ספרדיות" במקורן. אף על פי שהשיטה הכמותית הומצאה מן הבחינה ההיסטורית הצרופה אולי בבבל, לא נתקבלה במזרח אלא מפוזר השפעתם של חידושי שירתנו בספרד.¹⁵ כך היא הדעה שנתגבשה בעניין הזה במחקר.

ב

במאמר מקיף בשם "ראשיתה של השקילה המדויקת" שפורסם לפני למעלה משנה¹⁶, נבדקה סוגיה זו מחדש בידי פרופ' י' יהלום. מסקנות הבדיקה הן מהפכה בפרשה הזאת, והן בכל פרט ופרט ההפך הגמור ממה שסבורים היינו בזה עד כה. לדעת יהלום שתי השיטות, הכמותית וההברתית, אינן שונות זו מזו שוני מהותי, וניתן להוכיח, שהכמותית צמחה מן ההברתית. לדעתו, השקילה ההברתית קדמה לשיטה הכמותית והיא עלתה במזרח לפני אמצע המאה העשירית, בהשפעת שיטת השקילה הערבית. אמנם השיטה הכמותית הומצאה על ידי דונש בן לפראט, אבל זאת לא הייתה המצאה ממשי, אלא רק שכלול של שיטה קיימת, הברתית.

14. עיין בנדפס כנ"ל בספר היוכל לכבוד זאב בן-חיים (לעיל הערה 12) עמ' 431, ועיין שם הע' 24. הדיוק חשוב, כי ר' יצחק אבן קפרון אפשר שהאריך ימים מאוד: "בת בן קפרון" הייתה נשואה למשורר יצחק אבן כלפון, וכשביקש לגרשה עמד אביה לו לשטן. בעניין זה הריץ אבן כלפון לשמואל הנגיד את השיר "הראית ארי נזהם" (א' מירסקי, שירי יצחק אבן כלפון, ירושלים תשכ"א, ע' 118). אם הפונה ב"בן קפרון" הנוצר פאן ליצחק אבן קפרון, הרי על כורחנו עדיין חי בעשור השני של המאה ה"א. אבל אפשר שהפונה לאיש אחר ממשפחת קפרון, שהייתה, כידוע, משפחה חשובה ומסועפת בספרד. ר' יוסף אבן אביתור כבר היה על פנים בשנת 992 במצרים, וכבר השיב משם תשובה על שאלה שנשאל בשנה זו. עיין ש' אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 116. אם בן בשנה הזאת כבר היה בעל מעמד נכבד במולדתו החדשה.

15. עיין על כך להלן.

16. לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 25 ואילך.

דברים אלה, הואיל והם מופלגים ביותר, כאמור, צריכים בדיקה יסודית, ובעיקר יש לברר את הנחת היסוד שלהם, והיא, שהשיטה ההברתית מקורה במזרח, ועלייתה לפני אמצע המאה העשירית. הנחה זו צריכה להתבסס על עובדות מוצקות וברורות, גיאוגרפיות וכתובות, כלומר, היא צריכה להסתמך על טקסטים שישנם בידינו, ושהם בנדאי מן המזרח, ושנכתבו בנדאי לפני אמצע המאה העשירית.

לצורך העניין הזה בודק יהלום באריכות את הקטעים שנותרו בידינו מספר המשלים של סעיד בן באבשאד, אשר חלקים נכבדים מהם שקולים בשקילה הברתית¹⁷. הוא מראה בפירוט, שחלק מהדורי המשקל הניכרים בנוסחים הנדפסים של משלי סעיד מתיישרים, אם אנו מניחים שהאיש היה בעל מבטא בבלי, ושקל את שיריו שלא על פי ההגייה התקנית של העברית בימיו. עניין זה צריך, כמובן, בדיקה, ואפשר שצריך לומר על פי זה שסעיד פעל במזרח¹⁸. אבל בשביל לומר על פי זה שהשקילה ההברתית כבר הייתה קיימת במזרח קודם לאמצע המאה העשירית, עלינו לדעת בדיוק את תקופת פעילותו של מחבר זה. יש להצטער שלא הקדיש פרופ' יהלום חשומת לב מספקת לנקודה הזאת. ראוי אפוא להדגיש, שאין לנו שום ידיעה מבוררת על תקופת פעילותו של סעיד בן באבשאד, אבל יודעים אנו ששירתו טבועה מפורשת בחותמה של השירה החילונית שלנו בספרד¹⁹, ונראה קרוב לומר, שפעל בסביבות

17. קטעים מספר המשלים של סעיד בן באבשאד נתפרסמו במפוזר, על פי ממצאים מן הגניזה, החל מראשית המאה. את מה שנחלה מן החיבור ליקט פרופ' ח' שירמן במדור מיוחד בספרו "שירים חדשים מן הגניזה", ירושלים תשכ"ו, עמ' 431 ואילך. בשעת הדפסת הלקט עדיין האמין שירמן, שהקטעים שייכים לכמה אוספים, "אולי ארבעה אולי חמישה", שנכתבו בתקופות שונות (עמ' 428). על העובדה שכל הקטעים שנדפסו שם (וקטע נוסף שהדפסתי אני במחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין הנ"ל, עמ' 193) הם חלקים מספר אחד שנכתב בידי סעיד בן באבשאד (על איש זה ושייכותו לספרות המשלים כבר העיר שירמן בספרו הנ"ל, עמ' 481 ואילך), ועל העובדה שהחיבור שקול, בחלקו הגדול, בשקילה הברתית, הערתי במאמרי "עיון חדש בספרות המשלים העברית הקדומה", ביקורת ופרשנות, חוברת 11–12, רמת גן תשל"ח, עמ' 32 ואילך.

18. היגיון הבבלי של סעיד ניכר גם בדרכי חריזתו. עיין במאמרי הנ"ל בסוף ההערה הקודמת, עמ' 37 ואילך. חלק נכבד ממשלי סעיד עדיין לא נדפס. קטעים נוספים מן החיבור עומדים להופיע במהדורת אריה וילסקר בספר היוכל לכבוד פרופ' א' שייבר. גם בקטעים הללו רבות הפסקאות הלא-שקולות או ששקילתן נפסדת אם מעט ואם הרבה. יש בפרקים הללו גם פסקאות שתבניתן שונה מתבנית חלקי הספר האחרים.

19. עמדתו על כך באריכות במאמרי הנ"ל בהערה 17, עמ' 42 ואילך. אופיים הספרדי של המשלים בולט גם בקטעי הספר שטרם ראו אור. בשום אופן אין להגדיר ספר מקיף ומצוין זה כ"תופעה ספרותית מבודדת" (יהלום, עמ' 28), ואת המחבר כמנותק ממרכז השירה הגדולים שבמערב (שם, 32). ההפך מזה הוא הנכון: החיבור מדבר במפורש בשם האמונות והדעות שרווחו בעולם של אצילי ספרד וחכמיה.

שנת 1000, כשכבר היה המזרח רויי השפעות ספרדיות²⁰. לעניין הקדמת השקילה ההברתית אין אפוא למשלי סעיד שום שייכות כלל.

אחר כך בודק פרופ' יהלום את שרידי הדיואן של המשורר עלון בן אברהם, שפמה שירי חול משלו הגיעו לידיו מן הגניזה²¹. שניים משירים אלה²² נשקלים, אולי, במשקל ההברתי, בעוד עשרה שירים ושרידי שירים אחרים משלו, אף הם שירי חול, כתובים בלי משקל, במבנים סטרופיים מיוחדים²³. אבל גם עלון זה, שפעל כנראה בסוריה, חי לכל המוקדם בסוף המאה העשירית, ואולי בראשית המאה האחת-עשרה²⁴, ושוב אין ממנו שום הוכחה לקיומה של השקילה ההברתית בשירה העברית לפני אמצע המאה העשירית. שירו ההברתי של ר' שלמה הפהן בירבי יוסף, שגם הוא נבדק לצורך זה, נכתב בפוסטטאט בשנת 1077 (!)²⁵, וודאי שאינו שייך לעניין. אחר כך מעלה יהלום לדיון את פיוטיו של ר' אדונים הלוי בר נסים מפאס²⁶. ארבעה שירים, ארבעתם שירי קודש, ידועים לנו מפיטון זה: שניים מהם שקולים במשקל הברתי²⁷, אחד במשקל כמותי²⁸, ואחד בלתי-שקול כלל. פרופ' יהלום דן

20. עיין על כך במאמרי הנ"ל, עמ' 41 ואילך. הוסף על זה מה שפרסם ש"ד גויטיין במאמרו "איגרת של הגאון שמואל בן חפני ממרחשון ש"י (998)", תרביץ, מט (תש"ס), עמ' 199 ואילך. באיגרת הזאת נזכר לטובה אחד דוד בן באבשאד, שישב, לפי דעת פרופ' גויטיין, כנראה בדמשק. איש זה נזכר גם באיגרת אחרת של ר' שמואל בן חפני גאון, משנת 1008 (עיין: J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, p. 163 ff.: והוא כנראה, האיש הנזכר כתופות בכותרות שירים משל יצחק אבן כלפון. בכל אופן דויד (פינוי הערבי היה, כרגיל, אבו סולימאן) איננו סעיד, ולכל היותר אפשר שהוא אחיו, ואם כן חי הממשל בשנים האחרונות של המאה העשירית. עיין לעניין זה גם ע' פליישר, "לזהותו של הממשל סעיד בן באבשאד "סנאהה הכהן", קריית ספר נח (תשמ"ג), עמ' 407 ואילך.

21. נתפרסמו על ידי 'דוידסון ב-JQR, ס"ח, כרך ב (1911), עמ' 221 ואילך, ועל ידי ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה הנ"ל, עמ' 53 ואילך.

22. יהלום (עמ' 32) מונה שלושה, אבל בשיר האמצעי (דוידסון עמ' 236), משקלן של 7 מתוך 15 שורות לקוי. במאת קרוב לומר, שאין אלה שירים הברתיים, אלא ניסיון תמים לחקות על פי השמיעה את המקצב של ה"רג'ז" (המרנין) הערבי. מפל מקום אין להערכת שקילת הקטע חשיבות לענייננו.

23. על צורה זו (היא קבועה בכל שירי עלון להוציא אלה שנופרו זה עתה) עיין עוד להלן. הפרופורציה שבין שני סוגי השירים מראה, אגב, בבירור, שדרך פתיחתו הטבעית של עלון עדיין הייתה זו הארכאית, הבלתי-שקולה, והפתיבה השקולה הייתה אצלו ניסיונית וחדשה.

24. עובדה זו ידועה לנו על פי זהות אחד מנמעני שיריו של עלון, חנניה אב הישיבה; עובדה זו ציין גם יהלום (33). ר' חנניה מת אחרי שנת 1020 (!).

25. יהלום, שם, עמ' 33.

26. עיין עליו אצל שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 58 ואילך.

27. אחד מהם פורסם על ידי מ' זילאי במאמרו הנזכר לעיל בהערה 9, והשני בידי פרופ' שירמן בספרו הנ"ל בהערה 26, עמ' 61. על שני שירים אלה עיין עוד להלן.

בכבוד ראש באפשרות שדונש בן לבראט, ממציא השקילה הכמותית, ואדונים בר נסים מפאס הם אדם אחד²⁹, וצריך לומר שזו השערה מופלגת, שאי אפשר לבנות עליה בשום אופן גופי הלכה. דונש בן לבראט היה איש מחלוקות, ושמו נזכר הרבה פעמים בכתבי בני דורו: אין איש שקורא לו אדונים ולאביו נסים, אלא לו דונש ולאביו לבראט. הוא עצמו חותם את שמו בשיריו, ובתוך זה בפיוטים ליום כיפור, כמה וכמה פעמים דונש (או דנש) בן לבראט³⁰: אילו היה לו שם עברי יפה, ודאי לא היה בוש להעדיפו על "כינויו" בכל מקום. ומה שתרגמו חכמי ימי הביניים (לראשונה פנראה אברהם אבן עזרא באמצע המאה ה"ב)³¹ את שמו ל"אדונים"³², אין זו סיבה מספקת בשום אופן לזהות אותו עם מי שחתם בכל שיריו אדונים דוקא. ועדיין צריך עיון, למה נתחלף יחד עם שם המשורר גם שם אביו מ'לבראט' בכל מקום ל"נסים" בכל מקום. ואיך נאמר על פי השערה רחוקה פזאת, שדונש בן לבראט שקל שירים במשקלים הברתיים?

והנה אדונים בר נסים ודאי לא פעל לפני המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. דבר זה אפשר ללמוד ממבנה קינתו 'בכו עמי בני עמי'³³, שנוסדה על

28. היא הקינה לט"ב "בכו עמי בני עמי" (ב. 617. עיין עליו אצל שירמן, שם, עמ' 58). פרופ' יהלום מנסה להראות, שגם שיר זה שקול במשקל הברתי, אבל אין דבר זה מבורר די הצורך. השיר משויש פנראה בכל מקורותיו וברוב המקומות הוא בא בצירוף קטעי שיר זרים. בכל אופן אי אפשר לדון בו בלא פרסום נוסחאותיו ומקורותיו, ובנדאי אי אפשר להסיק ממנו מסקנות. לקביעת שיטת השקילה בשיר הזה אין שום חשיבות.

29. לצורך זה קורא פרופ' יהלום כבר בפתיחת מאמרו לדונש בן לבראט "ר' אדונים הלוי מפאס [הידוע] בכינויו הברברי דונש בן לברט". יש להצטער על ניסוח בלתי מוצלח זה. איש לא קרא לדונש בן לבראט כך במחקר המודרני. בלתי מוצלחת גם הקביעה שלפיה "לפנינו שני משוררים בעלי שם אחד, אדונים, בעלי ייחוס אחד, לויים, ושניהם מעיר אחת, פאס" (36). דונש לא נקרא אדונים לא בדברי עצמו ולא בדברי זולתו עד מאתיים שנה אחרי מותו, והעובדה, שאביו של זה נקרא לבראט, ואביו של זה נסים, אינה בלתי רויה לציון בהקשר זה.

30. עיין בנושא הזה דבריו של נ' אלזני במבוא למהדורת שירי דונש, הנופר לעיל, עמ' כג ואילך.

31. עיין אלזני, שם, עמ' כז הערה 7.

32. ויפים בזה דבריו החדים של א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א, ירושלים 1960, עמ' 292 הערה 29: "השם 'אדונים' שניתן לו (לדונש. — ע"פ) על ידי סופרים מימי הביניים המאוחרים אינו אלא 'עברית' של שמו, והוא עצמו נתכנה בלבד בשם דונש — משום שלא היה לו שם עברי". את הרעיון על זהות שני הפייטנים העלה לראשונה מ' זולאי במאמרו הנ"ל בהערה 9. הוא הגדיר את הרעיון כ'מפתח'. אבל שירמן לא שב להזכירו כלל, ובצדק.

33. אם אמנם היא שלו. קינה זו נזכרה לעיל, בהערה 27. קטעים ממנה נדפסו על פי מחזור רומניא על ידי ח' שירמן, קובץ על יד, ג (יג), ירושלים ת"ש, עמ' עד, ועל ידי מ' זולאי במאמרו פסיני כט הנ"ל. הקטעים מודפקים שם לפסקאות מתוך קינתו של אבן אביתור הנופרת בסמוך.

דוגמה שנכתבה בראשית המאה הי"א בידי יוסף אבן אביתור, והיא, פלומר קינתו של ר' אדונים, משוכללת ממנה על דרך משוררי ספרד³⁴. על סביבות אמצע המאה הי"א מצביעה גם החריזה המשוכללת של הסליחה "נאנחים נאנקים כל היום אמוניך" לר' אדונים, שהיא חיקוי של דגם שנתחדש בידי ר' שלמה אבן גבירול (1021–1058 לערך)³⁵, וכן גם אופייה של ה"רשות" (?) לשבת החודש של ר' אדונים, אשר סוגה המאוחר ושאבותיה מספר יצירה ומינוחה הפילוסופי הדשן³⁶ אינם מאפשרים

34. קינתו של אבן אביתור ("ככו אחי וגם ספדו") נדפסה בידי שירמן בקובץ על ידי הנ"ל, עמ' כח, ומשמם ב"השירה העברית בספרד ובפרובאנס", א, עמ' 64 ואילך. לדעת שירמן נכתבה הקינה לזכר מאורעות שהתרחשו ב"1012. לדעת ש"ד גויטיין (היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ס, עמ' 191 ואילך) אירעו הדברים בשנת 1024. קינתו של אבן אביתור מחוזות בחרוז סטרופי ארכאי, מדגם אא בכ וכו'. קינה בתבנית דומה חיבר שלמה אבן גבירול על רציחתו של נכבד אחד (מהד' בראדי-שירמן, ירושלים תשל"ה, עמ' 164). אדונים בר נסים חרוז את קינתו בחריו מעין אזורית, ספרדית, מדגם אאאב גגב וכו'. ההשערה שקינתו של ר' אדונים קדמה לזו של אבן אביתור (יהלום, 37) אינה מתקבלת על הדעת. שירו של אבן אביתור זכה להרבה חיקויים והרבה קינות שעשויות פך נמצאות בגניזה. במבנה זה עשויה גם הקינה "אלי ציון ועריה", הידועה ממנהגות אשכנז. כל הקינות הללו שקולות במשקל המרנין אבל לא תמיד בהקפדה. ומה שמבליט יהלום שם סטרופה או שתיים מן הקינה של אדונים, שלשונן דומה ללשונות ידועים משיר של דונש, אין זה מוכיח את זהות המחברים. מלבד ששייכותן של שתי המחזוזות הנ"ל לקינתו של ר' אדונים טרם הוכחה, הנה שירי דונש השפיעו על רבים וכן טובים. על דרפם של משוררים בימיהם ביניים להעתיק טורים ומחזוזות זה מזה כתב ש' אברמסון חיבור שלם (בלשון קודמים, ירושלים תשכ"ה), ושם דוגמאות מדהימות מסוג זה. על השפעה עזה של שירת דונש על שלמה אבן גבירול כתב נ' אלוני, "משירת רשב"ג וילשונו", *HUCA*, מז (1976), חלק עברי, עמ' ט ואילך.

35. אין הפיוט כתוב "במקבילה הברתית של המרנין הפמיתי" פדברי יהלום שם, 35. הערה 35, אלא במעין מרובע ספרדי, שבכל צלעית באות בו שלוש הברות, כגון:

נָאֲנָחִים / נָאֲנָקִים / כָּל הַיּוֹם אֲמוֹנִיךְ

נִדְחָקִים / נִדְחָקִים / נִגְרָשִׁים מִפְּנֶיךְ

נִזְאָשִׁים / נִגְדָקִים / מִהֵרָ קֵן יְמִינֶיךָ וכו'

והוא כמו האופן הידוע של אבן גבירול שנעשה דוגמה להרבה פיוטים:

שָׁנָאִים / שָׁנָאִים / כְּנִיצוֹצוֹת יִלְהָבוּ

לְהִטִּיחַם / מַעֲטִיחֵם / כְּעִין קָלִל יִצְהָבוּ

מִל כֶּסֶף / מִתְנַשֵּׂא / כָּקוֹל רֶעֶשׂ יִרְהָבוּ וכו'

השוה מהד' ירדן, ירושלים תשל"א, עמ' 89. אחרי הצלעית השנייה בא בפיוטו של ר' אדונים חרוז קבוע (—קים) עד מקום שחתימת שמו מסתיימת שם. אין להעלות על הדעת שכלולים כאלה בדגם זה לפני אמצע המאה הי"א.

36. עמד על זה בהבלטה מ' זולאי עם פרסום השיר הזה ב"סיני" הנ"ל. שאיכות מספר יצירה עיין שם, עמ' ל, טורים 17–18. אין הבאות מספר יצירה בפייטנות עד ימיו של אבן אביתור, וסביר לומר מים בזה למד ר' אדונים מרשב"ג ששיריו מביאים שפע של חומר מספר זה.

להקדימה בשום אופן לתאריך האמור לעיל. אם כן אין בידינו, מן המזרח, שום סימן לשקילה הברתית עד סוף המאה העשירית.

ג

היעדרם של שירים הברתיים מן המזרח במאה העשירית אי אפשר שהוא חסר משמעות, שהרי מאה זו מיוצגת בממצאים שבדנו על ידי שפע עצום של אוצרות שירה, והיא "מכוסה" למלא כל אורפה בחיבורי שיר מתוארכים וממוקמים בדייקנות. ראשיתה של המאה מיוצגת על ידי שיריו של רב סעדיה גאון, אשר כמות גדולה מהם הגיעה לידינו מן הגניזה וממקורות שמחוצה לה. רב סעדיה גאון נפטר בשנת 942, והיה מורהו של דונש בן לבראט; מה שבא אלינו מיצירתו מייצג אפוא את התקופה הקריטית לעניין הנדון כאן: את השירה העברית המזרחית הצמודה מצד זמנה אל ראשית ראשיתה של תקופת ספרד. רב סעדיה גאון היה משורר גדול וחדשן³⁷; אילו הייתה קיימת שיטת שקילה מדויקת קודם לאמצע המאה העשירית במזרח, לא הייתה עוקפת את יצירתו. והנה מיצירת הגאון הגיעו אלינו הרבה עשרות קטעי שירה, ולפי שעה לא עלה מהם אף שיר אחד שנשקל במשקל הברתי.

על היעדרה של כל שיטת שקילה מדויקת מאופק ראייתו של רב סעדיה מעיד במפורש גם דונש בן לבראט³⁸: "ידענו — הוא אומר — כי אז מ' ר' סעדיה וזולתו מכל בני מזרח לא היתה להם ידיעה בחיבור החרוז ושיקול הפיוט". כך, בפסקנות גמורה. גם תלמידי מנחם מעידים אותה בטענותיהם נגד דונש ונגד חידושי השקילה שלו: "הלא רב סעדיה ז"ל יש לו כמה שירים וכמה חרוזים ולא נשקלו במשקל הערב [...] ובלשון הערב ומשקליה לא רחבת מבינת גדול מוריך, ולו ראה הוא כי יתכן להביא משקל הערב ביהדות היה מקדמך ולא קדמתהו"³⁹.

אמצעה של המאה העשירית וראשית חלקה השני של המאה מיוצגים במזרח בפיוטיו של ר' יוסף אלפרדאני, מי ששימש חזן גדול בבימ הפנסה של בגדאד, וכבר ירש כמה מחידושי הצורה של רס"ג. אף בין שיריו, שמספרם עולה על מאתיים, לא הועלו שירים שקולים בשום משקל⁴⁰. המחצית השנייה של המאה מיוצגת במאות יצירות של פייטן גדול כשמואל השלישי, שנפטר, כנראה, בעשור השני של המאה האחת-עשרה: שמואל השלישי היה וירטואוז של לשון ומשורר גאון, בנדאי מגדולי

37. עיין בזה מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד. ועיין גם בספרי הנ"ל שירת הקודש העברית בימי הביניים, עמ' 316 ואילך.

38. בספרו המובא לעיל, בהערה 10, עמ' 31.

39. מהד' שטרן, עמ' 27. תלמידי מנחם מדברים בשיטה הפמטית, שהיא הנדונה שם, אבל לדעת פרופ' יהלום גם השיטה ההברתית היא ערבית במקורה.

40. על פייטנותו של ר' יוסף אלפרדאני עיין במאמרי "עינים בשירתו של רב האי גאון", שי להימן (ספר היוכל לא"מ הברמן), ירושלים תשל"ז, עמ' 250 ואילך. ועיין עכשיו גם בספרי "היצירות בהתהוותם והתפתחותם", ירושלים תשמ"ד, לפי המפתח.

המשוררים שקמו לנו מעולם, וכבר ניכרות ביצירתו, בשוליה, השפעות ספרדיות⁴¹. אבל שירים שקולים ממנו לא נודעו עד כה. אלה אחדים מפייטני המאה העשירית הידועים לנו מצד זמנם. אבל במאה העשירית פעלו בנדאי גם כמה פייטנים מזרחיים אחרים, ששמותיהם ידועים, אבל תקופת פעילותם אינה ברורה לגמרי, ובתוכם משוררים פורים כגון אלעזר בירבי קילר ויהודה בן בנימן. גם ביצירתם של אלה אין שירים שקולים.

הקדום במשוררי המזרח שיש ביצירתו שירים שקולים במשקלים מדויקים הוא, לפי הידוע לנו עד כה, רב האיי גאון. רב האיי נולד ב'939 ונפטר ב'1038, ואין לנו פרונולוגיה של סדר פתיבת שיריו. אבל, לפי הנראה, כתב את חיבוריו השקולים לא לפני שנת 1000, ואת שירי החול השקולים שלו כתב אחרי תאריך זה⁴². והנה רב האיי הותיר לנו סך גדול של שירים שקולים לפי השיטה הפמותית של משוררי ספרד, אבל בשקילה ההברתית השתמש, לפי מה שידוע לנו עד כה, בשיר אחד בלבד. ואף על פי שהבחנה הסטאטיסטית אינה חד-משמעית ביצירתו של משורר, שלא נותר לנו ממנו הרבה, הנה אי אפשר לומר שהממצא מוכיח את קדמות השיטה ההברתית לעומת השיטה הפמותית, או שהוא מלמד על אהבה גדולה של רב האיי לשיטה ההברתית. ולפי שפבר עמדו לפני רב האיי בלא ספק דוגמאות שירה ספרדיות שקולות בשתי השיטות, הרי העדפתו הברורה לשיטה הפמותית, למרות מקורה הערבי, נראית מוכיחה את ההפך. רב האיי הרגיש קרבה לשיטה הפמותית, כי הפיר אותה מן השירה הערבית של סביבתו, אבל לא הרגיש קרבה לשיטה ההברתית שאותה לא הפיר⁴³.

41. על שמואל השלישי עיין אצל ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה הנ"ל, עמ' 63 ואילך, ועכשיו גם בספרי הנ"ל בהערה הקדמת, לפי המפתח. השפעות ספרדיות ניכרות אצל השלישי במבנה "מי כמכה" אחד שלו (ע' פליישר, הספרות, ד [תשל"ג] עמ' 350 ואילך) ובמבנה אופן אחד שלו (ע' פליישר, מלאת, א, עמ' 188 ואילך = היוצרות בהתהוותם והתפתחותם עמ' 263).

42. עיין על כך באריכות במאמרי הנ"ל בהערה 40, עמ' 240 ואילך.

43. עיין על כך במאמרי הנ"ל, עמ' 263 ואילך. ראוי להבליט את העובדה, שהשקילה ההברתית נשאת זמן ממושך מאוד נטע זר במזרח, ואין היא מיוצגת כמעט כלל, לא בשירת החול ולא בשירת הקודש, במורשת משוררי בבל וארץ-ישראל ומצרים שפעלו עד אמצע המאה ה"א. לבד מן המקרים שנדונו בפנים. שירי החול נכתבים בתקופה הזאת (להוציא שיר אחד שנזכר להלן בסוף הערה 60) במשקלים פמותיים (צרוך נכפד מהם מובא בידי "מאן בספרו" (*The Jews in Egypt and Palestine under the Fātimid Caliphs*, Vol. II, Oxford 1922), ושירי קודש — במשקלים פמותיים או בלא שום משקלים כלל. משמעותית לעניין זה פייטנותו של סהלאן בן אברהם איש פוסטאט, משורר חשוב ופורה שנפטר אחרי 1049, שיש לנו ממנו עשרות שירים, ובתוכם זה כמה שירים פמותיים והרבה שירים מעוצבים בדגמים סטרופיים ספרדיים, אבל עד עכשיו לא צוין פעובונו שום שיר הברתי. במצב דומה נמצאת פייטנותו של ר' דוד בן הנשיא. אף הנה פייטן מזרחי פורה, שפעל במחצית הראשונה של המאה ה"א. שינוי במצב הזה מתחולל פנראה במחצית השנייה של המאה, בעקבות

חשובה לעניין זה גם יצירתו של משורר ספרדי גדול ופורה כר' יוסף אבן אביתור. ר' יוסף אבן אביתור כבר הפיר בספרד את שתי שיטות השקילה החדשות, גם את הפמותית וגם את ההברתית. את הפמותית דחה מעל פניו כליל: בתוך למעלה מחמש מאות פיוטים משלו אין אלא שיר אחד שקול פמותית, היא הקינה שפבר הזכרונה לעיל על שום ששימשה דוגמה לקינתו של ר' אדונים בר נסים. קינה זו נכתבה בסוף ימיו, אחרי שנת 1012, ואולי בזמן מאוחר עוד יותר. אבל יש בידנו פיוטים הברתיים משלו שכתב בספרד, לפי דוגמאות של יצחק בר לוי אבן מר שאול⁴⁴. ר' יוסף היגר למזרח בשנת 975 או קצת מאוחר מזה, וחי עשרות שנים במצרים, בארץ-ישראל ובסוריה. במשך הזמן הזה כתב מאות פיוטים שהגיעו לבסוף לגניזה, חלק מהם כתובים בעצם פתיבת ידו. והנה אין בתוך אלה אפילו שיר אחד שקול במשקל הברות. על פי השירים ההברתיים שכתב בספרד נראה, שאבן אביתור לא התנגד לשיטה הזאת התנגדות עקרונית. היעדר השיטה משירתו המאוחרת מלמד, שהשיטה לא הייתה ידועה במזרח.

ראוי לציין, שבתוך החומר העצום הנסקר כאן יש ייצוג יפה גם לשירת החול, כלומר לשירה הלא-פייטנית. עניין זה ראוי להדגיש, מפני שיהלום סבור, ששיטת השקילה ההברתית יוחדה במזרח לשירת החול דוקא⁴⁵. הנכון הוא ששירת החול המזרחית שנכתבה במאה העשירית בשפע מסוים אינה נשקלת כלל. התקופה שקדמה לאמצע המאה העשירית הותירה בידנו קטע מחיבורו של חייו הבלפי, שנכתב במחרוזות של שיר, ואין הוא שקול⁴⁶. מן התקופה שלפני אמצע המאה העשירית הגיעו לידנו שני חיבורי שירה לא-פייטניים של רב סעדיה גאון, חיבור תשובותיו על שאלות חייו הבלפי וחיבורו "אשא משלי"⁴⁷. "אשא משלי" כבר נושא פעילותו של הפייטן ר' יצחק בן שמואל כנוי (נפטר אחרי 1127). יצחק כנוי פעל בפוסטטאט, אבל היה ספרדי.

44. עיין על כל זה במאמרי הנזכר לעיל בהערה 12, בספר בן-חיים, שם.

45. הבחנה זאת צריכה, כנראה, לקרב אל השכל את ההנחה, שהשקילה ההברתית שאולה מן השקילה הערבית. אבל אין שום יסוד להנחה ששיטת שקילה איזו שהיא מתחדשת לסוג מסוים אחד בלבד של שירה. אין ספק, שמי שחידש את השקילה ההברתית, במקום שחידשה ובשעה שחידשה, התפון להעמיד אותה פשיטת שקילה פוללת, הן לשירי החול והן לשירי הקודש. ומה שנוהגים לומר, ששיטת השקילה ההברתית "הומצאה בשביל שירת הקודש", אין זאת אלא הכללה בעלמא. גם דונש התפון ללא ספק להעמיד את שיטת השקילה הפמותית שהמציא כראייה גם לשירי קודש; הוא עצמו שקל בדרך זו גם פיוטים. ועיין עוד להלן.

46. עיין ע' פליישר, "שריד מהשגותיו של חייו הבלפי על סיפורי המקרא", תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 49 ואילך.

47. שרידים מתשובות רס"ג לחייו הבלפי עיין: I. Davidson, *Saadia's Polemic*.

against Hiwi Al-Balkhi, New York 1915, וחי' שירמן, שירים חדשים וכו', עמ' 35 ואילך. קטעי "אשא משלי" שנתגלו בגניזה נרפסו במקובץ ביד ב"מ לוין, קובץ סעדיה גאון, ירושלים תש"ד, עמ' תפא ואילך. על קטעים נוספים שנתגלו אחרי פרסום זה עיין תרביץ, מט (תש"ס), עמ' 102.

עליו, מצד מבנה המחרוזות, סימנים ניכרים של השפעה ערבית⁴⁸; אבל אין הוא שקול כלל. בלתי-שקול הוא גם חיבורו הפולמוסי של סלמון בן ירוחים 'מלחמות ה', שאף הוא נכתב, במחרוזות של שיר, סמוך לתקופה הזאת⁴⁹. חשובים מאלה לענייננו שירי החול המזרחיים המאוחרים יותר, שאף הם אינם שקולים, כגון שירו של ר' חושיאל בן אלחנן מקירואן לכבוד ר' שמריה בן אלחנן מפוסטאט (מי שזכה, אגב, לשיר תהילה גם מידי דונש בן לבראט), העשוי מרובעים מלאים ויפים, אבל אינו שקול כלל⁵⁰. בהקשר זה יש, כמובן, להזכיר בהבלטה את שירי התהילה המפוארים, שהקדיש המשורר אברהם הכהן לשיר בגדאדי ששמו ר' אברהם בן נ[...]: שירים אלה, שמצטרפים לחשבון גדול מצד פמותרם, כתובים בנוסח "ערבי" מובהק, וגם שיטת חריזתם מעידה על השפעה ערבית. ויש בהם אפילו קצידה אחת 'ערבית'; באחד מן השירים מחקה ר' אברהם גם את מבנה הבית הערבי, העשוי דלת וסוגר והנחרזו בחרוז מברית. אבל אין כאן שום ניסיון לשקול⁵¹. שירי אברהם הכהן נכתבו בשלהי המאה העשירית, בבגדאד, והם בעלי פונקציה חצרנית מובהקת. קשה לשער, שהמשורר היה נמנע מלשקול את שיריו אילו הייתה השקילה, הן ההברתית והן הפמותרית, "המצאה" מזרחית קדומה!

גם ראשית המאה ה"א מציגה אותה תמונה עצמה: מתקופה זו הגיע לידנו שיר

48. הסטרופות ב"אשא משלי" מחוזות, פידוע, בחרוז מעין אזורי מדגם אאב גגב וכו' או אאא...גגג...ב וכו'. זוהי חריזה מטיפוס חדש המבקשת כנראה לחקות את החרוז המברית הערבי; עיין במאמרי הנ"ל במלאת, א, עמ' 176 ואילך. דגם זה שימש אב-טיפוס לשירת החול של עלון בן אברהם שדובר בו לעיל ולשניים משירי החול של מנחם בן סרוק שבהם ידובר להלן.

49. עיין "דידסון (מהדיר), ספר מלחמות ה', ניו-יורק תרצ"ד. החיבור כתוב, פידוע, במחרוזות מרובעות, בחריוה רגילה מדגם אאאא. אבל בשיר הפתיחה שבראש הספר (אמנם אין ייחוסו בטוח לגמרי) באה חריזה מעין אזורית.

50. שיר זה נתפרסם בידי ש"ז שכטר ב-JQR, ס"י, כרך 11 (1899), עמ' 643 ואילך. קטעים ממנו מובאים, בנוסח מתוקן, ע"ש אברמסון, במרפזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 159 ואילך. השיר חשוב ביותר להכרת מצבה של השירה העברית בצפון אפריקה ברבע האחרון של המאה העשירית. ר' שמריה נפטר בשנת 1011. שירו של דונש בן לבראט לכבוד שמריה בן אלחנן ראה נ' אלוני במהדורתו לשירי דונש הנ"ל, עמ' פח ואילך.

51. פליאה גדולה היא, ששירים אלה אינם נידונים במאמרו של פרופ' יהלום. קטעים מהם נדפסו לראשונה בידי ש"ז שכטר בספרו *Saadyana*, Cambridge 1903, p. 66 ff. ואחר כך בידי י' מאן ב-JQR, ס"ח, כרך ט (1919), עמ' 157 ואילך, וא' שייבר, ציון, יח (תשי"ג), עמ' 6 ואילך, ושם, ל (תשכ"ה), עמ' 123 ואילך (= A. Scheiber, *Geniza Studies*, Hildesheim and New York 1981, p. 19ff; 228 ff. ל, עמ' 125 ואילך. השיר המחקר מבנה של בית ערבי — על ידי שכטר, סעדיאנה הנ"ל, עמ' 67. הרוב המכריע של השירים (בעצם פולם חסר אחד) עשויים מחרוזות, המביאות בסופן חרוז קבוע, מעין אזורי, פדוגמת "אשא משלי" של רס"ג.

חול מפואר של ר' אלחנן בן שמריה איש פוסטאט; גם הוא אינו שקול⁵². גם שיר החול היחיד שהגיע לידינו מפרי קולמוסו של שמואל השלישי, על חורבן של קהילות ארץ-ישראל אחרי פרעות שהיו שם בשנת 1001 כתוב בלי שקילה, אף על פי שהוא כבר מצויד בחרוז מעין אזורי⁵³. עוד בשנת 1052⁽¹⁾, ויש אומרים כמה שנים מאוחר יותר, כתב בארץ-ישראל המשורר עלי הפהן קצידיה מפוארת של 243 טורים לכבוד ר' דניאל בן עזריה הנשיא, בנוסח ערבי מובהק, אבל במשקל ארכאי, פייטני⁵⁴. עד כדי כך הייתה השירה העברית במזרח סרבנית בנושא השקילה.

על היעדר כל שקילה מדויקת מעולמה של השירה העברית במזרח באמצע המאה העשירית מעידה גם תעודה חשובה שעלתה מן הגניזה ושנמצאת מצוטטת, אמנם לעניין אחר, גם על ידי יהלום⁵⁵. במסמך הזה, שנכתב, כנראה, בחייו של רב סעדיה גאון, ואולי מפיו, מתאר המחבר את היצירה הספרותית העברית לפי סוגיה, ומציין לסוגים הללו הגדרות ומקבילות ערביות. הוא עולה בדבריו מן השירה הפלתי-מחורזת, של יוסי בן יוסי, אל השירה המתקנת יותר מצד הצורות. והנה השיא בדירוג הזה, שהוא השיר "אשר יקבעו ויצינהו המשקל אשר הוא מאזני השירה" (אלוי יבטה ויקדרה אלערוץ אלוי הו מיואן אלשער) הוא "השירה המכונה פיוט [...] וזהו כמו שירתו של אלעזר (בירפי קילירי) זכרוננו לברכה: 'אף ברי' לגבורת הגשם ו'בדעתו' לגבורת הטל". קשה לפקפק שבהקשר הזה היה המחבר מזכיר את השירים השקולים במשקלים ההברתיים, אילו ידע על קיומם של שירים כאלה. כללו של דבר — אין לפי שעה שום ראיה על קיומה של שקילה הברתית בשירה העברית במזרח קודם לזמן עלייתה של השירה העברית בספרד. הראיות הראשונות המעידות על קיומה של שירה כזאת במזרח מאוחרות הן בכחמישים שנה לזמן הזה.

ד

כאמור, לפי הידוע לנו עד כה, השקילה ההברתית בספרד עולה לראשונה בשיר

52. עיין ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות הנ"ל, עמ' 137 ואילך.

53. עיין ח' שירמן, שיר על מצוקתן של קהילות אחדות בארץ-ישראל, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ז, ירושלים תשי"ח, עמ' 157 ואילך. זיהוי של ר' שמואל השלישי כמחבר השיר נזקף לזכותו של ב"ז קדר, לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 401 ואילך.

54. עיין ע' פליישר, "קווים חדשים לדמותו של רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון, שלם, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 53 ואילך. לדעת מ' גיל (תרביץ מד [תשל"ה], עמ' 149, הערה 29) נכתב השיר בשנת 1057.

55. תעודה חשובה זו נתפרסמה לראשונה על ידי ש"ז שכטר, בסעדיאנה הנ"ל (הערה 51), עמ' 136 ואילך, ולאחרונה סופחה על ידי ג' אלוני למהדורת ספר האגרון שלו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 386 ואילך. תרגום הפסקה ניתן להלן על פי אלוני. עיין במאמרו של יהלום עמ' 39.

של יצחק אבן קפרון, מתלמידיו המובהקים של מנחם בן סרוק ויריבו הנחרץ של דונש בן לבראט, ובכמה וכמה שירים של יצחק אבן מר שאול, אף הוא בן דורם (אולי הצעיר יותר) של תלמידי מנחם ודונש. לפי מה שידענו עד כה שקל דונש קצת שירי חול וקודש שלו במשקלים הפמזתיים שהמציא, וחיבר גם כמה פיוטים בלתי־שקולים. מנחם בן סרוק לא נמצאו לו עד עתה שירים שקולים בשום שיטה. אמת, מורשתו של מנחם קטנה: היא מכילה את שיר הפתיחה שהקדים לאיגרתו של חסדאי בן שפרוט למלך הפוזרים ואת שיר הפתיחה שהעמיד בראש התזכיר שהריץ אל חסדאי בן שפרוט מבית הסוהר, אחרי שנתערערו היחסים ביניהם⁵⁶. נוספים על אלה שני שירי תהילה יפים, אחד מהם פתוב במתכונת הפתיחה הנזכרת לתזכיר שנשלח אל חסדאי, והשני עשוי בחרוז מבריא⁵⁷. כל השירים האלה, שהם שלמים בידנו, והם שירי חול מובהקים, אינם שקולים בשום משקל מדויק. עכשיו העלה פרופ' יהלום לדיון שתי מובאות קצרות משירים המיוחסים למנחם בן סרוק, אחת מהן טור מרובע ("יען לָל דורש / הָה גר וְנָכְרֵשׁ / בָּאָר וְיִפְרֵשׁ / וְיִפְקֹח קוֹחִי"), המצוטט בספר הרקמה של ר' יונה אבן ג'נאח, ואחת מהן שתי צלעות משיר שאין לדעת מה היה מבנהו ("מֶה לְבָנִי פָרַח / לְעוֹד גָּם וְחָח"), המובאות בספר אותיות הנזח של ר' יהודה חיוג'. שתי הציטטות מובאות במקורותיהן בסתם, אבל הן מיוחסות לבן סרוק על ידי מחברים ספרדים מאוחרים יותר⁵⁸. הפסקאות נשקלות יפה במשקל הברתי, ויהלום מבקש להוכיח על פיהן, שמנחם בן סרוק כבר שקל בשקילה זו. אבל כל מי שבדק מעולם טקסטים קדומים כדי לעמוד על משקלם יודע, שלעולם אי אפשר לקבוע את אופי קיצובה של יצירה עד שאין היא נבדקת בשלמותה. ככול שטוריו של שיר או צלעיותיו קצרים יותר, גדול יותר הסיכוי למצוא בו מחרוזות או קטעים המסתדרים באקראי לפי איזו סכמה הברתית. יהלום עצמו (48) מציין, שטור הפתיחה של קטע המלכיות בתקיעות של אלעזר בירבי קיליר "אֲנִסְכָּה מְלִי / לְפָנָיו בְּהִתְהַלְכִי / אֲמָצוּ בְּהִמְלִיכִי / יֵאָזֹר עוֹז וְיִמְלֹךְ" "שקול" במשקל ההברות. מעתה אילו מצאנו

56. שני הטקסטים הללו נדפסים על ידי ח' שירמן ב"השירה העברית בספרד ובפרובאנס", א, עמ' 6 ואילך. הפתיחה לאיגרת למלך הפוזרים פתובה במשקל פייטני ובחרזיה אחידה. הפתיחה לתזכיר אל חסדאי עשויה טורים מדגם אאב גגב (חרוז ב קבוע לכל השיר). שיטת חריזה זו היא קבועה בשירי עלון בן אברהם והיא שיטת החריזה של "אשא משלי", כפי שפבר צוין לעיל.

57. שני השירים נדפסו על ידי ר' דודסון, גנזי שכתר, ג, ניו־יורק תרפ"ח, עמ' 297. בראש השירים הדפס דודסון פותרת־יחס מוטעית, עפ"י רישום שאינו שייך לשירים, הפא בגיליון כתב־היד. על העובדה, שמחברם של שירים אלה הוא מנחם בן סרוק, העיר לראשונה ש"מ שטרן בביקורת שכתב על ספרו של א' אשתור, שנופר לעיל הע' 32, בקריית ספר, לו (תשכ"א).

עמ' 432. אין שום ספק בייחוסם של שני שירים יפים וטיפוסיים אלה למנחם בן סרוק. 58. יהלום, שם, עמ' 40 ואילך. הציטטה הארוכה מיוחסת למנחם בן סרוק על ידי יהודה אבן בלעם, והקצרה על ידי שלמה אבן פרחון.

מפל יצירתו של הקילירי רק את הטור הזה, מצוטט באיזה ספר קדום, יכולנו להחליט על פיו, שהשקילה ההברתית כבר הייתה נהוגה בראשית המאה השביעית. והנה כך הוא הדבר, דרך משל, גם לגבי שיר הפתיחה (הבלתי־שקול) של מנחם לאיגרתו אל חסדאי, שאף בו יש מחרוזות שנושקות במקרה בשקילה הברתית, כגון:

בְּשִׁבְחוֹ אֲנִי אָחֵל / וְטוֹבוֹ לֹא אֶיְחָל / כִּי אֶפֶס סְבָרוֹן;

או:

רֵב בְּמוֹצֵט אֶפְרוֹשׁ / וְלִי נָאָה לְדְרוֹשׁ

אילו אבד השיר ולא נותרו ממנו אלא טורים אלה, יכולנו לומר על פיהם, שהשיר היה שקול במשקל הברתי. אבל עכשיו, שהשיר עומד לפנינו בשלמותו, אנו יודעים, שאין הדבר כך. וכבר לפני 30 שנים מצא חוקר אחד ב"ונתנה תוקף" טורים שקולים בדקדוק נמרץ לפי מספר הברותיהם⁵⁹, אבל איש לא טעה לחשוב על פי זה, שהשיטה הייתה נהוגה כבר בתקופת הפייטנות הקדם־קלאסית. בשביל לקבוע מציאותה של שיטת שקילה מסוימת בשירתו של משורר אנו צריכים הרבה יותר מאשר טור אחד ומחצה⁶⁰.

59. עיין, Eric Werner, Hebrew and Oriental Christian Metrical Hymns.

HUCA, 23, Part II, 1950/51, p. 427.

60. אין ספק, שר' יונה אבן ג'נאח הכיר גם שירים בלתי־שקולים מטיפוס זה, וראיה

לכך יכולים לשמש שני הטורים הנוספים שיהלום מביא מפי אבן ג'נאח:

נָא פֶתַח יִקְרָת / וְעָרַב מִמִּי פָרַת / הַשְׁבַּעֲחִיד בְּתוֹרַת / מִשֶּׁה הַקָּרָח

שְׁאֲחֲנִי תַחֲשֵׁב / וְאֶזֶן לִי הַקֶּשֶׁב / וְתִשְׁכַּח הָשֵׁב / מְשִׁיבַת מְרֻזָּחִי.

פרופ' יהלום רואה גם את הטורים הללו שקולים במשקל הברתי (5 הברות לצלעית), אבל לְצוֹף זה הוא נאלץ לנקד הַשְׁבַּעֲחִיד, ולהעמיד את המשורר מדבר אל מהוללו בלשון נקבה; דבר זה אינו מתקבל על הדעת, מה גם שהוא מתאר אותו קודם לכן בְּזָכָר ("וערב ממי פרח"), ומדבר אליו אחר כך בפעלים זכריים. הוא גם חייב לנקד שְׁאֲחֲנִי במקום שְׁאֲחֲנִי, וגם ניקוד כזה לא יעלה על הדעת בשיר שקול במשקל הברתי שלחץ המשקל אינו גדול בו (ניקוד מסוג זה לא יבוא גם בשיר כמותי, ומה שמצוי, לעתים נדירות מאוד, הוא שֶׁהֵם או שְׁהִיא, המתועדים במקרא). ואין ספק שהטורים לקוחים משיר לא־שקול. צורת המרובע, אגב, מלבד שהיא מצויה בשירה העברית מימי הקילירי, כבר היא מופיעה אצל רב סעדיה גאון ויוסף אלברדאני ושמואל השלישי; היא הייתה נהוגה בלי ספק בספרד לפני ימיו של אבן ג'נאח, הן בשירים שקולים והן בשירים בלתי־שקולים. והרי המשולשים הבאים אצל מנחם בן סרוק בשניים משיריו אינם שונים מן הדגם הזה. ומה שקובע פרופ' יהלום (61), שלאחר המצאת השקילה הכמותית, כנראה, שום משורר ספרדי לא כתב עוד שירי חול הברתיים (דבר שצריך ללמוד ממנו, כנראה, שכל שירי החול ההברתיים המצוטטים בספרי המדקדים הראשונים בספרד קודמים להמצאת השקילה הכמותית), אינו נכון בשום אופן. יש בידנו שיר אזור ספרדי (עם כ"רג"ה רומאנית) שקול במשקל הברתי (עיין מלאח, א, הנ"ל, עמ' 177 ואילך), וכיצא בו עוד שיר אחד (לפחות). ין שירי משה אבן עזרא (מהד' בראדי עמ' רעג, סימן רנו; לדעת בראדי גם סימן רנט, עמ' רעו, שקול כך), ובדיואן של יהודה הלוי יש לא פחות מתשעה שירי חול שקולים במשקל הברתי (מהד' בראדי, פרך א, סימנים נו; סא; סז; עז; עז; צ; צה; קב; קטס), מלבד שירי חתונה והספדים. מרובע הברתי מאמצע המאה ה"א עיין בספרו הנ"ל של מאן על

והנה העובדה שהטור המרובע הנ"ל לא נשקל באמת ושאינ התואם ההברתי שבין צלעיותיו אלא מקרה בלבד בולטת גם ממה שמציין יהלום בר' יונה אבן ג'נאח שהוא מכנה את השיר שהציטטה נלקחה ממנו "סג'ע", וזה מונח המגדיר בספרות הערבית באופן חד-משמעי טקסטים מחוזים לא שקולים. שיטת שקילה מדויקת אי אפשר לטעות בה במקומה ובשעתה, ור' יונה הפיר בלא ספק שירים רבים שנשקלו בשיטה ההברתית: אי אפשר בשום אופן להניח שטעה לכנותם בלתי-שקולים (יהלום עמ' 39). אלא שהשיר אכן בלתי שקול היה במקורו ובשלמותו, ור' יונה פינה אותו בשם המתאים לו⁶¹.

גם העיון בדברי הריבנות מסביב לביקורת דונש בן לבראט למחברתו של מנחם בן סרוק מוכיח שתלמידי מנחם לא הפירו שום שיטת שקילה מדויקת בשעה שכתבו את פסקת הקטרוג שלהם נגד השקילה הפמותית. כי אילו קדמה שיטת השקילה ההברתית לפמותית, ואילו נבעה זו ההברתית כמעט בדרך הטבע מן השיטה הפמותית הערבית, וזו הפמותית-עברית כמעט בדרך הטבע מזו ההברתית, כפי שיהלום משער — מה נודעונו תלמידי מנחם מחידושו של דונש זעזוע עמוק כל כך? ואילו ידעו, שמורם כבר נהג לשקול בשקילה ההברתית, שבכל אופן אי אפשר שחשבוה שקילה קדומה ומקורית בשירה העברית, איך יכלו לטעון נגד דונש ושיטתו בשם הדבקות במסורת הצורנית הקדומה של השירה העברית? פלום מי שיודעים במורם ובעצמם שהם משתמשים בשיטת שקילה חדשה, ערבית ביסודה, יטענו כנגד מי שמשכלל אותה שכלול מועט דברים פגון: "ונדעה זאת ונתבונן מחכמי הדורות אשר היו לפנינו, המתקני חרו, אשר שיריהם מלאה הארץ ולא נמצא לאחד מהם שיר במשקולת הערב", או: "לו רצינו להשחית לשון הקדש כמוך היינו שוקלים במשקל הערב גם אנחנו גם טפינו, חלילה לנו מעשות זאת להשיג גבול ראשונים ולהרוס בנין קדמונים"⁶². מסתבר שהראשונים והקדמונים לא שקלו שום שקילה מדויקת כלל, והגבול שהציבו בזה הוא הגבול שאין להסיגו.

היהודים במצרים וא"י, פרך ב, אוקספורד 1922, עמ' 83 ואילך. הוא נכתב בידי אחד זכאי הנשיא בר ידידיה הנשיא לכבוד ר' אברהם הפהן בן יצחק אבן אלפראת. אבל גם שם משתבש המשקל פליל לקראת סוף השיר.

61. גם בתעודה שיצאה מבית מדרשו של רב סעדיה גאון ונדונה לעיל (הערה 55) מציין המונח "סג'ע", כמו בכל מקום, טקסט מחורז ובלתי-שקול והדיוגמה המובאת לזה שם היא פייטנותו של ניני. המחבר מסביר את הסוג כך: "אלסג'ע פהו מנטום >מ קפא מתאלף אלאואכר ולכן אלערוץ ינאל בעצה ויקצר בעצה ענה", שתרגומו (עפ"י אלוני, ספר האגרון הנ"ל, עמ' 388): הסג'ע, והוא שקול ומחורז והיצאות מחוברות, אולם המשקל נמצא במקצתו ויחסר במקצתו. ומה שיהלום מסביר ש"לפי הגדרה זו הסג'ע הוא סוג מיוחד במינו, שהוא מחורז אבל אינו שקול במובן המקובל. במקומות מסוימים בלבד הוא מתאים לאחד המשקלים הקלאסיים ובמקומות אחרים לא", רחוק מן הדיוק.

62. תשובות תלמידי דונש הנ"ל, מהד' שטרן, עמ' 27.

היוצא לנו מכל זה הוא, שלא נתחדש לנו לפי שעה שום דבר בסוגיה שאנו דנים בה. אין שום סימן לקיומה של שיטת שקילה הברתית במזרח קודם לאמצע המאה העשירית, וכל העדויות הישירות והעקיפות מעידות על שתי השיטות, הן הכמותית והן ההברתית, שעוצבו בספרד. ומתוך השתיים עדיין זו הכמותית מתועדת לפני ההברתית.

ה

האם יש זיקה בין השקילה ההברתית לשקילה הכמותית העברית? שאלה זו יש בה עניין, גם לאחר שנתפרר, ששתי השיטות הופיעו לראשונה בספרד, ושהשיטה ההברתית מאוחרת לשיטה הכמותית. והנה השעה שהשיטה ההברתית היא בעצם פשוטה של השיטה הכמותית הייתה דעתם של כל המלומדים שנגעו בעניין הזה בדרך הילוכם, והוא גם מה שלימד בשעתו פרופ' שירמן בשיעוריו. לדעתי, אין הדבר בגדר האפשר, כי התהום הפעורה בין שתי השיטות אינה ניתנת לגישור: כפי שכבר צוין לעיל — שתי השיטות מטפלות כמו בשתי לשונות שונות, ותפיסתן את החומר הנשקל מנוגדת וסותרת: זו מדברת על לשון שיש בה הבדלה ברורה בין הברות ארוכות וקצרות, וזו מדברת על לשון שאין בה הבדלה כזאת. המעבר בין שתי השיטות נראה לי בלתי אפשרי גם מפני שהן טבועות בשני חותמות שונים: זו הכמותית היא בבואה של השיטה הערבית לא רק באדאפטציה של העיקרון הכמותי אלא גם באדאפטציה של דפוסי המשקל ושל מבנה הבתים ושיטת החרוז⁶³, בעוד זו ההברתית בת חורין גמורה היא: אין היא מקפלת עליה את המודל הערבי כלל, אלא מעצבת צורות שיר שונות ממנו. שתי השיטות אפוא, משתי הבחינות הללו, צומחות לא זו מתוך זו אלא זו נגד זו. לענין הזה נראית לי חשובה גם העובדה, שבעוד שיטת השקילה הכמותית עולה בספרד מבית מדרשו של דונש, הרי השיטה ההברתית צומחת מבית מדרשו של מנחם, שהרי השיר ההברתי הקדום ביותר הגיע לידנו ממורשתו של יצחק אבן קפרון, מי שחיבר בשם תלמידי מנחם דברי פולמוס ונאצה חריפים בגנות השקילה הכמותית⁶⁴. אבל עד כמה שהדיון בעניין הזה סומך על המציאות המתועדת כמות שהיא — הסברה ההפוכה לגיטימית באותה מידה, ואין אנו בזה אלא במקום שבו הממצאים מוסברים בשני אופנים שונים.

63. כל השאלות הללו לא היו, כמובן, הכרח. דונש יכול היה לשאול מן הערבית את עקרון השקילה הכמותית ולהשאיר את השירה העברית, מצד דרכי החרוז והבינוני שלה, במסגרותיה המסורתיות.

64. יש לזכור בהקשר זה שוב את התנפחותם העקיבה של משוררי המזרח לשיטת השקילה ההברתית (עיי' לעיל הערה 43); היא בולטת במיוחד על רקע קבלתם המהירה את השקילה הכמותית. התופעה מלמדת, שפייטני המזרח חשו ששיטה זו רחוקה וזרה (לדעתי: אירופית). פאנשים משכילים שהפירו את תרבות סביבתם — הרגשתם ביחס לשקילה הכמותית הייתה הפוכה.

אבל דעתו של פרופ' יהלום, ששיטת השקילה ההברתית העברית צמחה מתוך שיטת השקילה הפמותית הערבית, אינה נראית אפשרית, ולא רק מצד סדר הזמנים, כפי שמוכח לנו על פי הממצאים שבידנו. היא בלתי-סבירה גם מפני ששיטת השקילה הערבית אינה כמותית-הברתית, אלא כמותית טהורה⁶⁵, והתהום הפעורה בין שיטה כזאת לשיטה הברתית פשוטה עמוקה היא עוד יותר מזו המפרידה בין שיטה כמותית-הברתית לשיטה הברתית רגילה. נראה לי, שפרופ' יהלום טורח טרחה מיותרת כדי להעלות סימני קרבה בין צורות השירים ההברתיים העבריים לצורות השירים הפמותיים הערביים. השירה הערבית השקולה יש לה דפוסים ברורים וקבועים, והם, כידוע, שונים בתכלית מן הדפוסים המסורתיים, הקדם-ספרדיים, של השירה העברית. אילו עוצבו השירים ההברתיים שלנו לפי התבניות הערביות, היינו צריכים למצוא אותם קרובים לתבניות הערביות לא רק במספרי ההברות שבכל טור או צלעית, דבר שבו התואם מחויב המציאות הוא כמעט בכל מקרה⁶⁶, אלא גם בפרטים אחרים. המציאות היא הפוכה: שירים הברתיים הבנויים כמיני בתים ערביים נער יספרם⁶⁷, ואילו אלה הבנויים בצורות אחרות, רחוקות מאוד מן הדגמים הערביים, נספרים למאות ולא לפים. אתה תמה, מה טעם יש לחפש מקור ערבי לטור של עשר הברות או לדגם סטרופי דו-טורי, או לטור מרובע, כשכל התבניות האלו או

65. כלומר, שהשיטה מאפשרת, בכמה דפוסים משקל, להחליף שתי קצרות בארוכה אחת. אפשרות זו נתונה בשניים מן המשקלים הכמותיים הערביים הנפוצים ביותר, הכאמל והנאפר (השלם והמרובה) וכן גם במג'ת' ובמדיד (הקטוע והמתמזד). הגדרת השיטה הערבית על ידי יהלום פשיטה הברתית-כמותית (עמ' 46), עם הסתייגות בהערה (47), אינה מדויקת. גם הקביעה, שאפשרויות הגיון בשקילה הערבית "אינן יכולות לחרוג ממסגרת הברתית מסוימת", אינה לעניין: כל המרה של שתי קצרות בארוכה אחת משאירה את המשקל במסגרת הברתית מסוימת, אלא שמסגרת זו גמישה היא, והיא הנותנת.

66. קשה להבין, מה טעם צריך לחפש לטור של שש הברות או של חמש או של ארבע דוגמה זרה (עמ' 47, שם הערה 77, ושאר מקומות). על צד האמת אין שום תבנית הברתית שלא תימצא לה בהכרח מקבילה בדגמי השקילה הערביים: טור של שלוש הברות הוא, מצד מספר ההברות שבו, כמו עמוד של מרנין, של שלם או של מהיר או של מתפשט וכד'. טור של ארבע הברות הוא כמו שני עמודים של מתקרב, טור של חמש — כמו שני עמודים של ארוך, טור של שש — כמו בית של מרנין או של קלוע או של קטוע או של שלם מקוצר, וכן הלאה. אם כן כל אורך של טור הברתי כבר משועבד מראש ובהכרח למודל ערבי. אנכי, ליחידה — — — אין שום מעמד עצמאי בטויל הערבי, ואין הוא אלא רבע בית בעלמא. אין שום התפלגות פנימית נוצרת אוטומאטית בסופה (47). התפלגות כזאת נוצרת בשיירי של דונש ובשיירי ההולכים בעקבותיו מפוז החרוז (שאינו בטויל הערבי בשום מקום עד ימיו של דונש). אבל החרוז בא במקום הזה אצל דונש על פי מסורת עברית קדומה, ואין לו שום קשר עם הדוגמה הערבית.

67. בעצם אין לנו כאלה, עד סוף המאה העשירית, חוץ משני שירי של עלון שבכר היופרו לעיל. במאה הי"א נכתבים בצורה הזאת קצת שירי קודש (עיין בספרי הנ"ל בהע' 40, עמ' 541, ר-597).

שיש להן מקבילות בהכרח בכל שיטת שקילה מדויקת, או שיש להן מקורות קדומים בשירה העברית המסורתית.⁶⁸

יש להצטער על הטשטוש שמיטשטש בדיונו של יהלום הגבול בין שיטת השקילה ההברתית ובין השיטה הפמותית. כי בין שנספים ששתי השיטות צמחו זו מזו, ובין שנספים שמקורן שונה ורחוק, עדיין יש לזכור, שבמציאות אלו שתי שיטות שקילה שונות בתכלית. יחידת השיר הפמותית פמותית היא לא רק פשיש בה הרבה שואים נעים או תנועות חטופות; אופייה הפמותי אינו מתקפח במאומה גם אם יש בה מעט מאלה או אם אין בה כאלה כלל. אי אפשר אפוא להסכים עם פרופ' יהלום כשהוא מציין, למשל, במשקלו של דונש (פעולים נפעלים פעולים נפעלים), שיש בו רק "קבלת העיקרון הפמותי להלכה, אבל למעשה אין בשקילתו יותר מתנועה קצרה אחת בראש כל יחידה של חמש תנועות (הברות). התנועה הקצבית של השיטה הפמותית המתאפיינת בגיוון ובחילופיות בין הברות ארוכות וקצרות חסרה לפיכך בשקילתו" (עמ' 50–51). הגיוון והחילופיות אינם בשום אופן ממגדירי שיטת השקילה הפמותית.⁶⁹ וגם אם יש בשיר שנשקל בדרך הזאת סטיות מדפוס המשקל, וגם אם המשורר מניח בדרך הליוכו כמה שואים נעים ותנועות חטופות, אין שקילתו נעשית בשום אופן "שקילה הברתית מובהקת, שמסיבה היסטורית כל שהיא, יש בה

68. לדעת פרופ' יהלום (49) משלי סעיד בן באבשאד העשויים טורים של עשר הברות ומחרוזות דו-טוריות (אא בב וכו') עשויות לפי דגם ה'מזודנג' הערבי, שבו, בהקשר של בתיים שקולים במשקלים פמותיים, חורזו המשורר בחרזו מתחלף כל דלת עם הסוגר שלאחריה. לצורך זה הוא מכנה את שני הטורים של המחרוזת במשלי סעיד דלת וסוגר (50). על צד האמת המחרוזת הדו-טורית היא הפשוטה שבדגמים הסטרופיים והיא נמצאת בשימוש קבוע בשירה העברית מאז ימי יוני ושמועון בירבי מגס.

שאלה נוספת היא מה מקורם הערבי של משלי סעיד הבלתי-שקולים או של אלה מהם שעשויים בחרזו אחד ובטורים של שבע הברות. מופלג הוא גם מה שמציין פרופ' יהלום בעמ' 50 הערה 84 בפיוטיו השקולים של יצחק אבן מר שאול: פיוטים אלה מביאים טורים של עשר הברות מחוזרים בחרזו אחד. מפני סיבה שלא נתבררה עד עכשיו הטורים הראשונים של הקטעים הללו ארוכים מן הבאים אחריהם בשתי הברות. פרופ' יהלום מבקש לומר, שגם קטעים אלה כתובים 'בעיקרון' במחרוזות דו-טוריות, (שפולן חוזרות באותו חרוז!), אך לרוע המזל — כל קטעי השיר האלה עומדים על מספר ב ל י ז ו ג י של טורים. פרופ' יהלום פותב על זה, שבכל הקטעים הללו "יש דרך קבע, מ ל ב ד ט ו ר פ ת י ח ה א ר ו ך, מספר ז ו ג י של טורים (18, 14, 20). אתה תמה, מהי הדרך שהיה הפייטן יכול להיפטר בה מעונשו של הדגם הערבי.

69. בדפוסים המשקל של שירי האזור למשל אין במקרים רבים שום "תנועה קצבית" של ארוכות וקצרות, אך איש לא פקפק מעולם בכך, שהם דגמי שקילה פמותית, מאחר שיש בהם מספר ומקום קבועים לארוכות ולקצרות. ההקסאמטר הינני והלאטיני יכול גם הוא להעמיד טור שיש בו תשע ארוכות, שתי קצרות רצופות ושתי ארוכות נוספות, וזה טור שבו אין לא גיוון ולא חילופיות, אבל גם הוא טור פמותי מובהק.

הקפדה על תנועה קצרה אחת (בעצם: ארבע קצרות. — ע"פ) במקום קבוע (שם). לדבר בהקשר זה על "ואריאציה הברתית של המתפשט" (52) הוא כמו לדבר בהקשר של מחקר בגיאומטריה על ואריאציה מרובעת של העיגול.

קשה לקבל גם את סברתו של פרופ' יהלום (עמ' 55 ואילך), שלפיה משקל התנועות פותח על ידי משה אבן עזרא "מפני שאפשר לשלב בו פסוקים מכתבי הקודש (בשינויים קלים) בנושאים של פרישות והגות". אין למשקל התנועות שום יתרון על שאר דפוסי המשקל בשילובם של מקראות: כל המשקלים עשויים לקלוט קטעי מקרא עם שינויים קלים. הפול תלוי בפסוק שהמשורר מבקש לשלב בשיר; יש קטעי פסוק שקל יותר לשלב במשקל זה, ויש שקל יותר לשלב במשקל אחר. משורר מיומן יצליח לשבץ כל פסוק שירצה בכל משקל שיוזמן. והיה ראוי לזכור בהקשר הזה את השער התשיעי של ספר תחכמוני ליהודה אלחריזי⁷⁰, שבו נבחנת זריזותו של הגיבור כמשורר ביכולתו לבנות שירים שקולים על קטעי פסוקים המוצעים לו, שקולים בדיוק, מן המקרא, כגון: "וקו' ה' יחליפו כח" (השלם); "וברוב גאוןך תהרס קמין" (השלם); "אם תלכי עמי והלכתי" (מהיר); "חבלים נפלו לי בנעמים" (המרוצה); "ישלח דברו וימסם" (הקטוע); "וצדקתך לישרי לב" (המרנין). וכו'. שלושים שירים בנויים בצורה זו מובאים שם עם סיומות מקראיות שקולות: אין שם אפילו דוגמה אחת של משקל התנועות. דפדוף קל בדיואן של משה אבן עזרא מגלה, שהשיטה לסיים שירי חול ב"פואנטה" של פסוק כצורתו כמעט הייתה אהובה עליו ביותר, ואין בזה שום העדפה למשקל התנועות⁷¹. השיטה משמשת הרבה גם את שמואל הנגיד⁷² ואין צריך לומר משוררים מאוחרים יותר.

1

כל מה שנאמר כאן אינו בא לקבוע מסמרות נטועים בסוגית עלייתן של שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית בימי-הביניים. הדברים פונוו לברר את מצב המחקר בעניין הזה בשעה זו על פי התיעוד שנתלקט לידנו. לפי מה שנתפרר, אנו מפטירים כדאשתקד, ומבחינת העובדות המדויקות עדיין אנו במקום שהיינו קודם: שתי שיטות השקילה מתועדות לראשונה בספרד, השיטה הפמותית באמצע המאה העשירית וההברתית קצת שנים (עשור או שניים) אחרי כן. השקילה הפמותית קשורה בטפורה בשקילה הערבית, ואילו זו ההברתית אינה קשורה בה בשום אופן,

70. מהד' טופורובסקי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 95.

71. עיין דיואן משה אבן עזרא, מהדורת חיים בראדי, ברלין תרצ"ה, שירים ח; טו; יח; יט; כא; כד; כט; לח; מ; מג; נ; סה; סז; עג, ועוד הרבה. בכל הדוגמאות הללו אין אפילו שיר אחד שנשקל במשקל התנועות.

72. השוה מהד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, סימנים ה; ז; ח; יא; יד; טו; טז; כ; כג; ל; צג; נד; סא; סב; סג; סז; עד; פא; פה ועוד. גם בין אלה אין אף שיר השקול במשקל התנועות.

ועדיין אין אנו יודעים לומר במקורה אלא סברות בלבד. ארצות המזרח נכנסות למעגל השקילה המדויקת באיחור ניכר, על סף המאה האחת־עשרה בלבד. עד כאן מה שידוע לנו בעניין הזה לפי שעה. מפאן ואילך הפול פתוח לעיונים מחודשים ולרביזיה — בתנאי שאלה יתבססו על נתונים חדשים, בדוקים.

תשובה

מפאת קוצר המצע שהקציבה לי האכסניה, וכדי לא להכביד על הקוראים יותר מדי, לא אחיחס לכל פרט ופרט במאמרו המקיף של פרופ' פליישר, עם זאת אשתדל להציג את נקודות המחלוקת העיקריות אנב הבלטת הבדלי הגישה החשובים ביותר. את הפרטים יוכלו הקוראים לבדוק בעצמם על ידי עיון מחודש במאמרי על "ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית" (לשוננו מז, עמ' 25 ואילך) — אני חוזר בי אף לא מנקודה אחת שהעליתי בו.

כבר סעיף הפתיחה המבקש לסכם, כביכול באופן אובייקטיבי, את מצב המחקר מגמתי הוא. ועל אף צניעותו של המבקר, הפולל בהערה אחת (מס' 12) את כל מאמרי המקומות למה שהיה לו לומר על השיטה ההברתית, מן הראוי להציג בכל זאת באופן הולם את דעתו, או יותר נכון את דעותיו השונות בנושא העומד על הפרק, מפיו שהן הן הדעות שרווחו במחקר בשעה שהעזתי להציע את התזה שלי.

עוד בשנת 1975 — בספרו על שירת הקודש — היה פליישר סבור, ששיטת השקילה ההברתית היא מעין פשרה בין השיטה הפמית בעברית ובין בית-הפנסת ודרישותיו המסורתיות. אבל בהרצאה שנשא בספולטו בשנת 1978 לפני ציבור כללי כבר שינה את טעמו וטען, שמשקל ההברות הוא תוצאה של השפעת משקלים סילאביים מקומיים בספרד. בטענתו זו לא נזקק כלל להשנאות מפורטות עם שירה רומאנית מקומית מן המאה העשירית, הואיל ואינה קיימת. אכן גם להשנאה כלשהי עם תכנים וצורות של השירה הספרדית בראשיתה לא נזקק כלל — שהרי סוף סוף עניין לנו בשירת קודש עברית, והשפעה ספרדית עליה דוקא נראית רחוקה. אבל תפיסת השקילה ההברתית כמושפעת משקילה רומאנית מקומית אין לה אחיזה לא רק בתכנים, בהלך-הרוח ובאווירה הכללית, אלא גם לא בעקרונות השקילה הבסיסיים ביותר. ומן המפורסמות הוא, שהשפעתה של השירה הרומאנית האיטלקית על שקילה סילאבית עברית באה לידי ביטוי בהחשבתה של היתד הקלאסית (—) כדו-סילאבית ולא דוקא כחד-סילאבית כמו בשקילה ההברתית בספרד.

על פי הנחתו המוטעית, הגורסת קיומה של השפעה ספרדית על השקילה בשירת הקודש העברית, הוא מניח בנדאות בסעיף א' השפעה ספרדית נוספת, והפעם בארצות המזרח, אשר לשם הגיעה השיטה ההברתית, לדעתו, לכל המאוחר בסוף המאה העשירית.

את ראיותי על מציאותם של שוקלים בשיטה ההברתית במזרח לפני אמצע המאה העשירית הוא מסלק בסעיף השני. פראש וראשון לשוקלים ההברתיים במזרח ראיתי את סעיד בן נאבשאד, אשר פרטי הספירה ההברתית של משלי החול שלו

מסגירים את המבטא הבבלי שבפיו. אשר לזמנו סבור הייתי, שדבקוֹתוּ במבטא, אשר נחשב כבר באמצע המאה העשירית לא־סטאנדארטי בשל השתלטות מבטאה המופתי של טבריה, מלמדת, שחי ופעל לפני כן. נימוקו של פליישר לאיחורו של סעיד הוא מעגלי, והוא אינו מסתפק בהנחה, שהשקילה ההברתית נוצרה בספרד בהשפעתם של משקלים סילאביים ספרדיים, אלא מוסיף עליה הנחה נוספת, שגם שירת חול ותכנים חילוניים מן התרבות הערבית עלו לראשונה בעברית אך ורק בספרד. כל זאת כדי לאחר את משלי החול של סעיד בן באבשאד לסביבות שנת אלף ולתאר אותם כנתונים להשפעתה המשנית של שירת ספרד. אין צריך לומר, שהמבקר מתעלם התעלמות גמורה מן העדויות ההלכיות של יהודים בבליים, מן המחצית הראשונה של המאה התשיעית, שנמשכו אף אל שירת חשק ערבית. יצירה בסוג המשל הייתה אפוא עשויה לצמוח בשלביה המוקדמים של הפגישה בין התרבויות. ומפל מקום יש בידינו שירי ידידות חילוניים של עלון בן אברהם, שחי, כנראה, בסוריה עוד במאה העשירית. וחבל, שפליישר אינו מעמיד לרשות המחקר את הראיות לאיחורו של בן באבשאד מקטעי ספר המשלים שלו, שטרם ראו אור (הע' 19). אפשר שעל פי הקטעים הנוספים היינו יכולים לעמוד גם על סוג המבטא הבבלי, ששימש בפיו של הקמֶשֶל, ולקבוע גם את זמנו בצורה מדויקת יותר.

נעבור עתה לסוגיה הבאה השנויה במחלוקת בסעיף השני. הרעיון לזהות את דונש בן לבראט עם אדונים הלוי מפאס אינו שלי. הוא הועלה בידי גדול חוקרי הפיוט מעולם, מ' זולאי, אבל פליישר קובע משום מה (הע' 29), שאיש לא קרא במחקר המודרני לדונש בן לבראט אדונים הלוי מפאס. וזה אינו מונעו מלהזכיר בהמשך (הע' 32) בצורה צנועה את הרעיון של זולאי על זהות שני הפייטנים. על פי עיון בקטעי גניזה ובכתבי־יד קדומים הראיתי, שהקינה של אדונים—דונש נכתבה מלכתחילה בשקילה הברתית, ורק בנוסחיה המאוחרים יותר עובדה כדי שתהיה גם פמותית. את ראיותי הפילולוגיות המפורטות פליישר פוטר בקביעה, שהשיר משופש, והוא מוסיף על כך גם האשמה, שאני פירקתי או ביטלתי את שקילתו הפמותית של השיר, מאחר שהדבר נחוץ להנחה שלי . . . הוא, לעומת זאת, בטוח, שהשיר נכתב מלכתחילה במשקל פמותי וכחיקוי לקינתו של יוסף אבן אביתור, ולא להפך. לכך מנימוקי הצורה הוא מוסיף עוד נימוק לתוכן, וקובע באופן החלטי, שאין הבאות מספר יצירה הקדום בפייטנות עד ימיו של אבן אביתור (הע' 36), ומכיון שפייטננו שואב לא רק מספר יצירה אלא גם מן הפילוסופיה החדשנית, אין להקדימו לחצי המאה האחת־עשרה. גם כאן מבקש המבקר דרפּוֹ להפוך את סוף המעשה לקובע גם אשר לתחילתו.

אחרי שהשתיק בזרוע בסעיף השני את כל העדויות הקדומות לשקילה הברתית במזרח, פליישר בא להסיק בסעיף השלישי מסקנות משתיקתם של המקורות המזרחיים במה שנוגע לשירים הברתיים. כאן הוא יודע בנדאות, שיוסף אבן אביתור כתב את שיריו ההברתיים בספרד, ולא במזרח — מקום שבו עברו עליו רוב ימיו. מעצם הזדקקוֹתוֹ לשיטה זו הוא אף נמצא למד, שלא התנגד לשיטה ההברתית

התנגדות עקרונית. ועכשיו צריך פליישר רק לעוד השערה קטנה אחת; והיא — שהיעדר השיטה ההברתית משירתו המאוחרת מלמד, ששיטה זו לא הייתה ידועה בסביבתו המזרחית. אבל מערכת ההיסקים הצרה והמגמתית הזאת בנויה על ההנחה המעגלית, שאת פיוטי ההברתיים כתב אבן אביתור לפי דוגמאות של יצחק אבן מר שאול בספר דוקא, ושלא יכול להיות לשניהם בשום פנים ואופן איזה מודל מזרחי משותף; ועוד גם זאת — שאת שירתו ההברתית של אבן מר שאול עצמו לא יכול אבן אביתור להפיר במזרח, אם כי כל העדויות עליה נחונות בקטעי גניזה, שמקורם בקהיר העתיקה.

בעיקרו של דבר טיעוני הסעיף השלישי בנויים פולם על העיקרון הפמזתי (שפע עצום של שירים, מאות, עשרות וכד'), האמור להוכיח, שהמזרח לא הפיר שירת קודש הברתית כלל. אבל לקראת סוף הפרק המבקר נוגע סוף סוף גם בגופו של עניין — בשירת חול. לדבריו גם שירה זו הידועה לנו 'בשפע מסוים' (הקונה להרבה או למעט?) אינה נשקלת שקילה מדויקת. המבקר אינו מפיר, כמובן, בצניעותן של התחלות, וראשיתה של השקילה ההברתית בנדאי מצער היה כמו כל בראשית, שאיש אינו משער את סופה. הוא אינו מחשיב גם את העובדה, שהשירים ההברתיים ששרדו מן המזרח, גם אם מאוחרים הם פטענתו, הרי הם שירי חול שלא היו יכולים להיבנות על ברכי השירה ההברתית בספרד, שהיא שירת קודש. לחוסר הרגישות שלו לקשר שבין הצורה והתוכן הוא נותן ביטוי בקביעה ההחלטית, שאין ספק, שמי שחידש את השקילה ההברתית נתפנן להעמיד אותה פשיטת שקילה פוללת, הן לשירי החול והן לשירי הקודש (הע' 45). כאילו יש במהלכים היסטוריים סבוכים פאלה ממציא בעל פננות הפועל על דעת עצמו, וברצונו הוא יכול לנתק את עצמו מן התכנים האופייניים לתרבותה של השירה שהוא מושפע ממנה בצורות. בעיניי חשובה ביותר דוקא העובדה, שהשירים ההברתיים מן המזרח (עלון בר אברהם, סעיד בן באפשאד ועוד) הם שירי חול (לא שירי קודש), אשר לא רק בשקילתם אלא גם בדרכי הפיגוי והחריוה שלהם מקיימים זיקה עם צורות השיר הערביות. את חוסר הרגישות שלו למנגנוני הצורה המורכבים הוא מנסח בקביעה היפוטטית, שאי אפשר להגן עליה — לא על פי התאוריה הספרותית וגם לא על פי המציאות ההיסטורית. לדעתו, יכול דונש, פביכול, לשאול מן הערבית את עקרון השקילה הפמזתית לבדו ולהשאיר את השירה העברית, מצד דרכי החריוה והפיגוי שלה, במסגרותיה המסורתיות (הע' 63).

בסעיף הרביעי פליישר יוצא לערער גם על הברתיותם של שירי חול פרי עטו של מנחם בן סרוק, שלא שרדו מהם אלא מובאות בחיבורי הפילולוגיה הספרדיים, המקפידים בדרך כלל לצטט דברי שיר, השקולים שקילה מדויקת. הוא שוכח, שבפולמוסים הפילולוגיים הייתה השקילה המדויקת הערובה היחידה בעצם לאותנטיותם של הטקסטים, שהתנפחו על נוסחם. מובן מאליו, שלא ניתן להציג את הבית ומחצית הבית היחידים השקולים מפל שירת מנחם הפלתי-שקולה הידועה, בתור הוכחה לטענה, שגם ההבאות שבתוך ספרי הדקדוק, שלא נבחרו על פי

הפרוזודיה שלהן, הן רק במקרה שקולות, ושהשירים שמתוכם נלקחו בלתי-שקולים הם. ההסתברות הסטטיסטית, שבתי-שיר המצוטטים על פי עקרונות לא-פרוזודיים יהיו רק במקרה שקולים, מועטה היא ביותר. ומאלף הדבר, שאף מן הבית השני הוא נאליץ להשמיט את הצלעית החותמת "מִלֵּין בְּלִי עֲצָרוֹן" (6 הברות), מפיון שאפילו בית זה — השני השקול מפלל שירת מנחם הבלתי-שקולה — אינו שקול בשלמותו. לפיכך מסתבר, שאף בספרד עצמה קדמה שקילתו ההברתית של מנחם לשקילתו הפמטית של דונש. והפולמוס של תלמידי מנחם פנגד דונש נגע להקבלה הפמטית המדויקת של מבנה ההברה העברית עם אחותה הערבית, ולא לעצם ההשפעה הערבית — כפי שפליישר מציג את הדבר על דרך ההכללה הגסה.

בסעיף החמישי פליישר מנסה לנתק את האפשרות של קישור בין השקילה ההברתית ובין השקילה הערבית ואחותה הפמטית בעברית. המבקר דוחה בהחלטיות את הדעה — שהוא מביא משמו של שירמן בשיעוריו — שלפיה השיטה ההברתית היא מעשה פשוט של השיטה הפמטית בעברית. וצריך לזכור ולהזכיר, כי הוא עצמו עוד דגל בדעה זו בעבר הלא-רחוק, ואף הציג אותה בשעתו במחקר פדעו שלו. לפי דעתו הנוכחית השקילה הערבית אינה פמטית-הברתית, אלא פמטית טהורה (הע' 65). אבל חייב הדבר שייאמר, שהמומחים לשקילה הערבית (ד' צמח ועוד) סבורים, שבמשקלים אלה חלקיהם המקבילים גם שוים במספר הברותיהם, ובדרך כלל אף השינויים הפמטיים, שהמשורר הערבי רשאי להכניס פרצונו באורך של הברות מסוימות, אינם מפרים את השוויון שבמספר ההברות. ולפיכך לא רק במאה העשירית יכלו משפילים וסופרים כמהי ריתמוס ודיוק לתת אינטרפֿרטאציה הברתית למשקלים ערביים, אלא אף המחקר המודרני בן ימינו עושה זאת.

לבסוף, השגותיו של פליישר על הפירוש שנתתי לדברי משה אבן עזרא בעניין השיבוץ בטעות יסודן. המשורר מזכיר ב'שירת ישראל' שלו בסך הפול שבעה פסוקים שלמים מספרי אמ"ת, אשר יכולים להישקל בתור בית אם מכניסים בהם שינוי קל. אבל פליישר טוען, כי משורר מיומן יצליח לשפץ כל פסוק שירצה בכל משקל שיוזמן. להוכחת דבריו הוא מביא שברי פסוקים המשובצים בסופי שירים וקובעים את חריזתם. כך בסיום השיר 'יגון עלי יגון' (שיר כט דיואן משה נ' עזרא); מְקַל בְּגִי עֶבֶר אֲנִי הַגֶּבֶר (משקל השלם). אבל חלק הפסוק 'אני הגבר' (איכה ג, א) מרפיב פאן פחות מרבע מן הבית. ובפתוב תופס 'אני הגבר' עם כל חשיבותו שליש מן הפסוק בלבד. ואין ספק, שכונת משה אבן עזרא, כפי שפיררתי, לפסוקים שלמים (או פמעט שלמים), כאלה שיש להם נוכחות מבנית בשימוש בתקבולת על שני חלקיה בדלת ובסוגר של הבית הספרדי. רק תרומתם של פסוקים כאלה, המשולבים בשיירי פרישות והגות, משמעותית היא, ואליהם פיון בעל הפואטיקה, וגם אנוכי עבדכם.

בַּרְרָה מַכְלִילָה וּבַרְרָה מוֹצִיָּאָה בַּלְשׁוֹן חִז"ל

במאמרו "סכלות ו/או איולת" עומד השופט חיים ה' כהן על דו־המשמעות של מלת הבררה או ומתריע על השימוש בנטע הזר ו/או לסימון בַּרְרָה מכלילה¹. הוא מנמק זאת משלוש בחינות: מבחינה אסתטית-פסיכולוגית, מבחינה לשונית, ובעיקר מבחינה משפטית². מבחינה אסתטית-פסיכולוגית "הצירוף הזה מעיד על פניו על חוסר רצון או יכולת להחליט בין החיבור לבין הפירוד"³. מבחינת הלשון העברית הוא פסול בעיניו, משום שאין זה צירוף של מרפכים שני-ערך, אלא של חיבה עצמאית ושל אות שלעולם מתחברת אל מלה אחרת, ומשום ש"אותו קו אלכסוני, המפריד את וי"ו החיבור מן או או המחברם יחדיו, זר הוא לפתיב העברי"⁴. ומבחינה משפטית בשל היותו דו־משמעי ובשל אי־הנדאות שבפירושו⁵.

במבחינה האסתטית-פסיכולוגית אין אנו עוסקים כאן. אשר למבחינה הלשונית אורטוגרפית אפשר לומר על הקו האלכסוני, וזאת אם נלך בעקבות הצורה ו או 1 בקטעי משה מן הגניזה, שהעיר עליה ראובן מירקין⁶. ולא עוד, אלא יש במקרא צורות שבהן מתחברת ו' החיבור אל מלות איחוי: ואך, ואולם. אך מבחינת המשמעות — הבחינה המשפטית, לפי תיאורו של ח' כהן — יש בצירוף זה פדי להטעות, משום שהוא משתמע לשלושה פנים, כפי שנראה בלוח האמת של הבררה המכלילה שלהלן:

---

* מאמר זה הוא הרחבה של סעיף בחיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה "כמה תכונות של לכידות בשיח בעברית הפתובה", 1983, שנכתב בהדרכתו המסורה של פרופ' עוזי אורנן.

ברצוני להודות לאקדמיה ללשון העברית על השימוש בקונקורדנציות ולידידיי מן האקדמיה: פרופ' ראובן מירקין, שהעמיד לרשותי את הפרטסת שלו ל"ימי צקלג"; ד"ר יחיאל קארה, שהסב את תשומת לבי לדוגמה כ' מהפבלי; ד"ר מרדכי מישור, שהמציא לי את דוגמה יט מהירושלמי.

1. "לשוננו לעם", מחזור לב (תשמ"א), עמ' 3-14.
2. שם, עמ' 5.
3. שם, עמ' 11.
4. שם, עמ' 10.
5. שם, עמ' 5-8.
6. "ואו" (הערה), "לשוננו לעם", מחזור לב (תשמ"א), עמ' 64.

(1 א P 2 א Q 3 א P 1 Q, וכל צד יכול לפרשה לפי הפן הרצוי לו. ואמנם ח' פהן מעיר, שגם המקור של צירוף זה and/or עורר את חמתם של שופטים אנגלים בשל אי-הנדאות שבו.⁷ על הדוגמאות שהביא ח' פהן מן הספרות העוסקת במשפט האנגלי נוסף דוגמה לאיולת שבשימוש בצירוף ללא הבחנה:

אם האנייה תיהרס לגמרי באוקיינוס השקט ו/או בים התיכון...⁸

כדי להימנע מאי-בהירות ומן הצורך לפרש ניסוחים מעורפלים, הציע פהן להשתמש בנוסחה "פלוני ואלמוני, שניהם יחד וכל אחד מהם לחוד" במקום בצירוף ו/או⁹ (פלומר, הציע להביע בִּרְה מכלילה באמצעות נוסחה). וכן הוא מציין שהמלה או "באה להבדיל ולא להקיש" בלשון החוק (פלומר מציינת בררה מוציאה) על פי סעיף 2 לפקודת הפרשנות¹⁰.

בתגובה על מאמרו של ח' פהן דן מ' אור במקור הלשוני והלוגי של הצירוף ו/או¹¹, ומציג לוחות אמת של קוניונקציה ושל דיסיונקציה. אור טוען שעל פי לוח האמת "הדיסיונקציה היא לעולם אינקלוסיבית (מכלילה), ולא אֶקְסְלוֹסִיבִּית (מוציאה)"¹², וש"על פי הלוגיקנים וי"ו החיבור תמיד באה לחבר (קוניונקציה), ואילו או באה תמיד להכליל (דיסיונקציה)"¹³. וכן הוא טוען "שהנוסחה $X \text{ או } Y$, בין ש- X ו- Y הם משפטים שלמים, ובין שהם חלק פולל בתוך משפט, היא באופן עקרוני דו-משמעית בשפה הטבעית, מבחינת השימוש הממשי באו"¹⁴.

אשר להכללה לגבי שפה טבעית יש לציין, שאין היא מדויקת, שהרי בלשון הלטינית, למשל, מצויות שתי מלות בררה: המלה vel מביעה דיסיונקציה לא-מוציאה, ואילו המלה aut מביעה דיסיונקציה מוציאה¹⁵. לשתי המלים הלטיניות האלה מקבילה המלה העברית או, המשמשת בשתי ההוראות¹⁶. ואשר למסקנה ש"הדיסיונקציה היא לעולם מכלילה" אמנם היא נובעת מלוח האמת של הדיסיונקציה המקובל בלוגיקה המסורתית, אבל בלוגיקה של פרופוזיציות נעשתה

7. ח"ה כהן, שם, עמ' 8–9.

8. E.L. Piesse and J. Gilchrist Smith, *The Elements of Drafting*, London, 8.

Dennis Kurzon, *Linguistic Structure of* — הביא בעבודתו: Stevens, 1950, p. 88.

English Legislative Texts (Doctoral dissertation) Jerusalem, 1983, p. 191

9. ראה מאמרו הנ"ל של ח"ה כהן, עמ' 12.

10. שם, עמ' 4.

11. מ' אור, "על ו, או, ו/או", "לשונו לעם", מחזור לד (תשמ"ג), עמ' 112–122.

12. שם, עמ' 114.

13. שם, עמ' 120.

14. שם, עמ' 116.

15. א"מ קופי, מבוא ללוגיקה (1953) מהד' שלישית 1968, תרגם ח' רוטם,

ערך מ' דסקל, תל-אביב, הוצ' יחדיו, 1979, עמ' 251.

16. E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, translated and revised by 16

.A.E. Cowley, Oxford University Press, 1963, Sec. 162, p. 500

הבחנה פורמלית בין דיסיונקציה מכלילה לבין דיסיונקציה מוציאה. הדיסיונקציה המכלילה מסומנת באות v (האות הראשונה במלה הלטינית vel), והדיסיונקציה המוציאה מסומנת באות $\vee$ ופשויה מוקפת בעיגול $\textcircled{\vee}$.¹⁷

פדי לעמוד על ההבדל ביניהן וכן על ההבדל בין כל אחת מהן לבין וי"ו החיבור המקבילה לקוניונקציה, נביא כאן את טבלת האמת של הדיסיונקציה המוציאה¹⁸ בתוספת לטבלות שהציג אור (יש לקרוא את הטבלות משמאל לימין).¹⁹

P	Q	$P \wedge Q$	$P \vee Q$	$P \textcircled{\vee} Q$
א	א	א	א	ש
א	ש	ש	א	א
ש	א	ש	א	א
ש	ש	ש	ש	ש

מקרא:

P = פסוקית 1	$\wedge$ = קוניונקציה
Q = פסוקית 2	v = בררה מכלילה
א = אמיתי	$\textcircled{\vee}$ = בררה מוציאה
ש = שקרי	

התבוננות במקרה הראשון, שבו תוכן פסוקית P ותוכן פסוקית Q אמיתיים, מגלה שויון בערכי האמת של משפט מחובר מהן באמצעות קוניונקציה ($P \wedge Q$) ושל משפט מחובר מהן באמצעות בררה מכלילה ($P \vee Q$) — שניהם אמיתיים. לעומת זאת מתגלה ניגוד בין ערכי האמת של משפטים אלה לבין ערך האמת של משפט מחובר מן הפסוקיות באמצעות בררה מוציאה ($P \textcircled{\vee} Q$) — שהוא שקרי. בכך ניתן להסביר, מצד אחד, את אפשרות ההמרה של וי"ו החיבור באו מכלילה במקרים מסוימים, כפי שהעיר בצדק מ' אור²⁰, ומצד אחר את חוסר אפשרות ההמרה של וי"ו החיבור באו מוציאה. להלן דוגמאות לכל אחד מהמקרים האלה:

א) עקרה וזקינה ושאר כל הנשים או חולצות או מתיבמות (תוספתא, יבמות ב' ה' — כ"י וינה).

J. Allwood, L.G. Andersson, O. Dahl, *Logic in Linguistics*, Cambridge University Press, 1977, p. 36.
18. שם, שם.

19. כששתי טענות מנוסחות בפסוקיות P, Q , קיימות ארבע אפשרויות: 1) P אמיתי, Q אמיתי; 2) P אמיתי, Q שקרי; 3) P שקרי, Q אמיתי; 4) P שקרי, Q שקרי. ערכי האמת של הצירופים נקבעים על פי הקשרים ביניהם, למשל קוניונקציה, בררה מכלילה, בררה מוציאה, וניתנים להצגה ברורה בטבלות אמת.

20. ראה מאמרו הנ"ל של מ' אור, עמ' 117.

(ב) עקרה או זקנה ושאר כל הנשים או חולצות או מתייבמות (שם — דפוס, מהד' צוקרמאנדל).

וי"ו החיבור המאחה את אברי הנושא הכולל "עקרה", "זקנה" (דוגמה א') הומרה בדפוס בא' (ב'), ואין ספק שזו או מכלילה, משום היותה שות ערך לוי"ו החיבור, המאחה את האבר השלישי של הנושא הכולל "שאר כל הנשים". לעומת זאת ברור ששתי התמניות הנוספות של או, המקדימות את הנשואים, מסמנות בררה מוציאה, שהרי המעשים המסומנים באמצעותם מוציאים זה את זה מבחינת ההלכה. (ג) ר' יונתן או' בית שמאי או' זכר ונקבה ובית הלל אומ' זכר או נקבה (תוספתא, יבמות ח' ד' — כ"י וינה).

(ד) ר' נתן אומ' בית שמאי אומ' זכר ונקבה ובית הלל או' או זכר או נקבה (שם — כ"י ארפורט).

בכל אחת מן הדוגמאות ג, ד יש זהות לקסיקלית בין פסוקיות המושא ("זכר... נקבה"), וההבדל היחיד ביניהן הוא מלות האיות: בפסוקית הראשונה בכל דוגמה וי"ו החיבור, ואילו בפסוקית השנייה — או. מכאן, שמלות האיות נוגדות זו לזו, ולכן אין להמירן זו בזו. בדוגמאות אלה הבררה מופעת בשתי דרכים שונות: בכ"י וינה בתמנית אחת של או (ג') ובכ"י ארפורט בשתי תמניות של או (ד').

נשאלת השאלה, מהי הדרך המקורית בעברית להפעת בררה. במקרא יש דוגמאות הפוללות שתיים, שלוש, או יותר תמניות של או, המקדימות אברים שונים בדיסיונקציה, אך לא מצאתי דוגמאות שבהן או מקדימה גם את האבר הראשון בדיסיונקציה²¹. לעומת זאת בספרות חז"ל מצויות דוגמאות נוספות של או, המקדימה גם את האבר הראשון בדיסיונקציה.

(ה) אחותה כשהיא יבמתה או חולצת או מתיבמת (יבמות ג, ג — כ"י קויפמן).
(ו) מה יעשה פיקח בעל פיקחת או חולץ או מייבם (שם יד, ח, ועוד פעם בהמשך — כ"י קויפמן).

(ז) מצוה בגדול ליבם לא רצה מהלכין על כל האחיץ לא רצו חוזרים אצל הגדול ואומ' לו עליך מצוה או חלוץ או ייבם (שם, פרק ד, ד — כ"י קויפמן, וראה שם ד, ה).

אין ספק שבדוגמאות ה-ז הבררה מוציאה, שהרי חליצה וייבום מוציאים זה את זה מבחינת ההלכה. לכן מן הראוי לעיין בדוגמאות מסוג אחר:
(ח) אבא פסק עלי מה אני יכולה לעשות או כנוס או פטור (תוספתא, כתובות י"ב, ב, הל' ד--כ"י וינה; מהד' צוקרמאנדל י"ג, הל' א').

21. אמנם מצאתי דוגמה, שבה או לכאורה מקדימה את האבר הראשון בדיסיונקציה (שמות כא, לא), אך על פי פירושיהם של רש"י, אבן עזרא והרמב"ן יש לראות בפסוק זה המשך לפסוק השלישי לפניו (שמות כא, כח), ומכאן שהיא מקדימה את האבר השלישי בדיסיונקציה: וכי יגח שור את-איש או את אשה... (כח) או בן יגח או בת יגח... (לא).

ט) משתתפין במבוי ומערבין בחצירות שלא לשכח תורת עיקר העירוב דברי ר' מאיר וחכמים אומ' או מערבין או משתתפין (תוספתא, עירובין ט', הל' ו-כ"י ארפורט).

י) נמצא מקדים תרומה ואחר כך מעשר נמצא או פוחת ממעשרותיו או מוסיף על מעשרותיו (ירוש' דמאי ה, ב (כד ע"ג) — כ"י לידן, וראה דוגמאות דומות שם). יא) והתנינן כל ספק הטהור לתרומה טהור לחטאת וכל התלוי לתרומה נשפך לחטאת אין תלוי בחטאת אלא או טמא ממש או טהור ממש (ירוש' שבועות ב, א (לג ע"ד) — כ"י לידן).

יב) רבי יודה או' הטהורין עושין לעצמן והטמאין עושין לעצמן אמרו לו אין הפסח ליוצאין אלא או כולן יעשו בטומאה או כולן יעשו בטהרה (ירוש' הוריות א, ו (מו ע"א — כ"י לידן).

יג) הביאה גומרת בה ואין המאמר גומר בה אם כן מה הועיל בה מאמר לאוסרה לאחר רבי שמעון או' המאמר או קונה או לא קונה... אי זו היא מאמר ביבמה הרי את מקדשת לי בכסף ובשוה כסף (ירוש' יבמות ב, א (ג ע"ג) — כ"י לידן).

יד) המקנא לארוסתו ולשומרת יבם שלו אם משנכנסה נסתרה או שותה או לא נוטלת כתובה (תוספתא סוטה ה, א, ועוד כמה פעמים בהמשך — כ"י וינה).

בדוגמה ח הפעלים מסמנים מעשים שונים, שמוציאים זה את זה מבחינת ההלכה "פנוס" לעומת "פטור". בדוגמה ט המעשים מיתירים זה את זה "מערבין" לעומת "משתתפין". בדוגמה י הפעלים אנטונימים "פוחת" ≠ "מוסיף". אף בדוגמאות יא, יב מצויים אנטונימים בשני אברי הדיסיוקציה: שמות התואר "טמא" ≠ "טהור" (יא) והשמות המקבילים להם "טומאה" ≠ "טהרה" (יב). בדוגמה יג היחס בין שני אברי הדיסיוקציה הוא של חייב לעומת שלילה "קונה" — "לא קונה". מכאן שבדוגמאות אלה מצינו שתי התמניות של או בררה מוציאה.

בדוגמה יד אין אפשרות להסביר את שני האברים של הברירה כמנוגדים, אלא כגלגול של משפט תנאי כפול, וזה ניתן לניסוח בנוסחאות לוגיות:

$$P \rightarrow Q^{22} \quad \text{אם שותה, נוטלת כתובה}$$

$$\sim P \rightarrow \sim Q^{23} \quad \text{אם לא שותה, לא נוטלת כתובה}$$

משפט הבררה הוא תולדתה של נשילת הסיפא של המשפט הראשון ושל הרישא של המשפט השני:

$$P \textcircled{\vee} \sim Q^{24} \quad \text{או שותה או לא נוטלת כתובה}$$

נמצאו גם דוגמאות של שתי תמניות של או המקדימות שמות:

טו) ר' יוסה אומ', אנדרגיס בריה לעצמו ולא יכלו חכמים להכריע עליו אם איש

22. מקרא: $\rightarrow$ = אם, אז.

23. מקרא: $\sim$ = סמל השלילה.

24. השוה לנוסחאות בספר הנ"ל של Allwood, Andersson, Dahl, עמ' 39.

הוא או אשה היא א ב ל טומטום אינו כן אלא או ספק איש או ספק אשה (תוספתא, ביכורים ב, ז — כ"י וינה).

טז) לא עשה כלום ולא פטר את צרתה אלא או היא או צרתה מתיבמת לשאר אחים (תוספתא יבמות ו, ה — כ"י וינה).

יז) חזקיה אמר סירוג שתי וערב מיתות או שתי או ערב (ירוש' מועד קטן, א, ח פ' ע"ד) — כ"י ליידין).

יח) והתני לא אמר לעדים בואו והעידוני אלא הן באו מאליהן הוא אינו לוקה ואינו נותן מאה סלע אלא או היא או זוממיה מקדימין לבית הסקילה (ירוש' כתובות ד, ד (כח ע"ג) — כ"י ליידין, ועוד דוגמה שם).

בדוגמה ט"ו קיים ניגוד בין שני המשפטים, המופע במלת הניגוד אבל, ומניגוד זה מתבהרת המשמעות של הפררה במשפט השני. בדוגמה ט"ז הפררה היא מוציאה על פי ההלכה (עיין להלן בדוגמה כג). בדוגמה יז חוזרות המלים "שתי . . . ערב", וההבדל היחיד בין צירופיהן הוא מלות האיחוי: וי"ו החיבור לעומת מלות בררה. מפאן שמלות האיחוי נוגדות זו לזו, כלומר הפררה מוציאה. בדוגמה י"ח עולה משמעות הפררה המוציאה מתוך ההקשר.

בלשון חז"ל מצויות אף דוגמאות של שתי תמניות של מלת הברירה או ואחריהן ש השעבוד²⁵, כשכל אחת מהן מקדימה אבר בדיסיונקציה.

יט) [הרי] למדנו — גוים אין להן קידושין. מהו שיהא להם גירושין? ר' יודה בן פני ור' חנון בשם ר' חונה רובה דציפורין, או שאין להן גירושין או ששניהן מגרשין זה את זה (ירושלמי קידושין א, א (נח ע"ג) — כ"י ליידין).

כ) עולא אמ' תרתי קתני או שתמאן ותגדיל ותיארס או שתמאן ותשא לאלתר (בבלי, יבמות קז ע"ב — דפוס וילנה)²⁶.

אבל בכתב־יד מינכן 141 באה רק תמנית אחת של או ש:

כא) עולא אמ', תרתי קתני, עד שתמאן ותגדיל ותארס או שתמאן ותנשא לאלתר (שם).

אף בדוגמאות אלה הפררה מוציאה. בדוגמה יט היא נובעת מן הניגוד שבין שלילה לבין חיוב, "אין להן גירושין" לעומת "מגרשין". בדוגמה כ היא נובעת מתוכן הפרדיקאטים "תגדיל ותיארס" לעומת "תינשא לאלתר". השואת דוגמה כ אל כא מאלפת, משום שיש הבדל בין המבנה שבכתב־היד לבין זה שבדפוס. בראשון באה מלת בררה אחת, ובאחרון — שתי מלות בררה. כאמור המבנה הראשון הוא המצוי במקרא.

25. ראה הסברו של י' בלאו להופעת ש' השעבוד לאחר או ("או ש' בלשון חכמים", לשוננו, פרך כא [תשי"ז], עמ' 7, הערה 2).

26. ראה ניתוחו התחבירי של י' בלאו, שלפיו זוהי דוגמה שבה "משמשים משפטי או ש פתמורה" (שם, עמ' 13, הערה 16).

להלן דוגמאות דומות לדוגמה כא, שבהן מופעת בררה מוציאה בתמנית אחת של
א1:

(כב) חלצו אחים או כנסו יכנוס את אשתו (יבמות ד, ט — כ"י קריפמן).
(כג) חלץ לה או בא עליה נפטרה צרתה (תוספתא, יבמות ו' ה' — כ"י וינה).
(כד) מי שהיה נשואי שתי נשים ומת ביאתה או חליצתה של אחת מהן פוטרת צרתה
(יבמות ד, יא — כ"י קריפמן, וראה שם יג, ח, וכן תוספתא יבמות ו, ה — כ"י וינה).
אין ספק, שגם בדוגמאות אלה הבררה מוציאה שהרי הפעלים "חלצו" / "כנסו"
(כב) מביעים מעשים המוציאים זה את זה מבחינת ההלכה, וכן הפעלים "חלץ" / "בא
עליה" (כג) ושמות-פעולה המקבילים להם "חליצתה" / "ביאתה" (כד).
לסיכום: אנו מוצאים בלשון חו"ל שתי תמניות של או, שכל אחת מהן מקדימה
אבר בדיסיונקציה לציון בררה מוציאה. אך אין זו הדרך היחידה לכך, ולצדה משמשת
תמנית אחת של או להפעת בררה מוציאה.
הואיל ותמנית אחת של או מציינת גם בררה מכלילה, הרי היא דו-משמעית,
פפי שאכן ציינו השופט ח' ומ' אור. לעומת זאת כאשר כל אבר בדיסיונקציה פותח
באו, בדרך כלל המשפט חד-משמעי, ולרוב הבררה מוציאה.

בספרות תקופת ההשכלה אנו מוצאים כמה דוגמאות של בררה מוציאה, המופעת
בשתי תמניות של א1:

(כה) ואמרו עוד שנקנה לכל אחד מהם איכות, או חום, או קור, במקרה מחמת
תנועת הגלגלים או הפוכבים, אשר למעלה מהם (פינחס אליהו הורוביץ, ספר הברית,
חלק א', מהד' א', ברין תקנ"ז [1797], דף כ"ה, עמ' 2).
(כו) פי לא זכיתי עדיין לבנים, ולא ידעתי במי החסרון תלוי או פי או בזוגתי תחי'
(יוסף פרל, מגלה טמירין, וינה, 1819, דף ה', עמ' 2).

(כז) הנה לבטח לא נעים להם בהידע כל תועבה, והמה או פי יחשבוה לטובה או
יאמרו פי הרבה הסופר לגזום אותה, או בראותם פי אין לאל ידיהם להצדיקה, ישאו
קול יחדו יצעקו (ש"י אפרמוביץ [מנדלי] ל מ ד ו ה י ט ב [האבות והבנים נוסח א']
ורשה, תרכ"ב [1862] ס"ע 2, עמ' 3, ש' 7-9).

דוגמה כה פוללת שלוש תמניות של המלה או. שתי הראשונות מביעות יחד
בררה מוציאה, שהרי השמות שבאברי הדיסיונקציה אנטונימים: "חום" ≠ "קור".
ואילו התמנית השלישית מסמנת ברירה מכלילה, שכן היחס הסמנטי בין "גלגלים"
לבין "פוכבים" הוא של שם מכליל (היפרונים) לשם מוכלל (היפונים).
בדוגמה כז, כבקודמתה, באים שמות בדיסיונקציה, ומשמעות הברירה המוציאה
עולה מתוך ההקשר.

דוגמה כז שונה מקודמותיה בכך, ששלוש תמניות של המלה או פותחות שלוש
פסוקיות, ויחד הן מביעות בררה מוציאה.

ראוי לציין שדוגמאות אלה לוקטו מתוך פעשרים יצירות שנכתבו בין השנים 1760–1920 בקירוב. בקונקורדנציות של יצירות אלה (שבאקדמיה ללשון העברית) מתועדות למעלה מאלפיים תמניות של מלת הבררה או. גם אם נניח שנשמטו מעינינו כמה זוגות של המלה או (שכל אחד מבני הזוג פותח אבר בדיסיונקציה), עדיין נוכל להסיק שבתקופת ההשפלה הייתה הדרך הרגילה להפעת בררה מוציאה הדרך המקראית, היינו בתמנית אחת של או.

אשר לספרות העברית החדשה עדיין אין בידינו נתונים סטטיסטיים לשם הסקת מסקנות, אך מתוך בדיקה של חמשת הפרקים הראשונים ברומן "ימי צקלג" מאת ס' יזהר, תיתכן המסקנה שהדרך המקורית להפעת בררה מוציאה נמשכת, היינו בתמנית אחת של או. מתוך כשבעים תמניות של או נמצאה דוגמה אחת בלבד של שתי מלות בררה, המביעות בררה מוציאה:

(כח) לא לעזאזל, או הוא או הם! (ס' יזהר, ימי צקלג, פרק א', תל-אביב, עם עובד, תש"ל, עמ' 31, ש' 19).

לעומת זאת נמצאו כמה דוגמאות של בררה מוציאה, המופעת בתמנית אחת: (כט) ואתה צריך רק להידפק אי-פה הלילה או מחר (שם, עמ' 62, ש' 2–3). (ל) הבטיחו או לא הבטיחו? (שם, עמ' 15, ש' 18). (לא) אמרו או לא אמרו? (שם, שם, ש' 19).

בדוגמה כט עולה משמעות הבררה המוציאה מתוך ההקשר, שהרי אין אפשרות לפרש את הבררה כמכלילה (והשווה לדוגמה מן הספרות האנגלית, שהובאה בפתיחת המאמר). בדוגמאות ל–לא עולה משמעות הבררה המוציאה מתוך הניגוד שבין חיוב לשלילה, אך יש לציין שהיא מנוסחת במשפטי שאלה, ואפשר שכאן טמון ההסבר להופעת תמנית אחת של או.

בלשון העיתונות מופעת בררה מוציאה בשתי הדרכים הנ"ל, ולעתים באות שתי תמניות של או בלנית ש' השעבוד, כפי שאפשר לראות מהדוגמאות שהביא י' בלאו מן העיתונות²⁷.

וראה גם את הדוגמה הבאה:

(לב) אמא: ילדים, מה זה?

אורי: זה כלב.

אמא: או אני או הכלב!

הילדים: הכלב!

(חיי כלב" מהסדרה "יוסקה ובניו" מאת אליהו סלונים, שודר ב-5 ביולי,

(1983).

27. ראה מאמרו הנ"ל של י' בלאו, עמ' 12–13.

יש לציין, שבלשון הדיבור משמש הביטוי **א-ש-א-ש** לציון ברירה מוציאה²⁸. ביטוי זה שימש אף מוטיב עיקרי בפזמון שהושר ב"קול ישראל" בשנים 1956–1958²⁹. בפזמון הועלו נושאים פוליטיים, ולכן הוחלפו הבתים כל שבוע, חוץ מהפזמון החוזר. לדוגמה:

(ג) דו"גן—שומאכר הבטיחו חגיגת

ללמוד עברית.

מזה שנים להבטחה זו נאזינה.

מבטיחים הם כאן תמיד

אך למחרת ססים לארגנטינה.

א-ש שוב אותו "הבלוף"

בנחת לא ישמיעו,

א-ש בעברית סוף סוף

השניים כאן יופיעו.

א-ש **א-ש**

א-ש **לא-ש**

אבל **כמו-ש**

אי-אפשר.

לא! לא! לא!

אי-אפשר.

(הלחן: מאיר נוי, המלים: דן אלמגור, העיתון **אומר**, 26.12.57, עמ' 3)

בלשון הדיבור משמש גם הביטוי **א-א-א** לציון ברירה מוציאה. לדוגמה:

(ד) הוא לא יכול גם לטלפן וגם לכעוס שלא מתייעצים אתו. **א-א-א!**

(שיחת טלפון, נצחיה קדם, 20.4.84)

בדוגמה זו נשללת קוניונקציה, המופעת במלים "גם... וגם", והביטוי **א-א-א**

מחזק את שלילתה, ומפיע את ניגודה. מכאן שהוא מסמן בררה מוציאה. להלן נוסחה

כללית של המפע במבנה השטח³⁰:

$$(P \vee Q) \wedge \sim (P \wedge Q)^{31}$$

28. דן בן-אמון ונתיבה בן-יהודה, מילון עולמי לעברית מדוברת,

חשל"ג (1973), ערך "א-ש-א-ש".

29. הפזמון הושר בתכנית הבידור השבועית "חיבת נוח" החל מ-19.9.56.

30. ציינו "מבנה שטח", משום שבמבנה העומק שני משפטי תנאי. וכן ציינו "נוסחה

כללית", משום שבמשפט הירארכיה של שלילות שניחנת לתיאור מפורט רק על פי לוגיקה של

פרדיקטים (Predicate Logic).

31. השוה לנוסחה בספרו הנ"ל של קופי, עמ' 253.

ואשר לבררה מכלילה — להלן דוגמה שמצאנו אצל מנדלי, הדומה לנוסחה שמציע ח' פהן ("פלוני ואלמוני, שניהם יחד וכל אחד מהם לחוד"): (לה) הלא אנכי אחזתיו ומשכתי אחר, ומדחפה קלה הלא דיה היא להשליך אותו או אותי או שנינו גם יחד אל שאול תחתיה (תולדות הטבע מאת ה"א לענץ, תרגום ש"י אפרמוביץ, כרך א', ליפסיא, תרכ"ב (1862), עמ' 434, ש' 13). אמנם בדוגמה זו באות שתי תמניות של א, אך היא פוללת שלושה אברים בדיסיונקציה, ואין המלה או פותחת את האבר הראשון. ואף בשיר המשלב רְאָלִיָה הופעה בררה מכלילה בדרך, שהציע ח' פהן:

שנינו ביחד וכל אחד לחוד

"שניהם ביחד וכל אחד לחוד"...

(מתוך חוזה שכירות)

ילדה שלי, עוד קיץ עבר

ואבי לא בא ללונה-פֶּרֶק.

הנדנדות מוסיפות לנוד.

שנינו ביחד וכל אחד לחוד...

אהבתי הפכה אותי פנראה

כיום מלוח לטפות מתוקות של יורה;

אני מובא אליך לאט ונופל.

קבליני. אין לנו מלאך גואל.

פי שנינו ביחד. כל אחד לחוד.

(יהודה עמיחי, שירי 1948–1962, שוקן, תשכ"ח, עמ' 13)

עצה — תבן של מיני קטניות

לזכר אבי

חיים רוזנטל ז"ל

מסכת שבת, פרק ז, משנה ד, עוסקת בשיעורי ההוצאה מרשות לרשות, שחייבים עליה קרבן חטאת:

"המוציא תבן כמלא פי פרה, עצה כמלא פי גמל, עמיר כמלא פי טלה, עשבים כמלא פי גדי וכו'"

הגמרא של הבבלי שואלת (שבת ע"א): "מאי עצה. אמר רב יהודה תבן של מיני קטניות", לפי שהעצה לגמל כתבן לפרה, פעמיר לטלה וכו', ואם יש ביניהם הקבלה, הרי העצה היא מין קש יבש של צמחים, שאינו ראוי למאכל הפרה, כדברי רש"י שם; "לא חזיא לפרה אלא ע"י הדחק אלא לגמל הוא דחזי..." על פי הגמרא פירש הרמב"ם: "הו תבן אלקטאני כאלפול ואלחמץ ואלתרמס ונחוהא מן אלחבוב"¹.

עצה באה גם במסכת אהלות יח משנה ב, העוסקת באיסוף התבואה מבית הפרס (שדה שיש בה חשש טומאה, שמא אבד קבר בתוכה). אם נעקר הצמח, שדרפו להיקצר, ויש חשש, שמא דבקה עצם כשעורה בשרשיו, דשים אותו בתוך בית הפרס ומנפים את הזרעים: "צובר את גורנו לתוכו וכוברו... התבואה בשתי כברות והקטניות בשלוש כברות ושוּרף את הקש ואת העצה וכו'". אף פאן אפוא העצה לקטניות פקש לתבואה, והרמב"ם מפרש: "תבן אלקטניות"². גם בתוספתא חולין באה עצה לצד קש: "במה מכסין ובמה אין מכסין. אין מכסין לא בתבן ולא בקש ולא בגבבה ולא בעצה" (ו, יא).

לא בהוראתה של עצה זו נחלקו בעלי המילונים, אלא בגיזרונה. לוי במילוןו לתלמודים קושרה עם עץ על פי ירמ' ו: "פרתו עצה ושפכו על ירושלים סללה"³ כמזהו גם יאסטרוב, ושניהם מנקדים עצה⁴. כ"י קאופמן (להלן כ"ק) מנוקד בשבת

1. מהדורת הרב קאפח, סדר מועד, ירושלים תשכ"ד. תרגומו: הוא תבן של קטניות

כגון הפול והאפונה והתורמוס וכיוצא בהן משאר הזרעונים.

2. שם, סדר טהרות, ירושלים תשכ"ח.

3. J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*

4. M. Jastrow, *Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and*

Yerushalmi, and the Midrashic Literature, N. Y. 1903, ע"פ קריאת האשכנזים? עיי

ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 22.

עצה, וכמוהו כ"י פארמה 138 (להלן כ"פ); ובאהלות מנוקד בכ"פ העצה, וקרוֹב לו בכ"י פארמה 497: העצה; ובשרידי הגניזה שפרסם א' פץ: העצה (הקמץ השני אינו ברור כל צורפו בתצלום)⁵. בכ"ק אתה מוצא באהלות העצה, בדומה לקריאת הספרדים⁶. ואין בין העצה לבין העצה ולא כלום, לפי שהנקדנים הללו לא הקפידו להבחין בין פתח לקמץ, ובין סגול לצירי⁷. בכ"י קמברידג' (להלן כ"ל)⁸ מנוקד פאן העצה, וממנו למד עורך פרך ט של מילון בן-יהודה, שגזרונה מן הפפולים. הוא אף הביא את גרסתו של רב האי גאון, האומר בפירושו למסכת אהלות "וגרסינן בגמרא מאי עיצה", וכותב עיצה מלא יו"ד! מפאן הניקוד במילון בן-יהודה עצה⁹. אכן אין די בעדותו של כ"ל לבדה להעלות מסקנה זו, לפי שנקדנו, שניקד אך מלים מעטות, ככל הנראה מלים "קשות", לא הבחין בין קמץ לפתח. וכך הוא ניקד: האַנס (פלאים ו, ז), חַייה (שם ח, ה), הַחדש (עירובין ג, י), פר ופרה ... טלה וטלה (מנחות יג, ו) וכיו"ב. לפיכך אפשר, שמעיקרא אין בין ניקודו ובין ניקודי כ"פ וכ"ק ולא כלום. זה וזה גורסים עצה (כ"ק במסכת שבת לבדה) בלא הכפלה, אף שההכפלה אינה נמנעת בצורה עצה של כ"ל¹⁰, לפי שנקדנו נוהג להטיל דגש אך לעתים רחוקות, פגון התיי (מין צמח. טבול יום א, ה). לרוב אין הוא נוהג כך: במקל (פלאים ט, ה) הַמַּפְקָח (אהלות טז, ה), הַפְּרֵד (מעשרות א, ו) וכיו"ב.

ברם ניתן למצוא סיוע לניקוד שבמילון ב" בתרגום הארמי של השומרונים. כתב-היד מס' 3 שבבית-הכנסת בשכם מתרגם את הפתוח "השמנה היא אם רזה" שבבמ' יג, כ: הא שמינה היא אן אעצה; וקרוֹב לו כתב-היד Barberini Or.1 שבספריית הואטיקאן: אעצה¹¹. מהו עצצה? לא קשה להבחין בקרבה הסמנטית של רזה שבספר במדבר אל אותם קנים של קטניות, שאבדה לחלוחיתם, אותו "תבן של מיני קטנית", ואין תמה, ששורש אחד משמש פנגד שניהם. שתי צורותיו של השורש, (א)עצצה השומרונית ו-עצה העברית, הריהן שתי פנים שלו, שייחוסו מן הפפולים, בדומה לרַגְנָה לעומת רָגָה. ואם תרצה אומר: שְׁמָמָה לעומת שְׁמָה לעניין עצה שבכ"ל והדומות לה, שכאמור, אין ההכפלה נמנעת בניקוד זה. ועוד נשוב לעניין.

5. א' פץ, גזוי משנה, ירושלים תש"ל, צילום פ"א.
6. ע' ילון במקום המוזכר לעיל בהערה 4. האם השפעת ויק' ג, ט היא?
7. ג"נ הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה וכו', תל-אביב תש"ס, עמ' 11 ואילך.
8. מהדורת W.H. Lowe, מתניתא דלתמודא דבני מערבא, קמברידג' 1883.
9. א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית וכו', עמ' 4639. הוא אף מפנה אל עוצצא שבסורית ע' להלן.
10. הרבה נחלפט ילון בתיבה וניקד עצה, מתוך שלא שמע הכפלה בקריאת החימינים: עצה, ולא ראה דגש בכתב-היד המנוקדים.
11. עיין במהדורות "התרגום השומרוני לתורה", פרך ב', תל-אביב תשמ"ב. שני הפתיבים עניין אחד הם, לפי שאין השומרונים מפקים את עיצורי הגרון וסופריהם תוהים לפעמים בין פתיבה זו לפתיבה זו. עיין *Israel Oriental Studies* 8 (1978), p. 125 ff.

אף הסורית מסייעת. צמח ממיני הקטניות יש בה, ושמ' עוצצא, הוא faba vulgaris לפי הזיהוי שהביא לעף¹² בעקבות בר־בהלול המגדיר: *الباقلي المَضْبَر* زاعم وقيل أنه الباقلي الأخضر כלומר, הפול שבתרמיל, ונאמר עליו, שהוא הפול הירוק¹³. ועוד צמח אחד יש בסורית, עוצצא שמו, שאפשר הוא שוה לעוצצא, ואפשר הוא lathyrus cicera כדברי לעף¹⁴, והוא לפי בר־בהלול: "הנון דדמין לטלפוא והוא *الحَبَّان*"¹⁵, כלומר, מיני קטניות הדומים לעדשים (טלפחא באה בפשיטתה כנגד עדשים בבר' כה, לד. ובאונקלוס: טלפחין).

דומה שבכך נתברר ייחוסה של עצה על הפפולים. ואשר לתנועה, אם i היא, כדרך פירושו של רב האי גאון, אם a, כדרך ניקוד המשניות, אפשר שמחלוקת לפנינו בין שני בני גון של השמות הפפולים: קָשָׁה, קֶשָׁה. אף לשון המקרא יודעת את שניהם, וכבר ראינו לעיל רָנָה מזה שָׁמָה מזה. ועוד יש דָּבָה לעומת פָּפֹת (תמרים), ואפילו בשורש אחד: גָּנָה בישע' א, ל, והנסמך שלה גָּנָת (אגוז) בשיה"ש ו, ט"ז. והנה במשניות מנוקדות אין הבחנה מורפולוגית כזו, ואתה מוצא בכי"ק ב"מ י, ו: למלאת גָּנָתו, אך בבבא בתרא ו, ו: מְגָנָתו. ואף בנפרד יש יְרָקוֹת גָּנָה בעוקצין א, ב¹⁶, ובכתובות יא, ד: וּבְגָנָה בית חצי קב, כנגד שאר מקומות, כגון בבא קמא ו, ב: נפלה לְגָנָה. ופעמים שכתב־היד חלוקים אילו על אילו בניקודם, כגון בכתובות ה"ל, שבכ"פ מנוקד וּבְגָנָה. וכן בכלאים ב, ב גורס כי"ק וירעוני גָּנָה וכי"פ גָּנָה. ביטוי דומה יש בבבא בתרא ו, א ושם גורס כי"ק גָּנָה; וכי"פ, שאינו מנוקד שם, מציג כתיב מלא יו"ד: גינה. ובשבת ט, ז מחק נקדנו של כי"ק את היו"ד ונשתותה גרסתו עם זו של כי"ק. אותו שֶׁרֶץ שבמסכת פרה ט, משנה ב, מנקדים שני כתיב־יד אילו: וְהִפְנָה שבתבואה (כי"פ: וְהִפְנָה). ניקודו של כ"י פארמה 497: וְהִפְנָה; ובתוספתא תרומות ז, יא יש כתיב מלא יו"ד: הכינה שבתבואה¹⁷. עכ"פ במקום שנתקיים הניקוד בָּנָה נתבטלה ההבחנה בין השרץ שבמסכת פרה לסרגל שבמסכת פלים יב, ח: "האולר ... והכן וְהִפְנָה (כך כי"ק. כי"פ: וְהִפְנָה)"¹⁸.

חילוק במשקלי הפפולים יש לפעמים בין המסורת הטברנית של המקרא לבין מסורתם של השומרונים, כגון פִּתְיָו בשמ' לח, ב, שהגייתה fannūto, ודָּבָה בכמ' יד,

12. I. Löw *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, p. 312 ff.

13. R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, Paris 1901, p. 472

14. בספרו (המוזכר לעיל בהערה 12) בעמ' 173. 15. שם, עמ' 732.

16. גִּינָה בשרידי משניות מנוקדות ניקוד עלין. עיין א' פורת, לשון חכמים וכו',

ירושלים תרצ"ח, עמ' 98.

17. כך לפי כ"י וינה, אך בכ"י ארפורט ובדפוס ראשון: הכנה, ואין בהם עדות. ש'

ליברמן בתוספתא פפושטה, כך א', נויארק תשט"ו, עמ' 406, אומר: כנראה שהיא פינה היא פנימה. הוא אף מביא חילופי מקורות מספרי עקב: פינה/פנימה.

18. הרמב"ם פירש אלמסטר, היא مسطرة. עיין לעיל בהערה 2.

לו, שהגייתה dābbā, כמזה כמדה — māddā בשמ' כו, ב; נָצָה — nāssā בבר' מ, י. וכנגד זה גָּגו בשמ' לו, כו נהגית giggu.¹⁹

ואם תאמר, אין במשניות המנוקדות שלפנינו כל עדות לדגש, ואף במסורות ההגייה החיות אין²⁰, הנה איבוד ההכפלה מצוי אצל חז"ל. כך אתה לומד מכי"ק בבא בתרא ה, ה: בהמה דָּקָה. ובכי"פ פסחים ד, ג: דָּקָה; ואף מחוץ לפפולים, פגון במסכת תענית א, ו: מִטֵּין²¹. ותן דעתך שבכתב־היד הללו זִיקָה אינה דגושה לעולם, פגון ביבמות ג, ט: זִיקָתָ יבם — כי"ק. ובכי"פ: זִיקָתָ. והשווה פִּיקָה שלמתכת בכי"ק פלים יא, ו. ובכי"פ: פִּיקָה. ביטול ההכפלה הביא לידי מעבר של צורות אלו אל גזרת ע"ו. וכך הוא בהגיית השומרונים, פגון gēbot בויק' יד, ט כנגד גְּבוֹת שבנוסח המסורה²². נראה שלענייננו שייכת גם עצה שבים שפירושלמי שבת ג (דפוס ונציה ו ע"א): "דתני. שלשה דברים התיר רבי חנניה בן עקיבא. התיר עצה שבים. והתיר כצוצרה. והתיר הבאת לונטית"²³. הפרייתא באה בשינוי לשון מפרש בבלי עירובין פז, ע"ב: "ת"ר. ג' דברין התיר ר' חנניא בן עקיבא לאנשי טבריא. ממלאין מים מגוזטרא בשבת וטומנים בעצה ומסתפגין באלונטית". רש"י מפרש: "טומנין פירותיהן בעצה. פסולת קטניות". ובקטע מן הגניזה: "ואנשי [טי]בריא היו רגילים להשכים להביא עצה לטמון בו פירותיהם"²⁴. ועיין בפירושו של רבנו חננאל לעירובין (מובא בערוך, ערך עצה). לעף מזכיר את קליין, הקושר עצה עם אצה (איצה) שבפבלי גטין סט ע"ב: "איצה רטיבא דסכר נהרא"²⁵. וכך מבאר הערוך: "פי' איצא עשב שגדל בנהר סוכר נהרא בעלים שלו"²⁶. ועוד מביא לעף²⁷ את בבלי עירובין כו ע"ב לעניין ערקבנין (נ"א: עקרבנין) שבמשנה עירובין ב, ו: "מאי ערקבלין (!), אמר ריש לקיש: אצוותא חרוזאיתא"²⁸. הערוך מביא את המקום הזה (בערך אצווא) ואת פירושו של

19. עיין בדיון הממצה של ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון (להלן עואנ"ש) פרק ה, ירושלים תשל"ט, עמ' 183 ואילך.

20. עיין בדברי ילון מקום המזופר לעיל בהערה 4.

21. וכך אומר ג"נ הנמן: הדגש החזק... לעתים רחוקות הוא חסר... מובן מאליו פי במקום שמסומן תמורתו רפה צריך לראות בכך יותר מאשר השמטה סתם. בספרו המזופר לעיל (בהערה 7) בעמ' 22.

22. עיין בדיון של בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 185, 200.

23. בשרידי הירושלמי מן הגניזה מנוקד עצה (ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, נויארק תרס"ט, עמ' 76). ברייתא זו באה גם במסכת סוכה א (דפוס ונציה נב ע"ג) ובעירובין ח (כה ע"ב: ועינה שבים. ואינה אלא טעות סופר (וכך הוא בכ"י לייזן, מועד, עמ' 422).

24. ל' גינצבורג, גנזי שכטר ג, נויארק תרפ"ח, עמ' 77.

25. I. Löw, *Die Flora der Juden*, Wien & Leipzig 1924–34, Bd. 4, p. 145.

26. ראה בתוספות הערוך את דברי דב גייגר על ניסיונות האטימולוגיה של קוהוט בערוך. ע' גם באטימולוגיה, שהציע לוי במילון המזופר לעיל בהערה 3.

27. Ibid. Bd. 1, p. 606.

28. נ"א: אצווא דדיקלא, אצוא. ובכ"י מינכן: אסיסא. ע' דקדוקי סופרים לפסחים נד

רב האי גאון: "צמח עבה מאוד, ויש בו כמו ראשי מחטין ומחרזו (=דוקר) והוא אטן בל(שון) ישמע(אל)". לעף מעיר, שלא מצא אטן בערבית (ע' גם בתוספות הערוך לערך זה).

תיבה זו מביאתנו אל עניינה של אצו, שהיא תרגום של משארת בשמ' ז, כח: ובמשארותיך = ובאצותיך לפי אונקלוס, כ"י ניאופיטי של התרגום הארץ-ישראלי והמיוחס ליונתן. פרופ' י' קוטשר ז"ל הזכירה בהשגחה אל עציץ, שמא לשורש אחד הן שייכות. אלא שנסתפק בעניין זה, לפי שבסורית יש אל"ף: אצותא (בפשיטתא לשמות הנ"ל); והרי אין הסורית נמנית עם מפסידי הגרוניות. אכן מה שאתה מוצא בגיליון של כ"י ניאופיטי: ובאצותיך, אפשר שהוא "תיקון יתר" והפתיבה אצותך שב"המליץ"²⁹ אינה מוכיחה פלוג, מפני שאין השומרונים פותחים את ה"גרוניות" במקומותיהן. ודב' כח, ה מצאתי עצותכתן פנגד 'משארתך' רק במיוחס ליונתן ובכ"י מאוחר של קטעי התרגום הירושלמי³⁰. בכל שאר המקורות פתיב אל"ף. ואין צריך להרחיב את הדיבור על ערפה המועט של עדות הבאה מפי המיוחס ליונתן. ועוד, הקשר של המשארת עם הקש צריך עיון גדול מאוד, ולבד מן ההשערה, שהיא עשויה סיבי צמחים, פאותן אצותא ודיקלא שבפבלי פסחים לט, ע"א (רש"י: "סיב גדול ונכרך סביב לדקל") אין בידינו פלוג.

ואולם אין להירתע מפני אצו, של"י היא ואינה מן הפפולים, כמו עצה שלנו, שכן יש מפתח-היד של התרגום השומרוני, המציבים בבמדבר הנ"ל פנגד 'רזה' גרסאות אחרות: עצה, עצתה, עצאה, עצאיה³¹. עצה ו-עצתה אינן לכאורה אלא וריאנטים של עצצה (ראה לעיל רננה / רנה). ואולם אם הייתה הצד"י שלהן מוכפלת או אבדה הכפלתה, פדרך שאבדה במשנה, אין בכוחו של התרגום השומרוני להודיענו, שאין בידינו מסורת מהימנה של הגייתו, ומאותיותיו אין אנו לומדים פלוג לעניין זה. ברם רשאי אדם לומר, שעצאיה, ואפשר גם עצאה, ל"י הן³². והנה בתרגום הארץ-ישראלי לפי כ"י ניאופיטי במקום זה אתה מוצא: "השמינין אינון פריה או אפתרין". ובגיליון: עצייץ; וזוהי גם גרסת קטעי התרגום³³, ואף המתורגמן מביא גרסה זו בערך פתרון. ובערכו הוא מנקד: עֶצֶיץ.

29. הגלוסר למלי התרגום, שהתקינו השומרונים במאה ה"א. ההדירו ז' בן-חיים בעואנ"ש ב. עייץ עמ' 517. וכך הוא בשני פתב"יד של תרגומם בדב' כח, ה, י"ו. עייץ במהדורתי, פרך ב.

30. A. Diez Macho, *Targum Palaestinense* (Biblia Polyglotta Matritensia),

5.L על דעתו של מ' קליין בעניין פתב"יד הזה עייץ. HUCA 46(1975), p. 115 ff.

31. עייץ במהדורתי, פרך ב, עמ' 197.

32. עצאה לא בהכרח, שכן היא בכ"י E, שהוא קרוב ביותר אל C, שגרס עצתה, ובאל"ף-בית השומרוני אל"ף דומה מאוד לתי"ו. E הוא פתב"יד מאוחר, וסופרו הטיל בו מימים רבים ובכללם חילופי אל"ף / תי"ו. העניין נידון במבוא מהדורתי, בכרך ג'.

33. נ"א: עצין. M. Klein. *The Fragment-Targums of the Pentateuch*, Rome.

עצ"י עניינו בניבים הארמיים לחץ דוחק. בתרגום הארץ-ישראלי בא שורש זה תמורת עש"ק, פגון בכ"י ניאופיטי בדב' כד, יד: לא תעצי פנגד "לא תעשק". ובתרגום השומרוני בא עציאנה דעצה פנגד "הגולה אשר גזל" בויק' ה, כג. וכן אתעצו פנגד "התעשקו" בבר' כו, כ³⁴. דומה שהוראה זו עמדה ביסוד המדרש המובא בדברים רפה: "ומעציון גבר. דעציון לגיברא דעלמא, דאמר' כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע ולא עבדי"³⁵. ומכאן, שהוא לשון מרד. השוה מה שהביא בן-חיים מן מימר מרקה³⁶. ואף לשון מאבק הוא, כמצוי בבן-סירא ד 28: "עד המות היעצה על הצדק וה' נלחם לך". יפה מתרגם התרגום הסורי של ארץ-ישראל בבר' יט, ט: והו ע צ ין י ת ה ל ל ו ט , פנגד "ויפצרו כאיש לוט". ונ"א: והו לח צ ין לג ב ר א ל ל ו ט . לחץ דוחק הוא עניינו של עצ"י גם בסורית, פגון מה שאומר ישוע בר עלי בגלוסות הסוריות-ערביות שלו: *يَقْهَرُ وَيَقْلَبُ* , שלשון לחץ הן³⁷. ובדומה לו בר-בהלול: עצא כד זקיפא *يَقْهَرُ وَيَقْلَبُ* 'אף אלו לשון כפייה ולחץ³⁸. והנה עצ"י עניינו לחץ דוחק גם בסורית, בדברי בר-בהלול בערך עאץ: *يَقْهَرُ*³⁹.

מה שאמר התרגום השומרוני עצצה או עאציה לענין רזון הארץ, לא אמר אלא על מקום יבש ושומם, שהמזון מצוי בו בדוחק. והרי פת דחוק היא פת דלה ויבשה, כדרך שמצינו בבבלי עבודה זרה לה ע"ב: "פעם אחת הלך רבי למקום אחד וראה פת דחוק לתלמידים". "לחם לחץ" היא פת זו בפי מלך ישראל: "שימו את זה בית הכלא והאכלוהו לחם לחץ ומים לחץ" (מל"א כב, כז). פת דחוק הריהו "פת חריבה", פת רזה, המזכירה מיד "פת צנומה", פגון בבבלי ברכות ל"ט, ע"א: "אמר רב חייא בר רב אשי פת צנומה בקערה מברכין עליה המוציא". פירש רש"י: "פה צנומה שנתנה בקערה לשרות". ובארמית של השומרונים צנם הוא תרגום של 'צ'ר' ושל 'חלמיש' פעדות תרגומם לשם' יז, ו ולדב' לב, י"ג⁴⁰. וכך הוא בירושלמי בבא בתרא ב (דפוס ונציה יג ע"ב): צנומה. סלע קשה, פמזהו פקצה התחתון של עמוד השורה, שהוא קשה וקבוע, שלא פשאר החוליות, והוא הַעֲצָה שבויק' ג, ט, וניתרגם אף הוא עצצה בתרגום השומרוני. והגייתו בנוסחם העברי *āṭisa*. בערבית הוא קרוי *مُضَض* מן המרובעים, שעיקרם בכפולים. והוא קרוי אף *مُضَض*.

34. *ētaššaqu* הוא נוסח שומרון, שאין להם שי"ן שמאלית. עיין עואנ"ש ה, עמ' 23.

35. מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 25. עיין גם הערות ליברמן במהדורת ויקרא רבא של מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תשי"ד, עמ' תתפא.

36. תרפיץ יט (תש"ח), עמ' 200.

37. R. Gottheil, *The Syriac-Arabic Glosses of Isho Bar Ali*, vol. II, Roma 1908, p. 226.

38. עיין במילון המוזכר לעיל (בהערה 13) בעמ' 1452.

39. נ"א: *يَعَضُ*. שם, עמ' 1397.

40. השוה "המליץ", עואנ"ש ב, עמ' 473, 574.

אפשר שהקרבה הסמנטית של עצ"י לעצ"ן, היא שהביאה את נקדן קטעי התרגום מן הגניזה לנקד בדב' כח כט: ו ת ה ו ו ן ל ה ו ד ץ ץ י ן ת מ ו ר ת "והיית אך עשוק"⁴¹. הוא נקט לשון ל"י (צ"ן), ואף מן הפפולים לא הניח ידו והטיל דגש בצד"י. קרבה זו מופירה את השרשים הקרובים בעברית: שגה ושגג, שחה ושחח ועוד הרבה, שרשםם ברגשטרסר בדקדוק⁴². ועוד בעברית של חז"ל רבה ורבה וכיו"ב. לאחרונה העמיד ג"ג הנמן על כפה וכפף ועל חיה וחי⁴³. תן דעתך, שנוסח שומרון בשמ' טז, כא הוא: "וחמה השמש ונמס" (הגייתו wāmā) כנגד "וחם השמש וגו'" שבנוסח המסורה.

*

העירני פרופ' ליברמן ז"ל בטובו, שאף עס"ס עניינו "לחץ". אכן מצינו במלאכי ג, כא: "וְעִסְתֶּם רְשָׁעִים"⁴⁴, ומן השורש הזה שם-העצם עָסָה. והנה יש ל"י בלשון חז"ל, כגון במשנה גיטין ט, ח: גט מְעוּסָה; כך בכי"ק ובכי"ל, אבל בכי"פ: מעושה. הרמב"ם מפרש: "מאכֹּד באלקהר", היינו נלקח בכפייה⁴⁵. בירושלמי גיטין ט (דפוס ונציה נ ע"ד) נאמר לעניין זה: "שמענו שכופין. רב ירמיה בשם רב. ישראל ש ע י ס ו כמעשה עכו"ם פסול". ובארמית מצינו: מ ה א ת מ ע ס י ב י בבראשית רבא, פרשה עט⁴⁶. אף במנדאית אתה מוצא אסא וגם אסס, שניהם לשון לחץ⁴⁷.

*

אם כך, אפשר שאונקלוס לבמדבר טו, כ, כא שייך לכאן: אצותכון = 'עֲרִסְתִּיכֶם'. כך הוא גם בתרגום הארץ-ישראלי ע"פ כ"י ניאופיטי ובקטעי התרגום הירושלמי ובפשיטתא. אך במיוחד ליונתן שוב עצותכון, וכך בגיליון של כ"י ניאופיטי. חלוקה בין אל"ף לעי"ן אתה מוצא גם בכתבי-היד של התרגום השומרוני, אלא שאין בכך כדי להוכיח קדמותה של העי"ן. על הוראתה של אצו כאן, שהיא כמין עיסה, אך לא עיסה גמורה, אתה עומד, דרך משל, מן הירושלמי חלה (דפוס ונציה נ ע"ד): "הדה איתא שאלה לרבי מנא בגין דאנא בעיית למעבד א צ ו ו ת י אטרי מהו

41. P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1930, p. 28.

42. G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, II Teil, Leipzig 1929, p. 171.

43. בספרו (המוזכר לעיל בהערה 7) בעמ' 331 ואילך.

44. ביחזקאל כג, ח: עָשָׂה, אף הוא מעניין זה, ואפשר שהשי"ן השמאלית באה

בהשפעת עָשָׂה השכיח. עיין J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, Jerusalem 1970, p. 122. עכ"פ הוא קרוב ל-ע ס י ס. עיין גם נ' ברגגרין, לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 117 ואילך.

45. מהדורת הרב קאפח, סדר נשים, ירושלים תשכ"ה.

46. מהדורת תיאודור אלבק, הדפסה שנייה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 947.

47. E. S. Drower & R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963.

דינסבה ותהא פטורה מן החלה. אמר לה למה לא. אתא שאיל לאבוי. אמר ליה אסור. שמא תימלך לעשותו עיסה". אף זהו אפוא מין ממניי הפצק, שדרכו להיעסות ע"י לישא⁴⁸. כך נתפסת משארת בספרות התנאים, כגון בספרי דברים, עקב, פסקה מ⁴⁹: "מראשית השנה ועד אחרית השנה. וכי יש פירות בשדה מתחלת השנה ועד סופה? אלא הם ברשותי (נ"א: ברשותי הן) ליתן בהם ברכה בבית, כשם שאני נותן בהם ברכה בשדה, שנאמר: 'יצו ה' את הברכה באסמך ובכל משלח ידיך ... מניין אף באוצר? שנאמר: ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה. מניין אף בעיסה? שנאמר: ברוך טנאך ומשארתך". זו המשארת המיתרגמת אצו. והנה התרגום השומרוני מציב כאן (דב' כח ה, יז) ומלאשתך, ומלשתך (נ"א ואצותך) ובשמ' ז, כח: ובמלאשתך. ואף בפרק יב, לד: מלשתון (נ"א לושון) כנגד 'משארתם צררת בשמלתם (כאן גורס התרגום הסורי של ארץ-ישראל: גבל[יה]ן, אף הוא לשון לישא). וכנגד 'ערסחקם' בבמ' טו, כ הוא מציב מלאשתיכון (נ"א אצואתכון, בדומה לאונקלוס, ע' לעיל). ע' גם בפס' 21. ויש פתבדי הגורס בין השיטין שלו: אפוא תכון. ועוד יש כגון זה בפסיקתא דרב כהנא: "ר' לעזר בר' שמעון עלון חמריי לקרתיה ... וחמוניה יתיב קמי תנורא, אימה נשאה והוא אכל ... עד דאכל כל אצוותא דפיתתא ... ר' לעזר בר' שמע' אזל לגבי ר' שמע' בר יוסי ... חמוי. נכס ליה חד תור ואפה ליה חדה אצו דפיתא"⁵⁰. מודה אני, שהרעיון לחבר אצו עם עיסה, שזה מן ל"י וזה מן הפפולים, מושך מאוד את הלב, אך לפי שעה ספקותיו של פרופ' קוטשר ז"ל ספקות. ברם קשה להתעלם מן הקשר של אצ"י עם עניין הלחץ והדוחק, שכן בנוסח השומרוני של שמ' ה, יג אתה מוצא: 'והנגשים אצוים' (נוסח המסורה: אצים), ותרגומו עצמו (נ"א: עצמין), שהוא לשון דוחק. והנה גם בזה יש קשר עם שורשי הפפולים, כדרך שנאמר בפבלי במסכת ברכות לג ע"א: "נפל לחפירה מלאה נחשים ועקרבים, מעדיין עליו שמת. שאני התם דאגב איצא מזקי". פירש רש"י: "כשנפל עליהם דחקם הזיקוהו". וכך מפרש רש"י איצא בבבא מציעא מ ע"א: דוחק. ועיין עוד בערוך, ערך אץ.

ואולם אם אצו שלנו קשורה עם עציצא, ספק גדול הוא. אף שדמיונם מושך את הלב, הנה מה שמביא ברוקלמן במילונו הסורי⁵¹ את אציץ מן "ארמית יהודית" בערך אצותא, אינו די לקיים את הקרבה. שאם תאמר אציץ הוא "עציץ", ולפיכך אצותא

48. הירושלמי עוסק כאן במשנה חלה א, ו: המעיסה כנגד החליטה — סוג בצק, שלדעת הרמב"ם נלוש במים רותחים: אד"א גלי אלמא תחי יתהי פי אלגליאן ת"ס צב פיה דקין ועגין בה יחסמי דילך מעיסה. לאמור, אם הרחית את המים עד שהוא רותח מאוד ונתן לתוכו הקמח ולש אותו בו נקרא מעיסה (מהדורת הרב קאפח, סדר זרעים, ירושלים תשכ"ג).

49. מהדורת פינקלשטיין, נויארק תשכ"ט (הדפסת צילום), עמ' 82.

50. מהדורת מנדלבאום, נויארק תשכ"ב, עמ' 194–195.

51. K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928², p. 44a.

הוא "עצותא", עדיין אנו צריכים ראייה, שעצין הוא מין ממיני הפלים הקלועים מקנים או מקש, פדרך שהנחנו בעניין אצו, שהוראתו משארת. ברם לא מצינו עצין אלא כלי חרס, וזה אינו ראייה טובה⁵².

*

סח לי ידידי, פרופ' יוסף יהלום מן האוניברסיטה העברית, שפפיוט מן הגניזה (קטעים T-S 13 H 2:6; T-S BH 2:6) נאמר:

"בכל אות ואות ועיקצו

ובכל פרק ופרק ועיצו

יקרני..."

האין ההקבלה של עיקצו עם עיצו מזכירה את הקנים שבים טבריה ואת ראשי המחטים ה"מחרוזים", שפפירושו של רב האי גאון?

---

52 י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' תג ואילך. ברזקלמן (עיין בהערה הקודמת) הלך בעקבות פרנקל (S. Fraenkel, *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886, p. 96), שהניח א' *صيعر* שאול מן א צ י צ, שהפכה ל- ע צ י צ בזמן מאוחר. פרנקל למד כך מנלדקה, שהערה שלו הביא מן. Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875, p. 15, אלא שלא מצאחי במקום האמור שום רמז לחילופי אל"ף בעי"ן. ברם בעמ' 71 מדבר נלדקה על עניין זה ושם הוא מביא (בהערה 2) את חקרא, עקרא מן *ākpa*, להראות שאקרא שבמנדאית עתיקה מן חקרא, עקרא, שבארמית היהודים. ותימה שדוקא בעניין חקרא לא קיבל את דעת נלדקה וקבע (בעמ' 233), שאל"ף נעשתה עי"ן (או ח"ת) בהשפעת העיצור הנחצי הסמוך. והרי יכול להציע השפעה פונטית כזו גם בעניין אציץ-עצין. אלא שפל העניין קשה, וקרוב שעצין הוא עיקר ונשתנה ל-אציץ וכך נקלט בעריכתו.

עיונים בתצורת המלים העבריות בספרדית-היהודית*

המלים העבריות ומעט הארמיות שחדרו לספרדית-היהודית (ס"י) הגויות בדרך כלל על פי מסורת בני ספרד בהגיית המקרא¹: יש חמש תנועות פונטיות: u o a e i, השוא הנע הגוי e, והחטפים הגויים פתנועותיהם המלאות. העיצורים הנחציים המיוצגים באותיות ק, ט, צ הגויים כפשוטים: k (כמו כ"ף), t (כמו תי"ו) ו-s (כמו סמ"ך). הה"א והאל"ף על פי רוב אינן הגויות ורק תנועתן נשמרת. הלועזיות ע-רח הגויות בדרך כלל כאל"ף וככ"ף². פעמים רבות השי"ן העברית הגויה כסמ"ך³. מקבוצת בגדכפ"ת — ב ד כ פ הגויות כעיצורים סותמים p k d b או כחוככים f x d v בהתאם להתנויות העבריות. תי"ו בסוף תיבה נאלמת לעתים קרובות או נהגית כדל"ת רפויה, וגים"ל הגויה בדרך כלל כסותם g, ובאופן לא עקבי כחוכך וילוני קולי γ אחרי תנועה.

במאמרנו כאן נציב על ארבע תופעות ייחודיות השייכות לתחום ההגה והצורות: א. צלילים טפילים; ב. מכפל פונטי; ג. משקל קטלה; ד. שמות בסיומת -ות.

א. צלילים טפילים

המלים: מצרי, מצרים, מזרח, מצרנות 'שכנות', בר/בעל מצרן 'שכן', חסרון 'בעל הופעה מוזנחת', ארבעה ועשרים 'התנ"ך', עמרם ונמרוד, הגויות כך: [mistri, mistrain, mizdrax, mastranut, bar/baal mastran, xastron, arba ve(e)strim, lambram, nimbrod]. המשותף לכל המלים העבריות האלו, שהתקבלו בס"י, הוא קיומו של צרור עיצורים תוכי במלה, שהשני בהם הוא r (רי"ש ההגויה חדל-לשונית

* תודתי נתונה לרשות המחקר באוניברסיטת בר-אילן על תמיכתה במחקר.

1. ועיין: I. Garbell, 'The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain', *Homenaje a Millas Vallicrosa I* (Barcelona 1954), pp. 647-696.

2. רק בקהילות הספרדים הותיקות בארץ-ישראל ובקהילות הספרדים שבצפון אפריקה (דוברי החקיתיה) העי"ן והחי"ת הגויות כלועזיות והה"א כסדקית בהשפעת הערבית. וראה מה שכתבנו על הגיית העי"ן כחי"ת בקהילות הספרדים המזרחיות בהברות סגורות, ל ש ו נ נ ו מו (תשמ"ב), עמ' 72-75.

3. ראה ג"פ גומפרץ, 'השי"ן טלוליה וגלגוליה', מ ב ט א י ש פ ת נ ו, ירושלים תשי"ג, עמ' 33-50.

מכתשית, רוטטת בדרך כלל), והראשון הוא עיצור ממושך: חוד-לשוני אחר-שני מכתשי חוכך (s או z, היינו צד"י או זי"ן) או אפי דו-שפתי (m). למלים האלו בס"י חדרו t, d ו-b כצלילים פאראזיטיים באמצע הצרור. הפיצוד?

הסבר התופעה הוא פונטי. נראה שחל פער זמנים קל במעבר שבין העיצורים הראשונים בצרור להיגיו של הרי"ש⁴ השני בצרור. מעתק פלי הדיבור למצבם החדש בהיגוי הרי"ש נתרשש קודם חיתוך הרי"ש, ומפאן תוספות הצלילים הטפילים. הלשון נוגעת במכתש אחרי היגוי הסמ"ך (הצד"י) או הזי"ן (במצרי, במזרח ובדומיהם) לפני שמתחיל ביצועו המרטט של הרי"ש. הקוליות נשארת כמו שהייתה ביסוד הראשון שבצרור, וכך נשמעים הסותמים טי"ת דל"ת לפני הרי"ש (מעין מסטרי, מזרח). אותה תופעה נרחשה גם במלים העבריות ישראליאנו 'ישראלי', ישראליתה 'יהודי, שייך לעם ישראל', שנתקבלו בס"י מן הצרפתית והספרדית (אף שמקורם הראשוני עברי), בהיגוי [izraelita, izdraelyano]. בעמרים ובנמרוד עלתה מחיצת הוילון שסגרה את המעבר לפה בהיגוי המ"ם האפי, לפני שנסתיים החיתוך הדו-שפתי של העיצור. הפה נפתח להיגוי הרי"ש אחרי שהוילון עלה, ונשמע היגוי הבי"ת לפני הרי"ש (עמברם, נמברוד).

ההסבר הפונטי הזה מיישב את הופעתם התמוהה של העיצורים שאינם מצויים באותן מלים בעברית, אך יש לבחננו למעשה במסגרת הפללית של תורת ההגה של הספרדית בכלל ושל הס"י בפרט. בבדיקה של מילון קאסל הספרדי מתברר, שאין צרור עיצורים -mr- בכלל. צרור עיצורים -sr- או -zr- נמצא במקרים האלו:

1. במלים israelitico, israelita, israeli, israel שיה, כאמור, מלים שעברו מן העברית, דרך תעתיקי היונית והלאטינית לספרדית, וכך הן נשתמרו בה בכתב. בהיגוי הס"י נוספת אליהם d טפילה פפי שהראינו לעיל⁵.

2. במלה azre, השם הבוטאני לעץ האָרֶר (aceraceae ממשפחת), שהפך ל-arce (במתאטזה) בלשון הדיבור.

3. בגבולות המורפמות, כשנוספת תחילית השלילה — des למלים המתחילות ב-r, כגון: desrabortar 'לקצוץ זנב-', desramar 'לקצוץ ענפי עץ', desrancharse 'להסתלק מאי-סדר', desratizar 'להיפטר מעכברים' ועוד (סה"כ עשר מלים). הקידומת des אינה הופכת אוטומאטית לחלק מן המלה, ומכפל ה-r מתקיים במורפמה הנשללת כבכל ראש מלה ספרדית. לשון אחר, הצירוף של -sr- במקרים אלו שונה מרצפי העיצורים הרגילים בתוכי מלים, פי גבול המורפמות נשמר בל.

4. השימוש באותיות נעשה מטעמים טיפוגראפיים, והפנה לעיצורים המיוצגים באותן אותיות, פפי שהוגדרו בפסקה הקודמת.

5. בספרדית המדוברת באזורים שונים, ה-s נשמטת ועקבותיה ניפרות ב-r חוככת קודם שהיא הופכת לנוקשה (מפה) או למרטטת. תודתי למלכה מוצ'ניק על הערותיה המועילות כאן ובמקומות אחרים במאמר.

זאת ועוד: בניגוד לצורות -sr- ו-mr- שאינם סדירים בלשון הספרדית, הצורות -mbr- ו-str- שכיחים ונפוצים, ועיון קל במילון יעיד על מאות אחדות כאלה, לדוגמה: embrollo 'בלבול, חסבוכת', lustroso 'מבהיק', sombra 'צל', sustrear 'להרחיק' ועוד. בדיקה אטימולוגית של מלים בעלות צורות -mbr-⁶ מעידה, שחלקן נגזרו מצורות -mr-, שהותרו בעזרת אותם צלילים טפילים. לדוגמה: membrar 'להזכיר' מן mémorare הלאטיני, hombro 'כתף' מן ūmērus הלאטיני, hombre מן homo הלאטיני, nombre 'שם' מן nomen הלאטיני, lumbre 'אש' מן lumen הלאטיני ועוד.

יוצא אפוא, שתוספת הצלילים הטפילים למלים העבריות, שנתקבלו בס"י, נובעת מן ההגבלות המילוניות הכלליות המצויות במילון הספרדי לגבי רצפי עיצורים אפשריים, אם כי סיבתה המקורית פונטית גרידא⁷. וקרב להניח, שלו התקבלו מלים עבריות בעלות צרור-נר⁸, היו נוצרים צורות-נדר-בס"י מאותן הסיבות שנמנו לעיל.

ב. מכפל פונטי

בקרב קהילות היהודים במזרח⁹ הגויות המלים הפאות בס"י על פי רוב במכפל

6. על פי: J. Corominas & J.A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico*. Castellano e Hispánico, Madrid 1980.

7. ומעניין, שכבר בחצתיקי השבעים לשמות העבריים נמצא ששינויים מ-mr- ל-mbr- ומ-zdr/str- ל-zd/sr- (א ל ו י) מ מ ר א מתועתק *μαμβρή*, עזרא (החיצון) — *Ἐσδρας ὁ* לפי מאמברג תופעת הצלילים הטפילים (הפאראזיטיים) מקום נכבד לה בהיסטוריה הפונטית של הלשונות, וכך מוסבר חילוף *tendre* בצרפתית לעומת *ten(e)re* הלאטיני ועוד. ראה: B. Malmberg, *Phonetics*, New York 1963, p. 60. והשוה גם חילופי *tendras-ten-tener* 'להיות בעלים, להחזיק' בצורות מקור-ציווי-עתידי אינדיקאטיב בספרדית.

8. והסיפויים קלושים ביותר, כי הצרור העברי הזה נדיר. בפועל יש ארבעה שורשים בלבד: כנר, נרמל, סנר, צנר, ותמיד הם באים בחציצת תנועה ביניהם בצורות היסוד שלהם. ובין השמות העבריים מצאתי רק: טנרה 'יבלת קשה'; קנרס 'צמח' ושונרא 'חתול', והם לא התקבלו בס"י.

9. על פי המקורות הבאים: עדויות של דוברים, והמקורות כתובים אלה: שאול אנג'ל-מלאכי, 'עברית בתוך לשון לאדינו', ל ש ו נ ו ל ע ס יח (תשכ"ז), עמ' 11-18; 120-117; 'על מלים עבריות שחדרו ללאדינו', ב מ ע ר כ ה 250 (ספטמבר 1981) עמ' 36; שמעון ברנפלד, 'היסוד העברי בלשון הספרדית-יהודית', ר ש י מ ו ת א (תרפ"ח), עמ' 255-271; מיכאל מולכו, 'מלים עבריות בשפה היהודית-ספרדית', ע ד ו ת ג (תש"ח), עמ' 77-80; שמעון מרפוס, השפה הספרדית-יהודית, ירושלים תשכ"ה, עמ' קכא-קלג; שלמה רזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה (פרך א) תל-אביב תר"ץ, עמ' 281-288; משה לור וחבר עורכים, מילון לאדינו עברי (האות ג; חוברת לדוגמה); ירושלים תשל"ו; יצחק מוסקונה, פניני ספרד (בעריכת משה-גיורא אלימלך).

פונטי בעיצור השני שבמלה¹⁰: גֶּלֶח 'פומר', הֶלֶל 'קבוצת פרקי התהילים', חֶלֶה (ונגזרתה חֶלְיָאָר 'לאכול בגרגרנות, להתפרנס'), חֶלְכוֹת 'נדפאות, עוני, קבצנות' (מלשון חֶלְכָה), מֶלֶאך 'מושיע, רחמן' (הגוי כמו מֶלֶח), תפילה, טְלִית 'טלית', גֶּבֶב, חֶנֶף, חֶנֶף 'דו פרצופי', צֶנִי 'צנוע', צֶנֶה, חֶבֶרָה (שיבוש מן תרבות רעה), חֶרֶף, חֶרֶף, חֶרֶף 'חטא כבד' (הגוי כמו חֶרֶף), חֶרֶף, חֶרֶף 'אשת השמש; נר החנוכה', חֶרֶף, חֶרֶף.

הספרדית מכירה מכפל פונטי רק בעיצור r ויש הבדל פונטי בין /r/ מכה כמו pero- 'אבל' ובין /r/ רוטט כמו ב-perro 'כלב'.¹¹ בעברית הקלאסית לעומת זאת היה דיגוש בכל העיצורים חוץ מ-האחע, ומכפל בפי חלק מעדות ישראל ברי"ש¹². הדיגוש נמצא במשקלים מסוימים או כתוצאה תהליכים פונטיים של הידמות עיצורים.

המלים שברשימה לעיל מתאימות בחלקן למשקלים הדגושים שבעברית הקלאסית, פלשון המקרא או פלשון חכמים: הלל, חלה, תפילה, טלית, גב, חנה, שמש, ממש. המלים גלח וממשות מתועדות רק מלשון ימי הביניים ואילך, והן נגזרו על פי הדגמים העבריים המצויים: גלח במשקל 'בעל מלאכה' וממשות על פי ממש

תל-אביב 1981; דוד בנבנישתי, המלים העבריות בשפה היהודית-ספרדית, ספר ה'1 ב לאברהם אבן שושן, 'ירושלים תשמ"ג, עמ' 99-138. David Bunis, 'Problems in Judezmo Linguistics', *Working Papers in Sephardic and Oriental Jewish Studies* 1 (1975), pp. 1-38; 'A Comparative Linguistic Analysis of Judezmo and Yiddish', *IJSL* 30 (1981), pp. 49-70; Cynthia M. Crews, 'Some Arabic and Hebrew Words in Oriental Judeo-Spanish', *Vox Romanica* 14 (1955), pp. 296-301; 'The Vulgar Pronunciation of Hebrew in the Judeo-Spanish of Salonica', *JJS* 13 (1962), pp. 83-95; Joseph Nehama, *Dictionnaire du Judéo-Espagnol*, Madrid 1977; Isac Moskona, 'About one of the components of the language "Djudezmo"', *Annual of the Social, Cultural and Educational Association of the Jews in the people's Republic of Bulgaria* 6 (1971), pp. 179-220; Enrique Saporta y Beja, *Refranes de los Judios Sefaradies*, Barcelona 1978; Moshe Lazar, *The Sephardic Tradition: Ladino & Spanish Jewish Literature*, New York 1972, pp. 139-150. בקהילות של דוברי הס' בצפון אפריקה הדיגוש שכח והוא מצוי בכל העיצורים, ראה: Jose Benoliel, *Dialecto judeo-hispano-marroquí o hakitía*, Madrid 1977; Abraham R. Bentes, *Os Sefardim e a Hakitia*, Rio de Janeiro 1981.

10. יש, כמובן, הבדלים בין הדוברים במידת המכפל, ויש שאינם מדגישים חלק מן המלים, ברם התופעה נמצאת בכל מחוזות המזרח (בתחומי האימפריה העות'מאנית לשעבר).

11. ההבדל הגראפי בין l ל-l' בספרדית אינו מעיד על הבדל במכפל פונמי אלא על הבדל חיתוכי בין העיצור /l/ הצידי (המיוצג ב<l>) לבין /y/ החפי או /z/ המכתישי (המיוצג ב<ll>).

12. ראה: שלמה מורג, 'שבע פפולות בגד כפרת', ספר טור סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207-242, ובמיוחד שאלת מכפל הרי"ש בעמ' 207-216.

בתוספת –ות (וראה להלן דיון בסעיף ד), וכמוהן גם צורת שְׁמֶשֶׁה שהותכה בס"י. השנאה של המשקלים הדגושים בעברית עם אלו שהתקבלו בס"י מגלה, שלא כל הדגוש בעברית מוכפל בס"י, לדוגמה: גֶּסֶה, רִיץ, הֶלֶל, כָּיִם, כְּתָפִים 'נושאי ארון המתים', חֶזֶן, מָצָה, חֶמֶן, חֵיב, יָבוֹם, מָפָה, כְּפֹר, חָפָה ועוד. במלים בעלות ב, ד, כ, פ יש ביצוע פּוֹצֵץ (p, k, d, b), אך אין מכפל פונטי. בשאר העיצורים אין רמז למכפל. מה מבדיל את הדוגמות בעלות המכפל הפונטי שהוצגו בראש הסעיף מאלו שנרשמו כאן? — סוג העיצורים הוא המציין. העיצורים המוכפלים בס"י שייכים לעיצורי השטף למנ"ר. רק בהם נמצא מכפל, והם גם נמצאים בדרך כלל אחרי תנועת a או u ולא אחרי תנועות אחרות. העיצורים האלו הם צליליים מבחינה פונטית ועל פי רוב ממושכים. בחלק מן המלים העבריות האלו בס"י בודאי שרד המכפל בגלל המשקל הדגוש דוקא בעיצורים האלו.

אף על פי כן לא בכל המלים, שמקורן עברי והן מוכפלות פונטית בס"י, יש דיגוש בעברית: חלכות, מלאך, חנף, ענו, ענוה, תרבות רעה, חריף, קראי, טומאה. בעברית אין בהן דיגוש, ואילו בס"י יש מְכָפֵל. נראה, שסיבות שונות גרמו למכפל במלים האלו: תרבות רעה נשתבשה לתבונה ושתי הרישיון המקוריות שבצירוף העברי הגיעו לידי ביטוי פונטי במלה שהותכה בס"י.

מלאך וטומאה נהגות במכפל, כנראה בגלל אבחן הסותם הסדקי אחרי הלמ"ד והמ"ם. מתוך מגמה לשמר את ערפה העיצורי של האל"ף, שאינה קיימת בס"י (ורק תנועתה נשמרת), נוסף לחץ פונטי על העיצור הקודם, ומכאן המכפל שבו. **חלכות, עניו** (ונגזרתו: **ענוה**) **חריף וקראי**, נוצרו מסתמא, מתוך היקש מורפולוגי אל צורות שמניות אחרות בנות משקל זהה: קָטֵל (קָטֵלָה), קָטֵל וקָטֵא (כגון **ממשות, גנב, פִּוְנָה, אפיר, גבאי**): היקש זה גרם רק למלים בנות למנ"ר למכפל בעיצור השני. הרי"ש הוכפלה ללא קושי, לפי שהיא עשויה להיכפל, כאמור, גם במלים ספרדיות מקוריות ולא חלה עליה ההתניה העברית באשר לדיגוש. הוסף לכך את מסורות הלשון האחרות של מקיימי הרי"ש הדגושה¹³, והקושי מתיישב. ויוצאת דופן מן הבחינה הזאת המלה חֶנֶף (חֶנֶף עברית) בעלת המכפל הפונטי בס"י.

נראה אם כן, שרק מלים בעלות למנ"ר עשויות להיכפל פונטית בס"י, אם כי לא בשיטתיות (חמין ורמאי הן חסרות מכפל לפי כל המסורות הס"י שבמזרח). עיצורי השטף האלה הם ממושכים מטיבם, והדגשת המשקל במקור או דרך היקש היא שגרמה למכפלם הפונטי. אלו שנוצרו דרך היקש משקפים אולי מסורת לשון אחרת למלים עבריות, ויש לבדוק, אם אין מסורות יהודים אחרות המתאימות למסורת לשון זו.

13. ראה מורג, שם, המפרט את מסורות בני תימן, חאלב וצפון אפריקה.

ג. משקל קְטָלָה

המשקלים קְטָלָה וקְטָלָה של לשון חכמים, המתחלפים במסורות העדות במלים מסוימות, כבר נדונו במקומות אחדים¹⁴. במיוחד ידועה המלה פְּרָשָׁה שהיא פְּרָשָׁה בקרב יהדות המזרח ואיטליה, וכן נמצא חילופי נוסח של תְּקָנָה-תְּקָנָה, בְּטָלָה-בְּטָלָה. בין המלים העבריות שהשתלבו בס"י נכללות המלים פְּרָשָׁה, תְּקָנָה, סִפְנָה וכוּנָה. שלוש הראשונות מעידות על מסורת קְטָלָה. האחרונה בלבד על קְטָלָה. על שתי הראשונות אין תמיהה, פי מסורת לשון זו מאוששת בקרב קהילות רבות במזרח¹⁵. השלישית מיוחדת היא: אף שהסמ"ך בה שְׁוִיָּה (והגוייה פסגול), הפ"ף אינה רפה, היינו: סִפְנָה, על דרך פְּרָשָׁה וְתִקְנָה ([sekana, perasha, tekana]).

בדרך כלל הפ"ף רפויה אחרי שוא נע במלים עבריות שנתקבלו בס"י, לדוגמה: בכור [bexor~boxor], זכות [zaxu~zexut], מכירה [mexira], רכילות [rexilut], שכינה [šexina], ומדוע דוקא בסכנה נשתמרה דגשותה של הפ"ף? שני הסברים אפשריים לתופעה: 1. מפיון שפ"ף וקו"ף הגויית פפּוּצץ וילוני אטום ללא הבדל ביניהן, אפשר שנתפסה הפ"ף של סכנה כקו"ף של תְּקָנָה ומפאן דגשותה; 2. ייתכן שהפיכת הפתח שבמשקל קְטָלָה לשוא אירעה לאחר שחדל חוק בגדכפ"ת לפעול ונשארה הפ"ף בדגשותה. מבין שני ההסברים, עדיפה בעיניי הראשונה, אף שהיא דחוקה, שכן לגבי השנייה לא הוכח שמשקל קְטָלָה הוא נשנתנה לקְטָלָה. סביר יותר להניח, ששני המשקלים חיו חיים עצמאיים זה בצד זה ללא תלות ביניהם. ובכל זאת, מדוע חל ההיקש בין הפ"ף לקו"ף כאן ולא במקרים אחרים? ייתכן שקשרה של צורת סִפְנָה לפועל סִכַּן הוא שהשפיע. בפועל סִכַּן הפ"ף דגושה תמיד והיא השפיעה, כנראה, על הצורה הנידונה, בעוד שבצורות פגון בכור, מכירה, שכינה אין קשר צמוד אל פועל פעל דגשות מתמדת. ומכל מקום סברה היא וההוכחה קשה.

ד. שמות בסימט – וַת

אחת הסימטות העבריות הפרודוקטיביות ביותר ליצירת שמות עצם מופשטים בס"י היא סימט – וַת. סימט זו אינה חדשה בעברית. שמות פגון אכזריות (בהגוי אֶכְזָרִיּוֹת בס"י). גֵּאוֹת (במש' 'גאווה' בס"י), גֵּלוֹת (במש' 'גלות'; מבוכה' בס"י),

14. ראה: שמעון שרביט, נוסחאותיה ושלשונה של מסכת אבות (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בר-אילן תשל"ו, עמ' 90–91; משה בר-אשר, 'על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו', לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 185; 'על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה', לשוננו לעם כז (תשל"ו) עמ' 273, גב"ע צרפתי 'תגובה למלה "פְּרָשָׁה"', לשוננו לעם כח (תשל"ז), עמ' 63.

15. במשניות ונציה וליורנו הנוסח הוא תְּקָנָה תמיד, אבל פְּרָשָׁה מתחלפת ב"פְּרָשָׁה" בחוסר עקיבות.

זנות ומלכות, המצויים כבר במקרא, נקלטו בס"י. שמות אחדים נקלטו בס"י מלשון חכמים: אַבְלוֹת, אַחְרִיּוֹת (ספנה), אַפִּיקוֹרוֹסוֹת 'כפירה; אהבת הויכוח', גמילות חסד, זכו(ת)~זכו 'מעשה טוב', חֲבֵרוֹת 'ידידות; שותפות', חסידות 'הגומה בקיום מצוות הדת'¹⁶, חֲתָנוֹת 'גדולתו וכבודו של חתן התורה', נְשָׁרוֹת (לא נְשָׁרוֹת!), ממזרות 'רשעות', עֲרֻבוֹת, רחֲמָנוּ(ת), רמאות, שליחות, שפוכות דמים (במקום שפיכות), תמימות.

מלים אחדות בסימט –ות, המתועדות בספרות ימי הביניים, שכיחות בס"י: אַבִּירוֹת 'אכזריות' (קיצור מן אַבִּירוֹת לֵב, הנגזר מאַבִּיר לֵב שבמקרא, ישעיה מו, יב), אַחַדוֹת [axadut], בַּקִּיאוֹת, דַּעַתָּנוֹת [daxtanut]¹⁷ 'התחכמות, דיבור יתר', חֲנָנוֹת 'משרת החזן', חֲנָפוֹת (לא חֲנָפוֹת), נְכֻדוֹת או נְכֻדוֹת 'פּוֹכֵד; אַנְטִיפִּאטִיּוֹת', מַלְשִׁינּוֹת, מַמְשׁוֹת, מַצִּיאוֹת, מַצְרָנוֹת (לא מַצְרָנוֹת; וראה לעיל דיון בצלילים הטפילים), נַאֲמָנוֹת, נִדְּבוֹת, עוֹפָנוֹת – 'חוצפה', קַבִּיעוֹת 'הסמכת רבנים', רַשְׁעוֹת (rizut).

הדוגמות האלה מעידות, שהצורה הס"י אינה זהה תמיד לצורה העברית המקורית. רבות מן המלים שהתקבלו מתקופות הלשון הקודמות פיתחו משמעות עצמאית בס"י. זאת ועוד. מלים עבריות נוספות יש בס"י, שאין להן תיעוד במקורות העבריים: מַשְׁתַּדְלוֹת 'מאמץ לעשות טובה', חֲקָמוֹת 'משרת הרב', חֲלָנוֹת 'נדנאות, עוני' (ראה לעיל), חֲמָצוֹת 'היות חמץ, לא מועיל', טָרְפוֹת 'טרפה', פֻּלְהוֹת (koanut) 'כהונה', פֻּלְלוֹת 'תפקיד ציבורי', נִפְרָרוֹת 'כפירה', מוֹמְרוֹת 'תפקיד עוזר החזן', רַמָּאיוֹ(ת) 'רמאות', רִמּוֹ עֲדוֹת (Iremezidul) 'שריד, שארית, זכר'¹⁸. אותה סימט נוספה בס"י גם לשם הספרדי המקורי חֲאֲרָגָאן 'עצל' (בספרדית haragan) לשם יצירת 'עצלות': חֲאֲרָגָאנוֹת במקום חֲאֲרָגָאנִירִיָּה (haraganeria) שבספרדית בסימט –ia –ההיספאנו-ערבית.

בדומה לנמצא בעברית של ימי הביניים¹⁹, השמות בסימט –ות הם על פי רוב ממין זכר, כך: אַבִּירוֹת, אַבְלוֹת, אַחַדוֹת, אַחֲרִיּוֹת, אַפִּיקוֹרוֹסוֹת, בַּקִּיאוֹת, גִּלּוֹת 'מבוכה', דַּעַתָּנוֹת, זְכוֹ(ת), זָנוֹת, חַסִּידוֹת, חֲתָנוֹת, פּוֹפְרוֹת, נְשָׁרוֹת, מַלְכוֹת,

16. בדומה למשמעות המלה בערבית המדוברת של יהודי מרוקו. ראה מ' בר-אשר, ל ש ו נ נ ו מב, עמ' 179.

17. הדוגמה המובאת אצל מוסקונה לגבי יהדות פולגריה ואצל קרוס לגבי יהדות יון והבלקן (לעיל הערה 9) נותנת ראיה נוספת להיגוי העי"ן כחית"ת בהברה סגורה (ראה סוף הערה 2 לעיל). כן מצוטטות אצלם המלים: דַּעַתָּ [daxtan] 'פּטפּטן' דַּעַתָּנִילִיק [daxtanilik] 'פּטפּטן, העמדת פני ידען' והפועל דַּעַתָּנִיר [daxtanear] 'לפּטפּט פידען'.

18. לא מצאתי מאימתי ר מ ז ע דוֹת משמש כצירוף בעברית. כל אחת מן המלים מקורה בלשון חכמים. ושמה הוא רק צירוף ס"י?

19. ראה: משה גוטשטיין, תַּחֲבִירָה וּמִלּוֹנָה שֶׁל הַלְשׁוֹן הָעִבְרִית שֶׁבְּתַחֲוִים הַשְּׁפָעָה שֶׁל הָעִרְבִית, עבודת דוקטור (מהדורת סטנסיל), ירושלים תשי"א, עמ' 17–18.

מלשינות, ממזרות, ממשות, מציאות, ערבות, קביעות, רחמנות, רמאיות(ת), שליחות, שפוכות דמים וגם חאראגאנות. ברם לעתים שימושיהם רק בנקבה כגון: אכוריות, גלות 'גלות', גמילות חסד, חברות, עשרות, נאמנות, עזפנות, רמאות. בשמות אחרים יש חילופים, בדומה לנמצא בלשון ימי הביניים: פעמים שימושיהם פזר ופעמים כנקבה.²⁰

שימושי זכר ונקבה אלו מתאימים, כאמור, לשימוש הרווח בימי-הביניים בשמות אלו, ומתקבל על הדעת ביותר הסברו של גוטשטיין (לעיל הערה 19) בעניין הסטיות במין. לטענתו, במרבית המקרים מבוטאת המלה המופשטת בערבית על ידי אחד ממשקלי המקור, כלומר על ידי משקל של שם פזר. בהשפעת הערבית הפכו מרבית השמות העבריים המופשטים שפגדו (אלו המסתיימים ב-ות) לשמות ממין זכר, עד שראו בהם על פי רוב שמות ממין זכר.

מאמרו של שניידר²¹ מעמיד כללים לדרכי התצורה של שמות בסיומת -ות בעברית. לטענתו, בסיס הצורה הוא השם הנטוי. לכן מקלד וסקל המלעיליים נוצרות צורות ילדות, סכלות (כמו ילד-, סכל-), ומצורות המלרע כגון ידית, פקיד, זכר נוצרות צורות ידיות, פקידות, זכרות (כמו ידית-, פקיד-, זכר-, וכו'). ובכל זאת נראה, שכלל לשוני הגיוני זה לא עמד תמיד לנוכח פניהם של דוברי הס"י בשעה שחידשו שמות בסיומת -ות או אימצו את הצורות הקיימות כבר מתקופות הלשון הקדומות. משקלי הבינוני, השם ושם-התואר ביחיד נפרד הם הבסיס שאליו מוספת -ות, והתנועות מתקיימות במלואן: קשרות, חנפות, חממות, חמצות, טרפות, קבדות, פוללות, פופרות, מלשינות, משתדלות(ת), רמאיות(ת), ואולי גם: אכלות, חברות, חסידות, חתנות, ממזרות, ערבות, הדומים פונטית לצורת היחיד, שהרי אין הבדל בין התנועות המלאות לתנועות השואים והחטפים.

לכאורה אולי ניתן לומר שבמקרים כמו: עשרות, חנפות, חמצות, טרפות, פבדות, פוללות, פופרות ומזמרות, השוא הנע הוא המתקיים (בהיגוי פסגול) אחרי התנועות המלאות, מעין: קשרות, חנפות, חמצות, טרפות, קבדות, פוללות, פופרות, מזמרות, כפי שנרמז גם בצורה פוהנות, ברם צורות חממות, חתנות, בקיות תנועת הקמץ מעידות, שבסיס הזכר הוא המשמש יסוד לגזירת שם-העצם המופשט: קשר+ות, חמץ+ות, פולל+ות, פופר+ות וכו'. זאת ועוד. לו הנחנו היחסות תנועת היסוד לשוא, כגון קשר+ות ← קשרות, טרף+ות ← טרפות, ברור הוא, שלא צורת הנטייה היא המשמשת יסוד לתוספת כהצעת שניידר (השוה: קשר-קשרה, טרף-טרפה, וראה חילופי קבדות~קבדות בחקיתיה).

20. כמתועד גם באוצר המונחים הפילוסופיים מאת קלצקין בשמות כגון: מינות כמות, לאות, סכלות.

21. מ"ב שניידר 'בירור תמונות הלשון וקביעת שימושן', לשוננו ב (תר"ץ), עמ'

ולבסוף הערה בעניין אחדות. נחמיה אלוני²² טוען, שמשקל אֶחָדוֹת²³ נכון לפי משקל השיר בימי הביניים ומתאים יותר לניקוד המלה ממשקל אֶחָדוֹת. ההגייה בס"י היא, כאמור, [axaduq], והיא תומכת במשקל אֶחָדוֹת, אם פי בַּנִּקּוּד העברי מסורת ספרד גורסת אֶחָדוֹת על פי רוב (למשל ב"כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול)²⁴, אך יש לזכור, כי ניקוד זה מתאים גם למסורת אֶחָדוֹת.

22. נחמיה אלוני, 'אחדות-אֶחָדוֹת', ל ש ו נ נ ו יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 156.

23. וכך גם הצעתו של שניידר, שם, עמ' 184.

24. "אתה אחד . . . ובסוד אֶחָדוֹתְךָ", אבל "וסוד הברואים באֶחָדוֹתְךָ", ומיד אחריו:

"אתה אלוה. ואין הפרש בין אֶלְהוּתְךָ ואֶחָדוֹתְךָ". כך במחזורים ליום הכיפורים, אבל במהדורת פאריס 1865 (עוללות אליהו): אֶחָדוֹתְךָ . . . אֶחָדוֹתְךָ . . . ואֶחָדוֹתְךָ.

הצורות "אלהים" ו"האלהים" בתורה ובנביאים ראשונים

1.0 בעית השימוש בה"א הידיעה בלשון המקרא היא רק אחת משורת סוגיות, הטעונות מחקר מחודש ומעמיק. היבט צנוע אחד של בעיה זו מוצא את ביטויו בעיון שעיינתי בשימוש בשתי הצורות "אלהים" — צורת היסוד (להלן: צורה א) — ו"האלהים" — צורת היידוע (להלן: צורה ב) — באחד עשר¹ הספרים הראשונים של התנ"ך: חמשת חומשי התורה; יהושע, שופטים, שמואל ומלכים. כדי לצמצם ככל האפשר את השפעתם של גורמים לא-תחביריים (סמנטיים, למשל) על תוצאות הבדיקה החלטתי להגביל את המצאי הנבדק לאותן צורות המתייחסות אל בורא העולם. נבדקו כל הופעות המלה במשמעות זאת — על שתי צורותיה הללו — על יסוד הבחנת יחסות. תוצאות הבדיקה מצדיקות את חלוקת הצורות לחמש קאטגוריות: "נ" — הצורה מופיעה או פ(גרעין ה)נשא במשפט או פ(גרעין-)נשוא של משפט שמיני (נומינאטיב); "מ" — הצורה מופיעה כמושא או ישיר של הפועל במשפט, כאשר הקשר בין המושא לפועל המצריך אותו מתבצע ישירות, ללא כל מלת-יחס מתנכת (אקוזאטיב); "ס" — הצורה מופיעה או פסומך לשם אחר הנסמך אליה או אחרי אות-יחס הצמודה אליה (גניטיב), "ע" — הצורה מופיעה אחרי מלת-יחס הנכתבת פתיבה נפרדת (אינסטרומנטליב); "פ" — הצורה מופיעה במעמד של פנייה, נטולת כל קשר תחבירי ישיר עם שאר חלקי המשפט (ווקאטיב).

דיון עקרוני קצר ומסכם מובא בעקבות הממצאים עצמם; והרי קמצאי הבדיקה:

1.1 בחמשת חומשי התורה
 "נ" — בקאטגוריה זו מופיעה בדרך כלל צורה א (עשרות רבות של מקרים).
 חריגים (צורה ב): ברא' כ, ו; כב, א, ב, ט; כז, כח; לה, ז; מא, כה, כח, לג;
 מר, טז; מה, ח; מח, טו (2 פעמים); שמות יט, ט; כ, יז; יח; כא, יג; דב' ד, לה, לט; ז, ט'. סה"כ: 20 פעם.

1. למעשה נבדקו שנים-עשר ספרים, אך בדיקת מגילת רות לא הביאה כל ממצאים.

"מ" — בקאטגוריה זו מופיעה אך ורק צורה א (מצויז דוגמאות אחדות בלבד).

"ס" — בקאטגוריה זו מופיעה בדרך כלל צורה א (עשרות דוגמאות).
 חריגים: מלאך האלהים — ברא' לא, יא; שמות יד, יט (2 פעמים); הר האלהים — שמות ג, א; ד, כז; יח, ה; כד, יג (4 פעמים).
 מטה האלהים — שמות ד, כ; יז, ט (2 פעמים).
 חוקי האלהים — שמות יח, טז.
 פעיני האלהים — במד' כג, כז.
 משה איש האלהים — דבר' לג, א. סה"כ: 11 פעמים.²
 "ע" — בקאטגוריה זו מופיעה בדרך כלל צורה ב (עשרות דוגמאות, בעיקר אחרי המלות את, אל-).

חריגים (צורה א): בין אלהים — ברא' ט, לז.
 התחת אלהים — ברא' ל, ב; נ, יט (2 פעמים).
 עם אלהים — ברא' לב, כח. סה"כ: 4 פעמים.

1.2 בספרי יהושע ושופטים
 "נ" — בקאטגוריה זו מופיעה בדרך כלל צורה א (15 פעמים).
 חריגים: שופ' ז, יד; יג, ט. סה"כ: 2 פעמים.
 "מ" — בקאטגוריה זו מופיעה אך ורק צורה א (3 פעמים).
 "ס" — בקאטגוריה זו מופיעות 7 דוגמאות של צורה א.
 חריגים: מלאך האלהים — שופ' ו, כ; יג, ו, ט (3 פעמים).
 איש האלהים — שופ' יג, ו, ח (2 פעמים).
 בית האלהים — שופ' יח, לא.
 ארון ברית האלהים — שופ' כ, כח. סה"כ: 7 פעמים.
 "ע" — בקאטגוריה זו מופיעה אך ורק צורה ב (2 דוגמאות בלבד — אחרי אל).
 "פ" — בקאטגוריה זו דוגמה אחת בלבד של צורה ב (שופ' טז, כח).

1.3 בספר שמואל
 "נ" — בקאטגוריה זו מופיעה בדרך כלל הצורה א (17 פעמים).
 חריגים: פי האלהים עמך — שמ"א י, ז.
 חי האלהים — שמ"ב ב, כז.
 ויכהו שם האלהים על השל — שמ"ב ו, ז.
 אתה הוא האלהים — שמ"ב ז, כח. סה"כ: 4 דוגמאות.

2. מטעמים פרשניים לא נכללו כאן שתי הדוגמאות של "בני האלהים" (ברא' ו, ב, ד).

- "מ" — בקאטגוריה זו מצויה רק דוגמא אחת של הצורה א.
 "ס" — בקאטגוריה זו מצויה צורה א 29 פעמים, ואילו צורה ב — 31 פעמים.
 "ע" — בקאטגוריה זו מצויה בדרך כלל צורה ב (4 דוגמאות בלבד).
 חריג: פי עַם־אלהים עשה — שמ"א יד, מה. סה"כ: דוגמה 1.
 "פ" — בקאטגוריה זו שני מקרים של הצורה א בלבד (שמ"ב ז, כב, כה).

1.4 ב ס פ ר מ ל כ י ם

- "נ" — בקאטגוריה זו מופיעה בדרך כלל הצורה א (17 דוגמאות).
 חריגים: מל"א ח, ס; יח, כא, כד (2 פעמים), לז, לט (2 פעמים);
 מל"ב יט, טו. סה"כ: 8 דוגמאות.
 "מ" — בקאטגוריה זו שתי דוגמאות של הצורה א בלבד (מל"א כא, י, יג).
 "ס" — בקאטגוריה זו מצויה בדרך כלל צורה ב (45 דוגמאות — ע"פ הרוב, "איש האלהים").
 חריגים: חכמת אלהים — מל"א ג, כח.
 איש אלהים — מל"א יג, א; יז, כד. סה"כ: 3 דוגמאות.

2.0 לוח משוה לריכוז הממצאים

לוח משוה לריכוז הממצאים

פ		ע		ס		מ		נ		
ב	א	ב	א	ב	א	ב	א	ב	א	
—	—	עשרות	4	11	עשרות	—	מקרים אחדים	20	עשרות רבות	תורה
1	—	2	—	7	7	—	3	2	15	יהושע שופטים
—	2	4	1	31	29	—	1	4	17	שמואל
—	—	—	—	45	5	—	2	8	17	מלכים

- 2.1 שתי מסקנות עולות בבירור מן הממצאים אשר לפנינו: (א) הקאטגוריות המשמעותיות בנושא הנדון הן "נ", "ס", "ע"; (ב) יש הבדל מהותי בסוגיה זו בין לשון התורה לבין לשונם של ספרי נביאים ראשונים.

2.2 "פ" אינה משמעותית בשל מיעוט החומר שבה; "מ" אינה משמעותית הן מהסיבה הנ"ל והן משום שהתופעה הבאה לידי ביטוי במסגרתה — היעדרה המוחלט של צורה ב — ניתנת להסבר, ככל הנראה, על רקע תפקודה של מלת־היחס את לסימון המושא הישיר המיועד.

2.3 לשון התורה מתאפיינת בשימוש הנפוץ שהיא עושה בצורה א, ואילו לשון ספרי נביאים ראשונים — במגמה הגוברת־והולכת שלהם להעדיף את צורה ב.
2.3.1 למרות יציבותו של מספר הופעות צורה א בספרי נביאים ראשונים בקאטגוריה "נ" ניפרת עליה בשימוש בצורה ב באותו מעמד (יהושע ושופטים: 2 דוגמאות; שמואל: 4 דוגמאות; מלכים: 8 דוגמאות).

2.3.2 ספרי יהושע, שופטים ושמואל מצביעים על מעמדן השקול של צורות א וב בקאטגוריה "ס"; ספר מלכים, לעומתם, נותן עדיפות מכרעת לצורה ב בקאטגוריה זו.

2.3.3 בקאטגוריה "ע" צורה א נעלמת כמעט כליל, וזאת כבר בתורה.

2.4 לא ברורה סיבת התפלגות השימוש בה"א הידיעה בין קאטגוריות "ס" ו"ע" (לא ידועה הבחנה הדומה לה במסגרת הלשונות השלמיות) בספרי התורה ונביאים ראשונים. אם אין יד המקרה בדבר, עשויה התשובה להתגלות רק במסגרת עיון מקיף יותר בנושא השימוש בה"א הידיעה בלשון המקרא.

עברית אינה שפה יהודית

1. עיונים בהגדרה

לפי רבין, 1979, "לשון יהודית" הוא "מושג מעורפל מאוד", ולדבריו שם הוא רוצה לנסות ולהבהיר. ההגדרה נחוצה, כמובן, וכל עוד יסתפקו החוקרים ברגשות ובידיעה אינטואיטיבית עשויה התעסקותם בנושא להיראות התעסקות קדם-מדעית. לעניין זה ראוי להביא את דברי זנד, 1979, האומר "לא נוכל לטפל בכל המכלול של השפות היהודיות מבלי לנסות להגיע להגדרה כללית של שפה יהודית".

לכאורה אפשר להגדיר "שפה יהודית" כשפה שיהודים מדברים בה בינם לבין עצמם. אולם דומה שהגדרה "טבעית" זו רחבה מדי. היא עשויה לכלול גם שפות שלא נרצה לקרוא להן בשם "שפות יהודיות", למשל, שפות כלליות עולמיות שיהודים רבים, במקומות שונים בעולם, משתמשים בהן בדיוק כפי משתמשים בהן שכניהם, ללא כל הבדל. למשל, אנגלית בריטית של שכבות גבוהות משמשת גם יהודים רבים בבריטניה בדיוק כפי שהיא משמשת את בני שכבתם הלא-יהודית, וכך, שמעתי, גם רוסית בין יהודים בעלי השכלה אקדמית בברית המועצות. גם אם פה ושם משתמשים היהודים במלים שבני שכבתם הלא-יהודים אולי אינם משתמשים בהן — אין זה מעלה ולא מוריד. לרוב ידועות מלים אלה גם לציבור הפללי, אלא שאין הוא נזקק להן בשיחיו ושיגו כדרך שנוקק להן הציבור היהודי. פיוצא באלה אתה יכול למצוא בכל קבוצת אוכלוסין, מעמדית או מקומית כמו אתנית-דתית, שהמלים המיוחדות להן ידועות גם מחוצה להן, אף כי אין הן משמשות כמעט קבוצה אחרת. דומה שראוי להגדיר "שפה יהודית" ביתר דיוק: "שפה יהודית" היא שפה שיהודים מדברים בה רק בינם לבין עצמם, כאשר שפת הסביבה שמחוץ לפיה או מחוץ לשכונה היא שפה אחרת, ומצבם הלשוני של היהודים הללו הוא דיגלוסיה. מובן מאליו שאם הודות לעיסוקיו אדם חי רק בתוך שכונתו, הוא משתמש בעיקר בשפה היהודית שלו. הוא הדין באפשרות שבתקופות שונות היו היהודים בבידוד יחסי ולא נזקקו כמעט לשפת הסביבה. מקרים כאלה אינם משנים את הפלל: "שפה יהודית" היא שפה שבפיה משתמשים היהודים בשפה אחרת כללית. הדיגלוסיה מתחלקת אפוא בין "שפה יהודית" מכאן — ושפה כללית — "שפה גויית" — מכאן.

במאמר משנת 1981 (רבין, 1981), שיש בו הצעות שונות להגדרת "שפה יהודית" ושיקולים הדומים בחלקם לנאמר למעלה, מופיר רבין שלושה סימני היפר

נוספים של "שפה יהודית", והם (א) שימוש במלים עבריות או ארמיות לא רק למונחים דתיים, אלא גם לעניינים רבים מחיי יום יום; (ב) שהוא סימן היכר פחות חשוב, לדבריו) פתיבת השפה היהודית באותיות עבריות [מרופעות]; (ג) שהוא סימן ההיכר העיקרי: פתיחתם של הדוברים ונכונותם לתבל דבריהם בצייטוטי מובאות ופסוקים מן הספרות הדתית העברית-ארמית.

חשיבותו של יסוד עבריי-ארמי בהגדרת "לשון יהודית" ניפרת גם בדברי בלאו, חשמ"א, על הערבית-היהודית: "הערבית-היהודית של ימי הביניים הייתה אפוא סוציולקט, אשר רוברד הדיבור שבו [...] היה כמעט זהה עם דיבורם של הלא-יהודים, ואילו הרובד הספרותי שבו היה במידה לא-מעטה, אף אם נעלים עין מן הפתב השונה שנכתב בו לרוב, בלתי מוכן ללא-יהודים". אי היכולת להבנה היא, כפי שמסביר בלאו, תוצאת השימוש במלים ובביטויים עבריים וארמיים. ראוי להעיר כי בלאו המיר כאן את המונח "שפה", מונח שהשתמש בו בחיבורים קודמים, ב"סוציולקט", וזאת לאחר שהושמעה ביקורת חריפה על שהשתמש ב"שפה" לצורך זה.

דומה שתכונות אלה משתמעות בעקיפין ובמידת-מה מתוך "מטרות הלימודים" של החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים. שם מוזכרת אחת ממטרות הלימודים בחוג, והיא "ידיעה מעמיקה בלשון העברית . . . , בזיקה . . . ובזיקה ללשונות היהודים בנות-ליייתה של העברית"¹. לשונות יהודיות הן אפוא אותן לשונות, שיהודים שלשון תרבותם היא עברית מדברים בהן, או רק פותבים בהן. אחרים (מורג, 1979) אינם מזכירים תכונות אלה פשהם מבקשים להגדיר "שפה יהודית". זנד, 1979, מביא דוגמות לשפות יהודיות שאינן עושות שימוש רב במלים ממקור עברי או ארמי, שהפתב שלהן הוא לאו דוקא פתב מרופע, ואין הוא מזכיר כלל את נכונות הדוברים לתבל את שיחם בפסוקים. אכן עניין אחרון זה מכונן לתמונת העולם היהודי-דתי יותר מאשר הוא מכונן לאיזו תכונה לשונית רלבנטית.

מכל מקום, גם אם יחליטו החוקרים את השפות היהודיות, שמציאותן של העברית והארמית פשפות תרבות של היהודים (ובייחוד תרבות דתית שלהם) היא תכונה רלבנטית, ועל פן יזכירו לצורך הגדרת "שפה יהודית" — דומה שלעולם לא יוכלו לנתר בהגדרת "שפה יהודית" על אופור המצב היסודי של השפה היהודית: שהיא נתונה בתוך "שפת הסביבה". מי שיחליט לדבוק בסימן ההיכר הנוסף הזה, היינו מציאות העברית והארמית בעולם הלשוני היהודי, יהא חייב אפוא לומר כי שפה יהודית היא חלק של טריגלויסי² ולא של דיגלויסי³; נספם אפוא בהגדרה ממצה: השפה היהודית היא השפה הפנימית של הבית היהודי או של הקהילה היהודית בינם לבין עצמם, פששפת הסביבה היא שפה אחרת — "שפה גויית",

1. אני מודה לפרופ' טנא על שהעיר את תשומת לבי להגדרה זו.

2. פרופ' מורג פיתך לכך בדברו על "משולש שפות" (בעל פה).

וכשיש להם לדוברי השפה היהודית שפת ספר נוספת או שפת תרבות נוספת — היא עברית, וביתר דיוק: עברית וארמית.

בחיפוש ההגדרה פונתנו אינה לעסוק בשפות יהודיות, אלא רק לבדוק אם יש מקום לראות את העברית כאחת מן השפות היהודיות. נעיר כאן כי כל גוני ההגדרות המקובלות, שהלכנו לפיהן, הן הגדרות חברתיות-פלשניות, ולא פלשניות טהורות.

2. הדעה הרווחת כלפי עברית

דומה שההרגשה הרווחת בקהל היא שעברית גם היא בגדר "שפה יהודית". לא רק אנשי המרכז לחקר שפות יהודיות באוניברסיטת חיפה אומרים כך בפה מלא, ולא רק בבמה שבנה יהושע פישמן בניו-יורק³ סוגדים לאמונה זו. דומה שגם חוקרי עברית אינם מערערים על הנחה זו. הנה כתב יהושע בלאו ביקורת חריפה (בלאו, תשמ"ב) על החוברת הראשונה של כתב עת אנגלי חדש, היוצא בארץ מטעם אותו מרכז לחקר שפות יהודיות ונקרא בשם "לשונותינו". בלאו שולל את גישתם הפשטנית של עורכי כתב עת זה ומביע ספקות באשר לעובדות שהם מסתמכים עליהן. אבל אין הוא אומר בביקורתו שהעברית איננה שפה יהודית, אלא רק שהעברית היא בעלת מעמד מיוחד ו"אינה סתם אחת השפות היהודיות" (עמ' 154). הוא מבקר אותם גם במלים אחרות על אותו העניין, באמרו כי "מרב ראיית היער של השפות היהודיות, הם חדלו לראות את העצים בפרופורציה הנכונה" (שם). העברית בעיניו היא אפוא אחד מעצי היער. גם רבין, 1981, פורך את העברית הישראלית בשפות יהודיות, ואף עושה מאמצים מיוחדים כדי לקיים דעה זו. "מאמצים מיוחדים" — מפיון שמפשוטם של דבריו יכול הקורא להסיק מסקנה הפוכה. רבין מסתמך במאמרו זה על דבר שהמפל, 1966 (עמ' 22–25 ובהוצאה העברית פעמ' 34–39), היה מכנה אותו בשם "הנחת עזר" או "הנחה חיצונית" ופירושה כאן לפי העניין, הנחה שהפואב מניח שהקורא יבין אותה ממילא, בלי שיביע אותה במפורש. הנחה זו, שרבין אינו מנסח אותה במפורש, אבל הוא רומז לה, היא שהעברית הישראלית והעברית המקראית הן [כביכול] שתי שפות שונות. הוא עושה זאת מפיון שהגדרותיו הן סוציו-פלשניות, וכדי להגדיר "שפה יהודית" הוא מסתמך, כדיון, על מושג הדיגלוסיה. אם רוצה רבין לקיים את הדעה שעברית ישראלית היא שפה יהודית ועם זאת לשמור על הדיגלוסיה כמרכיב עיקרי בהגדרה, עליו להראות היכן היא הדיגלוסיה שדוברי העברית שוריים בה. לשם כך השתמש רבין במונח "מצב תיאורטי של דיגלוסיה", שפאילו העברית שלנו נמצאת בו, פשהעברית המקראית או העברית של המשנה היא

3. ר' למשל את הכרך פישמן, 1984, העתיד להתפרסם בהוצאת Mouton בהולנד. פרופ' פישמן ביקשני להשתתף בכרך זה ונימקתי לו במכתב מדוע סבור אני שאין לכלול בכרך זה מאמרים הדנים בעברית. הוא הציע לי להרחיב את מכתביי והבטיח לפרסמו בהקדמה נוספת לצד דברי ההקדמה שלו, ולא כמאמר בספר עצמו. לכך הסכמתי. המאמר הנוכחי הוא עיבוד מורחב של דברי ההקדמה שלי, העתידים להתפרסם שם בצד ההקדמה של פרופ' פישמן.

השפה השנייה, העליונה, בדיגלוסיה זו. איני סבור שפאן המקום להיפנס לבירור מעמיק יותר של הנחה זו, ודומני שרביץ עצמו חזר בו מטענתו זו⁴.

3. בדיקה סוציאל-פלשנית של מעמד העברית

כדי לקבוע אם מבחינה חברתית-פלשנית אמנם עברית היא שפה יהודית, עלינו לבדוק את שימושיה של העברית בסוגי חברה שונים.

(א) אצל משפחות רבות בארץ-ישראל, בייחוד משפחות מהגרים השומרות על "שפת בית" פלשה, אבל גם אצל משפחות של יושבי הארץ מדורות, בין שהם יהודים בין שאינם יהודים, מעמדה של העברית הוא כמעמד השפה הפללית של הדיגלוסיה, שפת המדינה.

מקומה של העברית במקרים אלה אינו שונה ממקומה של התורפית בין היהודים שחיו באיזמיר, פש"שפת הבית" היהודית שלהם הייתה ניב ספרדי (לאדינו, חודמה או ג'ודיזמא), ואילו ברחוב, בבית הספר, עם השלטונות ועם הציבור הכללי דיברו תורפית. דוגמא אחרת: מקומה של העברית בישראל הוא כמקומה של הספרדית אצל הרבה משפחות יהודיות בארגנטינה, אלו שיש להן "שפת בית" שאינה ספרדית, אלא השפה היהודית יידיש.

(ב) במשפחות ישראליות ותיקות נהוגה העברית פלשון יחידה, "לשון אופפת כול"⁵. אי אפשר לומר שהעברית המשמשת משפחות אלה היא "שפה יהודית", שהרי, כאמור, כדי ששפה תיחשב ל"שפה יהודית" עליה לשמש שפת בית או שפת שכונה כשהסביבה משתמשת בשפה אחרת, ואילו כאן "שפת הסביבה" זהה ל"שפת הבית". פשם שאנגלית בריטית בבריטניה איננה "שפה יהודית" גם אם יש שכבה ניכרת של משפחות יהודיות הדוברות בה, פשם שרוסית איננה "שפה יהודית", כך גם עברית ישראלית בישראל — אינה "שפה יהודית".

(ג) בקהילות שונות של יהודים בארצות מושביהם משמשת העברית שימוש שונה: אצלם אין היא בגדר "שפת הבית" המנוגדת לסביבה (כמו כל השפות היהודיות), לא בגדר שפת המדינה כמו אצל משפחות רבות בישראל, גם לא בגדר "שפה אופפת כול" כפי שהיא אצל משפחות ישראליות ותיקות, אלא היא משמשת אותן כאחת משפות הדיגלוסיה, ביתר דיוק — כאחת משפות הטריגלוסיה. ואולם לא כ"שפת הבית", אלא, בעיקרה, כשפת התפילה, וביתר הכללה, כשפת התקשורת התרבותית והדתית. במשך מאות או אלפי שנים ועד לפני כ־100 שנה, זה היה השימוש העיקרי או היחיד של העברית אצל רוב היהודים, ועד היום יש קהילות יהודים שונות שהעברית משמשת אותם בעיקר שימוש כזה, אם כי דומה שבפחות עצמה ובהיקף קטן יותר מאשר היה בדורות הקודמים.

שימוש זה אינו דומה כלל לשימושן של "שפות יהודיות" בפי היהודים. הוא

4. ראה הערת סיום.

5. להבהרת מונח זה, ראה אורנן, תשל"ז, עמ' 7 וכו'.

דומה הרבה יותר לשימוש שעושים אנשי דת קאתוליים בלאטינית, לשימושה של סנסקריט בין ההינדים וכיוצא באלה.

(ד) וראוי להזכיר כאן גם את קהילות המהגרים הישראלים שבחוץ לארץ⁶, ובעיקר בארצות הברית. אצל חלק מהם אכן משמשת העברית כ"שפת הבית", ואולם דומה שבכך אין הם שונים מקהילות של מהגרים אחרים, כגון איטלקים או פולנים המחזיקים במשך דור אחד או שניים בשפת המדינה שלהם גם לאחר שהיגרו למדינה אחרת.

4. סיכום

בסיכום, בכל השימושים שהעברית משמשת אין היא דומה כלל וכלל לשום "שפה יהודית". בהתבוננות סוציו-בלשנית אין להביאה אפוא בחשבון בשום מקרה כ"שפה יהודית". במיוחד חשובה התבוננות בעברית הישראלית. כאן המסקנה היא, שגם אם ייחשבו כל המשתמשים בה יהודים, גם אז אין להגדירה מבחינה סוציו-בלשנית כ"שפה יהודית" אלא כ"שפה גויית", מה גם שאצל יהודים רבים בארץ-ישראל, בייחוד מבין המהגרים אליה בעשרות השנים האחרונות, היא בפירוש בגדר "שפת מדינה", לאמור "שפה גויית" מובהקת. מכאן שאין מקום לכלול בספר העוסק ב"לשונות יהודיות" גם את העברית, ולא את הוראת העברית באיזה מבנה-על שייכונה "שפות יהודיות". בהערה צדדית ברצוני לומר כי מנהגן של ספריות מדעיות בחוץ לארץ לקטלג ספרים בעברית וביידיש תחת אותו מין יכול להיות מובן שם, שכן המיון נעשה אצלם בעיקר על פי הדפוס שהספרים מודפסים בו. מנהג זה פסול מיסודו בארץ, ולא ראוי להישמר בספריות שלנו, כשם שהוא פסול מיסודו פשהמדובר בהתבוננות בלשנית, כשהכתב אינו ממלא תפקיד מכריע בייחוס השפה לקבוצת לשונות.

5. התבוננות על הלשון והחברה

שאלה זו שאנו עוסקים בה היא שאלה חברתית יותר מאשר היא בלשנית, ועל כן יש עוד מה לומר בה. התחיותה של העברית לפני כמאה שנים ומעלה בארץ ישראל, כלומר, התנועה להפיכתה של העברית מאחת לשונות הדיגלוסיה או הטריגלוסיה של היהודים ללשון היחידה או העיקרית של הדורות הצעירים, התחיות זו נעשתה כמרידה נגד אורח החיים של היהודים לארצותיהם ולדורותיהם, ונגד מצב הדיגלוסיה המתמשך. הדיגלוסיה, פידוע, הייתה תופעה נורמלית ונפוצה ברבות מחברות בני האדם בימי הביניים, ולא היה שום ייחוד ליהודים בכך שיש להם לשון דיבור לעצמה ולשון תקשורת תרבותית פנימית לעצמה⁷. מה שאין כן בחברות המתקדמות של

6. תודתי לד"ר עדינה עפאדי, שהסבה את תשומת לבי לכך.

7. בעניין זה הנני דן בבראשית הייתה השפה, מבוא לתחית הלשון

(בהכנה).

העולם המודרני. המרידה באורח החיים היהודי כללה מרידה בדיגלוסיה היהודית, וכונתה הייתה להעמיד לאום חדש בארץ-ישראל. לאום זה, בדומה לרוב הלאומים בעולם, יש לו לשון לאומית משלו, שהיא לגבי בניו "לשון אופפת פול". החברה הלאומית הישראלית — על פי סימן ההיכר הפלשני — איננה פוללת אפוא את היהודים שמחוץ לישראל. הישראלים, גם אם מבחינה ביולוגית צאצאים הם ברובם ליהודים מחוץ לארץ, אינם סתם "יהודים הגרים בישראל", אלא הם מעמידים לאום שיש לו לשון לאומית משלו⁸. גם זו אינה תופעה יוצאת דופן. כמה וכמה לאומים חדשים העומדים לעצמם נוצרו בעולם החדש בדורות האחרונים — אף כי איש לא יכחיש את הקשר הביולוגי שביניהם לבין חברות בני אדם ותיקות מעבר לים.

6. מקומו של העיסוק ב"שפות יהודיות" יש גם מקום לטענה שהעיסוק ב"לשונות יהודיות" בנושא אחיד למחקר איננו עיסוק בלשני. על כך עמד מורג, 1979, וחזק את דבריו זנד, 1979. לדבריהם, קני המידה הפלליים להגדרת שפות יהודיות אינם יכולים להיות בלשניים טהורים, אלא סוציו-בלשניים. מירקין (בעל פה) הביא את דוגמת העיסוק ב"שפות בלקניות", הנחשב כמקצוע בלשני אף על פי שקני המידה שלו, לדבריו, הם גיאוגרפיים. כאן ראוי לעמוד בכל זאת על תכונה בלשנית אחת המשותפת, כמדומה, לכל הלשונות היהודיות: כולן התפתחו כניב או אפילו סוציולקט, של שפה אחרת⁹, שפה קיימת המוסיפה לשמש, כמדומה בכל מקרה, ומוסיפה להתפתח כדרך כל שפה. לא זו בלבד, אלא שהמחקר הבלשני של כל שפה יהודית, לעולם יש בו צד המתעניין ביחסים הבלשניים שבין השפה היהודית ובין הלשון-האם המקורית. דומה שתכונה משותפת זאת לכל שפות היהודים, היא ראייה בלשנית (ולא בלשנית-חברתית) לכך שאין העברית דומה אף לאחת משפות היהודים, שהרי אין היא ניב של איזו שפה אחרת, קיימת, אלא היא, כמובן, שפה לעצמה.

ואכן, היהודים מדברים בשפות שונות מאוד זו מזו, ואין סיבה בלשנית לבדוק שפות אלה כקבוצה אחידה. ואף זאת, לו הייתה זו דיסציפלינה בלשנית-חברתית העוסקת בלשונות של מיעוטים דין היה שתכלול גם אוקראינית, ארמנית או פולנית בארצות-הברית ושפות בית רבות אחרות של קהילות קטנות אחרות החיות בקרב אוכלוסיות רוב שיש להן שפה אחרת.

ודאי שיש תכנים משותפים לשפות היהודיות כולן או רובן, כגון תכנים שאפשר להשוותם זה לזה ביצירות ספרותיות שנוצרו בשפות יהודיות, וכן בדרך כלל יש אטימולוגיות מקבילות של מלים ממקור עברי או ארמי שנכנסו לכל השפות היהודיות

8. לעניין זה ראה אורנן, תשל"ו, עמ' 12.

9. אני מודה לאיה קריאל על הערה זו.

או לחלק מהן. אולם ספק אם נקודות דמיון בתחומים אלה ראוי היה להן להעמיד מקצוע בלשני כ"לשונות יהודיות". ואכן, הטעם האמיתי לייסוד מקצוע כזה הוא ההתעניינות ביהודים ובתופעות החברתיות הכרוכות בחייהם. במקרה כזה מקומו של המקצוע אינו צריך להיות בתחומי הפלשנות, אלא בתחומי ההיסטוריה, הסוציולוגיה או הדימוגרפיה של היהודים לדורותיהם ולארצותיהם.

אין לדעת, כמובן, מה עתידה של העברית הישראלית. מה שברור הוא כי מכל הבחינות אין היא שייכת ל"שפות היהודיות", ובלשן העוסק בעברית אין לו מקום לראות עצמו שותף במחקר "השפות היהודיות".

7. הערה לסיום

במכתב פרטי (8.12.1983) כתב לי פרופ' רבין על מאמרו מ-1981 כדלקמן: "[...] השאלה, אם עברית ישראלית 'לשון יהודית' לפי הגדרתי או לא, [...] התלבטתי בשאלה זו לא מעט בשנת 1979, כשהמאמר הזה נמסר לדפוס. גם כך יוצא בסוף המאמר, שעברית בתימינו דיגלוסית רק באידיאלוגיה, ולא במציאות. מאז, נדמה לי, גם האידיאלוגיה התמעטה עד כדי היעלמות, ואפשר להסיק, שלשון ימינו איננה לשון יהודית, אלא 'לשון משוחררת' (emancipated language)" [מונח שרבין מסביר במאמרו].

ביבליוגרפיה

- אורנן, תשל"ז — "לקראת חינוכו של בן תרבות עברית במדינת ישראל", בקובץ משמעותה של הוראת הלשון העברית בבית הספר, משרד החינוך והתרבות, תשל"ז, עמ' 7-16, 65-69.
- אורנן (בהכנה) — בראשית הייתה שפה, מבוא חברתי ובלשני לתחיית הלשון. בלאו, חשמ"א, "זוטות לשוניות מתחום העברית-היהודית של ימי הביניים", מחקרי עדות וגניזה (בעריכת שלמה מורג ויששכר בן-עמי), עמ' 121-135.
- בלאו, חשמ"ד — "על עברית ואנגלית ועל שפות יהודיות", לשוננו, כרך מ', עמ' 153-157.
- המפל, Hempel, G. Karl, *Philosophy of Natural Science* — 1966, ובעברית: פילוסופיה של מדע הטבע, תרגום גד פרוידנטל, האוניברסיטה הפתוחה, 1966.
- זנד, 1979 — בתוך "בימת חוקרים", פעמים, חוברת מס' 1, עמ' 55-56.
- מורג, 1979 — בתוך "בימת חוקרים", פעמים, חוברת מס' 1, עמ' 52-53.
- פישמן, Fishman, Joshua (ed.), *The Sociology of Jewish Languages* — 1984 (בדפוס).
- רבין, 1979 — "מה מייחד את הלשונות היהודיות", פעמים, חוברת מס' 1, עמ' 40-45.
- רבין, 1981 — "What Constitutes a Jewish Language", *International Journal of Sociology of Languages*, Vol. 30, pp. 19-28

הערות העורך:

לא מקובל עליי להוסיף הערות העורך למאמרים, המתפרסמים בלשוננו. אך כאשר העירתי למחבר המאמר, שהדגם שהניח לשפות יהודיות אינו מתאים ללהגים ערביים-יהודיים, הציע לי, שאעיר על כך, ואני נאות בזה להצעתו. הלהגים הערביים, המדוברים בפי יהודים, שונים חלקית מלהגי הסביבה הלא-יהודית (פגון בבגדד), אך חלקית זהים עמם פחות או יותר (פגון בתימן). אין ספק, שכך היה המצב גם בימי הביניים. מסתבר, שחלק של יהודי ימי הביניים דוברי הערבית לא חיו בדיגלוסיה לעומת סביבתם, כי לשונם המדוברת הייתה למעשה זהה. אולם לשונם הספרותית, מאחר שנכתבה לרוב באותיות עבריות, הכילה מלים עבריות, עסקה בנושאים יהודיים ושיקפה את המסורת הערבית-היהודית המיוחדת, הייתה למעשה בחינת ספר חתום לסביבתם הלא-יהודית. ואכן ידוע מן הספרות הבלשנית, שמצויות לשונות בעלות משלבים מרובים, הוזהות פחות או יותר במשלב הדיבור, אך במשלבן הספרותי שונות מאוד (הדוגמה המפורסמת ביותר היא של הינדי ואורדו), וכך המצב לגבי הערבית-היהודית של ימי הביניים גם כן. רק אגב אעיר, שנראה לי, שאכן העברית היא השפה היהודית בה' הידיעה, האמצעי הלשוני המרכזי של התרבות היהודית, והלשונות היהודיות האחרות הן מיוהדות (פביכול) בלבד, וזו הסיבה להבדל שבינן לבין העברית.

יהושע בלאו

מִן הַעֲבוּדָה בְּמִילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

מ.

בנימין אליצור

מגלגולי העתקותיו של מדרש עשרת הדברות

מדרש עשרת הדברות¹, שהוא מן המאוחרים שבמדרשים² ומן הקדומים שבקובצי הסיפורים³, זכה ושרד בכמות מרובה של כתב-יד⁴. מדרש זה מופיע בהרפכים שונים ובנוסחאות שונות במסירות השונות.

לא תמיד מתמזל מזלנו לעמוד על הקשר שבין כתב-יד שונים של אותו חיבור. אולם במקרה זה של מדרש עשרת הדברות ידועים לנו לפחות שני כתב-יד כמעט זהים בנוסחם, והשנאה מדוקדקת ביניהם מראה בבירור, שאחד הוא העתק ישיר מחברו. כתב-יד אלו הם: כתב-יד פריס 716 וכתב-יד ורשה 374. שניהם כתב-יד איטלקיים, ושניהם, פנראה, מן המאה הי"ד-ט"ו. במסגרת עבודתי במילון ההיסטורי עלה בידי להוכיח, שכתב-יד ורשה הוא העתק ישיר של כתב-יד פריס⁵.

בדיבור השני בכתב-יד ורשה (דף 185 ע"ב) כתוב: "אלך ואקריב לפניכם עוגות קמח סלת". מתוך השוואה עם כתב-יד פריס (דף 211 ע"א) בקטע המקביל עולה

-
1. פונתנו למדרש, שנדפס על ידי א' ילינק ב"בית המדרש" ח"א, עמ' 62-90.
  2. ראה צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 66. את זמנו של המדרש לא ניתן לקבוע במדויק. ב"ספר המקורות" בהוצאת המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל², נקבע זמנו בין השנים 800-1000.
  3. ראה י' דן, הסיפור העברי בימי הביניים, ירושלים תשל"ד, עמ' 79 ואילך. באחד מכתב-היד נתפנה מדרש זה "הגדה של שבועות או מעשים של עשרת הדברות" (נדפס על ידי הרב י"ל הכהן פישמן מתוך כתב-יד ב"התור" ד (תרפ"ד) גיליון לו-לז, עמ' 7-20). בדפוס ונציה שנ"ט נקרא המדרש "מעשים נאים על עשרת הדברות נאים ויפים ונחמדים מאד".
  4. ראה רשימת כתב-היד ב"ספר המקורות" (לעיל, הע' 2), עמ' 74. לרשימה זו יש להוסיף (לפי התיקונים שבמערכת המילון ההיסטורי) את כתב-היד: ורשה 374; מוסקבה גינצבורג 111/1063; ציריך Heid 189 עמ' 82-173 [ע'י עליו י' דן, "סיני" עג (תשל"ו), עמ' רפד-רפה]; וקטעי גניזה בודדים: קימברידג' T-S C2/83, דף אחד, ו-T-S C2/201, ארבעה דפים.

5. ואמנם נבחר כתב-יד פריס לשמש כנוסח יסוד וכתב-יד ורשה כנוסח מסייע. (כתב-יד מוסקבה גינצבורג 111/1063 נבחר כמסייע שני). הנוסח המונח ביסוד כתב-יד אלו שונה מן הנוסח הנדפס (ב"בית המדרש", לעיל הע' 1) ושם ממנו (כולל את כל עשרת הדיברות. ראה צונץ-אלבק (לעיל הע' 2) שם, והערה 106 שם).

סופר כתב־יד ורשה דילג על שורה שלמה בהעתקתו (לא דילוג על ידי "הדומות!") ולא שם לב לכך, הואיל והמשפט יצא מובן גם אחר הדילוג. בכתב־יד פריס הנוסח הוא: "אלך ואקריב לפניהם ושם א ירצוני כמו בני אדם אחרים הלך אברהם אצל אמו ואמ' לה עשי לי עוגות קמח סלת" (הדילוג הוא של שורה אחת בדיוק!).

בדיבור השני, בסיפור המפורסם על חנה ושבעת בניה (=בית המדרש א עמ' 70) חסר בכתב־יד פריס (דף 213 ע"ב) הקטע המדבר על הפן השישי. בכתב־יד ורשה (דף 187 ע"ב) הקטע נמצא, אבל במקום שצריך לבוא הפסוק מן המקרא הניח הסופר רנח מקן: "קרא לששי וא"ל כן. אמ' לו איני כופר באלהי שכת' <...> הוציאו והרגו". כלומר, הסופר השלים את החסר על פי הנוסח הקבוע החוזר בכל אחד מן הבנים, אבל את הפסוק לא ידע, ולכן לא היה בידו להשלימו והניח רנח⁶.

בדיבור החמישי בכתב־יד פריס (דף 219 ע"א) נאמר: "חמור אחד עריך ורוע מעללים". בכתב־יד ורשה (דף 193 ע"א): חמור אחד עריך ורוע מעללים. סופר כתב־יד ורשה העתיק כמות שהוא מכתב־יד פריס ותיקן את "רוע" ל"רע" על ידי ששם נקודות מעל לו"ו ומתחתיה.

בדיבור השביעי בכתב־יד פריס (דף 223 ע"ב) כתוב: "וצוה לרופאים לנרפאתו", ובגיליון כתב־היד: "לרפאתו". בכתב־יד ורשה (דף 197 ע"ב): "וצוה לרפאתו לרופאים". כלומר, סופר כתב־יד פריס כתב תחילה: "לפאתו" ותיקן את המלה על ידי הוספת רי"ש בין השיטין ל"לרפאתו", ומחשש שלא יובן התיקון חזר על המלה בגיליון. סופר כתב־יד ורשה ראה את הסימן בגיליון בכתב־יד פריס, אלא שהכניסו שלא במקומו!

בדיבור העשירי בכתב־יד פריס (בדף 226) יש חור, וחסרה מחצית מחמש השורות האחרונות. גם בקטע המקביל בכתב־יד ורשה (דף 200 ע"ב, 201 ע"א) חסר אותו הטקסט לא מחמת חור, אלא שהניח הסופר רנח מכון בכל שורה בדיוק במקומו שיש בו חסר בכתב־יד פריס, כשהוא מעתיק רק תיבות שלמות. אמנם בכתב־יד פריס בשורה השנייה מלמטה (שחצייה הימני חסר), כתוב: "ועוד נתן לי * לחם צדה"; כלומר, יש שם סימן לתוספת בגיליון לפני התיבה "לחם". אבל בגיליון השמאלי אין תוספת, ואילו בגיליון הימני חסר! בכתב־יד ורשה כתוב בקטע המקביל: "ועוד נתן לי

6. לאמיתו של דבר הדילוג של סופר כתב־יד פריס הוא מאמצע מעשה הפן החמישי עד אמצע מעשה הפן השישי, וכך הפסוק המובא בכתב־יד פריס לבן החמישי שייך למעשה לבן השישי. אלא שזאת לא יכול סופר כתב־יד ורשה לדעת, מאחר שפנראה לא עמדו לפניו כתב־יד נוספים. וכך יש להשלים את הקטע (מובא כאן נוסח כתב־יד פריס עם ההשלמה מכתב־יד גינצבורג): "קרא לחמשי ואמ' לו כן. אמ' לו איני כופר באלהי שכתב לנו <שם ישראל יי' אלהינו יי' אחד>. הוציאוהו והרגוהו. קרא לששי ואמ' לו לך עבד ע"ז. אמ' לו איני כופר באלהי שכבר [כתב] לנו 'וידעת היום והשבות אל לבבך' כי יי' הוא האלהים ואין עוד'. הוציאו והרגו".

חלת לחם צדה". כלומר, סופר כתב־יד ורשה השלים את הגיליון ממקור פלשהו מחוץ לכתב־יד פריס (הואיל וכתב־יד זה היה לפני סופר כתב־יד ורשה כשפבר הוא פגום), ואם כן, תמוה, מדוע לא השלים את כל החסר! (ואמנם בכתב־יד מוסקבה גינצבורג 111/1063 כתוב: "חלת לחם").

ברור מעתה, שהעתיק סופר כתב־יד ורשה ישירות מכתב־יד פריס (לאחר שנפגם!), ולא השתמש בכתב־יד אחרים כדי להשלים את החסר.

קטע נוסף ממכילתא דרשב"י

אגב עבודה במפעל המילון ההיסטורי נמצא קטע נוסף של המכילתא דרשב"י, שלא היה לעיני המהדירים¹, והמצוי בספריית האוניברסיטה בקמברידג' וסימונו TS NS 253,1. הקטע שייך לאותו כ"י של קטע אנטונין² 236, קטעי קמברידג' TS C4A, 5 ו- TS C4A, 3.

הקטע שלפנינו הוא גיליון בן שני דפים בלתי רצופים. דף א לשמות יד, י-טו⁴ ושמות יד, טז⁵. דף ב לשמות טו, א⁶.

וכאן המקום לציין כמה הוספות והשלמות לרשימת פתה"י שבמהדורה⁷.

(א) כ"י אדלר 1170; צ"ל 1179⁸.

(ב) קטע מספריית האליאנס בפריס, הובא ללא ציון. סימונו פעת XI, 126.

(ג) "כ"י קמברידג', שהדפיסו שכטר ב-1904 JQR, עמ' 443–445, ב' דפים שאבדו": לא אבדו, וסימונם Add. 3368.

(ד) קטעים נוספים שלא נכללו במהדורה:

קטע אדלר 3205, שפורסם ע"י גב"ע צרפתי ב"לשוננו" כז-כח (תשכ"ד),

9176⁹.

קטע אדלר 1340, 4 שפורסם ע"י ש' אברמסון בתרביץ מג(תשל"ג), 370–372.

קטע אדלר 909, 23 שנוצר בהערות ח' אלפק בספרו מבוא לתלמודים, תשכ"ט,

עמ' 83 הערה 9.

1. י"נ אפשטיין-ע"צ מלמד, מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ירושלים תשט"ו, מהדורה שנייה תשל"ט (להלן: המהדורה).

2. תיאורו במהדורה, המבוא, עמ' מא-מב.

3. כתבי"ד ו-1 המוזכרים שם בעמ' לג ותיאורם בעמ' מד-מה. לפלא שלא העירו המהדירים על שייכות קטעים אלו וקטע אנטונין לכ"י אחד ותיאורם בנפרד.

4. במהדורה עמ' 54–57 שורה 14. שאר הדרשות שבהמשך אינן בקטע שלנו.

5. "ואתה הרם את מטך" (שם 59).

6. "ד"א כי גאה גאה" (שם 59). הפסקה שבשורות 8–12 במהדורה נמצאת במקבילה

שבספרי דברים פסקה מג (מהדורת פינקלשטיין עמ' 93–95), קוצרה בכה"י שבמהדורה ע"י הסופר ונמצאת כולה בקטע שלפנינו.

7. מבוא עמ' לג.

8. תוקן במהדורה השנייה.

9. חילופי נוסחות מקטע זה נוספו במהדורה השנייה.

10. מהדורה עמ' 227–247.

בשיטת ההעתקה וההשלמות נהגתי בעיקרו של דבר לפי מה שנהגו המהדירים בקטעי הנוספות¹⁰, ולכן השלמתי אף שורות ששרדו מהן תיבות בודדות, ומתוך התחשבות במקום הפנוי להשלמה ובשיטת פתב־היד לגבי קיצורים וכיו"ב. אני מודה לספריית האוניברסיטה בקמפריג' על הרשות לפרסם קטע זה, ולד"ר ש"ק רייף, מנהל מחלקת הגניזה, על התצלום המשובח ששלח לנו. כמו"כ תודות למכון לתצלומי כ"י עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים על השימוש בתצלומים שברשותם, ולידידי ד"ר מ' מישור על הערותיו.

[א.א.]

אל יי אלהיו ויאמר ג' [ב]משה הוא או' ויש[לח משה ג' ונצעק ג']
 אמר לו אתם מתגאים במשהוירש את[כם אביכן ואנו]
 מתגאים ב[מ]שהוירש אֹתֵנו אבותינו אב[רהם . . .]
 שהוירשֹׁ [. . .] אבותינו הקול קול יעקב וכת' וישמע ק[ולונו ג']
 5 ואתם מתגאים במשהוירש אתכם אביכם והידים ידי עשו
 [וע]5 [חרבך] תחיה ומה הוא או' ויאמר אליו אדום לא תעבר
 [בי פן] בחרב ג' אף כֵּן אתה אֹרִי ויצעקו בני יש' תפסו בידם
 [אמונת אבותיהם א]מונת אברהם יצחק ויעקב ויאמרו
 [אל משה ג' מש]נתנו שאר בעיסה אמרו לו למשה הלא
 10 [זה הדבר אשר] ג' ומה אמרו לו למשה במצ' הרי הוא או'
 [ויפגעו את משה וא]ת אהרון נצבים לק' ג' אמרו לו היינו מ
 [מצטערין על שעבוד]נו במצ' מיתתנו במדבר קשה לנו
 [יתר משעבודנו במצ' היינו] מִיצְטֵעֵרִין על מיתת אחינו באפילה
 [שאנו מתים במדבר קשה לנו יתר] מִמִּיתת אחינו באפילה שאחינו
 15 [נספדין ונקברין אבל אנו תהא] נבלתינו משלכת לחרב ביום
 [ולקרח בלילה ויאמר משה] אל העם אל תיראו להודיע
 [חכמתו של משה שהיה עומד ומ]פייס כל אותן אלפים ועליו
 [מפורש בקבלה והחכמה] תַּעֲזוּ לחכם ג' התיצבו וראו אין
 [יצבה בכל מקום אלא רוח הקודש כעי]נין שני קרא את יהושע
 20 [והתיצבו ג' ואומ' ויבא יי ותיצב וקרא] כפעם בפעם שמו[אל]

א ע"א:

1. דה"ב יד, י; במד' כ, יד-טז.
- 2,3,5. במשהוירש: = במה שהוירש.
4. בר' יז, כב; במד' כ, טז.
- 5-6. בר' כז, מ.
7. שמות יד, י.
- 8-9. שם יד, יא.
11. שם ה, כ.
- מ (בסוף השורה): תחילת החיבה הבאה (מצטערין) שנכתבה למילוי השורה.
18. קה' ז, יט.
- 19-20. דב' לא, יד.
20. ש"א ג, י.

[ג' ואומ' והקהלת אתם אל אהל מועד והת'יצבו ג' ואו' וה'נה יי נצב]
 [עליו ואומ' ראיתי את יי נצב על המ'זבח ואו'] [. . .]
 [. . .] למה היו יש' דומין באותה ש[עה ל'י'ונה] שברחה
 [מפני בן הנץ נכנס לה למערה לנָקיק הסלע ונחש מכונן לפניו ממנה] להיכנס
 [לפנים אינה יכולה מפני הנחש לצאת לחוץ אין י'] כֹּלֵה 25
 [מפני בן הנץ והיתה צווחת ומטפחת בגפיה כרי שיש] מֶע
 [בעל השוכך ויבא כך כיון שראו יש' ים סוגר ו] שוּנָא
 [רודף נשאו עיניהם בתפילה ועליהם מפורש] בקבלה
 [יונתי בחגוי הסלע ג' כי קולך ערב] בתפלה
 [ומראיך נאוו במעשים ויהם את מחנה] מצ' 30
 [הממן ערבבן נטל סגנים שבהן ולא היו יו] דֵּעִין
 [מה הן עושין ד'א' ויהומם אין מהומה אלא מ] גִּפָּה

[א,ב]

[כענין שנ' והמם מ] הֶוֹמָם גדולה בשלושה מקומות הזהיר
 [המקום את יש' שלא] לחזור למצ' כי כ[א]שר ראייתם את מצ'
 [היום לא תוסי] פֹּגו' ג' ואו' וי'י אמר ל[כם] לֹא תס' ג' בדרך אשר
 [אמ' ל]ך לא תסיף ג' בשלשתן חזרו אֲבִשְׁלֶשֶׁתָן נפלו ראשונה 5
 בימי סנחריב דכ' הוי היוֹרְדִים מצ' לַעֲזֹרָה ג' ומה נא' בהם ומצ'
 אדם ולא אל שנייה בימי יהוחנן בן קרח דכ' והי[תה] החרב
 אשר אתם יראים ממנה שלישית בִּימֵי טְרוּגִיִּינוּ [ס] בשלשתן
 חזרו ובשלשתן נפלו בארבע כיתות עֲמֹדוֹ [דרו יש' ע] [הים אחת]
 אומרת ניפול לים ואחת אומרת נחֲזֹר [למצ' ואחת אומרת]
 נעשה מלחמה ואחת אומרת ניצוח כנגדן זו שאמרה . . . 10

21. במד' יא, טז. 21-22. בר' כח, יג.

22. עמוס ט, א.

ואו' [. . .]: יש פאן שתי תיבות בלתי ברורות.

29. שה"ש ב, יד.

30. ויהם: שמות יד, כד, והובאה דרשה זו ממקומה לקמן (מהדורה, עמ' 65) אגב
 הפסוק מתה' יח, טו, "וישלח חיציו" וגו'. ואם השלמתנו נכונה השמיט המעתיק שלנו את
 עיקר הדרשה מתהלים ודרשתנו נשארה תלויה ללא הקשר.

א ע"ב:

1. מהומם: וכ"ה בכ"י פ לפני התיקון, וצ"ל מהומה, דכ' ז, כג.

3-4. שם יז, טו; כח, סח. 5-6. יש' לא, א-ג. 6-7. יר' מב, טז.

10. זו שאמרה: יש פאן חסרון, פגראה ע"י הדומות: "זו שאמרה ניפול לים כת'

התייצבו וראו ג' זו שאמרה נחזור למצ'".

כת' כי כאשר ראייתם את מצ' ג' זו שא[מרה נעשה מלחמה]
 כת' יי ילחם לכם זו שאמרה ניצוח [כנגדן ואתם תחרישון]
 דבר אחר יי ילחם לכם יי ילחם ל[כם לא לשעה אלא]
 לעולם דבר אחר יי ילחם לכם ר' [או] המקום עושה לכם נסים וגבורות ואתם
 עומדין ושותקין אמרו לו מה [עלינו לעשות אמ' להן היו]
 מפאריין ומרוממין ומשבחין ומ[קלסין ומהדרין ונותנין שבח]
 וגדולה תהילה ותפארת ונצח ו[הדר למי שהמלחמה שלו]
 כעינין שנ' רוממות אל בגרונם [ג' ואו' רומה על שמים ג']
 ואו' יי אלהי אתה ארומ[מך ג' באותה שעה פתחו יש']
 [פיהם] ואמרו שירה א[שירה ליי ג' ויאמר יי אל משה ג' ר' יהושע]
 20 אר' [איין] ליש' אלא נוסע [.. בלבד ר' אליעזר או' אמ' המקום למשה]
 בניי שר[ו]יין בצער וים [סוגר ושונא רודף ואתה עומד ומרבה בתפלה לפני]
 מה תצ[עק] אלי [דבר אל בני יש' ויסעו שהיה או' יש שעה לקצר ויש שעה]
 להאריך אל נא רפא נא לה הרי לקצר ואשב בהר ארבעים]
 25 יום וא[רבעים לילה הרי להאריך ר' מאיר או' אמ' לו אם לאדם]
 יחידי ע[שיתי ים יבשה כענין שנ' יקוו המים]
 לקהל קד[ושים] אלו איני עושה ים יבשה כן הוא או' לקדושים]
 אשר בארץ המה ג' ואתה הרם את מטך ג' עשרה נסים נעשו]
 ליש' על [הים נבקע ים ונעשה כמין כיפה שנ' נקבת במטיו ראש]
 30 פרזיו ג' נחלק לשנים שנ' ואתה הרם את מטך]
 על הים ג' ...]
 [...]

[ב,א]

עיניהם עליונה ותחתונה כדי לעשו[ת תאותם אף המקום פתח]
 עליהם מעינות עליונים ותחתונים כדי לאבדן [שנ' ביום הזה נבקעו]
 כל מעינות תהום רבה ג' וכן את מוצא באנשי מגדל שבמה]
 שניתגאו לפניו כך נפרע מהן שנ' ויהי כל הארץ שפה [אחת ג']
 5 ויהי בנסעם מקדם ג' וישבו שם אין ישיבה האמור כן א[לא אכילה]

14. ר' [או']: דרשת ר' מאיר חסרה פאן, ואם לא השמיטה במכוון אפשר שהתחיל בה
 חילג ע"י הדומות אחרי "עומדין ושותקין" ויש להשלים פך: "מאיר או' יי ילחם לכם אם
 כשאתם".
 18. תה' קמט, ו; נו, ו.
 19. יש' כה, א. 24. במד' יג, יג. 25-24. דב' ט, ט.
 26. בר' א, ט. 27-28. תה' טז, ג. 29-30. תב' ג, יד.

ב ע"א:

2. מעינות: נוסף בגלילין. 3. בר' ז, יב. 4-5. שם יא, א-ב.

[ושת]יה שְׁעִינִן שֵׁנִי וישב העם לאכול ושתה ומה גרמה להם
 [שאמרו הבה] נבלה ג' ומה נא' בהן ויפץ יי אותם משם וכן את
 [מוצא באנשי] סדום שבמה שנתגאו לפניו בו נפרע מהן שֵׁנִי ארץ
 [ממנה יצא] לחם ותחתיה ג' מקום ספיר אבניה ג' נתיב לא ידעו
 10 [עֵיט ג' לא הד]ריכוהו בני שחץ ג' אנשי סדום אמרו הרי ממך
 [אצלינו הרי] כסף וזהב אצלינו נעמד ונשכח תורת הרגל מֵאֲרֻצְנוּ
 [אמר להם המקום] בטובה שהטבתי לכם בה אתם מִתְגַּאֲסִים לפני
 [אתם אמרתם] לשכח תֹּרַת הרגל מארצכם אני משכח אתכם מן
 [העולם מ]ה נא' בהם פרץ נחל מעם גר ג' לפיד בוז לעשותות שֶׁאֵנָן
 15 [ג' ישליו] אהלים לשד־דים ג' וכן הוא או' חי אני נאם יי אִי <'> ם [אם]
 [עשתה ס]דום אחותך ג' הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת
 [לחם ג' ויד עני וא]ביון לא הִחֲזִיקָה ג' ותגבהנה ותעשינה
 [ג'] כיוצא בו אתה אומר כי כל[ה] משקה ג' ותשקין את אֲבִיהֶן
 [יין ומאין היה להן יין במערה א]ל[א] ש[נ]דומן להם לשֶׁנָּה וכן
 [הוא אומר והיה ביום ההוא] ג' אֵם כך נתן ל[מ]מְכַעֲסִיו
 [קל וחומר לעושי רצונו ר'] מאיר אומ' ח[נור] כר[פס] ותכלת
 [וכי מה בא הכתוב ללמדנו עושרו של א]חֲשֹׁרוֹשׁ אלא אם כן
 [נתן למכעיסיו קל וחומר לעושי רצונו וכבר היה רבן גמל <'>
 [ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא נכנס]יֵן לרומי ושמו
 25 [קול המיה של מדינה מפיטיולים עד מאה ועשרי]ם מיל התחילו
 [הן בוכין ור' עקיבא מצחק אמרו לו עקיבא מפני] מה אֲבוּכִין

.....

[ב,ב]

[... לצו]פים וקרעו בגדיהם היגיעו להר הבית
 [ראו שועל יוצא מ]בֵּית קדש הקדשים התחילו הן בוכין
 [ור' עקיבא מצח]ק אמרו לו עקיבא לעולם אתה מתמיה
 [שאנו] בֹּכִין ואתה מצחק אמר להם ואתם למה בכיתם
 5 [אמ]ר להם רבן גמל' בואו וראו שאמר ר' עקיבא למה בכיתם

6. שמות לב, ו.

שעינין: צ"ל כעינין, וכנראה התחיל לכתוב שנ (= שני).

7. נבלה: צ"ל נבנה, בר' יא, ח. 10-8. איוב כח, ה-ח.

9. נתיב: מעל התיו סימן עיגול, פנראה רמז להערה בגליון. 14. שם כת, ד.

14-15. שם יב, ה-ו. 15-17. יחז' טז, מז-נ. 18. בר' יג, י.

20. אם: אחר המ"ם יש פעיז נו"ן סופית, פנראה השתקפות פתב מהעבר השני של

הדף. אבוכין: צ"ל אנו בוכין. 21. אס' א, ו.

- ולא נבכה על מקום שנאמר בו והזר הקרב יומת [הר]י שועל
 יוצא ממנו עלינו נתקיים המקרא על זה [היה דוח לב]ינו ג'
 על הר ציון ששמש שועלים ג' אמר להם אף [אני לכך צח]קתי
 הרי הוא או' ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה ג' וכי מה]
 ענין זכריה אצל אוריה מה אמר אוריה צי[ן שדה תחר]ש
 ומה אמר זכריה כה אמר י"י צבאות עוד ישבו זק[נים וזקנו]ת
 ג' ורחובות העיר ימלאו ילדים וגו' <'> אמר הקב"ה הרי [לי שני]
 עדים האילו אם קיימין דברי אוריה קיימין ד[ברי זכריה]
 [ואם] בטלו דברי אוריה בטלו דברי זכריה וא[ני שמחתי]
 כשנתקיימו דברי אוריה לסוף דברי זכריה ל[בוא כלשון]
 15 הזה אמרו לו נחמתנו עקיבא וכן א[ת]ה מוצא במ[צריים שבמה]
 שנתגאו לפני המקום בו נפֿרע מהן [שנ' ויצו פרעה לכל]
 [עמ]ל לאמר כל הבן ג' מה [הוא אומ' מרכבות פרעה ג' וכן אתה]
 [מוצא] בסיסרא [שבמה שנתגאה לפניו בו נפרע]
 20 ממ[נ]ו שנ' וי[ ] ק[ ] [...]
 ומה נ[אמר בו מן] הש[מים נלחמו ג' וכן אתה מוצא בשמשון]
 במה שנתגאה לפניו [בו נפרע ממנו שנ' ויאמר]
 שמשון אל אביו [אתה קח לי ג' מה הוא אומ' ויאחזהו]
 פלשתים וינֶק[רו ג' ר' אומר תחלת קלקלתו בעזה]
 25 לפיכך לא היה [עונשו אלא בעזה וכן אתה מוצא באבשלום]
 במה שנתג[אה ...]
 .....

ב ע"ב:

6. פמד' א, נא. 7-8. איכה ה, יז-יח.
 9. יש' ח, ב. 10. יר' כו, יח. 11-12. זכ' ח, ד.
 17-18. שמות א, כב, והוא פפי הנוסח שבמדרש הגדול, וכן במקבילה שבתוספתא
 סוטה ג, יג, ולא פבמהדורה שהשלימו עפ"י המכילתא דר"י.
 20. וי[ ]. ק: צ"ל ויזעק, שופ' ד, יג, אבל קשה לראות שרידי זע.
 21. שם ה, כ. 22-23. שם יד, ג. 23-24. שם טז, כא.

ממצאים ארמיים חדשים ממצרים

Aramaic Texts from North Saqqâra with Some Fragments from Phoenician by J.B. Segal with contributions by H.S. Smith, Egypt Exploration Society, Texts from Excavations, sixth memoir, London 1983, pp. xx, 218; 38 plates, folio.

בסקארה שעל יד ממפיס נמצאו בחפירות, שערכה החברה הבריטית לחקר מצרים בראשותו של ו"ב אמרי המנוח בשנת 1964, בין היתר 202 קטעי פאפירוסים ארמיים וכן 26 חרסים, ברובם בכתב כנעני. אין ראייה ארכיאולוגית לקביעת זמנם, אך העובדה, כי *z-dh* פרוטושמיות עדיין מסומנות לפעמים בז ובצ, מרמזת לכאורה לחקופת שלטון הפרסים, והנחה זו מתחזקת ע"י תאריכים סתמיים אחדים (עיין עמ' 4). בגלל מצבם הקטוע של הממצאים המסקנות ההיסטוריות (החשוב ביותר הוא פאפירוס 26) והלשוניות החדשות (כמו זה שפלהג של ממפיס, המתגלה במסמכי הרמפוליס, שמות ממין נקבה עשויים להסתיים בת במקום ה, עמ' 12) מצומצמות למדי. לעומת זה צורתה החיצונית של המהדורה מושלמת, והמהדיר עשה את עבודתו מדויקת והשפיל להסיק את מה שניתן.

הערות אחדות:

פאפירוס 2, 5: נפרת "אלה, שבועה" מפיץ אור על קאולי 14, 3, כפי שהפיר סגל. אולם אני מציע לתרגם שם בצורה שונה משהציע. לשון הטקסט שם: "על דינא זי עבדן בסון נפרת על כסף ועבור ולבוש ונחש ופרזל כל נכסן וקנין וספר אנתו אדין מומאה מטאה עליך", תרגם: "בדבר המשפט, (רוצה לומר) שנשבוענו בסון שבועה (השוה שורה 6: "במומאה דכא זי עבדתי לי": "בשבועה ההיא, שנשבועת לי") על כסף ותבואה ולבוש ונחושט וברזל, כל הנכסים והקניין וכתובתה, אז השבועה חלה עליך".

עמ' 19, הע' 16: סגל גזור סיד/ר "שולט" [אגב, במילון עמ' 211, נאמר בטעות "אדנות, שלטון"], המקביל לרשה, מן השורש, שממנו בא ערבית סיד "אדון"; אולם מקורה של המלה הערבית כלל אינו מחוור, עיין למשל גוניס-בול ערך סוד וכן W. Fischer, *Farb- und Formbezeichnungen in der Sprache der altarabischen Dichtung*, Wiesbaden 1965, עמ' 273, הע' 2.

עמ' 20, הע' 18: בדבר שניתא השוה גם: S.A. Kaufman, *The*

.102/3, *Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago-London 1974
 ע'מ' 23, ה'ע' 7: לרוב טוענים, שהסימלת - בשמות עצם פרטיים נפטיים
 מקורה בערבית; השוה לאחרונה W. Diem, *Orientalia* 50.336 ff. (1981). אולם
 דים, שם 347/8, מתקשה בשם המקראי גשמו, נחמיה ו, ו, ונוטה לראות בו כתיב
 משתערב. אך מציאות צמחו אצלנו מחזקת לכאורה את מקוריות גשמו.
 ע'מ' 40, שו' 5 מלמטה: מאחר שר' ח' שו'ת בצורתן, כותב סגל כל
 מלה בעלת ראש כשהוא מעמיד להכרעת הקורא את הבחירה בין שתי האותיות. כך
 גם כאן, אף כי ההערה המוסבה למלה זו ("היא נמצאת בסורית") מניחה, שהקריאה
 היא תרסיתך.

ע'מ' 57, ה'ע' 6: בהוספת השמות דו-שורשיים עסק בעיקר נלדקה
 במאמרו הידוע על שמות דו-שורשיים הכלול ב-... *Neue Beiträge*.
 ע'מ' 75, ה'ע' 27: כתיב חסר מתועד בריבוי זכר, ע' באור-ליאנדר,
 דקדוק הארמית המקראית z235, ליאנדר, תורת ההגה והצורות של הארמית המצרית
 b91. מאידך ע'מ' 85, פאפירוס 62, הערה 2, רכבין יכול לשקף כתיב
 מלא.

ע'מ' 99, ה'ע' 2b: אות = אולת, רעיון חריף, אך אינו מאושש; אין
 להשוות את האסימילציה בסורית, כי שם היא פרוגרסיבית.
 ע'מ' 141, ה'ע' 3: סדר המלים של הא"ב הארמי זהה לזה של הפנעני,
 ומסתבר, שלקוח ממנו. כבר הוכיח ש"א ליונשטם (ידיעות החברה לחקירת א"י
 ועתיקותיה טז, תשי"ב, עמ' 32/6), שמקום הש מקביל מבחינת תולדות הא"ב ל-th.
 על פורחנו נאמר בעקבותיו, כי רק בלשון כמו הפנענית, אשר התאחדו בה ש-ר
 (וכמו שהראה ליונשטם, גם ש שמאלית) אפשרית החלפת מקום שתי האותיות.
 בארמית לעומת זה לא התאחדו שתי אותיות אלו: בארמית העתיקה נכתבות אמנם
 שחיהן בש, אך צריך להניח, ש-th נתקיימה עדיין וסומנה רק בש בהשפעת הפנענית,
 ואילו בארמית המאוחרת יותר התאחדה th דוקא עם ת. על פורחנו נניח, שסדר הא"ב
 בארמית מקורו בפנענית.

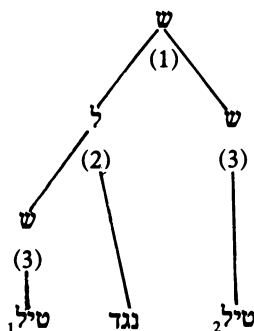
"טיל נגד טיל"

(הערה ל"סיבוכו של פסוק מהו" מאת י" ברהלל, ל ש ו נ נ ו כה, תשכ"א, 150–164)

מאמרו זה של יהושע ברהלל ז"ל, שהייתה לי הזכות לעבוד אתו (ובמיוחד על מאמר זה), הפך זה מכבר לנכס צאן ברזל לכל מי שעוסק בדקדוק יצירה בעברית. אגב עיון בו פעת דומני, שהדוגמה שהובאה בסעיף ב' בו ("טיל-נגד-טיל-נגד-טיל") צריכה תיקון מה. אכן בעברית "יבואו שתי המלים הנוספות יחד ('טיל-נגד-') בתחילת הצירוף" (שם, עמ' 154), אלא שהסרטוט שבעמ' 155 אינו מתאים לתיאור זה, שכן לפי הסרטוט באה התוספת דוקא ב ס ו ף הפיטוי ואין היא "טיל-נגד-" כמצוין בעמוד הקודם, אלא "נגד-טיל". ראוי להביא במקמו סרטוט אחר, שלפיו באמת ייוספו המלים "טיל-נגד-" תמיד ב ת ח י ל ת הצירוף. נפעל לפי אותם חוקי היצירה בשינויים קלים בלבד, היינו

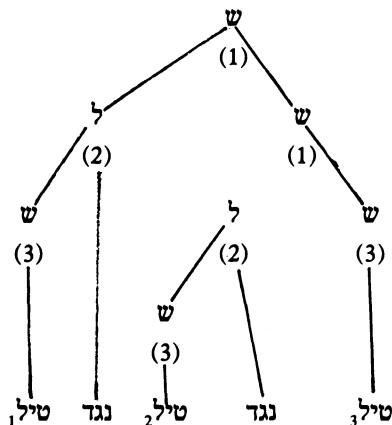
- (1) ש ← ש ל
- (2) ל ← נגד ש
- (3) ש ← טיל

השינויים הקלים הם אלה: השמטנו את הסימן +, שראוי להשתמש בו בנוסחות אלה רק כאשר הוא מומר אחר כך במלת חיבור, וליתר הבהרה נכניס עוד סימן מוסכם: בסרטוט נסמן כל אחת מן המלים "טיל" במספר זיהוי זעיר. יהיה הטיל שהומצא ראשונה מסומן טיל₁; הטיל שהומצא פנגדו יסומן טיל₂ וכו'. כללי היצירה שנשתמש בהם לשם יצירת הפיטוי "טיל נגד טיל" יעמידו את הסרטוט הבא:

השם "טיל" המופיע ראשון בפיטוי מסמן את טיל מס' 2, שהרי זו היא ההמצאה החדשה, ואילו "טיל" שבסוף הפיטוי הוא הטיל הקדום, כלומר טיל₁. עתה, אם נרצה לדבר על טיל חדש ("טיל₃") יהיה עלינו לפצל את הסמל ש ה י מ נ י, ולא את השמאלי כפי שסורטט במאמר. כלומר, במקום להפעיל את כלל (3) כלפי הסמל ש הימני, נפעיל עליו את כלל (1), ואז נקבל

וכן הלאה, עם כל המצאת טיל חדש והצורך לכנותו בשם חדש, יופעל על הסמל ש ה י מ נ י כלל יצירה (1). תיאור זה מתאים לפוננות שלנו, שהופעה נכונה בציטוט מעמ' 154, לפיה המלים הנוספות יבואו יחד בתחילת הצירוף, והוא מוסיף לקיים את ההסבר בדבר ההבדל בין מבנה הפיטוי העברי ובין המבנה של הפיטוי המקביל באנגלית. והרי זה נראה עיקר הרעיון שפיסוד הצעת המודל שמדובר עליו במאמר¹: פתרון שפוחו יפה לכל השפות לשם הבחירת הפער המצוי בין כללי היצירה הסתרחוריים (הרקורסיביים), שהם לכאורה אינסופיים, ובין השימוש המעשי בהם, שהוא מוגבל באופן ברור וניכר לעין ולאוזן.

1. המודל הוצע זמן קצר לפני כן על ידי פרופ' אינגווא, כמזכר בהערה 10 במאמר, שם, עמ' 157. לי היה בכך עניין מיוחד, שכן כמורה לסגנון נתקלתי אז בבעיית הקריאות, ובר-הלל השפיל להראות כיצד נותן המודל של אינגווא הסבר נאות גם בתחום זה.

"פִּיּוֹם"

(הערה למאמרו של מ' רוטנברג "להוראת המלה פִּיּוֹם בשמונה ממקומותיה במקרא", לשוננו מח-מט, עמ' 60-62).

הצעת-הביאור של רוטנברג "פִּיּוֹם = תחילה" כבר נשתגרה במילוני המקרא האחרונים (BDB, עמ' 400, קהלר-באומגרטנר, עמ' 373, ובמהדורתו השלישית של המילון הזה, עמ' 384; וכבר הביאה שד"ל בביאורו לברא' כה, לא). פפי הנראה, נשתלשלה משמעות זו (אף אם תואמת רק חלק מהמקראות שהביאם רוטנברג) מן ההוראה: מיד, לאלתר.

שמה יש קשר אטימולוגי בין מלה זו, כים (בכתובת ספירה ובמכתבי לכיש), פִּיּוֹם, פִּיּוֹם מחד גיסא ובין פִּה, פִּן, פִּן (א) וכיון מאידך גיסא (בעקבות דברי ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 202-204). ושמה אף פִּנְמָא שבארמית המקרא — יש לה עניין לכאן. והוראת הפול מלכתחילה "בנקודה זו", מבחינת המקום והזמן.

אהרן דותן

לעניין "פִּיּוֹם" = תחילה

(למאמרו של מאיר רוטנברג "להוראת המלה פִּיּוֹם בשמונה ממקומותיה במקרא" בכרך זה של לשוננו, עמ' 60-62).

יש להעיר, כי כבר נתפרשה כך המלה בידי רבים, ונרשמה כך במילונים למקרא למיניהם¹.

כבר ר' יונה אבן ג'נאח בשרשיו, ערך פִּיּוֹם, פִּירַשׁ כִּךְ אֶת אֶחָד הַפְּסוּקִים (ה) בסימון הנ"ל) ותרגם אֶל (אבן תבון: בראשונה). אף בעלי המילונים החדשים למקרא כך פירשו: גוניוס שבעריכת בראון-דרייבר-פרינס (1907), עמ' 400, מתרגם at once, first of all, ומביא ארבעה מן המקראות (א, ב, ד, ה). גוניוס-בוהל, מהד' 17 (1915), עמ' 294, מתרגם zuvor, ומביא לדוגמה ארבעה מן המקראות (א, ב, ה, ו). קהלר-באומגרטנר (1958), עמ' 1373, מתרגם, אגב רמיזה לגלגול הסמאנטי as if it

1. וראה לעיל, בהערותו של ד' טלשיר. — המערכת.

"פִּיּוֹם"

(הערה למאמרו של מ' רוטנברג "להוראת המלה פִּיּוֹם בשמונה ממקומותיה במקרא", לשוננו מח-מט, עמ' 60-62).

הצעת-הביאור של רוטנברג "פִּיּוֹם = תחילה" כבר נשתגרה במילוני המקרא האחרונים (BDB, עמ' 400, קהלר-באומגרטנר, עמ' 373, ובמהדורתו השלישית של המילון הזה, עמ' 384; וכבר הביאה שד"ל בביאורו לברא' כה, לא). פפי הנראה, נשתלשלה משמעות זו (אף אם תואמת רק חלק מהמקראות שהביאם רוטנברג) מן ההוראה: מיד, לאלתר.

שמה יש קשר אטימולוגי בין מלה זו, כים (בכתובת ספירה ובמכתבי לכיש), פִּיּוֹם, פִּיּוֹם מחד גיסא ובין פִּה, פִּן, פִּן (א) וכיון מאידך גיסא (בעקבות דברי ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 202-204). ושמה אף פִּנְמָא שבארמית המקרא — יש לה עניין לכאן. והוראת הפול מלכתחילה "בנקודה זו", מבחינת המקום והזמן.

אהרן דותן

לעניין "פִּיּוֹם" = תחילה

(למאמרו של מאיר רוטנברג "להוראת המלה פִּיּוֹם בשמונה ממקומותיה במקרא" בכרך זה של לשוננו, עמ' 60-62).

יש להעיר, כי כבר נתפרשה כך המלה בידי רבים, ונרשמה כך במילונים למקרא למיניהם¹.

כבר ר' יונה אבן ג'נאח בשרשיו, ערך פִּיּוֹם, פִּירַשׁ כִּךְ אֶת אֶחָד הַפְּסוּקִים (ה) בסימון הנ"ל) ותרגם אֶל (אבן תפוז: בראשונה). אף בעלי המילונים החדשים למקרא כך פירשו: גזוים שבעריכת בראון-דרייבר-פרינס (1907), עמ' 400, מתרגם at once, first of all, ומביא ארבעה מן המקראות (א, ב, ד, ה). גזוים-פוהל, מהד' 17 (1915), עמ' 294, מתרגם zuvor, ומביא לדוגמה ארבעה מן המקראות (א, ב, ה, ו). קהלר-באומגרטנר (1958), עמ' 1373, מתרגם, אגב רמיזה לגלגול הסמאנטי as if it

1. וראה לעיל, בהערותו של ד' טלשיר. — המערכת.

were today > first of all, ומביא את ארבע הדוגמאות של גוניוס-בוהל. אף ז'ואיון, בדקדוקו העברי למקרא, עמ' 85, הביא פדוגמה את אחת התיבות (מס' א), ותרגמה d'abord.

בכל סוגית פִּיּוּם כבר דן בהרחבה פרופ' טור-סיני ז"ל (נ"ה טורטשינר, תעודות לכיש [ת"ש], עמ' 149–153). ואף הוא יודע את המשמעות "מקודם, ראשונה". הוא מוצא אותה בשמונה מקראות — א, ב, ד, ה, ו, ז. ואחד, שלא הזכירו רוטנברג: "השיבו נא להם פִּיּוּם את שדתיהם" (נחמ' ה, יא). שני פסוקים אין טור-סיני כולל כאן: ג — שאינו מזכירו כלל; ח — שאותו הוא מזכיר כפסוק שאינו מתאים לקבוצה זו, ובו אין 'פִּיּוּם' נושאת משמעות זו.

אף הוא ביקש לגלות את מקורו של משמע זה או פיוצא בו במקור אפדי (kiām). סבור היה, שדבר אין לה לתיבת פִּיּוּם במשמע זה עם שם-העצם יום, אלא יש כאן יסוד רומז (כי) בתוספת סיום אדורביאלי om (פבצורת פִּתְאֵם), ובכן — "פִּיּוּם", וכך נמצאה לו אף במכתבי לכיש.

גם מי שאין גזירה זו מקובלת עליו, ומבקש לתהות על טיבה של המשמעות מתוך העברית, אין לו לדבוק בהצעתו של הא' רוטנברג, האומר: מאחר שהיום בא באמת תחילה, ורק אחריו בא הלילה". הרי מי שאומר פִּיּוּם מתפנן "תחילה". זה נשמע פדרש, אף שגם פדרש אינו מעוגן בתפיסת הקדמונים, אשר לפיה, פידוע, הלילה קודם ליום (ואכמ"ל).

אל נכון לא יקשה לתפוס גלגול סמאנטי: פִּיּוּם < פעת < מִיד < תחילה, שהרי המדידות המובהקות ביותר היא הקודמת לכל דבר אחר, היא תחילה.

הֶסֶן, סֶגֶן- (הִפְהָנִים)

כתב נחום מ' ברונזניק במאמר "ראש הדגל", לשוננו לעם, מחזור לה (ה'תשמ"ד), קונטרס ז-ח, בסוף דבריו (עמ' 211): "אבל השם סגן שבמקרא ושבמשנה מוצאו מן האפדית (ראה יחזקאל קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמ' 107–109), ולכן נכון לקבוע את ניקודו על פי מבטאו בלשון זו, והיינו סֶגֶן או סָגֶן". אבקש להקשות ולהעיר: מה לנו לקבוע ניקודו של שם על פי ניקודו בלשון אפד, בזמן שמצאנוהו במקורות עבריים מצוינים מנוקד ניקוד מפורש! אף על פי כן, אפילו נקטנו שיטתו של ברונזניק וניקדנו את השם סגן על פי מבטאו בלשון אפד, אין אנו באים לכלל סֶגֶן או סָגֶן. שספרו הנ"ל של קוטשר, שהביא ברונזניק ראייה לאפדית, כתיב בו, עמ' 109: "באפדית משמשת מלת šaknu בהוראת 'משנה למלך', 'סגן', 'פקיד גבוה'". פשיטא, šaknu שם בעל הברה אחת הוא, לשון אחר, שם סגולי, היינו סָגֶן. אין אביו האפדי של "סֶגֶן" אלא šakanu, ושל "סָגֶן" — šakānu. נמצית אפדית לפי "מלים ותולדותיהן" לקוטשר ראייה לסתור דברי ברונזניק.

בעמ' 209 הזכיר ברונזניק את דברי ניסן ברגרין על ניקודו של השם סגן, ("לשוננו" יז, תשי"א), והם פרק שני במאמרו "עיונים לפסיקליים בלשון חכמים", עמ' 5–10. ברגרין בדק את השם סגן בדיקה יסודית במקורותינו, והביא באותו מאמר, עמ' 6, עדות מנוקדת עתיקה ביותר לשם סֶגֶן, אפשר מן המאה השמינית לסה"נ, והיא מתוך פיוט לכ"ד משמרות הפהונה, בניקוד א"י הקדום, שפייט הפייטן הקדום הדותה, לפי כ"י אוקספורד d 63, דף 83ב, שורה 10¹: "סֶגֶן חופה ישיש", היינו, "סֶגֶן חופה יְשִׁישׁ". וכתב ברגרין, שהניקוד בכ"י קאופמאן של המשנה הֶסֶן, והנסמך סֶגֶן (הִפְהָנִים)². והביא ראייה לניקוד סֶגֶן מפיוטים שנדפסו במחזורים ישנים. אוסיף על ראיותיו של ברגרין, שגם במשנה של כ"י פארמה 138 הרי הניקוד הֶסֶן. וזה קיצור דבריו של ברגרין, שם, עמ' 9: "לפי דרכנו למדנו, ששתי ההגיאות, שהן שלושה ניקודים: סֶגֶן, סָגֶן, סָגֶן, מסורות ישנות הן, המובנות לנו לפי פללי התפתחות הלשון, ונכונות הן, ואין לערער עליהן. הניקוד סֶגֶן בשני קמצים, הנמצא

1. ראה: Paul Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927.

2. על נסמך פֶּעַל מן פֶּעַל ר' י' בן-דוד, "היכל המשקלים" ליצחק אבינרי, לשוננו מח-מט (ה'תשמ"ד-ה'תשמ"ה), עמ' 69, הערה 16.

בספרות הבלשנית של חכמי העמים . . . אין לו, כנראה, יסוד במסורת קריאה של העם, ואינו בא אלא מתוך סברה, ויש להוציאו מן המילונים".
דברי ברגרין על סֶגֶן ועל סֶגֶן אמת לאמתה. שניהם "מסורות ישנות הן". במערב (לפי הניקוד הארץ־ישראלי ולפי כ"י קאופמאן ולפי כ"י פארמה 138) היו הוגים הֶסֶגֶן, ונסמכו סֶגֶן. ובמזרח (בבבל ובתימן) היו הוגים הֶסֶגֶן, סֶגֶן³.
אבל מה שכתב ברגרין על סֶגֶן — לאו דוקא. תמצא סֶגֶן במשניות ובמחזורים שיצאו בדפוסים. לא מצאתי צורת יסוד סֶגֶן בכתב־יד מפתח־היד שיצאו להם מוניטין.

ועוד. ארמית שבמקרא סֶגֶן (דנ' ב, מח), סֶגֶןִיא (דנ' ג, ב; ג; כז; ו, ח), וריבוי הנסמך שבספרי זוטא ז, יא⁴, לפי כ"י אוקספורד 2637 לילקוט שמעוני לבמדבר: סיגני כהונה, ביו"ד אחר סמ"ך, מוציאים סֶגֶן בצורת יסוד, שאילו היה ניקודה של גימ"ל קמץ, הדעת נותנת, היה הקמץ מתקיים בנטייה, והוא על דרך עֶנְק, קֶרֶב, שְׁאָר. אבל הֶסֶגֶן שראינו במקורות קדומים מיישב גם את הריבוי סֶגֶנים, סֶגֶנִיה, שבמקרא בעברית, גם את הריבוי סֶגֶנִין, סֶגֶנִיא, שבמקרא בארמית, גם את נסמך הריבוי סיגני שבעברית.

גם הניקוד סֶגֶן יש לו אִם בלשון. שראינו למעלה, שהוא מצוי בניקוד הפבלי ובמסורת יהודי תימן. ולא עוד, אלא דומה, יש לו שרשים אף בדקדוק הלשון.
צא ו למד. משקל קָטַל הרי אחד שהם שניים, והם שונים זה מזה תכלית שינוי.
מה הצד השווה שבהם? צורת היסוד ניקודה שוא ופתח. ומה ביניהם? הנטיות. אחד פתח שלו מתקיים בנטיית ואחריו דגש, כגון הָדַס, הָדָסָה, הָדָסִים; *זָמַן, זָמָנָם, זָמָנֵיהֶם; מִצֵּט מִצֵּשִׁים⁵ — במקרא. ובלשון חז"ל כָּרַךְ, כָּרְפִין (במשנה בכ"י קאופמאן ובכ"י פארמה 138⁶).

ומשקל קָטַל האחר אין פתח שלו מתקיים בנטיית, וכמדומה, השם נוטה על דרך הסגוליים, והרי הוא בן למשפחת פָּעַל⁷. כגון דָּבַשׁ, דָּבָשִׁי; סָכַךְ, סָכְכִי. סגוליותו של דָּבַשׁ ראייה לה מן דָּבָשִׁי בעברית; מן דָּבָשָׁא (תר' שו' יד, ח), דובשא, בארמית; מן

3. ר' ספרא מלואים א, א, בכ"י ואטיקאן 66 (תורת פהנים, ניו־יורק תשי"ז, עמ' קפ): "וכשם שנעשה לו סֶגֶן בחייו כך נעשה לו סֶגֶן במיתו". ובסדר מועד, כ"י בנוסח תימן, חולון ה'תשל"ו, שקלים ח, ה: בן הֶסֶגֶן. גם כ"י ירושלים 1336 4° (סדרי המשנה נויקין קדשים טהרות, כ"י בניקוד לפי מסורת תימן, ירושלים חש"ל) ניקודו: הֶסֶגֶן (כגון תמיד ז, ג).
4. ר' ספרי דבי רב, מהד' ח"ש הורוביץ, לייפציג תרע"ז, עמ' 252, שו' 21.
5. ונוסיף מספק אָנְפִּי וכו'; לָשַׁד, לָשְׁדִי. שכן אפשר יסודם אָנְפִּי, לָשַׁד, ואפשר יסודם אָנְפִּי, לָשַׁד. בנדרים ז, ה ניקוד כ"י קאופמאן: הָאָנְפִּי.
6. בניקוד הפבלי ובמסורת יהודי תימן: כָּרְכִין, כָּרְכִין. ונוסיף מספק אָנְפִּין (כלאים א, ד, בכ"י קאופמאן). שכן אפשר יסודם אָנְסִי, ואפשר אָנְסִי. בכ"י פארמה 138 הניקוד אָנְפִּין.
7. מחזיק אני טובה לעורך "לשוננו", שהעירני הערה חשובה, ולאורה שיניתי שינוי בדבריי, אף הוספתי מה שראיתי להוסיף.

דְּבִשָּׁא בסורית; מן גִּיִּי בערבית; ומן dispu באכדית⁸. סֶגֶן אפשר משקלו משקל קָטַל, שאין פתח שלו מתקיים, והוא נוטה על דרך הסגוליים. בצה"ל נתייחד השם סֶגֶן לקצין שדרגתו שנייה בדרגות הקצונה, והוא נופל על לשון סָרָן, שהוא קצין הגבוה ממנו דרגה אחת (דרגת קצונה התחילית הלוא היא סֶגֶן-מִשְׁנָה).

בחוברת "מונחי המנהל הציבורי", שהוציאה האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ה, תמצא בעמוד 6 סֶגֶן, ותרגומו assistant. סוף דבר: הניקודים סֶגֶן, סָגָן, יש להם שלוש יתדות נאמנות להיתלות בהן. יש להם יתד בכתב-יד המשובחים; יש להם יתד בדקדוק הלשון; יש להם יתד בארמית ובאכדית ובערבית — מה שאין כן בניקודים סֶגֶן, סָגָן⁹, שהציע ברונוניק.

-
8. ר' Carl Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908, פרק א, עמ' 154.
 9. כך הביא את השם י' אבינרי ב"היכל המשקלים" במשקל פָּעַל מפוחו של המקרא, עמ' 151, ור' הערתו, עמ' 152.

ת י ק ו ן

ב"לשוננו" פרק זה (מח/מט), עמ' 78, שורה 9 מלמטה — נדפס בטעות: המלעיל. וצ"ל: המלרע.

דְּבִשָּׂא בסורית; מן גִּיִּי בערבית; ומן dispu באכדית⁸. סֶגֶן אפשר משקלו משקל קטל, שאין פתח שלו מתקיים, והוא נוטה על דרך הסגוליים. בצה"ל נתייחד השם סֶגֶן לקצין שדרגתו שנייה בדרגות הקצונה, והוא נופל על לשון סָרָן, שהוא קצין הגבוה ממנו דרגה אחת (דרגת קצונה התחילית הלוא היא סֶגֶן-מִשְׁנָה).

בחוברת "מונחי המנהל הציבורי", שהוציאה האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ה, תמצא בעמוד 6 סֶגֶן, ותרגומו assistant. סוף דבר: הניקודים סֶגֶן, סָגֶן, יש להם שלוש יתדות נאמנות להיתלות בהן. יש להם יתד בכתב-יד המשובחים; יש להם יתד בדקדוק הלשון; יש להם יתד בארמית ובאכדית ובערבית — מה שאין כן בניקודים סֶגֶן, סָגֶן⁹, שהציע ברונוניק.

-
8. ר' Carl Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908, פרק א, עמ' 154.
 9. כך הביא את השם י' אבינרי ב"היכל המשקלים" במשקל פָּעַל מפוחו של המקרא, עמ' 151, ור' הערתו, עמ' 152.

ת י ק ו ן

ב"לשוננו" פרק זה (מח/מט), עמ' 78, שורה 9 מלמטה — נדפס בטעות: המלעיל. וצ"ל: המלרע.

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. 48–49, No. 2–3, Ṭevét-Nisan 5785/Jan.–Apr. 1985

ENGLISH SUMMARIES

Neḥemya Allony and Israel Yeivin: FOUR FRAGMENTS FROM FOUR MUṢAWWITĀT (VOWELS) WORKS (pp. 85–117)

The first work known by the name “Kitāb al-Muṣawwītāt (The Book of the Vowels)” was written by Moše ben Ašer during the second half of the ninth century (see *Lěšonēnu* XXIX [1965], p. 9 ff; XLVII [1984], p. ff). The following paper presents four Cairo Gēniza fragments, which represent four different works by anonymous authors from the school of Tiberian philology. All four works were composed during the tenth century, since their sources include the Book of Creation, the Kitāb al-Muṣawwītāt mentioned above, and the philological works by Rav Sēʿadya Gaʿon, but none of the Spanish school of Hebrew philology. All four works use the term “Muṣawwita” (= vowel), which was used in Tiberias (650–1050), but never by the Hebrew philologists in Spain.

These are the following four fragments and their contents:

1) T-S. Ar. 53/1: The vowels, the accents: Pazér, Těliša, Gereš, and Lěgarméh.

2) T-S. Ar. 31/28: אהו"י and בגדכפ"ת.

3) T-S. Ar. 31/124: The rules of the accents and the ʿIqāf (Pausa).

4) T-S. NS. 301/62: The letters אהו"י and בגדכפ"ת; the twenty-six verses which contain the entire alphabet; the rules of the conjunctives of the Silluq in the so-called poetical books of the Bible; the number of the accents in the twenty-one books: 12 “Kings” and 5 “Servants”, and the accents in the poetical books: [ ]teen “Kings” and 10 “Servants”.

These four new fragments from the Cairo Geniza provide us with new information on the vowels, their names and their order; the rules of the letters אהו"י and בגדכפ"ת; the accents, their names, order and rules. These four fragments will enrich Tiberian philology and provide us with many papers based on the Tiberian philological system.

M. Breuer: CLARIFYING PROBLEMS IN THE ACCENTS AND VOWEL SIGNS OF BIBLICAL TEXT (pp. 118–131)

This article deals with three verses lacking the *zinnorit*, contrary to the usual rules applicable to the books of Psalms, Job and Proverbs. Each of these verses

shows signs of the covert influence of *lēgarméh* or of the absence of *lēgarméh*. In two verses the lack of *zinnorit* results from the fact that that very word or a neighboring word is accented — or should be accented — with a *lēgarméh*. In the third verse, the lack of *zinnorit* is attributed to the fact that the adjacent word cannot be accented with a *lēgarméh*. This discussion brings to light additional rules concerning the accentuation of Psalms, Job and Proverbs: *munaḥ* is the final conjunctive accent of *silluq*, if it replaces a *rēbiaʿ mugraš*; *ʿilluy* fills this function, if it replaces *rēbiaʿ*. A further discussion deals with the eight verses sporting a *šalšelet qeṭanna*, and shows that a *šalšelet qeṭanna* precedes *silluq* in the only verse with an *ʿilluy* replacing *rēbiaʿ*, yet lacking a single disjunctive accent in its field of influence. An explanation is also offered for the four verses displaying *rēbiaʿ mugraš* not following *etnaḥta*: these verses are to be added to the three verses displaying *tarḥa* and *munaḥ* not following *etnaḥta*.

Yoel Eliṣur: דות and חרות (pp. 132–141)

Rabbinic sources refer to a חרות or דות, apparently designating a domestic storage pit or, occasionally, any kind of excavation; especially frequent is the pair בור דות. The Talmud and printed Mishnaic texts feature the word דות, whereas more recent discoveries of early Mishnaic mss indicated that these mss refer to this excavation as חרות, and not as דות.

At the same time, it was realized that that very word exists in Syriac in the plural חרְנְתָא, signifying warehouses or subterranean treasures. The root of the word appears to be חרד, known from the Arabic in the sense of “excavating or tunneling”.

The accepted thesis is that the common form דות is erroneous for an original חרות, having evolved as the result of an ה—ח interchange and a subsequent misinterpretation of the ה as the definite article.

However, an examination of medieval and pre-medieval [Gaonic] period mss and Mishnaic and Talmudic excerpts reveals that דות, too, is documented from an early period, in precise mss, and that there is no example of חרות throughout Babylonian Talmud sources and excerpts. This distinction between Mishnaic חרות and Babylonian Talmudic דות is an ancient one — the 11th century “Aruḵ” notes that the Mishnah and Talmud disagree regarding this term. The plural form of חרות expected according to the word’s accepted etymology and the Syriac attestation is *חריות, but instead we find דותיות, דותיות, and חרותין. These and other considerations lead the author of the present article to conclude that in this case Rabbinic Hebrew features the merging of words of different etymologies but of similar meaning (a not unattested phenomenon in Rabbinic Hebrew); the one חרות, from the root חרד, and the other דות with a radical ת, sharing a root with the name of the Biblical town of דתן. Jerusalem Talmudic sources seem to indicate the existence of a third form, חרות, derived from חרת, and having apparently merged with the first two.

A fundamental hypothesis paralleling the spirit of this article was proposed in the 1970's by Schneider, but since it was inadequately based it was instantly rejected and ignored ever since.

Ezra Fleischer: REMARKS CONCERNING THE USE OF SYLLABIC METERS IN MEDIEVAL HEBREW POETRY (pp. 142–162)

Following the article published by Prof. Yosef Yahalom in *Lēsonēnu* XLVII, pp. 25–62, this paper is meant to re-examine the extant data concerning the beginnings of Hebrew syllabic scanning in the Middle Ages. The author emphasizes the fact that there is no proof whatsoever attesting to the use, by Eastern Hebrew poets, of any syllabic metric system, prior to the appearance of the Spanish-Hebrew quantitative meters. All the texts examined in Prof. Yahalom's article are undoubtedly late, the earliest of them being written toward the end of the 10th century, *i.e.*, some twenty-five years *after* the first datable Spanish-Hebrew poem. However, at the end of the 10th century Eastern Hebrew poetry was already greatly influenced by the Spanish School. There is no doubt that the syllabic system was borrowed by the Eastern poets from their Spanish colleagues.

The author also stresses the fact that the Hebrew Poetry of the 10th century is represented by a vast quantity of both secular and liturgical texts; the fact that no metered poems are to be found among these texts is highly significant. Moreover, whereas the quantitative system seems to have been easily adopted and widely used by the 11th century Eastern poets, they remained rather reluctant regarding the syllabic system. This fact, too, proves in the author's opinion, that the syllabic system remained strange to the Eastern poets for a long time, probably because of its Western, *i.e.*, European, origin.

Y. Yahalom: A SHORT REPLY TO PROF. FLEISCHER'S ARTICLE (pp. 163–166)

Adina Abadi: OR AND/OR OR THAT-OR-THAT (pp. 167–176)

Judge Hayyim H. Cohén of the Israeli Supreme Court grappled with the problem of the ambiguity of two coordinators in Hebrew coordinative “waw” (and) and disjunctive “o” = ו (or) (Cohen, 1981). Coordinative “waw” can be interpreted as joining two interdependent words or as severing them. Disjunctive “o” has both inclusive and exclusive meanings. In legal language, therefore, “o” has an exclusive meaning, according to ‘Interpretation Ordinance’ (section 2), unless otherwise indicated by the context. To designate inclusive “o” jurists and lawyers are advised to use the formula “both of them jointly and each one separately”. Nevertheless, Judge Cohén points out with dismay that Israeli jurists and lawyers have translated the problematic English combination and/or as “w^o/o” to designate an inclusive “o”.

Moshe Azar thinks that the basic semantic meaning of coordinative “waw” parallels that of a conjunction in logic, and “o” (א) is similar to an inclusive disjunction (Azar, 1983, p. 115).

This article points out that in classical logic the disjunction is indeed inclusive, but in propositional logic a distinction has been made between inclusive disjunction, marked by *w*, and exclusive disjunction, marked by *w*. When sentence *P* is true and also sentence *Q* is true, the truth value of the conjunction *P* *Q* is equal to that of an inclusive disjunction *P* *Q* – both are true. It is thus possible to substitute “wě” for inclusive “o” in certain cases. But the truth value of an exclusive disjunction *P* *Q* is false in this case (when both *P* and *Q* are true), *i.e.*, it is the opposite of the truth value of a conjunction. Therefore it is not possible to substitute “wě” for an exclusive “o”.

Moreover, the article shows that in Mishnaic Hebrew there is a way to distinguish between inclusive “o” and “exclusive o”. The former is designated by one instance of “o”, whereas the latter is marked by two instances of “o”, each one preceding one disjunct. However, exclusive “o” is also indicated by one instance of “o”. As a result, two instances of “o” are unambiguous, as they denote only exclusive “o”, whereas one instance of “o” has a double meaning, as it designates both inclusive and exclusive “o”.

In the Talmud there are examples of exclusive *or* marked by two instances of “o”, followed by the subordinator “še”, each one preceding a disjunct: “o-še... o-še...”.

In new Hebrew literature of the period from 1760 to 1920, the Biblical way of expressing exclusive *or*, *i.e.*, by a single instance of “o”, seems to be predominant. But examples are found expressing it by two instances of “o”.

In modern Spoken Hebrew, there is an expression “o-še-o-še”, which denotes exclusive *or*, and a variant “o-o”.

A. *Ṭal*: עצה — STALK OF VARIOUS PULSES (pp. 177–185)

The Mishnaic עצה (= stalk) (Sab. 7, 4; Ahel. 18, 2) has been attributed by various lexicographers, such as Levy and Jastrow, to the root ע"צ and consequently vocalized עצה. Tur-Sinai, the redactor of the last volumes of Ben-Yehuda's Thesaurus, vocalized it עצה, assuming the root ע"צ, in accordance with Rav Hay's commentary to Ahelot. This assumption is supported by the Samaritan Targum of the Pentateuch which translates רזה as עצצה (Num. 13, 20), the same word used to translate עצה — back-bone (Lev. 3, 9). Thus עצצה, dry stalk, is a derivate of ע"צ, which denotes pressure, squeezing, etc. However, the vocalization עצה, עצה found in old Mishnaic manuscripts is not without basis, since interchange of ל"י and ע"ע roots is quite frequent both in Hebrew and in Aramaic (indeed, *variae lectiones* of the Samaritan Targum *loc. cit.* point to it: עצצה, עצצה, etc.). The roots ע"צ and ע"צ each denote pressure and dryness, as do

their cognates, עס"י and עס"ס. In conclusion, ע"ץ and ע"ץ", respectively עצה and עצה are variants with the same meaning

Ora (Rodrigue) Schwarzwald: STUDIES IN THE FORMATION OF THE HEBREW WORDS IN JUDEO-SPANISH (pp. 186–195)

Most of the Hebrew (H) words absorbed in Judeo-Spanish (JS) follow the traditional Sephardic pronunciation of H, unless they are morphologically fused in the Spanish grammar. The present article concentrates on four particular phenomena:

(a) Parasitic sounds, wherein H –mr– and –sr–/–zr– clusters change in JS into –mbr– and –str–/–zdr– respectively. E.g., *nimrod* → *nimbrod*, *mizrah* → *mizdrax*. The peculiarity which is explained on phonetic grounds engenders a lexical constraint on word structure.

(b) Phonetic reduplication that occurs solely in the syllabic consonants *r, l, m, n*. This reduplication is quite common among geminated H patterns, but it is transferred by analogy to other nouns as well, such as *mallax* ‘angel’ (H: mal’akh), *xarrif* ‘sharp, smart’ (H: ḥarif).

(c) CeCaCa (H: CəCāCā) pattern is used instead of CaCCāCā in *peraša* ‘portion’, *tekana* ‘regulation’, and *sekana* ‘danger’. The first two are attested in other oriental traditions. The latter is specific to JS and is odd because of the occlusive value of the *k* which was not spirantized after a vowel.

(d) The –ut suffix is very productive in JS. Many of the nouns have the masculine gender, following the Medieval H tradition, and not the feminine one as in Classical H. Some of them are independently derived from H singular nouns or adjectives without the expected H vowel change. E.g., *kaserut* ‘kašruth’, *xaxamut* ‘Rabbi’s duties’, *kolelut* ‘public duty’, *tarefut* ‘non-kosher food’.

Y. Lerner: אלהים AND האלהים IN THE PENTATEUCH AND THE BOOKS OF JOSHUA, JUDGES, I AND II SAMUEL, I AND II KINGS (pp. 195–198)

This paper attempts to trace the use of the two forms אלהים (indeterminate) and האלהים (determinate) over the period of time represented by the eleven biblical books examined, i.e., up until the end of the First Temple era. Three phenomena come to light which are of interest: (a) the use of האלהים replaces that of אלהים as the centuries pass by; (b) there seems to be some significance in this respect to the syntactic status of the word in the verse under examination; (c) the significant syntactic categories are:

(1) sentence subject of (nominal) predicate;
(2) the final form in a construct sequence *or* when preceded by a proclitic prepositional element (ל, כ, ב);

(3) when preceded by an independent prepositional element (אל, על etc.)

The distinction between (2) and (3) *supra* is especially surprising.

A Jewish language is one which Jews speak among themselves and which differs, one way or another, from the language used outside their homes or neighborhood; in other words, a Jewish language is one part of a diglossia or, even better, of a triglossia, where Hebrew-Aramaic is the third, religious-cultural, language of the Jews.

If we examine Hebrew in Israel, we find it cannot be called a “Jewish language” since

(a) for new immigrants in Israel (as for old inhabitants, not necessarily Jews, as well) Hebrew is the language outside their homes, *i.e.*, the non-Jewish part of the diglossia;

(b) for old-established Hebrew-speaking families, Hebrew is the “all-encompassing” language, with no diglossia at all;

(c) for a number of Jewish communities outside Israel (mainly ultra-orthodox), Hebrew-Aramaic is still the third language of the triglossia;

(d) for Israeli emigrants, especially in the U.S.A., it is indeed their “home language”, but its status is usually not different from that of other immigrant communities, such as Italians or Poles, who hold on to their native language for one generation or two.

It should be clear that from a linguistic point of view Israeli society, with its own national language, does not include Jews living outside her borders. It is not rare that a new nation has sprung up though there are clear biological connections between it and older societies at another part of the world.

It should be added that even though it is unclear whether or not “Jewish languages” should be taken as a truly linguistic occupation, Hebrew should not be included in it anyhow. Still, one may deal with Jewish languages as part of his interest in Jewish life, including history, sociology or demography of Jews.

EDITOR’S NOTE: There exist Judaeo-Arabic dialects which are, for all practical purposes, identical with the dialects of their environment, and this was certainly the case in the Middle Ages as well. Accordingly, the proposed model of Jewish languages characterized by diglossia (or triglossia) does not fit, in this case at least. As for the literary language of mediaeval Arabic-speaking Jews being different from that of their environment, while their spoken language was often identical, one is reminded of Hindi and Urdu and other languages with many registers, almost identical in everyday speech, yet in higher registers mutually unintelligible

Binyamin Elizur: ON THE PROCESS OF COPYING MIDRAŠ ‘ĀSERET HADDIBBĒROT (pp. 207–209)

This article is intended to prove that ms. Warsaw 374 of *Midraš ‘Āseret Haddibbērot* is a direct copy of ms. Paris 716, a fact which is clear from various

details. e.g. the leaving of space where the text of the original manuscript is defective, or in the omission of an entire line.

Aharon Glick: ANOTHER FRAGMENT OF THE *MEḤILTA deRaSHBI* (pp. 210–215)

While working on the Historical Dictionary project another fragment of the *Mechilta deRaSHBI* was uncovered, unknown to the editors (Epstein–Melamed, Jerusalem 5715 [1955], second edit. 5739 [1979]) and found in the Cambridge University Library and marked TS NS 253, 1. This fragment belongs to the same ms. as the Antonin 236 fragment (described in the edited version, Introduction, pp. XLI–XLII) and the Cambridge fragments TS, C4A, 2 and TS, C4A, 5 (described *ibid.*, pp. XLIV–XLV).

Our fragment is a sheet made up of two non-consecutive leaves, leaf A relating to Exodus 14, 10–15 (in the edited version, pp. 54–57, line 14) and Exodus 14, 16 (*ibid.*, p. 59), and leaf B to Exodus 15, 1 (*ibid.*, p. 59). The lesson on leaf B was shortened by the scribe in the mss. of the edited version, but is found in full in our fragment, as well as in the parallel section in Sifri Deuteronomy, section XLIII (edit Finkelstein, pp. 93–95).

The fragment is published here in full.

J. Blau: ARAMAIC TEXTS FROM NORTH SAQQÂRA WITH SOME FRAGMENTS FROM PHOENICIAN by J.B. Segal with contributions by H.S. Smith, Egypt Exploration Society, Texts from Excavations, Sixth memoir, London 1983, pp. xx, 218; 38 plates, folio (pp. 216–217)

This lavishly executed and carefully edited volume is somewhat disappointing because of the poor state of the texts preserved. In the review some suggestions are made, such as to translate Cowley 14, 3 ‘*l dyn’ zy ḥdn bsw nprt l ksp wḥwṛ wlbwš wnhš wprzl kl nksn wqnyn wspr ḥntw ḥdyn mwm’h mṭ’h ḥyk*’ “in accordance with the action, (i.e.) that we took an oath at Syene concerning the money and corn and garments and bronze and iron, all goods and possessions and the marriage documents; then an oath was imposed on you”.

‘Uzzi Ornan: ṬIL NEGED ṬIL NEGED ṬIL (pp. 218–219)

In *LĒṢONĒNU* vol. 25 (1961) the late Bar-Hillél wrote an article about grammatic recursive rules vis-a-vis human limits of production (following Ingwe). One of his examples was the difference between the English “anti-missile missile” and the Hebrew “*ṭil neged ṭil*”. The present writer, who helped Bar-Hillel in preparing that article, is now correcting one point: it is not the last noun which is

replaced in the process of generation (as is claimed in the graph of 1961), but the first one. Another graph is suggested here, to replace the old one.

D. Talshir, A. Dotan: COMMENTS ON M. ROTTENBERG'S *KAYYÓM* (*Lěšoněnu*, the pres. vol, p. 60) (pp. 220–221)

I. Ben-David: COMMENTS ON N. BRONZNIK'S לָאָם (*Lěš. La am*, 1984) (pp. 222–224)

לשוננו כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה פרך ארבעים ושמונה וארבעים ותשעה, חוב' ד — תמוז ה'תשמ"ה

התוכן:

227	מ' פ ר - א ש ר — היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקן
253	י' יהלום — עריכה ונוסח בכתב־היד של מחברת מנחם וא"ס בדיליוס
269	ג' פירנפאום — ניקוד אותיות בכ"ל של מנקד כ"י קאופמן
281	מ' רוטנברג — להוראתו של הפועל גמל
284	ביקורת א' (רודריג) — העברית החדשה לחוקרי מקרא שנרצנלד
290	י' בלאו — דקדוק חדש ללימוד האוגריתית
297	הערות ש' מורג — על מונח המסורה הפבליית דיגרא וגירזנו
299	ד' זלוטניק — גדירייא דאשקלון

נתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' משה בר-אשר, רח' עזיאל 42, ירושלים 96424
פרופ' יוסף יהלום, רח' עזה 66, ירושלים 92384
גבריאל בירנבאום, רח' שרת 30, בני-ברק 51544
מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 92223
פרופ' אורה שרעצנלד, רחבת אילן 10, גבעת שמואל 51905
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים
פרופ' שלמה מורג, ניות 8ב', ירושלים 92308
פרופ' דב ולוטניק. 4695 Arlington Avenue, Riverdale, New York 10471, U.S.A.

בהתקנת החוברת לדפוס ובהגהתה
סייעה ע פ ר ה פ ה ן

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מקצבו קנו מ ש ה ז"ל

היסוד העברי בפֿשרח של יהודי מרוקו

(מסורות תאפילאלת)*

נפש

לגסי, לרבי אשר אילוז

(ט' בתמוז תש"ה — יט בניסן תשמ"ג)

תהיה מנוחתו פבוד

מבוא

1. במסגרת מחקר שערכתי "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו"¹ נחקרו חמישה אזורים שונים של גולה זו; מקום חשוב במחקר תפסו קהילות תאפֿילאלֶת². כבר אז היה ברור לי, שאין להסתפק בחקר הלשון המדוברת בלבד, ויש לתת את הדעת גם ליסודות העבריים, שנשתקעו בספרות שבכתב ובספרות "שבעל פה"; וראש לכולם הִשְׁרַח, הלוא הוא התרגום לספרי מקרא ולספרים שמחוצה לו³. שֶׁרַח זה מהלך בעל פה מזה מאות בשנים⁴. הפירוור פאן מתרפו ביסודות העבריים במסורות הִשְׁרַח, שהילכו בתאפילאלת בדורות האחרונים⁴.

---

* אני מודה לפרופ' יהושע בלאו ולאחי המו"נ רבי מאיר מ' בר-אשר, שקראו את המאמר והעירו לי כמה הערות חשובות.

1. ראה לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163–189 (להלן "היסודות").
2. ראה "היסודות" סעיף 6, עמ' 166. (נזכרו שם האזורים תאפילאלת בדרום-מזרח, קהילות דְּבִידִי־אֵוֶן־דָּה בצפון-מזרח, אזור מראפש בדרום-מערב, ערי המערב הפנימי: מְכִנָּאס, פֶּאס וצפרו ואזור החוף בחלקו — למן סְטֵאט ועד קאזאבלנקה).
3. במרוקו התיבה הגויה ברוך האזורים sərḥ (ובצורה המיוחדת s-sərḥ, ראה הערה 22 להלן).

3. ר' "היסודות", סעיפים 4–5 עמ' 165. על מסורות השרח של קהילות לא-מעטות במרוקו כתב חיים זעפרני מחקרים אחדים, שנחפרסמו באכסניות שונות. לאחרונה נתכנסו כולם — בחוספת חומר חדש — בספר:

Haim Zafrani, *Litteratures dialectales et populaires juives en Occident Musulman*, Paris 1980, (להלן זעפרני); ענייני השרח למקרא ולספרות לא-מקראית מרוכזים שם בעמ' 25–127.

4. נזכיר פאן עבודות נוספות, העוסקות ביסוד העברי בערבית של יהודי מרוקו. עבודת החלוץ של ר' לסלאו JQR, *Hebrew Elements in the Judeo-Arabic Dialect of Fez*, 1945, 61–78; עבודה אחת היקדשה לטקסטים פתובים (אך אלה אינם, רובם

2. לפי בדיקות מקיפות שעשיתי בשנים האחרונות מתברר, שנוסח אחד של שרץ הילך בתאפילאלת (וגם מחוצה לה באזורים אחרים של מרוקו)⁵; נוסח זה נתפגש לשלוש מסורות משנה, שנבדלו זו מזו אך בפרטים מועטים. מסורת אחת הייתה משמשת בדרום המחוז במלאח תאפילאלת — שהיה מרכזו הרוחני — ובכפרים הסמוכים לו; והו אזור רִסְאֲנִי של היום (להלן מסורת א)⁶. המסורת השנייה הילכה בצפון המחוז, בקצר אל-סוק, היא אֲרֶאשִׁידָה, שהיא עיר הבירה של המחוז כיום (להלן מסורת ב)⁷. המסורת השלישית הגיעה מאזור התודֶגָה ומעמק הֶדְרַע (להלן מסורת ג)⁸. יש להדגיש, שלא תמיד נשמרו ההבדלים המעטים שבין המסורות בשל המגע המתמיד בין נושאייהן — הרבנים ותלמידיהם⁹; בכל זאת הטובים שבמסרנים מבחינים ביניהן היטב גם כיום.

ככולם, טקסטים מתורגמים, הלא היא עבודתו של מר יעקב בהט, היסודות העבריים בערבית של יהודי מרוקו (על פי כתב־יד 2836 בספריית מכון בן־צבי) — בירור דקדוקי ומילוני; עבודת גמר למ"א, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"ג (לא נתפרסמה). גם ד"ר יוסף שטרית חשף בעבודת השדה החשובות שלו חומר חשוב בתוך טקסטים כתובים והרצה עליהם. יש לצפות לפרסום תוצאות מחקריו בקרוב. כנגד זה זעפרני, שאסף חומר ערבי רב, הפולל טקסטים של שרץ וטקסטים שנכתבו במקורם בערבית, לא דן דיון פולל ביסודות העבריים שנכנסו לתוכם. הוא מסתפק בהערות בודדות בלבד על מלים עבריות, שנשורו בשרץ (פגון הערה 5 בעמ' 78 על "עבודה" והערה 19 בעמ' 110 על "מדבר"). ואף זאת, לעתים הוא מסמן את המלים העבריות שבתוך הטקסט ע"י מרכאות כפולות, כגון "מעשה" (mā'āsi) בשורה הראשונה של עמ' 86.

5. על כך ידובר במקום אחר. דיינו בשלב זה, שנרמז לעבודותיו הנוכחיות של זעפרני. השנאת הניסוחות שפרסם עם חומר מתאפילאלת ומאזורים אחרים שבדקתי מאשרת את ההנחה, שבעיקרו של הדבר, נוסח אחד של שרץ הילך בכל מרוקו.

6. נושאייה של מסורת זו היו רבנים רבים ומלמדי דרדקי, ובראשם רבנים ממשפחות דהאן, תורג'מאן, פדידא, אבוֹחֶצִירא ובן־הרוש.

7. נושאייה היו בעיקר רבנים ומלמדי דרדקי ממשפחת לעסרי וממשפחת עטייה (איית חאקי יהודה).

8. נושאייה (בדור האחרון לשיבת היהודים בתאפילאלת) היו הרבנים ממשפחת מלפא וכן רבי יעקב בן־חמו, רבי יוסף חאליוואה ורבי יעקב אסולין (לחזאן באגו).

9. עד שנת תר"ף (1920) היה מקום המפגש העיקרי במלאח תאפילאלת, שם ישבו רבי משה תורג'מן, רבי דוד אבוֹחֶצִירא "עטרת ראשנו" וחבריהם. אחרי הוצאתו להורג של רבי דוד אבוֹחֶצִירא בחדש פסלו תר"ף עבר המרכז הרוחני באזור לעיירה בודֶנֶב; לשם נתלקטו רבנים, בני תורה ומלמדי דרדקי, ובראשם רבי יוסף דהאן יוצא מלאח תאפילאלת, רבי יעקב אסולין, רבי יוסף חאליוואה ורבי יעקב בן־חמו, יוצאי עמק הדרע ואזור תודגה, וכן רבי אברהם לעסרי האחרון (לחזאן בְּרֶקֶם) ורבי אברהם עטייה (לחזאן הַנּוֹ) יוצאי קצר אל-סוק. מפגש זה של כל המסורות התמיד אחר כך גם בקצר אל-סוק עד אמצע שנות השישים למאה הנוכחית. (קהילות של יוצאי תאפילאלת היו בדורות האחרונים גם בקולומבוס ובאוהראן באלג'יריה.)

3. שלוש המסורות מקיימות, כאמור, נוסח אחד, ורק זעיר שם זעיר שם מתגלים הבדלים ביניהן, כגון הפועל זאווב (> zawb) > جَوَابٌ) ⁹ במסורת א, המתרגם את עֲנָה העברי, כנגד וואזב (wazb) במסורת ב, ג, או לִיקוּל (l-ikul או l-iykul), המשמשת במסורת א כנגד לאמר של העברית — לעומת קאילן (kaylan) במסורת ב, ג. האחדות, המתגלה בִּשְׁרָח על כל חיבוריו ¹⁰ בשלוש המסורות, מוצאת את ביטוייה גם בסוגיית היסודות העבריים שחדרו לתוכו. בכל מקום שאתה מוצא מלה עברית בִּשְׁרָח, מתברר שהיא משותפת לשלושתן. רק לעתים רחוקות מתגלה הבדל פעניין זה. יאה לכאן הדוגמה הזאת: המלה שֶׁלְחָן מיתרגמת תמיד במלה הערבית לִמִּידָא (l-mida) ¹¹ הן במסורת א והן במסורת ג; ולעומת זאת במסורת ב משמשת המלה העברית מְזוֹן (ובצורה המידעת: לִמְזוֹן). היא היא המלה המשמשת בלשון הדיבור (בעיקר בפי הנשים בקצר אל־סוק) במשמע "שולחן שבת ומזעד" ¹².

4. בתאפילאלת הקיף השרח את התורה כולה, את רובי ההפטרות של כל השנה, את הספרים משלי, איוב, דניאל, שבעה מזמורים מתהלים ¹³, ארבע המגילות רות, שיר השירים, איכה ואסתר ¹⁴. מחוץ למקרא נהג שרח למשנת אבות, להגדה של פסח, לפיוט "מי כמוך" לשבת זכור לרבי יהודה הלוי, ועוד כמה חיבורים קטנים אחרים ¹⁵. לצורך הפירור הנוכחי נבדק חלקו המכריע של השרח במסורות תאפילאלת: התורה כולה, משלי, איוב, ארבע המגילות הנוכחות, דניאל א-ג, כשליש של ההפטרות וכן משנת אבות, ההגדה של פסח והפיוט "מי כמוך".

ה י ס ו ד ע ב ר י

5. לשונו של השרח בכלל, אופיו (תרגום מילולי הנקי מפל דרשנות), גיבושו, דרכי מסירתו ושאר עניינים הקשורים במהותו ובטיבו יידונו במקום אחר בפירוט.

9א. החומר המובא כאן ממסורות תאפילאלת מיוסד על הקלטות שערכתי בשנים האחרונות.

10. החיבורים שיש להם שרח במסורות תאפילאלת מתפרטים בסעיף הבא.
11. ידועה הנטייה הרווחת — לפחות בערבית שבמרוקו — לידע את השמות גם כאשר העברית (הקלאסית או לשוננו כיום) נוקטת שם לא־מידע (ר') "ה י ס ו ד 1 ת" סעיף 26, עמ' 178, וראה ז ע ר נ י הע' 4 בעמ' 38). על היקף התופעה וסידורתה בשרח ידובר במקום אחר.

12. ראה "ה י ס ו ד 1 ת", סעיף 31, עמ' 181, וסעיף 32 עמ' 183, וראה להלן סעיף 7 והערה 38.

13. אלו הם מזמורי ההלל ו"הלל הגדול" (קיג־קית, קלו). הפוללים בהגדה של פסח.
14. השרח לקהלת לא נעשה אלא בחבורות של למדנים מובהקים. הללו השתעשעו מדי פעם בתרגום פורקים אחדים של ספרי מקרא שלא היה להם שרח.

15. הטהיר (> ṭ-ṭhir) > aḏ-dahir, שהוא קיצור דיני הפסח) והתקצים (>) והתקסים=ההוראות לסדר ליל הפסח, הנקראות בקול רם בשעת קריאת ההגדה) פוללים קטעים הרבה שנכתבו עברית ותורגמו לערבית, אך בחלקם יש בהם קטעי מקור.

כל שנאמר כאן, בקיצור שבקיצור, הוא שהשרח הוא תרגום פרוכ התרגומים, כל מלה מיתרגמת במלה ערבית; בדבר הזה השרח של תאפילא־ל ממשך בקפידה את המסורת עתיקת היומין, שנתגבשה לפני יותר מאלף שנים¹⁶. עם זאת, בדורות מאוחרים, ודאי לפני סוף המאה התשע-עשרה לסה"נ¹⁷, שוקעו בו מלים עבריות, שדחו את המלים הערביות¹⁸. נבוא עתה לפרש את דברינו ולפרטם.

א. ה ש ר ח ל מ ק ר א

6. בשרח לספרי המקרא השונים משמשים כמה עשרות שמות וכעשרה פעלים עבריים. בולטים כאן שמות ומונחים מתחום ההלכה (ולא רק במקראות שעניינם הוא חוק והלכה, אלא גם בספרים שמחוץ לתורה בסיפור ובשירה). פגון השמות יָבֵם, יָבָמָה שאינם מיתרגמים, יָבָמָה: יבימהא¹⁹ — ibim-ha²⁰ (דב' כה, ה); יָבָמָי: יבימי — ibim-i (שם שם, ז); וכן יָבָמָתוּ: יבימתו²¹ — ibimt-u (שם שם, ז פעמיים ו-ט) ואף יָבָמָתָךְ: יבימתך — ibimt-ək (רות א, טו — פעמיים); מְמָזֵר (דב' כג, ג): לממזר — l-mamzir; שוֹפָר / הַשּׁוֹפָר (פגון שמות יט, טז, יט; איוב לט, כד-כה): שוֹפָר²² —

16. בדבריי אלה אני מתכוון לתרגום רס"ג, וגם על הדבר הזה ידובר במקום אחר בפירוט (ר' הערה 146 להלן). אך כבר עכשיו יש להדגיש את ההבדל העיקרי שבין השרח לתרגום רס"ג. תרגום רס"ג אינו תרגום מילולי, והוא מעשה אמן של מחברו, ששינה בו שינויים מפליגים בתחביר כדי להתאימו לתחביר העברי; לעומת זאת השרח הוא בעיקרו של הדבר תרגום מילולי.

17. כל המסרנים שדיברתי עמהם על כך אמרו, שהשרח שהם מוסרים היה מקובל בפי רבותיהם, שקנו את עיקרי תורתם במוצאי המאה הי"ט, והם לא שינו ממנו דבר.

18. ראה להלן (סעיף 30) מה שאנו פותבים על המלה גָּזַל.

19. מסורת הכתיב של השרח בתאפילאלת אינה מגובשת כל צורפה. רק בדורות האחרונים נעשו ניסיונות של ממש להעלות על הכתב את המסורת שבעל פה. אנו מביאים את הכתיב כפי שמסרו (וגיבשו) אדוני אבי רב"א בן-הרוש.

20. כללי התעתיק המשמשים אותנו כאן תואמים את הכללים שנתגבשו במאמר:

J. Heath—M. Bar-Asher, A Judeo-Arabic Dialect of Tafilalt (Southeastern Morocco), *Zeitschrift für arabische Linguistik* 9 (1982), עמ' 32–78 (להלן ה"ת ובר-אשר). רק לעתים סטינו מהם.

21. מלים עבריות שומרות דרך קבע על כתיבן העברי. פותבים יבמה ולא 'יבאמא', כפי שניתן לצפות במלים ערביות (כל תנועת a כתובה בהן באל"ף). כתיב זה 'יבאמה' מכונה בפי בני תורה "כתיב של עמי ארצות". מפל מקום, פה ופה מתגנבים לכתיב של מלים עבריות כמה סימנים של הכתיב ה"פונטי" של המלים בערבית המקומית, פגון "יבימתו" ביו"ד (ולא יבמתו); כל תנועת i מצוינת ביו"ד במלים ערביות. או "צאפון, דארום" באל"ף לציון התנועה a כמקובל במלים ערביות.

22. תן דעתך על העובדה, שמלים הפותחות ב"אותיות השמש", אין מציינים בהן את תוית הידיע בכתיב, אך בהגייה העיצור הזה מוכפל (ר' "היסודות", הערה 33, עמ' 172).

23. *š-šofar* חל — "ולהבדיל בין הקדש ובין החל" (ויק' י, י): לחול — *l-hul*; וכן
 פָּרָה בֵּית, מֶרְבֵּית (שם כה, לו ולז), שתורגמו במלה הרווחת בספרות חז"ל
 (ובלשון הדיבור) רְבִית, בפסוק לו: ורבית — *u-r-rbbit*, ובפסוק לו: וברבית —
u-b-r-rbbit; טוֹטְפוֹת תורגמה בכל שלוש היקרויותיה (שמות יג, טז; דב' ו, ח; יא, יח)
 תפילין — *t-tfillin*; וכן שַׁעֲטָנִי, שלא תורגמה בשני המקומות שהיא מזדמנת בהם
 (ויק' יט, יט; דב' כב, יא): שַׁעֲטָנִי — *ša'atniz*. והשמות פֶּסַח²⁴, פורים²⁵, כגון פֶּסַח
 (למשל דב' טז, א): פֶּסַח — *pisah*²⁶; פורים²⁷ (אס' ט, כו), הפורים (שם שם
 כח, כט, לא, לב): פורים²⁸ — *purim*²⁹.

23. ראה מה שכתבו הית ובר-אשר, עמ' 39–44, על הנחציות (ובכלל זה שני
 סוגי הרי"ש) בניבי תאפילאלת.

24. בלשון הדיבור פסח הריהו לעולם החג, ולא הקרבן; אם רצו לציין את הקרבן,
 אמרו בפירוש קרבן פסח (וראה גב"ע צרפתי, לשוננו מא [תשל"ז], עמ' 21–28).

25. שמות חגים אחרים תורגמו בשרח לערבית: "יום הפיפורים" — נהאר לגפראן —
nhar l-gəfran; "חג הסופות" — עיד נוואיל — *id n-nwayl*; או עיד זראייב — *id*
z-zrayb; "חג השבועות" — עיד שוואפע — *id s-swab*.

26. צורת הריבוי לבשה לבוש ערבי: פסאייח — *psayh* (ר' להלן הערות 36, 64
 ובמיוחד 87).

27. צורת היחיד פור (אסתר ג, ז ועוד) תורגמה לבוט — *l-but* או סהמא — *s-sehma*.

28. יושם נא לב, שאף כאשר השם מיוחד. במקרא — הפורים, הרי בלשון הדיבור
 הוא פורים (לכאורה כנגד מה שאמרנו לעיל בהערה 11, אך ראה מה שכתב על כך אבא
 בנדודי, לשוננו לעם, מחזור כו [קונטרס רנב] תשל"ה, עמ' 35 ואילך, ומה שכתבתי בעקבותיו
 בספרי, פרקים במסורות לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה
 ולשון ו, ירושלים תש"ם, עמ' 97 ואילך).

29. יש מלים, שאין הכרע גמור, אם הן מלים עבריות או רק מתחזות פעבריות. דוגמות
 יפות הן מִשְׁפָּן, או ליתר דיוק מִשְׁפָּן (בה"א הידיעה) — "אוהל מועד שבמדבר" כגון שמות
 כה, המופיע בשרח: למשפן: *l-mskan*; וכן מִקְרָשׁ / מִקְרָשׁ (כגון שם שם, ח) המיתרגם
 למקדש: *l-mkdas*. כלום אין כאן מלים ערביות מקוריות (או מלים שנוצרו משרשים ערביים
 לצורך זה), כפי שאנו מוצאים בתרגום רס"ג מספן, מקדש (השוה המקומות הנופלים מספר
 שמות)? אסור שיטעה אותנו הכתיב בשי"ן בשרח של תאפילאלת (משפן, מקדש) לחשוב שיש
 בו עדות לעברית, שהרי זה כתיב צעיר וחסר מסורת עתיקת יומין (מלים אלו ושפמותן טעונות
 בירור מקיף).

דוגמה מסוג אחר היא מִזִּיג. בתרגום לשיר השירים (ז, ג) "אלי-חסר המזג", תורגמה המזג
 — למזיג, *l-mziḡ*. על פי עיצוריה מסתבר, שהיא קשורה בשורש העברי מו"ג, כפי שמלמדת
 הגימל הרפה! (אגב אורח, גם מסרן אחד שנתבקש להסביר את פשרה, אמר: "היא מִזִּיגה של
 לשון המשנה היא מִזִּיג של השרח"). אך מצד משקלה היא נראית קשורה בבירור
 בצורה מִזִּיג הערבית. גם אין לדחות את הסברה שצורה זו היא גלגול של מִזִּיג (= מִזִּיג)
 של תרגום רס"ג (ראה מהדורת הרב יוסף קאפח למקום). ואפשר שהרפיכו את מִזִּיגה העברית
 על מִזִּיג הערבית. ואף עניין זה פפרט וככלל טעון בירור.

7. ואולם לא רק מונחים יהודיים מובהקים מתחום ההלכה ואורח החיים היהודי נשארים כהויותם (או מוחלפים במונח עברי אחר)³⁰; גם מלים עבריות פליליות אחדות מופיעות בשרח. כגון "וידברו הכשדים למלך אַרְמִית" (דנ' ב, ד): 'ותפלמו לערב לצלטאן בתרגום': b-t-targum, (תרגום הוא המונח הרווח גם בלשון הדיבור כשמה של הלשון הארמית)³¹. וכן שְמוּעָה (מש' טו, ל, כה, כה) שנשארה בעינה בשרח: שמועה — smu'a³². ונראה, שאף התיבה הבאה שייכת לכאן: "רוחו וְנִשְׁמָתוֹ אֵלָיו יֵאָסֶף" (איוב לד, יד): 'רוחו ונשמתו אילו יזמע'. מתפון אני לתיבה ונשמתו³³ — u-nsamt-u; אין בלפי ספק, שהצורה nsamt-u היא המלה העברית נִשְׁמָה — nsama, הרווחת בלשון הדיבור. אילו הייתה זו המלה הערבית نَسَمَة, הייתה נהגית nsmt-u ללא תנועה a, כפי שאכן קרה בלשון הדיבור בכל מרוקן, ובכלל זה בתאפילאלת³⁴. והם הם הדברים באשר למלה שֶׁבֶט המשמשת בשרח כנגד "שֶׁבֶט" או "מטה", במשמע "קבוצת משפחות המתייחסת לאב אחד"³⁵, כגון שֶׁבֶט (דב' כט, יז) או מִטָּה (במ' יז, יח), שתורגמו שבט: šibṭ. התיבה سِبْط מצויה בערבית, במיוחד לציון שבט יהודי. אף היא מצויה בתרגום רס"ג (למשל בפסוק הנ"ל מחומש דברים); בכל זאת בשרח יש בה חותם עברי מובהק: הגייתה šibṭ מעידה, שזו התיבה העברית³⁶. אילו

30. כגון טו ט פ t פ t ש"תורגמה" בתפלין; תרביית, מרבית שהומרו ברביית (לעיל סעיף 6); או ויתלדו: ותייחסו (מן העברית התייחס); מתייהדים: יתגייירו (מן העברית התגיייר) ראה להלן סעיף 10.

31. המונח "תרגום" לציון הלשון הארמית הוא עתיק יומין; מצאנוהו כבר במשור (ידים ד, ה: "תרגום שבעזרא ובדניאל") ובתלמוד הבבלי (שבת קטו ע"א: "אע"פ שכתובין בכל לשון... היו כתובים תרגום וכל לשון מצילין..."). וראה לאחרונה, אהרן ממן, השואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית בחיבורי הפלשנות למן רס"ג... ועד אבן ברון... , עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"ה, עמ' 31. המונח נתפשט ברבות מתפוצות ישראל; ותן דעתך לעובדה, שהיהודים בכורדיסטאן, דוברי הארמית המזרחית החדשה, קרויים "יהודי התרגום" (ממתי?).

32. יושם נא לב, שבטקסט העברי התיבה נהגית simu'a; השוא הנע ממומש i, אך בשרח smu'a, ללא כל תנועה אחרי s "ה י ס ד t t", סעיף 18, עמ' 171–172).

33. בכתובה עממית (השוה לעיל הערה 21) היא תיכתב ונשאמתו באל"ף לציון a שאחרי השי"ן [וכך כתבה לי אחד המסרנים!].

34. ראה לאחרונה הית ובר-אשר, עמ' 45 ואילך.

35. כאשר שֶׁבֶט משמש בהוראת "ענף, מקל, שוט" הוא מיתרגם קטיב ktīb או אקטיב, aḳṭīb (כגון מש' כו, ג); וכאשר מִטָּה משמש בהוראת "מקל" — הוא מיתרגם עצא, ʿa (רק במקום אחד תורגם שבט שעניינו "מקל", בצורה תמוזה, ע"י המלה שבט — šibṭ; הפונה לפסוק "כל אשר יעבר תחת השֶׁבֶט" בויק' כז, לב; ומפי אחד המסרנים למדתי, שנהגו לגחך ולתמוזה, אך לא העזו לשנות ממה שקיבלו).

36. אך צורת הריבוי היא שבאט — (š-šbaṭ) הערבית, וראה מה שכתבתי לעיל בהע' 26, וכן להלן הערות 64, 87 בעניין פסאייח.

הייתה זו חיבה ערבית, הייתה נהגית *šbt* כמו מלים אחרות ממשקל *faʿl* או *faʿl* שהיו ל-*ʿi* בערבית של מרוקו [פגון *قِسَم* (חֶלֶק) < *kšm* או *kšam*. *بَرَد* (קָר) < *brd* או *[brd]*, אך מלים עבריות ממשקל *פֶּעַל/פִּעַל*, המשמשות בערבית, נהגות *ʿi* [פגון *عِشْر* < *ʿisr*, *גִּפְן* < *gifn*, *פֶּרֶק* < *pirk*, *סֶפֶר* < *sifr*]³⁷. ולבסוף נזכיר את המלה *מִזֶּן* המשמשת, כאמור³⁷ במסורת ב תרגום של המלה *שֶׁלֶחָן*³⁸.

8. המעניינות שבדוגמות מתחום המלים הפלליות הריהן המלים לרוחות השמים. השמות *מִזְרַח*, *קָדִם* ו*קֶדֶם* מכאן, *מַעְרָב*, *יָם* (בעיקר הצורה *יָמָה*) וכן *אָחֹר* שעניינה "מערב" מכאן, מתורגמים דרך שיטה פמטט בכל מקום³⁹ במקביליהם בערבית: הראשונים — *שרק/סרק* *s-srk* (או *s-sark*), והאחרונים לגרב *l-ğrb* (או *l-ğarb*). כנגד זה השמות *צָפוֹן* וגם *שְׂמָאל* (שעניינו *צָפוֹן*) מכאן, נֶגֶב, דָּרוֹם, *תִּימָן* (וגם *יָמִין* במשמעות דָּרוֹם) מכאן מתרגמים דרך שיטה (תמיד!), *צָפוֹן* *š-šafun* מכאן, דרום³⁹ *d-ḍarum* מכאן. כגון "ופרצת יָמָה וקֶדֶם וצָפוֹה ונגֶפָה" (בר', כח, יד): "ותקווא לגרב ולסרק ולצפון ולדרום"⁴⁰ *u-ttkuwa l-l-ğarb* (בר', כח, יד): "הן קָדִם אֶחָלֶךְ ואיננו וְאָחֹר ולא אבין לו, שְׂמָאוֹל בעשְׁתוֹ ולא אֶחָז, יעֲטֹף יָמִין ולא אֶרָאה" (איוב כג, ח-ט): 'האודא לסרק נמשי ולאייסו, ולגרב ולאייס נפּהם אילו, צפון פעמילו ולאייס חפם'⁴¹, יגטטי עלא דרום ולאייס ננצֵר'. דומה אני, שדוגמה זו לא רק על עצמה יצאה ללמד, אלא על השרח פוּלוֹ ללמד יצאה: חותם הערבית המקומית (לפחות בלהגים היהודיים

37. לשמות *עֶשֶׂר*, *גִּפְן*, *סֶפֶר* — ראה על פי המפתח במאמר "היסודות" בעמ', 189–187. לשמות *פֶּרֶק*, *סֶפֶר* ראה להלן, סעיף 13.

37א. ר' לעיל סעיף 3.

38. השימוש במלה *מִזֶּן* במסורת ב, ולא במלה *מידא* — *mida* הערבית, יש בו צד אפקטיבי. *מידא* היא "שולחן" סתם, אך *מִזֶּן* בלשון הדיבור (כאמור) בקצר אל-סוק הריהו "שולחן לשבת ומועד", שולחן שיש בו קדושה. בחירת מלים כדי לשוות לשרח אופי אפקטיבי אופיינית למסורת ב, כך, למשל, במקום *מראתו* — *mrāt-u*; *הבאבו* — *ḥbab-u*, המתרגמות במסורת א את "אֶשְׁתוֹ... אֶחָבִיו" (אס' ה, יד), מצינו במסורת ב, ג מגייתו — *mgīyrt-u* ("מִצְעָרְתוֹ"); ואת *מקוררחינו* — *mkrrḥ-in-u* ("מִשְׁעָרְלִיו"), האופייניות לגידו פים שבלשון הדיבור. כמו בדוגמה הקודמת (שולחן < *מִזֶּן*) כך גם כאן נראה, שאלו שינויים מאוחרים שנכנסו לשרח.

39. ראה ראשית הסעיף הבא.

39א. ומצינו גם את הכתיב *צאפון*, דארום (ראה הערה 21 לעיל).

40. הלמ"ד הראשונה היא מלתהיחס ל לציין הפיוון, והשנייה מציינת את מה שנשאר מתוית היידוע (א). רק לעתים רחוקות מציינים את שחיהן בכתיב (ראה להלן סעיף 26 הכתיבים וללסאן, ללאינסאן).

41. תן דעתך, שְׂאֵחֹז נתפרשה בשרח צורת עבר נסתר של אח"ו: *ḥkam* — "תפס", ולא צורת עתיד מקוצר של אֶחָזָה (מן הפועל חו"ה).

של תאפילאלת) טבוע בו. בניבי תאפילאלת תפיסת רוחות השמים דו־פיונית היא: העולם דומה לעיגול או לריבוע שנתחלק לשני חלקים שוים — מזרח ומערב בלבד (ויש מי שמצא לה סימוכין גם במקומות אחרים⁴²). המגע עם לשונות אחרות — בנידון שלנו המקרא העברי — חייב את פריצתה של תפיסה זו והפיכתה לארבע־ממדית; לצורך זה נזקק השרח למלים עבריות, שפמותן אֵין בערבית המקומית⁴³.

9. עם זאת עלינו לציין, כפי שרמזנו לעיל, שיש מקומות מעטים שמן־ך ואחיותיה ומעֶרֶב ואחיותיה אינן מיתרגמות סרק, לגרב. "קְדַמַּת אַשּׁוּר" (בר' ב, ד) תורגמה 'למזרח אשור' l-məzraḥ assur; 'קְדַמַּה מְזֻרְחָה' (במ' ב, ג): לִסְרַק לִמְזֻרַח. וכן "דגל מחנה אפרים לצבאותם יָמָה" (שם ב, יח). יָמָה תורגמה למערב — l-lməḥrab, שלא כמקובל. סטיות מועטות אלו בשרח מן המלים הערביות לאחיותיהן העבריות אפשר שמקורן בזימוני כפליים כגון "קדמה מזרחה". משנתבקשו שתי מלים זהות, והערבית סיפקה רק אחת, נמצא מפלט במלה העברית⁴⁴, ואפשר שיש לחפשן בהיקש לצמד המקביל צֶפֶן וְדָרוֹם, הלקוח מן העברית, ששימוש הקבוע בשרח גרר גם את בן הזוג השני פה ופה.

10. בתרגום המקרא משמשים גם כמה פעלים עבריים המותכים בערבית. ואלה הם: גָּזַל (ויק' ה, כג) וכן "לֹא תִגְזֹל" (שם יט, יג) תורגמו: גֹּזַל — l-gzal; לֹא יִיטַל תִּגְזֹל — lays tgzal⁴⁵. וכן גָּזַר: שְׁעִינֵנו 'גֹּזֵר גֹּזֵרָה' כמשמע הרוח בל"ח — נִגְזֹר (אס' ב, א): ngzar⁴⁶. ועוד דוגמה ממגילת אסתר (ח, יז): 'מְתִיחֵדִים' תורגמה יתגיירו — itgiyru; וזה הפועל העברי "התגיייר" בצורה הערבית בבניין تَفَعَّلَ. הפועל חָלַל

42. השוה דרך משל "ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה" ורבים כמותו, כגון "ממזרח וממערב מצפון ומים" (תה' קז, ג) כגד פסוקים, המציינים רק את שני הפיונים מזרח ומערב, כגון "ממזרח שמש ועד מבואו מהולל שם ה'" (תה' קיג, ג; וראה גם שם נ, א וכן מלאכי א, יא).

43. ומעשה בערבי מקומי בתאלפילאלת, שנתבקש לציין את רוחות השמים, הוא אמר, שיש l-garḥ s-sark. כשנתבקש לציין עוד הוא אמר: "זה מה שיש". חברו המשפיל שבא לעזרתו אמר "יש ארבעה ואלו הם: s-sark u-l-garḥ le nord et le sud"; זימן לעזרתו מטבע צרפתית.

44. אך דבר זה לא קרה בכל מקום שהיינו מצפים לו. השוה למשל "וגשם מטר וגשם מטרות עזו" (איוב לו, ו), שתורגם בשרח בצורה המשונה. "וסתא סתא וסתא סתא קוותרו" — u-s-sta sta u-s-sta sta kuwt-u. בעל השרח לא הוטרד מגיבוב המלה סתא ארבע פעמים ... (כננד תרגומו היפה של רס"ג: וגית אלמטר אלמרסל חם גיות אמטאר עזה).

45. במקומות אחרים גָּזַל נתרגם ע"י הפועל הערבי גַצַב — gṣab (ר' להלן סעיף 29, הערה 122 וסעיף 30).

46. אבל "ותגֹר אמר" (איוב כב, כח) תורגם בפועל הערבי קטע: וְתִקְטַע לְקוֹל — u-ṭkṭeṭ l-kul (ור' גם הערה 122 להלן).

46א. זוהי צורת تَفَعَّلَ, כפי שהיא משמשת בערבית המקומית nf'al.

(בפיעל), שעניינו "ביזה את הקודש" או "הפך את הקודש לחולין", לא תורגם, ובכל מקום הוא מופיע כ — *hllal*⁴⁷ כגון "וְחַלְלֶתָ אֶת שֵׁם אֱלֹהֶיךָ" (ויק' יט, יב): ותחלל — *u-thllal*; "אשר נטע פרס ולא חללו" (דב' כ, ו): ...ולא יאייס חללו — *u-lays hllal-u*⁴⁸. פעם אחת מצאנו את הפועל העברי הַתִּיחַס כתרגום של הצורה וַתִּתְּלְדוּ (במ' א, יח): ותייחסו *u-tiyhsu*. הפועל יָבַם הריהו בשרח יבם, כגון וַיָּבַם אוֹתָהּ (בר' לח, ח): ויבם איליה — *u-ybbam ili-ha*. הַתְּהַדָּה מופיע בשרח בצורה משוערבת — והתודה (ויק' ה, ה): ויתודה — *w-ittudda* (כֵּן הוא בכל מקום). לעומת זאת בניין הפעיל 'הודה' מתורגם דרך קבע שכר — *škar* הערבי, מלבד מקום אחד בדניאל, שצורת הפֿעֵל ארמית הודי מתורגמת ע"י הפועל העברי הודה: מְהוֹדָא וּמְשַׁבַּח אָנָּא (ב, כג) מתורגם נודי ונשכר אנא — *nudi u-nškar ana*⁴⁹. ואחרון, הפועל עָשָׂר כגון "עָשָׂר אַעֲשֶׂרְנוּ לָךְ" (בר' כח, כב): עֲשׂוֹר נַעֲשׂוּ אֵילֶיךָ — *šur n'ššar-u il-ak*⁵⁰. מבין שבעת הפעלים שמנינו כאן, חמישה (התגייר, התודה, חלל, יחס, עשור) מביעים מושגים הלכתיים מובהקים; גזל וגזר, אף שאינם מושגים הלכתיים מובהקים⁵¹, הריהם מביעים מושגים המקובלים בעולם היהודי⁵².

11. פחתמת הדין במלים העבריות בשרח למקרא יש להדגיש, שלא בכל מקום שהשרח מביא מלה עברית כנגד מלה עברית (כגון יָבַם: יבם, *ybbam* או *ibbam*) יש לפנינו פעולת תרגום ממש. בחלק של המקרים מדובר בהבנת המלה כשם פרטי. כנתי לדוגמות מעין "אל נחל אֵיתָן" (דב' כא, ד) שתורגם "אילא וואד איתן". במקרה זה ברור שהמלה נתפסה כשם פרטי⁵³. וכך יש לראות את פרמל בצירוף "גִּרְשׁ בְּרָמֶל"

47. ברי שאין לקשרו עם *חַלּ* או *חָלַל* — "דבר מותר" של הערבית הקלאסית.

48. אבל חָלַל וְחַלְלֶתָ תורגמו לערבית: חָלַל: מקחול — *məktul*; מסבבלא — *msebbila*; [רק במקום אחד "באו על החָלָלִים" (בר' לד, כז) יש מתרגמים החָלָלִים: למחללין ("המחוללים"), ויש מתרגמים למסבלין (צורת הזכר של מ ס ב ל א — "חללה"); הוי אומר, שתי דרכים שונות של עניין אחד].

49. שים לב: שַׁכַּר (*škar*) כבר תפוס; הוא מתרגם כאן את קִשְׁבַּח; כדי לתרגם את מְהוֹדָא פנה בעל השרח אל העברית (ראה מה שכתבתי לעיל בסעיף 9 על "קדמה מזרחית").

50. צורת המקור עָשָׂר מיתרגמת במלה הערבית *šur* > *عُشور*, התנועה הקצרה נשמטה, והארוכה נתקצרה, כמקובל בניבי המגרב.

51. אמת, גָּזַל וגָּזַר מובחנים זה מזה בספרות ההלכה. על כל פנים בלשון הדיבור (בתאפילאלת משמשים שניהם בלה המדובר) אין הבחנות אלו קיימות לדיקון.

52. באשר לפועל הוֹדָה ר' מה שכתבתי לעיל בהערה 49.

53. ואכן בהסברים הנולים בעל פה לשרח נוהגים לומר — "איתן — אישם וואד הווא" — ("אֵיתָן — שם נחל הוא"). "נחל איתן" כמו "נחל זרד" (דב' ב, יג), שתורגם "וואד זרד", אבל "נחל אשפול" (במ' יג, כג ועוד) תורגם "וואד לע נקוד". (עליי לציין, שלא מצאתי סימוכין לפירוש של נחל איתן כשם פרטי; ויש להעיר, שהמלה אֵיתָן הובנה במקומות אחרים, מלה פללית, כגון — "דרך בוגדים איתן" — מש' יג, טו — "וטרק לגדארין קווא"; קווא — "חוזק").

(ויק' ב, יד) שתורגם תסיס לפרמל⁵⁴. וכמו לַעֲזֹאֵל (ויק' טז, ח ועוד) בשרח לעזאזל — azazil⁵⁵. והדוגמות רבות הן.

ב. השרח של חיבורים מחוץ למקרא

12. במשנת אבות (על חמשת פרקיה ועל הפרק הנספח לה "קניין תורה"⁵⁶) מזומנים פארבעים ערכים מילוניים עבריים שנשתקעו בשרח. מהם שמות ופעלים, שפנגד התיבה העברית במקור מופיעה בשרח הצורה המשוערבת שלה, מהם מלים שהצורות העבריות במקור מוחלפות בשרח בתיבות עבריות אחרות (פגון התנהיד, שבאה תמורתה התגייר, או טוֹטְפוֹת שהוחלפה בתפילין⁵⁷); ומהם גם מלים עבריות, המובאות בתוך השרח לא פתרגום או ממקבילה של תיבה עברית המופיעה בטקסט העברי המקורי, אלא כמלה מוספת בתוך פאראפראזה ארוכה המתרגמת מלה או ביטוי עברי. והרי פירוט הדברים:

13. מלים עבריות הבאות כהיתן — לבית המדרש (ה, יד)⁵⁸: לבית המדרש — l-bit hamməḏraṣ; בבית המקדש (ה, ב): פבית המקדש — f-bit hnməkdas; בת קול (ו, א): bat-kul — (יורש) גיהנם (א, ה): (יוורת) גיהנם — (iwrt) n — gihnam⁵⁹. לגן עדן (ה, כ): לגן עדן — l-gan idin⁶⁰. הקדוש ברוך הוא (ג, א): הקדוש ברוך הוא — hkkadus barux hu. החלה (ה, ה): לחלה — l-ḥalla⁶¹;

54. לא כן נהגו אונקלוס ("פירוכן רכיכין") ורס"ג ("גריש מן אלהרף", והעיר רבי עמרם קרח בפירושו "נוה שלום" על רס"ג: "מן אלהרף תבואה הממהרת לבוא"). אבל בפסוק "ולחם וקלי וכרמל" (ויק' כג, יד) וכרמל מתורגמת בשרח 'ולפרי' בדומה לרס"ג ('ופריכא'), ותרגום אונקלוס ('ופירוכן').

55. כפי שנהג אונקלוס.

56. ראה לאחרונה ש' שרביט, נוסחאותיה וזלשונה של מסכת אבות והכנות למדורה מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ו, עמ' 310 ואילך ("תולדות הברייתות שנספחו לאבות").

57. שהובאו לעיל סעיף 6 וסעיף 10.

58. כל המלים שפסעיפים 13–16 לקוחות מאבות (פרקים א–ה ופרק ו = קניין תורה) אם לא צוין דבר אחר.

59. אבל בשרח למקרא, פשנתבקשה המלה גִּיהֶנֶם, משמשת בו המלה הערבית גֵּאֵהֶנֶם — zahnnam פגון "ולעלוקה שתי בנות" (מש' ל, טו): "לגאָהנֶם זוז פמאם" — l-zahnnam — zuz fmam (= "לגיהנם שני פתחים"). אמת, אין דמיון בין שני המקומות; שהרי באבות המלה גיהנם מזומנת בטקסט העברי, מה שאינו כן כאן. עם זאת אנו רואים להדגיש פרט זה לאור מה שנאמר להלן (פסעיפים 21–25).

60. בתורה גן עדן (בר' ב, ח ועוד) מתורגם גֵּנָאן לפסוס — znan l-fsus ("גן התענוגות"). וברור, שאין זהות גמורה בין המושג הזה בבראשית למשמעו בפסוקים חז"ל.

61. בלשון הדיבור החלה (בעיקר פשהכונה היא למצנת הפרשה חלה, המוטלת על הנשים) קרויה תרומה — t-truma.

כהונה (ד, יג): לכהונה⁶² — l-khunna; המדרש (א, יז) למדרש⁶³ — l-mədrəš; מיתה (בצורת הריבוי): "על מיתות האמורות בתורה" (ה, ח): עלא למיתות למוקולאת פתורה — la l-mit-ut l-mukul-at f-t-tura⁶⁴; קן — והמן (ה, י): ולמן — u-l-man; מצוה (ב, א): מצוה — mšwa; של מצות (שם) דלמצוות — d-l-mšwot; למשנה (ה, כא): למשנה⁶⁵ — l-l-msna; וכן המשנה (ו, א): למשנה⁶⁶ — l-l-msna; לסעודה (ג, טז): לסעודה — l-s-s'uda; ספר תהלים, בתוך המשפט "וכן כתוב בספר תהלים" (ו, ט): פסיפר תהלים: f-sifr tihllim; עומר (ר' להלן פסול): ענין במשפט "שואל פ ע נ ין ומשיב פ ה ל כ ה" (ה, ז): יסקסי פיף ל ע נ ין וירד פיף ד ין — w-irədd kif d-din — iškši kif l-ʿinyan; פטירה בתוך הצירוף "בשעת פטירתו" (ו, ט): פסאעא דלפטירה דיאלו — f-s-sa'a d-l-ftira dyalu⁶⁷; פסול בעומר (ה, ה): לפסול פלעומר⁶⁸ — l-psul f-l-ʿumir; פסוק (א, א): פסוק — pasuk; פֶּרֶק (ו, ג): פרק — pirk⁶⁸; צִדְקָה (ה, יג): צדקה — š-šdaka; קריאת שמע ("הוי זהיר בקריאת שמע ובתפילה"⁶⁹ — ב, יג): פִּקְרִית שמע — f-kryat — sma⁷⁰; רב ותלמיד — "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך ... פמורא רבך (ד-יא): תלמיד דיאלף... רב דיאלף — r-ʿab dyal-ək ... t-tlmid dyal-ək; שָׁנָה בתוך הצירוף בערב שנת (ה, י):⁷⁰ פעסיית שנת — f-ʿsiyt s-sbbat; שמיר —

62. בטקסט העברי, התיבה נהגית, כמובן, kihunna, השוא הנע קיים ונהגה פתנועה מלאה — i; בשרח, כמקובל בלשון הדיבור, המלה היא ללא השוא (ראה לעיל הערה 32).
63. בטקסט העברי hammidraš, בשרח — l-mdrəš תנועת i נשמטה או נחמעה ל-mədrəš.

64. יושם נא לב, שכאן נתקיימה חתימת הריבוי — ut של העברית (הנהגית -ut), אך פסחים תורגמה פסאייחר, ושבטים: סבאט — s-sbat (ראה הערות 26, 36, 87).
65. המלה מופיעה בתוך הרצף של המבנה — "בן כך וכך שנים ל—" : "בן עשר למשנה" (ה, כא), שתורגמה l-l-msna (למ"ד ראשונה ל' השימוש, והשנייה ל' היידוע — ר' הערה 40 לעיל).

66. תרגום זה נוהג רק כשמדובר בפירוש על המשנה כחיבור, אך משנה שעניינה "לימוד" מתורגמת (ל)קראיא — kraya ("לימוד"); כגון "ומפסיק ממשנתו" (ג, ז); "ויקטע מן קראייתו"; וכן "שנו חכמים בלשון המשנה ברוך שבחר בהם ובמשנתם" (ו, א) — "קראיו לפייסין בלשון למשנה, מבארך די כתאר פיהום ופקראייתיהום". המשנה נשארה למשנה, ובמשנתם נתבארה "ובלימודם".

67. הפ"א הגוייה רפה (ר' "היסודות", הערה 49, עמ' 175 בענין פקידה ההגוייה fqida בפ"א רפה).

68. במקרא עֶמֶר מתורגם תמיד לגמאר — l-ġmar, גם בפרשת הבאת העֶמֶר (למשל ויק' כג, ייב, טו).

68א. אגב אורח נעיר, שבפי העם פרקי אבות קרויים לִפְרָק — l-pirk.

69. קרית שמע לא תורגמה, אבל תפילה תורגמה לערבית צלא — š-šla.

70. בערבית המקומית היום השביעי של השבוע קרי s-sbt או s-səbt. וכאן s-sbbat.

הכפלת הבי"ת והתנועה a שאחריה מעידות, שלפנינו שָׁנָה העברית.

והשמיר(ה, ה, ו): ושמיר: u-s-samir (פן נוהגת מסורת א; לעומת זאת מסורות ב — ג מתרגמות לערבית: דודא — u-d-duda. שתי הלחם — בצירוף "ובשתי הלחם ובלחם הפנים" (ה, ה); במסורות א, ב אין מתרגמים: 'ופשתי' ⁷¹ הלחם ופלחם ⁷¹ הפנים' — u-f-sitti hallihim u-f-lihim happanim. (פנגד זה מסורת ג מתרגמת: "ופוז טעאם ופטעאם למתוזה" — u-f-zuz ṭ-ṭ'am u-f-ṭ-ṭ'am l-mttuzzəh. תשובה (ה, יח): תשובה t-tsuba; תורה (א, א ועוד): תורה — t-tura.

14. ליד שורת השמות הנ"ל מצינו פאכות שני פעלים שכבר נודמנו בתרגום המקרא: חלל, צפור; כגון "ונמצא שם שמים מתחלל" (א, יא): "ויתוצאב איסם לאה ברוך הוא מתחלל" — mthlləl...; "המתחלל את הקדשים" (ג, יא): "די יחלל לאקדאש" — ddi ihllet l-akdas; מחולל (ד, ו): מחלל — mhlal; וכן חלול השם (ה, ט): תחליל ⁷² לאיסם; "ואל תרבה לעשר אומדות" (א, טז): "ולאייס תפתר תעשר בתקדאר" — t'ssar; "שלא לעשר" (ה, ח): "די לאייס יעשרו" — i'ssar; ק צ ש ר ין (ה, ה): מ ע ש ר ין — m'ssar;in.

15. שלא כחומר שנתפרט לעיל (בסעיפים 13–14) מצינו גם מלים עבריות המוחלפות בשרח במלים עבריות אחרות, כגון הלכה שתורגמה דין (ראה לעיל סעיף 13); וכן "בן חמש שנים למקרא" (ה, כא): למקרא תורגם לפסוק ⁷³; l-l-pasuk (וכן ו, ה); החתוב (ג, זח): לפסוק ⁷³ — l-pasuk; הציפור (ב, ב): לקהל — l-kahal; וכן "מן הציפור" (ב, ד): מן לקהל — ml-l-kahal. התלמוד בצירוף "בן חמש עשרה לתלמוד" (ה, כא) תורגם לגמרא ⁷⁵ — l-l-gmara ⁷⁶. שולחן (ג, ג מספר פעמים וכן ו, ד ג' פעמים) תורגמה כאמור במסורת ב: למזון (אך מסורות א, ג מתרגמות: "למידא" ⁷⁷). וכן נהגו בפנינו הפרטי רבי (ב, א; ו, ח) המוסב בשרח בפנינו הרחב רבינו הקדוש — rəbbinu həkkadus.

16. ויש שהמלים העבריות בשרח של משנת אבות אין להן יסוד בטקסט העברי, והן באות כחוספת בתוך תרגומים חפשיים. בולט במיוחד השימוש במלה פסוק בהקשרים הללו: "שנאמר" (א, יח; ג, ב ועוד): "פחאל מא קאל לפסוק" ⁷⁸ — f-ḥal

71. רק המילית ק מוחלפת בהגה פ הערבי.

72. הצורה שקולה במשקל שם-הפעולה הערבי תפעיל.

73. המלה פסוק מופיעה בשרח בהקשרים רבים; פנגד פסוק (ראה לעיל סעיף 13) וכנגד המקרא והכתוב שראינו כאן ואף כחוספת בתוך פאראפראזות (ראה סעיף 16, להלן).

74. שים לב שהנו"ן של מן (mn) נידמחה ללמ"ד של תוית היידוע.

75. היינו התלמוד כחיבור. אבל תלמוד שעניינו "לימוד" תורגם (ל)קראיין ("לימוד"); כגון תלמוד תורה (ב, ב): קראיית תורה — krayt t-tura וכן "הוי זהיר בתלמוד" (ד, יג): "פון חריץ פלקראיין" — kun hrīṣ f-l-kraya (והשנה הערה 66 לעיל).

76. לעניין הלמ"ד הפעולה ראה הערה 40 לעיל.

77. ראה סעיף 3 וסעיף 7 הערה 38 לעיל.

78. אבל נאמר (ה, כא) מתורגם: ומוקול — u-mukul (= "נאמר").

ma kal l-pasuk (= "כמו שאמר הפסוק")⁷⁸; וכן "דכתיב" (ו, י) כנ"ל 'פחאל מא קאל לפסוק'. וכן מצינו בביטוי "תלמוד לומר" (למשל ג, ה) שניתרגם במסורת א "זא לפסוק וקאל" — za l-pasuk u-kal (= "בא הפסוק ואמר")⁷⁹.

גם הביטוי "ברוך הוא" מופיע בתוספת. הוא מוסף לכינויי השונים של מקום. פגון "מורא שמים" (א, ג): 'כוף לאה ברוך הוא' — xuf l-lah barux hu. המקום (ג, ג) — לאה ברוך הוא⁸⁰. וכן "שנברא בצלם" (ג, יד): "די כלאק בצורת לאה ברוך הוא"⁸¹ — ddi xlak b-surt l-lah ... (ד, ח): "אלא אחד" תורגם "אילא וואחד לאה ברוך הוא". והביטוי "בתורה לשמה" (ו, א): 'פתורה לאיסם'⁸¹ לאה ברוך הוא⁸².

המלה מצוה מופיעה לא רק כאשר היא מצויה בנוסח העברי⁸²; מצאנוה גם בתרגום הפסוק "והלומד על מנת לעשות" (ד, ה, ו, ו): "די יקרא עלא סבת באס יעמל למצוות" — u-ddi ikra 'la sbbat bas i'aml l-mšw-ut. אף המלה חכמים עולה במקום אחד בתוך פאראפראזה "מרבח ישיבה מרבח חכמה" (ב, ז): "די יכתתר לגלוס מעא סייאדנא לחכמים יכתתר לפייאסא" — ddi iktter l-glus m'a — syad-na l-hxamim iktter l-kyasa (= "מי שירבה ישיבה עם רבותינו החכמים ירבה חכמה")⁸³.

17. גם בפרש להגדה של פסח מזדמנת שורה ארוכה של מלים עבריות (אך אף

⁷⁸א. תרגום זה של שנאמר משמש גם באזורים אחרים במרוקו. ראה זעפרני, עמ'

⁸⁶86, פסקה 5, שורה 3.

⁷⁹אבל מסורות ב, ג מתרגמות "תעלם ותקול" — t'lam u-tkul (=תלמוד ותאמר, תלמוד לומר — ומעין זה אצל זעפרני, עמ' 87, פסקה 10, שורות 3–4).

⁸⁰ויושם נא לב, שגם בפסוק המובא במשנה מיש' כח, ח הובנה המלה מקום ככינוי לה, "כי כל שלחנות מלאו קיא צאה בלי מקום", שלוש התיבות האחרונות תורגמו "חאסא לאה ברוך הוא" (=חוץ מכבוד המקום ברוך הוא).

⁸¹אבל הפסוק "בצלם אלהים עשה את האדם" (בר' ט, ו) מתורגם לא רק במקומו במקרא, אלא גם כשהוא מובא באבות (ג, יד) "בצורת לאה" ללא התוספת "ברוך הוא". (ועיין להלן סעיף 23).

⁸¹א. אבל במסורת וואזאן הביטוי כמעט שלא תורגם: בתורה לשמה: f-əf-tōra

l-išmāh (ועפני עמ' 80).

⁸²אבל יש להדגיש, שכאשר מופיע הביטוי ברוך הוא בתוך הטקסט העברי: "ברוך

הוא שאין לפניו וכו'" (ד, כב) הוא מתורגם "מבארך הווא" — mbark huwa (והשוה להלן סעיף 20).

⁸²א. ראה לעיל סעיף 13.

⁸³א. לא רק חכמה המופיעה בביטוי זה מיתרגמת "פייאסא", גם חכמים המופיעה בהקשרים אחרים מתרגמת "לפייסין" (פגון א, ה); אבל פאן בתוך התרגום החפשי פורצת ועולה המלה העברית חכמים.

לא אחת מהן עולה בפסוק מפסוקי המקרא שנשתלבו בהגדה)⁸⁴. כגון בית המקדש (בפסקה "פסח שהיו אבותינו וכו'"). דין המתרגמת הלכה בצירוף "פהלכות הפסח": "כ י ף דינים"⁸⁴ די פ ס ח — kīd-din-im ddi piṣaḥ; מן — "נתן לנו את המן": "עטא אילינא למן" — ṭa ili-na l-man; מעשה: הביטוי "מעשה ברבי אליעזר" מוסב בשרח ל"זרא מעשה ברבי אליעזר" zra ma'asi b-rbbi ilī'izir (זרא = "קרה"). משיח בביטוי "להביא לימות המשיח": "יזיב לייאם למשיח"⁸⁵ (או אפילו המשיח בתותי היידוע העברית) — izib l-iyam l-masiah; פסח בשתי הוראותיה "הקרפן" ו"החג"⁸⁶; פסח — "הקרפן" — "אין מפטירין אחר הפסח"⁸⁷ אפיקומן — לא ייס נוכ כרו ⁸⁷ מ נ ו ר א פסח לפוואפי⁸⁸. — lays nuxəṛru mnṣura — piṣaḥ l-fwaki פסח — "החג" — נמצא למשל בתרגום החפשי של הביטוי — "כל דצריך ייתי ויפסח": "זמיע די יחתאז יזי וידוון פסח, יזי וידוון פסח" — zmi' — ddi iḥtaṣ izi w-iduwz piṣaḥ izi w-iduwz piṣaḥ (= "כל [מי] שיצטרך לבוא ולעבור את הפסח, יבוא ויעבור את הפסח"); קרית שמע (בתוך הצירוף "קרית שמע של שחרית"): קרית שמע — kryat sma⁸⁸. שבת במשפט "ונתן לנו את השבת": "עטא אילינא שבת" — ṭa ili-na s-sbbat⁸⁹; תורה / התורה — (במקומות שונים): תורה — t-tura⁹⁰.

18. שלוש מן המלים העבריות שבהגדה מזומונות רק במקצת מהמסורות. המלה השאולה אפיקומן מתורגמת לפוואפי (= "פרות") או 'כררזו נעות' — xrrəzu n-n'ut (= "הוציאו את המינים"⁹¹). אך במסורת ביש שמניחים מלה זו ללא

84. כגון פסוקי התורה מספר דברים פרק כו, המשמשים בסיס לךרש העיקרי בהגדה, או שבעת המזמורים מתהלים (קיג-קח, קלו), המופיעים בה.

84א. צורת הריבוי דינים של העברית נשארה בעינה (כנגד מה שראינו למשל בהערות 26 ו-36 לעיל).

85. המלה קשיט מצויה בתרגום המקרא: "עד פי יבוא שילה" (בר' מט, י) "שילה" תורגם למשיח.

86. ראה הערה 24 לעיל.

87. צורת הריבוי פסחים הנמצאת בברכת גאל ישראל בהגדה; "ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים", תורגמה "ונאכלו תמא מן דבאייח ומן לפסאייח" — u-naklu — tamma mn d-dbayḥ u-ml l-psayḥ; אפשר שפסאייח היא גרורה אחרי דבאייח.

87א. ויש נוסח אחר: ננדקו — n-nədku.

88. לתרגומיה השונים של אפיקומן ר' להלן סעיף 18.

88א. בעברית הגויה kiryat-sima⁸⁸, בשרח kryat sma⁸⁸ ללא התנועות בהכרות הלא-מוטעמות.

89. ר' הערה 70 לעיל.

90. ר' הסעיף הקודם.

91. הבינו אפיקומן = "אפיקומין" (= "הוציאו את המינים") וכלשון רש"י (בבלי פסחים קיט ע"ב, דיבור המתחיל "וגחליא לאבא"): "ולשון אפיקומן הוציאו והביאו מיני

תרגום⁹². המלה שחרית בצירוף "קריאת שמע של שחרית" מיתרגמת בדרך כלל: צ ב א ח — s-ṣbaḥ. אך במסורת ב רבים מניחים אותה: "קרית שמע די שחרית"^{92א}. גם המלה אפילו יש אנשים, בעיקר תלמידי חכמים, שמניחים אותה ללא תרגום, אך על פי הרוב מתרגמים: "ואפילו פולגו חכמים וכו'" — "ואכליה פלגא פייסיך" w-axllih klina kiys-in⁹³.

19. ארבעה פעלים עבריים מזומונים בַּשְׂרָח להגדה. הָנָר שפבר נזפר לעיל (סעיף 10) בתרגום המקרא. "שפרעה לא גזר אלא על הזכרים": "די פרעה לאייס גזר אילא עלא דכורא" — ddi par'ū lays gẓar ... דרש בצירוף "עד שדרשה בן זומא" — "חתא די דרשהא בן-זומא" — ḥtta ddi dṛṣ-ha ... הקטע "לפיכך אנו חייבים להדות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס" מתורגם: "לדאלך חנא מלזומין נספרו נהללו נשבחו נפכרו"^{93א} נרפפעו נבההו נבארכו נעלליו ונקלסו" — l-dalak ḥna mēlzum-in nṣkṛu nhl̄l̄lu nsbbḥu nfxẖu nṛff̄u nbbḥazu nbarku n'liw u-nkl̄su. נראה שרק הפועל קָלַס הוא פועל עברי⁹⁴. פעלים אחרים מצויים גם בערבית, לפיכך אין הכרח גמור לומר שנהללו או נשבחו הם הָלַל ושבַּח העברים ולא הָלַל ושבַּח⁹⁵ הערביים⁹⁶. דומה אני, שגם בדוגמה הבאה מכון לפועל עברי: "ולא זכיתי שתיאמר יציאת מצרים בלילות": "ולאייס זכית די תוקאל כרוז מאצר פליאלי" — zkit ddi ttukal xruz maṣṛ f-l-lyali⁹⁷ u-layas היא צורה מותכת של הפועל העבר זָכָה (אמנם הפ"ף היא קשה).

20. ולבסוף המלה פסוק והצירוף ברוך הוא מופיעים בהגדה במבנים, שפבר פגשונם בַּשְׂרָח של משנת אבות⁹⁸. פגון "שָׁאָמָר" — "פחאל מא קאל לפסוק" או "תלמוד לומר" שניתרגם במסורת א "זא לפסוק וקאל". וכן ברוך הוא בצירוף "ברוך

מחיקה" (וראה גם רשפ"ם שם, ד"ה "כגון ארדילאי לי וגזולאי לאבא". ורפי עובדיה מברטנורא במשנת פסחים י, ח).

92. בפי הדיוטות גמורים נשתבשה קריאתה: אפיקומר < רבי קומר — rbbi kumir.

92א. בעברית הגויה sahr̄it, בַּשְׂרָח shrit (ר' הערה 88א לעיל).

93. ר' זעפרני, עמ' 85 פסקה 3, שורה 4.

93א. יושם נא לב לפתיב הרווח בצפון אפריקה לציין עיצור מוכפל באות פפולה (נראה שהצורות נשבחו ונקלסו נתפרשו עבריים, ועל כן אין משמש בהם הפתיב באות פפולה). לעניין ציון ההגה המוכפל על ידי אות פפולה ראה "לשוננו" מא (תשמ"א), עמ' 88–91, והספרות המצוטטת בה ערה 19 שם.

94. בעברית עצמה הוא פועל שאול מן היננית.

95. אל יטעה אותנו הפתיב נשבחו בשי"ן לחשוב שזה פועל עברי.

96. נבארכו המבנה הפונטי ב-a (>ā) אחרי הבי"ת מעיד עליו בבירור, שהוא הפועל

העברי: ^בבָּאֵרָכְךָ

97. התיבה לאייס נהגית פעמים lays ופעמים layas. על כך דיובר במקום אחר.

98. ראה לעיל סעיף 16.

המקום ברוך הוא"; 'מברך לאה ברוך הוא מבארך הווא' 99; "כפר בעיקר" — "כפר פלאה ברוך הוא"; "אנוס על פי הדיבור": "מקהור עלא אמר לאה ברוך הוא".

ג. היקף היסודות העבריים בשרח וגורמי חדירתם אליו.
21. לאחר סקירה כוללת של השרח כולו יכול אני לקבוע, שמספר המלים והביטויים העבריים שנשתקעו בו מועט הוא. ספק, אם ניתן לדבר על הרבה יותר מ-150 ערכים בשרח כולו¹⁰⁰. ועוד יש להדגיש קו ברור הפולט לעין: בשרח לתורה, העולה עשרת מונים בכמותו על השרח לפרקי אבות ולהגדה של פסח¹⁰¹, יש יסודות עבריים פחות מאשר בשני החיבורים הקצרים הללו.

22. מה הסבר יש לתפוצה זו? — נראה, שחברו כאן כמה וכמה גורמים. בתרגום התורה (ובתרגום המקרא בכלל) ממשיכה להתקיים מסורת עתיקת יומין (שראשיתה כבר בדורותיו של רס"ג¹⁰²): השרח הוא תרגום לכל דבר, ומי שמתרגם לערבית מתרגם הפול¹⁰³, כל מלה מתחלפת בחברתה-מקבילתה הערבית, ואף אם השרח אינו אוטומאטי באופן מוחלט (לא כל מלה מיתרגמת באופן קבוע במלה אחת)¹⁰⁴, נורמת התרגום נשמרת בו בקפידה. וגם פשנתרחק השרח למקרא מגיבושו הקדמון. ונתקרב יותר ויותר ללשון הערבית המקומית, לא נתקפח בו "הטוהר" הערבי אלא במעט. ההתקרבות של השרח ללשון הדיבור מוצאת את ביטוייה החלקי גם בחדירתן של המלים העבריות, שכן לשון הדיבור משופעת במלים עבריות¹⁰⁵; אפשר לנסח את הדברים גם בדרך זו: ההינתקות מן "הערבית הגבוהה"¹⁰⁶ מתגלה במקומות רבים בשרח, וההליכה לכיוון לשון הדיבור הייתה פרוכה גם בקשיים מסוימים, ולא תמיד יכלה לשון הדיבור לספק מונחים מקבילים ומדויקים. האוצר העברי השאול פתר חלק

99. ראה מה שאמרנו לעיל בהערה 82.

100. אין צריך לומר, שאני מתכוון למספר מלות התבנית, ולא למספר היקרויותיהן, שהוא גדול פי כמה וכמה.

101. בפיוט "מי כמוך" כמעט שאין יסודות מן העברית, ויעוין להלן בסעיף 26.

102. על כך ידובר במקום אחר (ור' להלן, סעיפים 27–30).

103. ולמעשה כך נוהגים גם תרגומי המקרא ליגנית וללאטינית, מה שאין פן התרגומים הארמיים. יש הרבה לומר בסוגיה זו, ואכמ"ל.

104. הפועל עשה מיתרגם בשרח דרך קבע "עמל" mal, אך לעתים רחוקות יש חריגה מנהוג זה. למשל "פאשר תעשינה הדבורים" (דב' א, מד), מתורגם בשרח "פיף די יוזונו נחל" — "פאשר תזמזמנה הדבורים". המסורת שעשה בפסוק זה אינו עשה רגיל משתקפת גם בתרגומים אחרים, ת"א: דנתן (וראה גם ת"י ותרגום ירושלמי) ורס"ג: ילסע ("עוצקות ונושכות").

105. לפירוט העניין ראה "היסודות" (הודגמו שם רק קצת יותר מ-270 מלים).

106. במונח זה אני מכון לערבית המשמשת בשרח ובפתיכה המקורית בצפון אפריקה,

כדי שלא לערב אותה עם "הערבית הבינונית", ובדאי לא עם "הערבית הספרותית".

מקשיים אלה (פגון במקרה של צפון ודרום)¹⁰⁷. אך בכל זאת ההזקקות לאוצר מלים עברי נתרשה רק לעתים רחוקות בשרח למקרא.

23. פנגד זה משנת אבות וההגדה אין להן, כנראה, מסורת עתיקה של תרגום לערבית, ולא היה לפנייהן דגם עתיק מחייב¹⁰⁸. הן היו פתוחות אפוא להשפעת לשון הדיבור, וזו הייתה שופעת מלים וביטויים עבריים, שזרמו בחלקם הַיִּשְׂרָאֵל מביית-המדרש ומביית-הפנסת¹⁰⁹. ותינתן הדעת להבדל, המשתקף בתוך המשנה עצמה; השם תורה, למשל, מופיע בשרח של אבות כ"תורה", אבל בפסוק מן המקרא חלים עליו כללי השרח למקרא, פגון בפסוק ממשלי (ד, ב), שהובא במשנת אבות (ג, יד) — "תוֹרְתִי אֶל תַּעֲזֹבוּ" — ס' ר' י' ע' ת' ר' כ' ו' — sri'ti lays t-tarku, תורה מיתרגמת כאן, כמו בכל מקום בשרח למקרא סריעא¹⁰⁹.

24. ולא זו אף זו, המציאות התרבותית בגולה היהודית (ובכלל זה גולת מרוקו) באלף השנים האחרונות) חתומה בעולם המושגים של חז"ל ובלשונם. מונחים פגון תורה, מצוה, תלמוד, משנה, גן-עדן, בתי-קול וכיו"ב הם חלק בלתי-נפרד של ההווה היהודית שבתוכה הילך גם השרח. לפיכך אין תמה, שבחיבור מובהק של ספרות חז"ל כמשנת אבות, שאין עליה העול של מסורת שרח קדומה, נשתקעו יסודות עבריים; ואף זאת: דרכו של התרגום בחיבורים שמחוץ למקרא, היינו במשנת אבות ובהגדה של פסח, שונה מתרגום המקרא גם במה שתרגום המקרא הוא בעיקרו ובמיוחדת תרגום מילולי; מה שאין כן השרח לאבות ולהגדה של פסח, שמרובה בו התרגום החפשי. בשרח זה מתגלה לשון הדיבור גם בתחבירה ובפראזיולוגיה שלה¹¹⁰. פתיחות זו של השרח ללשון הדיבור היא המאפשרת חדירת-יותר של יסודות עבריים רבים.

25. גיבושו המאוחר של השרח לאבות משתקף גם בערבית המשמשת בו; למשל עֲרַב מיתרגמת בשרח למקרא בכל מקום לעסי l-'si (> عَشِي) , פגון "ויהי ערב" (בר', א, ה): "ופאן לעסי". אך במשנת אבות מצינו עסייא — siya (> عَشِيَّة) (בצירוף "ערב שבת" (ה, י): עסיית שבת — siyt s-sbbat. הצורה עסי של השרח למקרא אין לה זכר בלשון הדיבור, לעומת זאת עסייא (ובנסמך עסיית-) המשמשת

107. ראה לעיל סעיף 8.

108. וראה להלן סעיף 25.

108א. השנה "היסודות" (למשל, סעיפים 13–14 בעמ' 169–170).

109. והשווה מה שפתבנו לעיל על מלים אחרות שניתרגמו בשרח למקרא לערבית, ולא ניתרגמו במשנה (ראה הערות 59 — במלה גיהנם; הערה 60 — גן עדן; הערה 68 — עומר; הערה 81 — בצלם אלהים). הדוגמה המובאת בהערה 80 (תרגום פאראפראזי חפשי של הצירוף "בלי מקום") חורגת היא וקובעת מקום לעצמה.

110. מתכון אני לחוספות פגון "ברוך הוא", הנספחות לכינויו של המקום (ראה לעיל

סעיפים 16, 20); או לתרגום מעין התרגום של הביטוי "מרבח ישיבה מרבח חכמה" (ראה סוף סעיף 16 לעיל).

באבות היא היא (ורק היא!) הצורה הרוחת בלשון הדיבור. ועוד דוגמה — התיבה שְׁנֶאֱמַר המזדמנת באבות ובהגדה (ר' לעיל סעיפים 16, 20) מיתרגמת כאמור "פחאל מא קאל לפסוק"; פחאל ("כמו") שאובה מלשון הדיבור; בשרח למקרא (ובמידה מסוימת גם בשרח לאבות) מצינו רק פִּיף — kif, שאינה הצורה הרגילה בערבית של היהודים, והיא משמשת בעיקר בניבים המוסלמיים (זהו המצב לדיוקו בניבי תאפילאלת).

26. מקום לעצמו תופס התרגום ל"מי כמוך". השרח לחיבור זה, שאינו חיבור מקראי, שונה בכמה פרטים מן השרח למשנת אבות ולהגדה של פסח, ובכלל זה בעובדה, שפמעט שאין בו יסודות עבריים¹¹¹. ויש לתמוה על כך, שהרי הפיוט ספוג יסודות מן המדרש ומעולמם של חז"ל^{111א}, ועם זאת אין בו יסודות עבריים. אך יש טעם ויש סיבה לדבר: מתרגמיו לערבית החילו עליו את הנורמות הקיימות בשירה הערבית המוסלמית (ובכלל זה השירה בצפון אפריקה¹¹²), הוא כתוב ב"אוצר מלים גבוה" וחרוז חריזה מוקפדת בדרך כלל. הוי אומר, עולמו הוא עולם שונה מעולמן של משנת אבות ושל הגדה של פסח, ולפיכך הוא נקי מכל יסוד עברי. נדגים דברינו בשני בתים מתוך השרח ל"מי כמוך"; הבתים "גמלני מאז טובות", "חלק לכל בני שושן נתן" מתוך האלפ"א בית"א הראשונה:

גמלני מאז טובות
גלויות ידועות ללבבות,
גם אם יהיו הצרות קרובות
אשרי כל חוכי לו.

חלק לכל בני שושן נתן
והקדיש קרואיו כחתן
בחצר גינת ביתן
אוה למושב לו.

111. בכמה ניסוחאות מתגנבת מלה עברית בודדת. כגון המלה המורדים (בבית מס' 68) שתורגמה למשמאדין — l-msmmadin (צורה משוערכת של "משומדין"). אך יש לציין, שהניסוח שפרסם זעפרני (עמ' 104–116) יש בו יותר מלים עבריות: מְדָרָר (בית מס' 38) מורדין (בית 68), אלמן (בית 69), יפרשו (בית 77), משכן (בית 78), תחדיש! (בית 82). וברור, שהניסוח שפרסם זעפרני הוא ניסוח מעובד בזמן מאוחר. ואכמ"ל. מפל מקום מסורות תאפילאלת המשקפות ניסוחה קדומה, אין בהן כמעט מלים עבריות.

111א. כגון הויהוי ממוכן = תָּקֵן (ראה בית מס' 12) על פי בבלי מגילה יב ע"ב.

112. ודאי הוא ששירה זו היא שעמדה לפני מתרגמי "מי כמוך" לערבית.

כאפאני מן חנאייד לאיחסאן¹¹³
 מסהוראת מערופאת ללקלב וללסאן¹¹⁴
 חתא אידא יפנו דיקאת קראבאת ללאינסאן¹¹⁵

אבייץ גמיע ראויין אילו
 קרעא עטא לגמיע אולאד אהל סוס¹¹⁶
 וחצצר מברחינו פיף לערוס
 פי רחבת ערסת דאר צלטאן גללסהום גלוס¹¹⁷
 סתהא לגלוס אילו¹¹⁸.

ד. בין השרח לתרגומים אחרים¹¹⁹
 27. כשאמרנו שהשרח יש בו יסודות עבריים המשמשים בלשון הדיבור, לא
 אמרנו הפול על דרכי חדירתם אליו. אמת, כמעט שאין לך מלה עברית בשרח, שאינה
 משמשת בלשון הדיבור, והתקרבותו של השרח ללשון הדיבור, שהייתה תהליך נמשך
 במשך מאות בשנים, מוצאת את ביטוייה, כאמור, גם בחדירות מלים עבריות שהן חלק
 בלתי-נפרד של לשון הדיבור. אך דומה אני, שאין להתעלם מן האפשרות, שהייתה גם
 השפעה ספרותית. והדברים אמורים לפחות בשרח לתורה. מתפנן אני בזה להשפעת
 תרגום אונקלוס. תרגום זה היה פתוח לפני תלמידי חכמים ובני תורה. השימוש בו היה
 מעשה יום יום של רבים מהם, שנהגו לקרוא (גללמד) בציבור שניים מקרא ואחד

---

113. המלה טובות מתורגמת בשרח לעולם מלאחאת, אך כאן מזומנת המלה איחסאן
 (זהו המקור הערבי של בניין אֶפְעֵל), שהיא מלה גבוהה יותר ורחוקה בתכלית מלשמש בלשון
 הדיבור; מלה המשתלבת יפה בחריזה של הבית החוזר בהברה — סאן.
 114. ללכבות תורגמה: 'לקלב וללסאן' (=ללב וללשון); המלה וללסאן נוספה לצורך
 החריזה.

115. ללאינסאן (= "לאדם"), המלה נוספה אף היא כדי לחרוז.
 116. שושן הייתה ל"סוס" לצורך החריזה.
 117. "בחצר גינת ביתן" תורגמה כמו בשרח לאסתר (למשל א, ה), אך נוספו לה
 הסומך צלטאן (= "המלך") וכן "גללסהום גלוס" (= "הושיבם הושב", או ליתר דיוק
 "הושיבם ישיבה") לצורך החריזה.
 118. אף לפיט זה רווח בעיקרו של דבר נוסח אחד, והמסורות המקומיות נבדלו זו מזו
 רק בזוטות. (הנוסחות המהלכות בתאפילאלת קרובות לאלו שזעפרני מביא בעמ' 104 ואילך
 אך ראה הערה 111 לעיל).
 119. בסעיפים אלה — על ההשנאה לתרגומים אחרים — אני מסתפק, לפי שעה,
 בראשי דברים בלבד.

תרגום¹²⁰. ואכן רוב המלים העבריות המשמשות בשרח לתורה מזוּמנות הן בתרגום אונקלוס. המלים: טוּט פוּת שתורגמה ת פ ל ין^{120א}, יָגַם שתורגם י ב מ^{120א} בשרח — מתורגמות כך כבר בתר' אונקלוס. לטעמי, מי שראה בתרגום ללשון אחרת (והארמית, הריהי לשון יהודית אחרת, "הלשון היהודית" בה"א הידיעה). מלים עבריות (קצתן אחיותיהן של הצורות המופיעות בטקסט העברי כגון ממוֹר, ממוֹרָא, ובחלקן מוחלפות באחרות כגון טוטפות: תפילין), היה יכול למצוא "היתר" (תקדים) לעצמו לנהוג כך בלשונו שלו (כלומר בתרגום שלו, שאף הוא כתוב בלשון יהודית): בין מוסרי השרח היו חכמים, שאימצו את הדוגמה של אונקלוס^{120ב}.

28. כנגד זה תרגום רס"ג לתורה: בכל המקומות שנמצאת מלה עברית בשרח, משמשת בו מלה ע ר ב י ת (ואין צריך לומר, שזאת היא דרכו בכל מקום). אפילו בשעה שנודמנו לו "מונחים טכניים" בהלכה, מצא פתרון עברית. ודי להזכיר פאן דוגמה אחת בלבד. שעטנו, המזומנת בתורה פעמיים (ר' להלן הטבלה בסעיף 29), מתורגמת אצלו במקום הראשון "נועין מלחמין", ובמקום השני ת'ובא מכת'לטא".

29. לשם הבלטת הממצא בשרח כנגד תרגום אונקלוס מפאן ותרגום רס"ג מפאן נביא את הטבלה הבאה:

120. בדורות האחרונים נוהג קבוע הוא שבכל בית כנסת נחקים לימוד מתוך "חוק לישראל" (זוהי אנתולוגיה הפוללת את פרשת השבוע ותרגומה, וכן קטעים מתוך ספרות חז"ל והזוהר, מחולקת לכל ימי השבוע).

120א. ראה לעיל סעיף 6.

120ב. חכם כזה היה רבי רפאל בורדוגו (מפנאס, 1747–1821) שעירב את עצמו במלאכת השרח (ראה רבי דוד עובדיה, קהילת צפרו, כרך ג, ירושלים תשל"ו, הערה 12 בעמ' 207). ואכן בתקציר השרח שלו, שאני עסוק בחקירתו, נופרת זיקה הדוקה ושקופה לתרגום אונקלוס. למשל "וְאֵד יֵעֲלֶה" (בר' ב, ו) הוא מתרגם "וסחאב טלע" כלומר "וענן עלה", זוהה כמעט בפול לת"א "וענאן הנה סליק". ואף זאת, לעתים הוא מציין בפירושו את ת"א: למשל "בחרבי ובקשתי" (בר' מח, כב) הוא מביא תחילה את מה שהוא קורא "דרך התרגום": "ב צ ל א ת י ו ב ת ד ר י ע ת י" = בצלותי ובבעותי. ורק אחר כך מעיר על דרך הפשט בפירושו רש"י.

גם בשרח, כמו שהוא לפנינו במסורות שבע"פ, מרובות הזיקות לת"א, ולא פאן המקום לפרט. דיינו שנרמזו לדרך השרח בצירופים כֶּהֵן אֵן, כֶּהֵן מְדִיָּן, אֶדְמַת הַכְּנָנִים, המתפרטת להלן בהערה 145.

ניסח המסורה	השרח	רס"ג	ת"א
1 אורים ותמים	(ל)אורים ותמים ¹²¹	אלאנאר ואלצחאיה	אוריא ותמא
2 גִּזְל	גזל (gzal) ¹²²	ג'צב	גזל
3 דרום, נגב, תימן ¹²³	דרום	גנוב	דרום(דרומא)
4 (ה)חל ¹²⁴	(ל)חול	(אל)בד'ל	חולא
5 חֶלֶל ¹²⁵	חלל	בד'ל(חבד'ל)	אחיל
6 יבם/יבמה	יבם/יבמה ¹²⁶	סליף/סליפא ¹²⁷	יבם/יבמה ¹²⁸
7 יָבֵם (הפועל)	יבם	בני	יבם ¹²⁹
8 ידה: והתנדה	(ו)יתודא	יקר	יחדי ¹³⁰
9 יל"ד: ויתילדו ¹³¹	(ו)תייחסו	(פ)תנאסבו	(ו)אתיחסו
10 מזרח, קדם	סרק (מזרח) ¹³²	שרק	מדנח

121. הפונה לשמות כח, ל, ויק' ח, ח; אבל במ' כז, כא "במשפט האורים" תורגם — בסרע למצוין — b-sar^cl-mduwi-yn; וכן עשה בד' לג, ח: "תומיך ואוריך" — "צפאואתריך וצוואיך". רס"ג ות"א נהגו בשיטה אחת בכל ארבעת המקומות.
122. לשון זה משמש בשרח רק בויק' ה, כג וכן בויק' יט, יג: "לא תגזל": 'ל א י י ס ת ג ז ל'; אבל גִּזְלו (בר' כא, כה); תִּגְזַל (שם לא, לא) וכן גִּזְלוּ דב' כח, כט ולא) מתורגמים גצב (gseb), פתרגום רס"ג בכל מקום. באונקלוס נמצא גזל רק בויק' ה, כג, במקומות אחרים משמש אצלו הפועל הארמי אנ"ס.
123. דרום נמצאת בתורה פעם אחת בלבד (דב' לג, כג); וְנָב — פגון "ארצה הנגב" (בר' כ, א), בשרח: "לארץ דרום" (פאן ובמקומות אחרים תרגם רס"ג ע"פ העניין "אלי אלקבלה" — "כנגד פניו"); "חימן", פגון "ולתימנה" (דב' ג, כז).
124. המלה מזומנת בתורה פעם אחת בלבד: "בין הקדש ובין חֶחֱל" (ויק' י, י).
125. חל"ל בפניין הכבד, בין שעניינו "ביזה את הקודש", פגון חֶחֱלֶף (בר' מט, ד) וְחֶחֱלֶל (ויק' כ, ג), ובין שעניינו "הפך את הקודש לחולין", פגון 'ולא חֶחֱלֹ' (דב' כ, ו).
126. פירוט הממצאים נמצא לעיל בסעיף 6.
127. המלה סליפא (יבמתו: סליפתה) מובאת רק בדב' כה, ז במקום הראשון בפסוק, בשתי ההיקריות האחרות בפרשה רס"ג משמיט אותה בשל שינוי התחביר (כן היא נמצאת פתרגום רות א, טו בהיקרית הראשונה).
128. בארמית של ת"א המסורות חלוקות בקריאת צורת הזכר, יְקָמָה מתורגם יְקָמָה — (החזור אל היחיד יָקָם) או יְקָמָה (החזור אל יָקָם?).
129. פן היא בכל שלוש ההיקריות של הפועל (בר' לח, ח; דב' כד, ה, ז).
130. פן הוא בשלושת התרגומים בכל ארבע ההיקריות של הפועל (ויק' ה, ה; טז, כא; כו, מ; במד' ה, ז).
131. המלה מזומנת פעם אחת בלבד, במדבר א, יח.
132. ראה לעיל סעיף 9 שם צוין שאך לעתים מצינו מזרח, ולא סרק, לתרגום של מזרח ומקבילותיה.

נוסח המסורה	השרח	רס"ג	ת"א
11 ממזר ¹³³	(ל)ממזר	(אל)זנים	ממזרא
12 (ה)מן ¹³⁴	(ל)מן	(אל)מן	מנא
13 מערב, ימה	(ל)גרב (מערב) ¹³⁵	(אל)ג'רב	מערב
14 צפון ¹³⁶	צפון	שמאל ¹³⁷	ציפון (ציפונא)
15 מרבית/	רבית	רבא	רבית(א)
תרבית ¹³⁸			
16 שבט/מטה ¹³⁹	שבט	סבט	שבט(א)
17 שופר ¹⁴⁰	שופר	בוק	שופר(א)
18 שעטנו	שעטנו	נועין מלחמין ¹⁴¹	עירובין שעטניזא
		ת'ובא מכ'תלטא	שעטניזא
19 טוטפות	תפילין	מנשור ¹⁴²	תפילין

30. מתוך תשעה-עשר הערכים שפורטו בטבלה לעיל אין אלא שניים שבהם השרח זהה ממש לתרגומו של רס"ג: מן/למן (וזה אינו מלמד דבר, שהרי מדובר למעשה בשם כללי שנתפס שם פרטי¹⁴³ והשם שבט/סבט (וראה מה שכתבנו לעיל בסוף סעיף 7). בערך אחד יש דמיון בשורש בלכ: רבית/רבא (אצל רס"ג). בכל השאר תרגומיהם של רס"ג והשרח שונים זה מזה במוחלט. פנגד זה מתוך תשעה-עשר הערכים שפירטנו, בארבעה-עשר יש זהות או דמיון רב בין השרח לאונקלוס (מס' 1, 2, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19); בארבעה יש דמיון לפחות בשורש (מס' 4, 5, 8, 14), ורק באחד שונים

133. דב' כג, ג היא ההיקרות היחידה בתורה.

134. מלה זו, יש לראותה למעשה כשם פרטי (ראה לעיל סעיף 11).

135. רק לעתים מתורגמת ימה או מערב במלה מערב. על פי הרוב התרגום הוא לגרב (l-gerb). ראה הערה 132 לעיל וסעיף 9 לעיל.

136. ראה סעיף 8 לעיל.

137. פן הוא בכל מקום בתרגום רס"ג לתורה שמאל (למשל בר' יג, יד). שם התואר — שמאלי.

138. ראה סעיף 6 לעיל.

139. ראה מה שכתבנו לעיל בסוף סעיף 7.

140. זו דרפם של שלושת התרגומים בכל חמש היקרויותיה של התיבה בתורה (שמות יט, טז; יט, כ; יד; ריק' כה, ט פעמיים).

141. "ובגר פלאים שעטנו לא יעלה עליך" (ריק' יט, יט) רס"ג: "ות'וב מן נועין מלחמין לא יעלו עליך", ת"א: "ולבוש עירובין שעטניזא לא יסק עליך". אבל "לא תלבש שעטנו (דב' כב, יא) — רס"ג: "לא תלבש ת'ובא מכ'תלטא מן צוף וכתאן גמיעא". ותרגום אונקלוס: "לא תלבש שעטניזא עמר וכיתן מחובר כחדא".

142. תרגם את הצורה בצורת בינוני מפעול של נש"ר, שעניינו "לפרסם", "לגלות".

143. ראה סעיף 11 לעיל, וראה הערה 134 לעיל.

הם במובהק (מס' 10 מורח — מדנח). לאור ממצאים אלו יקשה עלינו להתעלם כליל מהשפעת אונקלוס.

ואולי ראוי להדגיש שני פרטים: גזל מתורגם בִּשְׁרָח בדרך כלל גצב בתורה (ומחוצה לה):¹⁴⁴ ורק בשני מקומות בויקרא הוא מוסב על גזל; באחד מהם זהו תרגומו של אונקלוס. כלום לא ניתן להניח, שמתרגום אונקלוס הסתכן הפועל הזה גם לשִׁרָח? כנגד זה במקום שהשתמש אונקלוס במלה ארמית פגון מדנח, או במקום שהצורה הארמית נבדלת מאחותה העברית, פגון צ פ ו / צ י פ ו — פאן לא אימץ לו הִשְׁרָח את התיבה הארמית; כמובן, העברית פשרה בעיניו ממנה. נראה אפוא, לפחות בתרגום לתורה, שלשון הדיבור מכאן ותרגום אונקלוס מכאן חברו יחד כגורמים לחידת המלים העבריות לשרח¹⁴⁵.

144. ראה הערה 122 לעיל.

145. ויש להדגיש הדגשת יתר, לא בכל מקום, שאונקלוס משתמש במלה עברית ממש או במלה ארמית הוזה או קרובה לצורה העברית, מלה פזאת חוזרת לשרח. והדברים אמורים גם אם המלה משמשת בלשון הדיבור בפי הדיוטות, או לפחות בפי למדנים. הדוגמאות מרובות הן די שנוכר פאן דוגמאות ספורות מתוך עשרות, שהעליתי בבדיקה חלקית של התורה. למשל המלה שְׁדִים, בצירוף "יזבחו לשְדִים" (דב' לב, יז), ת"א: דבחו לשְדִין (משום מה לא הובאה מלה זו במילון של דאלמאן), בִּשְׁרָח מצינו: יזבחו לזנון — idbħu l-z-znun (רס"ג: יזבחו לאלשיאטין). אף שהמלה שְד (sid), שְדִים (sidim) רוחות ביותר בלשון הדיבור על יד זון (zənn), זון (znun), לא חדרה לשרח. וכן פֶּהן מתורגמת בת"א קֶהָא (פגון ויק' ב,ח); בִּשְׁרָח משמשת כנגדה אימאם (=רס"ג אמאם), ולא חדרה לתוכן פה הן, המשמשת ביותר בלשון הדיבור (אך נעיר פי פֶּהן אן — בר' מא, מה: פֶּהן מְדִין — שמות ג,א — מתורגמים בשרח כביר און, כביר מדין, בדומה לת"א: רְבָא דאון, רְבָא דְמֶדִין ולא בֶרס"ג, שאף כאן נקט אמאם; וכן הפהנים של מצרים בר' מז, כב: "אדמת הפהנים" מתורגמת בשרח: ארץ לפמאר, בדומה לת"א "ארע פומריא", אבל רס"ג: "ריאץ אימתהום"). גם כהונה מתורגמת בכל מקום בשרח תסכיר — t-təxiṛ (=שימוש) כנגד כהונת א בת"א (פגון שמות כט, ט) אבל בֶרס"ג: אמאמא; אף שהמלה כהונה מצויה בלשון הדיבור, לא דחתה מן השרח את תסכיר, (אך יש לציין, שהיא נכנסה בכל זאת במקום אחד בשרח, והדבר משתלב יפה במה שאמרנו עד פה. והרי פירוש הדברים: ברכת יעקב — בר' מט, א—כו — יש לה במסורות תאפילאלת — ולא רק בהן — שתי מסורות שרח: אחת, המתרגמת את המקרא העברי מילולית, ואחת הקרויה "שרח תוספתא" — sərħ t-tusifta — שהיא שרח לתרגום אונקלוס. הביטוי "יתר שאת ויתר עז" — בר' מט, ג מתורגם בשרח של המקרא העברי: "פתרת סמך ופתרת לקווא" — ktər t-šəmx u-ktər l-kuwa — אבל הנוסח של אונקלוס: "תלתא חולקין, בכירותא כהונתא ומלכותא" — מתורגם בשרח: "תלת קרעאת, לכפורא לכהונה וצלטנא — talt kř'at — l-bkura l-khunna u-š-šeltña; הדבר משתלב במה שאמרנו — במקום שהשרח מנוחק ממסורת הדורות העתיקה של תרגום המקרא, פורצות בו מלים עבריות, כפי שראינו בשרח לאבות ובשרח להגדה של פסח; אף כאן, בשרח לתרגום אונקלוס, מצינו כהונה בדומה למה שמצינו באבות, לעיל סעיף 13). ועוד דוגמה: בתולה מתורגמת בכל מקום בשרח: עאתקא atka- (פגון בר' כד, טז) ת"א מתרגם: בתולתא, ואף שבִּלְשון הדיבור, במיוחד בפי גברים למדנים ושאינם למדנים רוחות בתולה (bitula), לא חדרה לשרח. דוגמה אחרונה: קָהָל; למשל בצירוף ביום הקהל (דב' יח, טז), אונקלוס מתרגם: ביוםא דקהלא. המלה קהל משמשת הרבה

31. מן העניין הוא לבדוק את מידת הזיקה לעברית לא רק בשרח של מרוקו. בדין הוא שתינתן הדעת גם לתרגומים יהודיים אחרים חדשים גם ישנים¹⁴⁵. רק אז יוכל המחקר המשווה להיבנות מן הבדיקה הזאת. ההשוואה המצומצמת שערכנו כאן בין השרח ובין תרגום אונקלוס ותרגום רס"ג עשויה ללמדנו, מה חשיבות יש לבדיקת הזיקות שבין התרגומים היהודיים השונים לדורותיהם.

ד ב ר י ס י פ ו ם

32. בסיכומם של הדברים ייאמר: היסודות העבריים בשרח של יהודי מרוקו (לפחות במסורות תאפילאלת) לא רבים הם, ושלא כלשון הדיבור, השופעת יסודות כאלה לרוב. דבר זה אמור במיוחד בשרח למקרא; כנגד זה, השרח למשנת אבות ולהגדה של פסח, מרובים בו היסודות העבריים יותר. אין ספק בעיניי, שחברו כאן גורמים אחדים, המסבירים הבדל זה. צמיחתו של השרח למקרא קדומה יותר; כנגד זה השרח לאבות ולהגדה של פסח מאוחרים הם. לפני הראשון עמדה נורמה עתיקה של תרגום ערבי; הלה תרגם כל דבר לערבית¹⁴⁶. לעומת זאת השרח לאבות ולהגדה לא הייתה לפנייה נורמה לחיקוי. בעניין הזה יפה להזכיר את השרח לפיט "מי כמוך"; משהחילו עליו יוצריו את הנורמה של השירה הערבית, כמו גזרו עליו חסימה בפני חזירת יסודות מן העברית¹⁴⁷. אך יש להדגיש, שאף השרח למקרא, בשל התקרבותו ללשון הדיבור במרוצת הדורות, פתח את

כלשון הדיבור והיא מצויה בשרח למשנת אבות, כפי שציננו לעיל (סעיף 15), אך היא לא חדרה אל השרח לתורה; הצירוף הנוכח בדב' (שם שם) מתורגם בשרח: "פנהאר לגמאעא" — f-nhar l-zma'a.

חלק מן המלים שהודגמו כאן (ורבות כמותן) הן מועמדות טובות לחדור לשרח, כהן וכהונה שקופות יותר לדובר הערבית המקומית מאשר אימאם (שאינה משמשת כלל בלשון) ותסכיר (שאף היא אינה משמשת כמעט, סככר — sxxax עניינו בערבית המקומית אחר); גם המלה קָהֶל "טובה" מן המלה גמאעא שבשרח, לפחות מבחינה אחת, קהל, המשמשת בלשון הדיבור, שמרה על ההוראה הקדומה "כלל הציבור", לעומת זאת גמאעא עניינה בערבית המקומית (לפחות בתאפילאלת) "ראשי הקהל", ועד הקהילה. אך מלים עבריות אלו ואחרותיהן לא חדרו לשרח. ללמדך, שהדבקות במסורות לשון עתיקות חזקה היא בשרח, והשפעת לשון הדיבור, ובמיוחד השפעתו של ת"א, הייתה בכל זאת מצומצמת ביותר.

145. מפי ד"ר יצחק אבישור (החוקר את השרח בארצות המזרח, בעיקר בעיראק ובסוריה) למדתי, שהשרח של המזרח נקי כמעט ממלים עבריות, ורק לעתים רחוקות מזדמנת בו מלה עברית.

146. מתבן אני לתרגום רס"ג. הוא אבי אבותיו של השרח בצפון אפריקה. אין ספק בעיניי, שתרגום רס"ג הילך, לפחות בע"פ, בצפון-אפריקה במשך מאות בשנים. השרחים המקומיים הם עיבודים מתרגומו, שבאו לקרב אותו ללשון המקום. דבר זה נעשה צעד אחר צעד, אך לא הצליח לעקור מן השרח את כל היסודות של תרגום רס"ג. עניין זה עומד במרכזו של בירור שלי, העתיד לראות אור במקום אחר. (וראה מה שכתבתי לעיל בסוף הערה 16).

147. אך ראה מה שכתבתי לעיל בהערה 111.

עצמו לכל גילוייה, ובכלל זה לאוצר מליה, השופע מלים עבריות. עם זאת סבור אני, שאין לתלות את חדירת היסודות העבריים בלשון הדיבור לבדה; מסתבר, לפחות בשרח לתורה, שתרגום אונקלוס בא והעמיד את עצמו לפני נושאי השרח, והציע לפניו נורמה המקובלת בו; בלשון תרגום יהודית מובהקת אין מניעה, שתישארנה המלים העבריות בעינן או שתוחלפנה באחיותיהן, שאף הן עבריות הן¹⁴⁸.

מ פ ת ח מ ל י מ

המפתח כולל את כל המלים והביטויים שנכנסו מן העברית לשרח ונזכרו במאמר; המספרים מפנים אל סעיפי המאמר; מספר סעיף בצירוף פוכבית מפנה אל הערה שבאותו הסעיף; מלה שהובאה בין סוגריים מעוגלים משמשת רק בלשון הדיבור ולא נתגלתה (לפי שעה) בשרח.

אורים ותומים 29	הקדוש ברוך הוא 13	מדבר * 1, * 26
אפילו 18	התְּצִיר * 10, 12	מדרש 13
אפיקומן 18	התְּקִידָה 10, 29	מוזן 3, 7, 15
	התְּיַחַס * 10, 19	מויג * 7
בית המדרש 13		מורח 9, 29, 30
בית המקדש 13, 17	זָכָה 19	מיתח 13
ברוך הוא 16, 20, * 24		ממור 6, 27, 29
בח קול 13, 24	חדש ר' תחדיש	כֵּן 13, 17, 29, 30
(בתולה) * 30	חכמים 16	מערב 9, 29
	חל 6, 29	מעשה * 1, 17
גִּזַּל 10, 29, 30	חֲלָה 13	מצוה 13, 16, 24
גִּזַּר 10, 19	חֲלָל 10, 14, 29	מקדש * 6
גיהנם 13, * 23		מרד: מורדין * 26
גמרא 15	יָבֵם 10, 27, 29	משומד * 26
גן עדן 13, * 23, 24	יָבֵם (יבים), יָבֵמָה (יבימה) 6, 29	משיח 17
(גִּפְזָן) 7		משפן * 6, * 26
	כהונה 13 * 30	משנה 13, 24
דין 13, 17	(פְּהֵן) 30*	
דרום, דארום * 6, 8, 23, 24	פרמל 11	[נחל] איתן 11
דרש 19	לחם הפנים 13	[נחל] זרד 11
הודה 10		נשמה 7

148. במקומות שונים במאמר (פגון בהערה 5, ועוד) רמזתי לדין מפורט שאני עתיד לדין בשרח, באופיו, בדרכי גיבושו, בדרכי מסירתו בלשונו ובעוד עניינים הנוגעים בו. (מאמר זה נמסר לדפוס בחודש טבת תשמ"ה) בינתיים נדפס והולך מאמרי: "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת — טיבו ודרכי גיבושו" (יראה אור בדברי הקונגרס הבינלאומי השני למחקר מורשת יהדות המזרח, הוצאת משגב ירושלים, האוניברסיטה העברית בירושלים, בכרך שיעסוק בלשונות היהודים).

שחרית 18	פָּרֶק 7, 13	סעודה 13
שמד ר' משומד	פָּרֶשׁ *26	ספר, ספר תהלים 7, 13
שמועה 7		
שְׁמִיר 13	צדקה 13	עבודה *1
שעטנו 29	צפון, צאפון *6, 8, 22, 29, 30	עזאזל 11
שתי הלחם 13	קָהֵל *15, 30	עָמֶר *13, 23
	קָלֶס 19	עֲנִיָּן 13
תהלים 13	קריאת שמע 13, 17	עֶשֶׂר *10, 14
חוספחא (שרח חוספחא) *30		(עֶשֶׂר) 7
תורה 13, 17, 23, 24	רב 13	
תורה לשמה *16	רבינו הקדוש 15	פורים 6
תחדיש *26	רבית 6, *7, 29	פטירה 13
תלמיד 13, 24		פָּסוּל 13
תפילין 6, *7, 12, 27, 29	שָׁבֵט 7, 29, 30	פָּסוּק *13, 15, 16, 20
תרגום 7	שָׁבֵט *13, 17	פָּסַח *6, 17
(תרומה) *13	(שָׁד, שָׁדִים) *30	(פקידה) *13
תשובה 13	שופר 6, 29	

(פקידה)

עריכה ונוסח בכתבי־היד של מחברת מנחם

המחברת, מעצם טיבה ודרך עריכתה כאוסף של פסוקים, המסודרים ומחוזרים מחלקות מחלקות על פי המשמעות של מלת מפתח אחת, הייתה עשויה לעבור בנקל שינויים ותיקונים. ומאחר שאף מן המקראות באו במחברת לעתים המלים הקובעות בלבד, היה החיבור במקורו חיבור בעל היקף קטן, שפל תיבה ותיבה בו בעלת משמעות. ההתעניינות הגדולה במילון המיוחד הזה והפופולאריות שלו, אף בתחום התרבות האשכנזי, תרמו לתפוצתו המהירה ולגידול במספר העתקותיו, שהלכו והתרחקו מטופס המקור המצומצם. חיבורים מיוחדים של התקפה והגנה על מנחם סמוך ממש לזמן היצירה באמצע המאה העשירית בקורדובה תרמו מצדם להתפתחות הנוסח.

על החשיבות הגדולה, שיוחסה לנוסח המקורי כפי שיצא מתחת ידיו של המחבר עוד בחייו נוכל ללמוד מדברי המשיגים עליו. כך מעיד, למשל, יהודי בן ששת, תלמיד דונש בן לפרט, על מורו ורבו, פי "לא השיב הרב על מנחם עד אשר אסף כל כ"ף שהיה מפתרו בקורטבה למען לא ימצא פתחון פה בכל אשר השיב עליו..."¹. ולעניין הזה מעיד גם דונש בכבודו ובעצמו בהשגותיו, כאשר הוא דוחה אפשרות מסוימת של הגנה מצד מנחם, המבוססת על ניקוד שונה בקריאת נוסח המחברת. לדברי דונש, המשיג, הוא אינו יכול להכחיש את אפשרות הקריאה האחרת, אלא שהיא נדחית על פי ניקודו של טופס אותנטי מן המקור. על העובדה, שראה את ניקודו של המחבר, הוא מעיד באמרו 'וביען כי לא ראיתי בדבר הזה להכחידך הוחלתי עד ראותי נקידת ידך'².

* סוף מעשהו של חיבור זה בשנת תשמ"ד במסגרת קבוצת המחקר "מסורה, מסורות לשון והתורה הפלשנית של ימי הביניים" ליד המכון ללימודים מתקדמים אשר באוניברסיטה העברית. המחברים אסירי תודה לפרופ' ש' מורג וכן לפרופ' א' אלדר, על שנענו ברצון לחקירותיהם ולדרישותיהם. מלבד הספריות הנוגעות בדבר מבקשים אנו להודות במיוחד למכון לתצלומי כתבי־יד אשר ליד בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ולחבר עובדיו המסור.

1. ראה: ספר תשובות, מהד' ו' שטרן, וינה 1870, חלק ב, עמ' 42, וכן מהדורת M.E. Varela גרנדה 1981, עמ' 29*. ² במשמעות קונטרס ידועה בערבית המודרנית, וכנראה על פי הצרפתית Main de papier, ראה: R. Dozy, Supplément, tome 2nd, p. 475; לפתרונות אחרים ראה: Porgès, La Querelle de Menahem ben Sarouk avec Dounasch ben Labrat, REJ, 24 (1892), pp. 144–148.

2. ראה: ספר תשובות דונש בן לפרט, מהד' צ' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג 1855, עמ' 64, וכן מהד' A. Sáenz-Badillos, גרנדה 1980, עמ' 84*.

רגישות כמו זאת מסתברת כמובן על רקע של ריבוי העתקות והתפשטותם המהירה של חיבורים לשוניים, והיא עולה גם שניים-שלושה דורות מאוחר יותר בסרגוסה. על התפשטותו המהירה של "כתאב אלאצול" לר' יונה אבן ג'נאח אנו למדים מתוך הערה אחת שצירף המחבר לערך ט"ף, אשר היה צריך לכלול לפי שיטתו גם את הערך ט"ף. לדבריו, לא היה יכול להעביר את הערך למקומו הנכון, מאחר שכבר הכניס את הערך ט"ף בטעות אחרי הערך טח"ר, ולמחוק ולהעביר כבר לא היה אפשרי, בשעה שעסק בערך ט"ף, מפיו "שהחיבור בעת ההיא כבר הולכיחו הרוכבים ונתפשט במדינות, וראינו שנבקש סליחה על זה כאן ויהיה מונח כמו שהוא, תיכתב התנצלות זו במקום זה בכל העתק שיעשה ממנו"³. ולפיכך מסתבר, שלא היה הערך ט"ף (עמ' 262 במהדורת נויבאואר) לפני המחבר בשעה שעסק בערך ט"ף (עמ' 266, שם). בעלת חשיבות לענייננו גם עדותו של ר' אברהם אבן עזרא, אשר כתב את ספרו "שפה ברורה" לבקשתו של תלמיד מתעניין בשאלות הדקדוק. בהקדמת הספר הוא טוען, שאמנם כבר כתב את "ספר המאזנים" בעיר רומה, ואת "ספר היסוד" ו"שפת יתר" בעיר לוקה, ואת "ספר צחות" בעיר מנטובה, אבל לא היה בידו אף טופס אחד מכל ספריו אלה, ולפיכך נאלץ לחבר ספר חדש. "כי מנהגי לכתוב כל אשר יעלה על לבי... וכאשר אלצני התלמיד הנזכר... נתתי לו שאלתו ועשיתי בקשתו וזאת תחלת הספר"⁴.

המחברת זכתה לתפוצה גדולה לא רק בימיו של המחבר, אלא גם אחר מותו, ועד ימינו נשתמרו פעשרים העתקות ושרידי העתקות שונות מן החיבור בכתבי-יד (ראה נספח ב). גם את אור הדפוס ראה החיבור בשלב מוקדם של חכמת ישראל. צבי הירש פיליפובסקי מליטא עשה את לילות אדינבורג כימים במלאכת הההדרה, וזאת על אף שהיה "עסוק במלאכת המאטמאטיקא באחד בתי המסחר המפורסמים משעה עשירית בבקר עד הריבעית בערב"⁵. החיבור ראה אור בשנת 1854 ולדברי דב פער גולדברג, שהספיד את המהדיר ברבות הימים: מי שלא ראה ספרי פיליפובסקי 'לא ראה כבוד לספרי חכמי ישראל כי לא נדפסו ספרי ישראל מדפוס בזמברגי עד דפוס פרופס בהדר יופי פמוזהם פי פמעט לא היה פמוזהו אומן יד בסדר אותיות בדפוס ובחירת נייר לבן וחזק מנייר בריטניא'⁶. את מהדורתו ביסס פיליפובסקי בעיקר על

3. ראה כתאב אלאצול, מהד' א' נויבאואר, אוקספורד 1875, עמ' 12–13, 266 וכן ספר השרשים, מהד' ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 7–8, 182, ולאחרונה י' רצהבי, "כתאב אלאצול" לר' יונה בן ג'נאח — מילואים ותיקונים מתוך כתב-יד תימני בלתי נודע, לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 273.

4. ראה: מ' וילנסקי, ספר שפה ברורה לר' אברהם אבן עזרא, דביר, ב (תרפ"ד), עמ' 295.

5. ראה: מחברת מנחם, מהד' צ' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג 1854, עמ' כד.

6. ראה: המגיד, טז (תרל"ג), עמ' 530.

כתב־יד המפורג (4, 32), שזמנו פנראה מאוחר למאה השתים־עשרה. כתב־היד הזה נעתק עבורו חלקים חלקים, ואת הערכים מ"ש עד עז"ל אף נאלץ להדפיס על פי כתב־היד האחרים שעמדו לרשותו, וזאת מפיון שהעתקת המפורג בוששה לבוא⁷. חשיבותו הגדולה של החיבור כמילון המקרא הראשון וכחיבור ששימש את רש"י בפירושו הייתה בסופו של דבר גם בעוכריו, שכן מאז פרסומו המוקדם ועד ימינו לא חזרו לבדקו לגופו. ומלבד מאמר אחד של ד' קאופמן מלפני מאה שנה, שטען לעריכתה המוקדמת של המחברת על פי כתב־יד מאוחר, לא עסקו במחברת ובכתב־היד שלה לנוסחאותיהם⁸.

ליקוייה העיקרי של מהדורת פיליפובסקי, שלנגד עיני מהדירה לא עמד כתב־היד המתוארך הקדום ביותר, אשר מוצאו מאיטליה בשנת 1091. כתב־יד זה (לונדון 950) היה בידיו של ש"ד לוצאטו, שכבר עמד על טיבו⁹. נוסף על כתב־היד הזה נתגלו בשנים האחרונות שמונה דפי גניזה מתוך העתקה, שהיא ככל הנראה קדומה עוד יותר. העתקה מזרחית זו (1q) אף מנוקדת בשיטת ניקוד מעניינת המשקפת מבטא ספרדי מובהק. אין בה כמעט סימני קמץ וסגול טברניים וכנגדם משמשים סימני הפתח והצירי בלבד. חסרונה הגדול של העתקה זו — חלקיותה. היא כוללת חלק בלבד מן המבוא (4a, 12 — 4a, 4 — 10a, 29; 6a, 4 — 10a, 29) וכן את הערכים אב, אבק, אראל, חבל — חז, רשת — שם, שטח — שסע, שרק — שתר. מהעתקות קדומות נוספות שעלו מן הגניזה יש בידנו קטעים בודדים. כך, למשל, שני דפים קטנים מהעתקה קדומה נמצאים האחד בלונדון והשני בניו־יורק (ל"נ) ומחזיקים חלק קטן מן המבוא (2a, 1) — (3b). גם קטע אוקספורד (א1) מחזיק שורות ספורות בלבד מן המבוא (4a, 13–31). חשוב הוא קטע אוקספורד א2, המחזיק שני דפים כפולים, שהראשון בהם כולל חלק הגון מן המבוא (1b, 10 — 5b, 4) והשני — חלקים מן המילון עצמו,

7. ראה במהדורה, עמ' יז, כד, 187–188. כתב־היד הנוספים הם כתב־יד ברלין, וינה ולונדון (ב). בכתב־יד אוקספורד השתמש בשביל המקומות הקשים בלבד, ולא עמד על כך, כי כתב־יד וינה (1, 38) הוא העתק מאוחר ממנו, ראה: A.Z. Schwarz, Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien, Leipzig 1925, p. 43. שימשו את המהדורה הם כתב־יד אשכנזיים, שאינם מוקדמים לסוף המאה השתים־עשרה.

8. ראה: D. Kaufmann, Das Wörterbuch Menachem Ibn Saruk's nach Codex Bern 200, ZDMG, 40 (1886), pp. 367–409. אבל ראה לאחרונה: ש' אברמסון, ספר 'הערן' לרב נתן ב"ר יחיאל מרומה, סיני, צה (תשמ"ד), עמ' כט.

9. ראה: בית האוצר, א (תר"ו), דף יט, ב (ורמ"ח), עמ' 20. והשוה גם איגרת שד"ל ליוליוס פירסט, כ"ב באב, תר"ו (אגרות שד"ל, עמ' 995). על פי העתקת שד"ל הביא פיליפובסקי את הערך פלאים (עמ' 105 במהדורה, והשוה גם עמ' 191 בהערה). מרגליות בקאטאלוג הספרייה הבריטית, חלק ג, עמ' 275 מתאר את הכתב כצרפתי־אשכנזי, אבל אנו נסמכים בכל ידיעותינו על מוצאם של כתב־יד ועל הערכת זמנם על מפעל הפאליאוגרפיה העברית (הספרייה הלאומית), אשר בהנהלת פרופ' מ' בית־אריה. תודתנו הנאמנה אמורה אף כאן גם לעוזרותיו חוקרות הכתב, הגב' עדנה אנגל ועדה ירדני.

הערכים אבה — אהה. אבל זמנו של קטע זה אינו קדום ככל הנראה לכתב-היד המתוארך הקדום ביותר. פזה הוא גם השריד הגדול השני מכתב-יד אחד, שעלה בגניזה. שני דפים ממנו נמצאו בספריית בית המדרש לרבנים בני-יורק וארבעה דפים נוספים בספריית האוניברסיטה בקמפרידג' (נ"ק). לדאבון הלב פולל כתב-יד זה חלקים מן הערכים אשר בחלקה האחרון של המחברת (הערכים ק"ן — ש"ב). בערכים אלה אין, מלבד רשימות של פסוקים, תוספות ודיונים מאת המחבר וחשיבותם לתולדות הנוסח מועטת.

מאלפים ביותר סימני ראשוניות, העולים בכתב-יד הגניזה הקדומים, אשר אינם עולים במסירה אחרת של החיבור. כך באים, למשל, בערך שט"ם במחברת שלושה מקראות מתוך האחד-עשר, שהשורש משמש בהם, אבל בכתב-היד ק1 בא במקום המקרא השלישי, אשר מאיוב (טו, ט) 'אפו טרף וישטמני', פסוק, שאינו נמצא אף לא באחד מכתב-היד הרבים למקום — ישטמוני תחת רדפי טוב. ומסתבר, שגם במקרא לא נמצא כלל פסוק בנוסח זה. אבל בתהלים (לח, כא) אנו מוצאים נוסח קרוב: ישטמוני. קשה ליחס לאחד מן המעתיקים הכללתו של פסוק, אשר מלת המפתח בתוכו מוטעית, אבל אפשר לכאורה ליחס טעות כזו למחבר עצמו, אשר תיקן את המעוות במהדורה משוכללת יותר של חיבורו¹⁰. אבל קיימת כמובן אפשרות אחרת, שהמחבר רשם את התיבה הנוגעת בדבר בלבד ישטמוני, ומעתיק זריו, אשר לא שם לב להקשר, קרא תחת מ"ם — נו"ן וי"ו והשלים את הפסוק: ישטמוני תחת רדפי טוב, המעתיק שאחריו כבר התקדם צעד נוסף ותיקן ישטמוני על פי הפותרת של הערך. אם ניקח בחשבון את ההתעניינות הגדולה שעורר החיבור ניכל בדאי להניח, שפבר בסביבות שנת אלף הייתה קיימת העתקה שהייתה פבחינת צאצא שני לאוטוגרף של מנחם. סימנים מעניינים לשיטת הבאת הפסוקים במחברת עולים מהשנאת קטעי הגניזה עם כתב-היד הגדולים. מהשואה זו עולה, פי בקטעי הגניזה מובא בדרך כלל חלק מצומצם יותר מן הפסוק הנוגע לעניין ולצתים אך ורק התיבה הנוגעת בדבר בלבד. מתוך כך גם השלימו מעתיקים שונים את הפסוקים המתבקשים בצורות שונות. כך למשל ברשימה של מנחם לשמיטת יו"ד (2b) נמצא פנראה במקור הראשון: יצאת — צאת. ובכתב-היד פתרו "צאת הפוכבים" (נח' ד, טו), אבל בקטע הגניזה א2 "צאת השואבות" (בר' כד, יא). וכן גם בהמשך באותה רשימה צריך להניח מלכתחילה: ישבתי — שבתי. גם כאן אנו מוצאים בכתב-היד 'שבתי וקומי' (תה' קלט, ב) לעומת קטע הגניזה א2 'שבתי בבית י'י' (תה' כז, ד). וניתן להדגים עוד מרשימתו של מנחם לשמיטת נו"ן (3a). לכתחילה כתב פנראה מנחם: נסכו — הסך נסך. על פי הנחה כזו מסתבר החילוף בין פתב-היד הגורסים כאן 'נסכו רביעית ההיך' (במ' כח, ז) ובין קטע הגניזה א2 הגורס 'נסכו ייך' (וי' כג, יג). ליקויו של כתב-היד המתוארך

10. קניקוט רושם את החילוף ישטמוני — ישטמוני. והשוה ר' ויס, מחקרי מקרא — בחינות נוסח ולשון, ירושלים חשמ"א, עמ' 13 (כמס—כנוס).

הקדום ביותר בחלקה הראשון של המחברת (נשתמר החל בערך גפ"ר והלאה) מונע מעמנו את האפשרות להשוות בינו ובין קטעי הגניזה בנקודה זו בחלקי המבוא שהובאו פאן, אבל גם כתב־יד זה (א) נבדל לעתים מזומנות במקראותיו ובנוסחאותיו מכל כתב־היד האחרים.¹¹

על פי מה שראינו עד כאן נדמה, שכבר בשלב זה מתבקשת מסקנה פשוטה: שמתחת ידיו של מנחם יצא נוסח, אשר נתפצל בזמן קדום לשני ענפים עיקריים. המסירה, שהייתה מיוצגת עד עתה בכתב־יד אשפנזיים, בעיקרו של דבר מסירה מערבית היא, אשר נתגלגלה במהירות מספרד לפרובאנס ומכאן גם לצרפת ולאשפנו. קטעי הגניזה וכתב־יד א לעומת זאת משקפים מסירה השייכת לענף שני, שהיה כפי הנראה מזרחי־איטלקי. חלוקה זו מתחזקת על פי עיון במבנה המחברת ובסדר הערכים בתוכה.

גלגולים מעניינים עברו על סדר הערכים במחברת. מלכתחילה סודרו הערכים ככל הנראה תוך הקפדה על הסדר האלפביתי של שתי אותיות הערך הראשונות בלבד. אות הערך השנייה אף מסוימת בקטע הגניזה 2א בשוליים. כך בראש קבוצת הערכים א"ג... אנו מוצאים בשולי הדף את האות גימ"ל. וכן בראש קבוצת הערכים א"ד... את האות דל"ת, ואף בראש קבוצת הערכים א"ה... נשתמרה האות ה"א בשוליים. קבוצות ערכי א"ג... וכן ערכי א"ד... נשתמרו בכתב־יד 2א בשלמות ונציג אותן כאן בסדר כדי להדגים את חוסר הקפדתו של מנחם על אות הערך השלישית. וזו היא קבוצת ערכי א"ג... אגו"ז, אג"ר, אג"ם, אג"ן, אג"ל, אג"ד, אגמ"ן, אג"ף, אגרט"ל, אגר"ף. וזה סדר הערכים בקטע הגניזה בקבוצה א"ד... אדי"ר, אד"ם, א"ד, אדי"ן, אד"ב, אדר"ע, אדי"ן. קטע הגניזה המקביל ק2 שומר אף הוא על אותו הסדר מלבד מה שנוספו בו בסוף הערכים: אדרג"ז, אדרכ"ן, אדרז"ד. בקטע הגניזה הקדום ק1 נשתמרה בשלמות, מחלקה הראשון של המחברת, הקבוצה ח"ג... ח"ג, חגו"י, חג"ר, חג"ב; וחשוב לציין, שזהו בדיוק גם הסדר בכתב־היד המתוארך הקדום ביותר. מן ההשוואה הפוללת של קטעי הגניזה עם כתב־יד א מסתבר, שגם אצלו אין הקפדה בסידור הערכים מעבר לאות השנייה וכי מבחינת הסדר המקרי בתוך קבוצה בעלת ערכים השווים בשתי האותיות הראשונות קיימת זהות בינו ובין קטעי הגניזה.¹² סדר

11. על חילופי המקראות עמד גם המהדיר בהקדמתו, עמ' יח–יט. אבל הוא כלל ואסף אל תוך מהדורתו כל מה שמצא בכתב־היד השונים. על פי דרכו זאת הביא את הכתוב "כל פנים קבצו פאדור" (יזאל ב, ו) לא רק בערך פא"ר, אשר שם נוצר שייך לפי עדות דונש ורד"ק, אלא גם במחלקה השמינית של הערך פ"ר, שאינו מקומו כלל (ראה הע' רעא במהדורה) וכל זאת על פי כתב־יד המפורג המוטעה.

12. בהשפעת "כתאב אלעין" של אלח'ליל מסודרים עדיין שני המילונים הערביים של אבן פארס (מת 1005) על פי שתי אותיות השורש הראשונות בלבד. ראה ל' קופף, מחקרים במילונאות ערבית ועברית, ירושלים תשל"ו, עמ' ככ. וכך נהג גם רב סעדיה גאון בספר האגרון שלו, ראה האגרון — כתאב אצול אלשער אלעבראני, מהד' נ' אלזני, ירושלים

זה, שאפשר לחשוב אותו כאופייני לקבוצה המזרחית, עומד בניגוד גמור לסדר של הענף האשפנוזי, אשר בראשו כתב־היד המתוארך הקדום ביותר של הקבוצה, שמוצאו מאשפנו בשנת 1189, הוא כתב־יד לונדון 1, 951 (כתב־יד ב). בכתב־יד זה ובכתב־היד האחרים ההולכים בעקבותיו מסודרות רוב הקבוצות בשתי חטיבות. בחטיבה הראשונה באים הערכים הדו־עיצוריים לעצמם, ובחטיבה השנייה הערכים האחרים באים בסדר אלפביתי מלא¹³. בתוך הקבוצה האשפנוזית עצמה ניתן להבחין בשלבי התפתחות נוספים. בכתב־יד ברלין ופירנצה וכן בכתב־יד פארמה השני (צ) הסידור המפריד בין הערכים הדו־עיצוריים ובין כל היתר מקיף את כל המחברות כולן חוץ ממחברת יו"ד, השומרת עדיין על הסדר הראשון. אבל כתב־היד פארמה וברן עקביים אף במחברת יו"ד בסידור הערכים הדו־עיצוריים בראש. הסדר המודרני של פיליפובסקי, אשר לפיו כל הערכים – בין דו־עיצוריים, בין תלת־עיצוריים ובין מרובי עיצורים – באים בסדר אלפביתי רץ, אינו נמצא אלא בכתב־היד המפורג ופריס ברוב המחברות שלהם. מיוחד במינו בתוך הקבוצה האשפנוזית כתב־יד לידן, שהנוסח שלו מתאים בדרך כלל לכתב־יד ב ולכתב־היד האחרים של הקבוצה, אבל בעניין סידור הערכים שיטתו דומה לשיטת הסידור המזרחית¹⁴.

עניין חלוקת המשמעויות בתוך כל ערך מערכי המחברת היא מסובכת ועם זאת מאלפת ביותר. מפיון שערכיו של מנחם הם לעיתים קרובות דו־עיצוריים יוצא, שערך אחד יכול לכלול משמעויות רבות. כך הוא מכריז בפתיחת מחברת אל"ף 'כי המלה מושכת והולכת עד אשר מתחלקת ממראה אחד עד חמשה עשר פנים' (11a). וכבר העיר המהדיר במקום, כי לפי שיטת מנחם שורש ח"ל לבדו יש לו חמש־עשרה הוראות. אבל מאלף הוא, שבקטע הגניזה ק1 אנו מוצאים כאן את הנוסח: ארבע־ה עשר¹⁵, ואולי שייך הנוסח הזה לשלב אשר בו נתחלק ערך ח"ל לפחות משמעויות, ועל כל פנים מתחלקים הערכים ג"ל וכן כ"ל לארבע־עשרה משמעויות. גם בשחזור המבנה המקורי של ערכים שונים תורם הענף המזרחי תרומה חשובה. כך אנו מוצאים, שערך אב"ן במהדורה הנדפסת מתחלק על פי לשון הפתיחה לשלושה פנים¹⁵. האחד לשון אָבְנִים. בהמשך אנו קוראים: וענין שני אבני שוהם, טורי אבן. וענין השלישי ואבן ברד, אבן הפדיל, אבן העופרת. ולפיכך חילק מנחם גם בתוך

תשכ"ט, עמ' 44, והשוה גם א' גולדנברג, 'עיונים באגרון לרב סעדיה גאון', לשוננו, לח (תשל"ד), עמ' 89–90.

13. גם הסידור לפי סוגי השרשים קדום הוא. ראה: קופף, שם, עמ' קכ–קכב. ומכל מקום הוא נקוט גם בכל כתב־היד של הענף המזרחי בארבע המחברות האחרונות קו"ף, רי"ש, שי"ן, תי"ו.

14. על פי תכונותיו הקודיקולוגיות ישב כנראה מעתיקו האשפנוזי של כתב־היד באיטליה, ויש רגליים לסברה, שהיה לפניו יותר ממקור אחד. בחלק מהאותיות גימ"ל עד ה"א שיטתו בסידור הערכים משתנה.

15. וכך גם כתב־היד המפורג ופריס וכן לידן ופארמה ב (צ).

המשמעות הבסיסית של אב"ן בין סוגים שונים של אבנים: אבנים יקרות, ואבנים המציינות את החומר מצד שני. אבל למעשה המחלקה השנייה פותחת כבר קודם במשמעות הפללית של אבן, והחלוקה לסוגים שונים של אבנים היא חלוקה פנימית, כפי שמנחם אומר במפורש: ויש אבן אשר ישתוה עמו במראה, ולא בענין כאלה אבני צדק באבן המלך וענין שני וכו'.¹⁶ ולפיכך יש להוסיף למשמעויות גם משמעות רביעית של אבן משקל, וכתב־יד לידן והמפורג אמנם מונים במקום "וענין שני" וענין שלישי, ובמקום "וענין השלישי" "וענין רביעי"; עם זאת אין פתב־היד הללו גורסים בפתיחה: אבן מתחלק לארבעה פנים. ומסתבר, שנוסח קטע הגניזה ק2 הוא המקורי, שכן לשון הפתיחה בכתב־יד זה: אבן מתחלק לשני פני' <ם>. ראשונה הוא מסביר את לשון אֲבָנִים פשקע ("פחת") לצורך היוולדת בשעת הלידה. אחר כך הוא עובר אל הקדר, העושה מלאכה על האבנים ומפרש "גם זה פחת אשר לגלגל היוצר יסוב בעוברי פיהו כלי חומר". בחלק אבן אין בכתב־יד זה חלוקה מספרית כלל ותחת נוסח "וענין שני" בא פאן "וענין שתי אבני שוהם" (שמ' כח, ט). ומסתבר, שהמעתיקים־העורכים שיפשו ברבות הימים את הנוסח וגרסו "וענין שיני: אבני שוהם" (שמ' כה, ז)¹⁷.

הדגמה מייצגת לתהליכי העריכה, שעברו על נוסח המחברת באשפנו, מספק הערך כש"ל. לפי נוסח הדפוס מתחלק הערך כש"ל לשתי מחלקות, האחת מלשון נגף והשנייה "בְּכִשְׁלִי וְכִילְפוֹת יִהְיֶה לְמִן" (תה' עד, ו). בכתב־יד א אין הערך כש"ל כולל אלא משמעות אחת — הראשונה, והמקרא מתהלים בא בערך כיל"ף. כיצד נוצרו אפוא בערך כש"ל שתי המשמעויות? דבר זה עולה מן העיון בכתב־יד ב. אף שם באה עדיין בערך כש"ל מחלקה אחת בלבד, אבל אחרי הערך כל"ם בא הפסוק מתהלים, פשהוא נושא משום מה את הפותרת כש"ל, ולא כיל"ף. בכתב־היד בָּרָן ופארמה מופיע הפסוק מתהלים אחרי הפותרת כש"ל לצד ערך כש"ל המקורי. לסופו מגיע התהליך בכתב־יד המפורג ופרס, המאחדים את שני ערכי כש"ל ומכריזים בפתיחה: מתחלק לב' (מחלקות).

כיוון התפתחות שונה העלה ערך חדש במחברת, הוא הערך שב"ו. בקטע הגניזה ק1 כלול במחלקה השביעית של הערך ש"ב לצד שביב: 'לשם שבו ואחלמה' (שמ' כח, יט); וערך שב"ו אינו קיים כלל. במצב ביניים עומד פתב־יד א, אשר בו אמנם נעדר הפתוב בערך ש"ב, אבל גם ערך שב"ו אינו קיים. לעומת זאת בכתב־יד ב ובכתב־יד נוספים מן הקבוצה האשכנזית עולה ערך מיוחד שב"ו, המחזיק את הפתוב "לשם

16. להבחנה בין המשמעויות המושאלות של תיבה אחת השוה גם השגת דונש על מנחם בערך סל"ע, מהדורת פיליפובסקי, עמ' 19–20, מהדורת בדיליוס, עמ' 33*–34*. וראה גם: ערך של"ח במחברת.

17. ובכתב־יד פארמה אנו מוצאים עדיין הבדלים פתיב בתיבת שני. בתחילה הפתיב חסר: ה ש נ י באבן או באגרוף וכו', אבל אחר כך הפתיב מלא: וענין שני אבני שהם.

שבו ואחלמה". גם היעדרותה של המשמעות השלישית בערך ז"ק נראית מקורית במחברת. במחלקה זאת מביאים פתבידי הענף האשפנוי את הפתוב "קדחי אש מאזרי זיקות... ובזיקות פערתם' (יש' נ, יא); עם ההסבר: "ענין ניצוץ הם ובערתם יורה עליו וגם קדחי אש אף הוא יורה וכמהו בלשון משנה". אבל בכתביד א חסרה כל המחלקה הזאת, וגם הזפרתה של לשון המשנה נעדרת¹⁸.

כמה וכמה מלשונות הפירוש והפיאור, שנוספו בסוף כל מחלקה ומחלקה בלשוננו של מנחם נשמטו ברבות הימים. שחזור המקור הוא כמעט בלתי-אפשרי פיוס, אבל לעתים ניתן להיעזר בהשגות דונש, אשר נכתבו על פי כתביד מוסמך, ויחד עם פתבידי האיטלקי הקדום ושרידי פתבידיד של המחברת בגניזה אפשר לשחזר כמה מלשונות הפירוש הקצרות. תשובות דונש וגם הכרעות רבנו חם עשויות להסביר מציין גם התפתחויות שונות, אשר חלו בכתבידיד האשפנוים מעשה עריכה ותיקון מאוחרים. כך טוען דונש כנגד המשמעות השנייה של הערך נ"א במחברת: "והבאת בחלק אחד 'אל תאכלו ממנו נא' (שמ' יב, ט) עם 'ולמה תניאון את לב בני ישראל' (במ' לב, ז), ופתרת אותו אל תאכלו ממנו שבור". דונש מצדו מחלק ומפרש: למה תניאון — למה תמנעון, ואילו נא לשון בשר חי, שאינו צלוי די הצורך. אבל במהדורה הנדפסת וגם ברוב פתבידיד לא צוינה משמעות שבירה כלל. ועל פי זה מיישב, כנראה, רבנו חם, שמנחם התקון לומר, שהפשר החי מונע את האכילה, ואין כאן עניין שבירה כלל. אבל לשון שבירה נזכרת מלבד בהשגות דונש גם בדברי תלמידי מנחם וגם בדברי יהודי בן ששת, תלמיד דונש¹⁹. ואמנם העיון בנוסח פתבידיד א מעלה, שבסוף החלק השני של הערך נ"א אומר מנחם במפורש: לשון שבירה.

18. על מיעוט הפנייה אל לשון המשנה במחברת השוה נ' נצר, לשון-חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי-הביניים, עבודת דוקטור מוגשת לסנט האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 136–137. גם בערכים צב"ט, רז"ח חסרה בכתביד א פנייה אל לשון משנה, אבל בערך פל"ך מובאים גם דבריה של הנבטיה שאמרה לרבה בר בר חנה: עולם הב לי פלך (כתובות עב ע"ב) פלשון משנה. ועל כל פנים לא נתחדש בהשנאותיו הבודדות של מנחם עם לשון חכמים דבר שלא אמרו אותו קודמיו. מגמות בעריכתה של המחברת באות לידי ביטוי גם בערך כפ"ר. בכתביד ב וברוב פתבידיד של הקבוצה האשפנוית אין בערך כפ"ר אלא עשר מחלקות, ואילו כח"י א יש לו 'המחלקה העשתי עשרה כפירה ובארות (יהושע ט, יז) שם עיר הוא'. ובכתביד ק, נוסף אחרי 'ואני נתתי לך שכם אחד' (בר' מז, כב): ומהפתרים אשר אמרו שכם שם עיר. והשוה עוד במחברת בסופי הערכים אב"ל, כס"ל ועוד. הזפרתם של שמות ערים רגילה הייתה כנראה במילון שנכתב במזרח. ראה: ש' אברמסון, מן "כתאב אלאחוי" ("ספר המאסף") לרב האיי גאון, לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 108–116.

19. ראה: תשובות דונש, מהד' פיליפובסקי, עמ' 21, מהד' בדיליוס, עמ' 36*, תשובות תלמידי מנחם, מהד' שטרן, עמ' 88, תשובות יהודי בן ששת, מהד' שטרן, עמ' 29–30, מהד' ורילה, עמ' 21*.

ומסתבר, שכתב־היד האשכנזיים שבידינו או מקורותיהם היו גם לנגד עיניו של רבנו יעקב חם במאה השתים־עשרה.

אחד הויפוחים החריפים סביב המחברת נוגע לערך קמ"ח. בידינו השגה של דונש בעניין, תשובה של תלמידי מנחם ועוד תשובה של יהודי בן ששת²⁰. הויפוח נוגע לכוננת מנחם בפתרו "קחי רחמים וטחני קמח" (יש' מז, ב) — כמשמעו. לדברי דונש התבון מנחם למשמעה של המקבילה הערבית לחיבת קמח העברית ^{قمح} — דהיינו חיטים. תלמידי מנחם לעומת זאת טוענים, שאין פננת רבם אלא למשמעות הידועה של קמח בעברית, שהרי גם בערכים אצעד"ה ובג"ד השתמש במונח זה (כמשמעו). במקום שאין כל אפשרות להשנאה עם הערבית. יהודי בן ששת מרחיב את הויפוח ומנסה להוכיח, כי בכל מקום שמנחם משתמש במונח 'כמשמעו' פונתו לערבית. להוכחת דבריו הוא מביא רשימה ארוכה של ערכים, שבהם משמשת תיבה זו והיא יכולה להתפרש על פי מקבילה ערבית²¹. מפל מקום ברור, שפונת מנחם בערך קמ"ח לא הייתה מחוורת לחלוטין לבני דורו. והנה אנו מוצאים במהדורה הנדפסת של הערך קמ"ח נוסח חד־משמעי לחלוטין: כמשמעו חטים. גרסה זו, אילו הייתה מקורית, הייתה צריכה למנוע כל אפשרות של ויפוח, ומשום כך אין להבין אותה אלא כתוספת מאוחרת בעקבות הויפוח. ואמנם לא מצאנוה אף לא בכתב־יד אחד מכתב־יד המחברת מחוץ לכתב־יד המבורג, האחראי להכללתה במהדורה הנדפסת. בן לוייה קבוע לכתב־יד המבורג, שפיליפובסקי החשיב כל כך, הוא כתב־יד פריס.

מנחם רגיל היה להגדיר על פי שמ' כה, ז אבנים שונות מאבני האפוד — אבן שוהם (124a, 141b). על כך מתקיף אותו דונש בטענה, כי 'שוהם' הוא שם פרטי לאחת האבנים בלבד. לדברי דונש שגה מנחם עוד בהגדירו אף את חרוץ (תה' סח, יד) כאבן "מאבני השוהם", בעוד אשר למעשה "הוא הזהב הטוב"²². ומאלפת העובדה,

20. ראה: תשובות דונש, מהד' בדיליוס, עמ' 113*. תשובות תלמידי מנחם, מהד' שטרן, עמ' 103, תשובות יהודי בן ששת, מהד' שטרן, עמ' 43, מהד' ורילה, עמ' 30*.
21. בערכים טח"ן, יע"ל, מר"ק, נה"ר, סמ"ר, עי"ן מתוך הרשימה חסרה חיבת כמשמעו בכתב־יד ב ובקבוצה האשכנזית בדרך כלל, אבל היא נמצאת בכתב־יד א. לדיונים סביב הויפוח הימ־ביניימי וסביב המונח 'כמשמעו' ראה: W. Bacher, Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des... Ibn Ganāḥ, Wien 1884, p. 68, D. Kaufmann, Die Schüler Menachem's und Dunasch's im Streite über כמשמעו ZDMG (1887), pp. 297–301. ולבסוף ב"ז בכר, נצני הדקדוק, תל־אביב תרפ"ז, עמ' 74, הע' 1. והשוה לאחרונה ד' טנא, 'השוואת הלשונות וידיעת הלשון' (באזור הדיבור הערבי במאות הי' והי"א למניין המקובל), מחקרי לשון מוגשים לו' בן־חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 258.
22. ראה: תשובות דונש, מהד' פיליפובסקי, עמ' 15, מהד' בדיליוס, עמ' 41*, תשובות

שכתב־יד המפורג ופריס נותנים במקום זה בערך חרוץ את הנוסח 'הוא זהב טוב'. וכן גם התוספות סופה לא ע"ב, ד"ה הירוק: ובספר המחברת פי' מנחם שהוא זהב הבא מן החוילה. לעומת זאת בשרידי כתב־יד קדום של המחברת, שנתגלה לא מכבר בתוך פריכות ספרים בספרייה האיגלונית בקראקוב אנו מוצאים בערך חר"ץ מחלקה חמישית: ואברותיה בירקרק חרוץ... מאבני 'השהם' הוא (דף 6r). מאלף גם, שכ"י פריס מביא את הנוסח 'אבן שוהם' 'אבני שהם' בערך פטד"ה ופני"ן בלבד, באבנים ברק ואדם הנוסח שלו הוא 'אבן יקרה', ואילו את הנוסף אינו מגדיר כלל. גם בערך מל"ק מתגלה מגמה דומה של שיפור המחברת ויישור הדוריה בכתב־היד האשפנויים. על פי נוסח כתב־יד א פירש מנחם: עניין שחיטה הוא אך שחיטת עוף. והשיג עליו דונש וטען, שאין המליקה והשחיטה שוות. שכן המליקה נעשית ביד ולא בסכין ומן העורף, ולא מן הצואר. הדעה שהמליקה שוה לחלוטין לשחיטה היא לדברי דונש דעת ענן הקראי, החולק על דברי רבותינו²³. להגנת מנחם יוצא כבר רבנו תם המסביר, שכל פונתו של מנחם למליקה פשרה, כפי שעולה גם מלשונו: "ענין שחיטת עוף הוא". לדברי רבנו תם לא היה מנחם מדגיש שהמדובר בעוף, אילו התפון לשחיטה סתם. בדרכו המיישבת מסיים רבנו תם את דבריו בהכרזה "דונש ומנחם שוים דבריהם קרובים ושניהם כאחד טובים"²⁴. נדמה, שצעד נוסף בכיוון הכשרתו של דונש עושים כתב־היד פארמה וכ"י ברן, הגורסים בפשטות בערך מל"ק אשר במחברת: 'ענין שחיטת העוף מאחורי צוארו'. וברור, שגרסה כזאת לא הייתה מאפשרת כלל את הויכוח והיא בודאי מאוחרת ומשקפת אותו בדרכה שלה. מאלף הדבר, שדוקא כתב־יד קרן, המתגלה במקרים רבים בכתב־יד הנוטה להרמוניזאציה, נחשב במחקר בכתב־יד קדום המשקף את המהדורה הראשונה של המחברת²⁵. ד' קאופמן היה סבור על פי עיוניו בכתב־היד, שהוא מייצג מהדורה ראשונה של המחברת. לדעתו לא כלל מנחם במהדורה ראשונה זו את התוספות הפרשניות ומשום כך לא נכללו גם בכתב־היד הקצר שעמד לפניו. קאופמן לא היה מוכן להניח, שמדובר כאן בעיבוד מאוחר — כפי שעולה גם משימוש של כתב־היד ב'מחברת הערוך' לר' שלמה פרחון — לפי שכתב־היד שלו כלל במקומות שונים הערות למשמעותם של פסוקים, שלא מצא בכתב־היד האחרים. אין צריך לומר, שעבודתו של קאופמן הושתתה ביסודה על השנאתו של כתב־יד ברן עם הנוסח

תלמידי מנחם, מהד' שטרן, עמ' 71. וראה גם: "ערוגת הפשם", מהד' א"א אורפך, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 65.

23. השוה נ' אלוני, השקפות קראיות ב"מחברת" מנחם, אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 32.

24. ראה תשובות דונש, מהד' פיליפובסקי, עמ' 75, מהד' בדילוס, עמ' 97*.

25. ראה הע' 8, לעיל.

המודפס של פיליפובסקי. אבל השנאה של כתב־היד שלו עם כתב־היד האחרים מלמדת, שאין בכתב־היד הזה אלא נציג נוסף לענף האשכנזי. כך נשתמרו למרבה הפלא כל התוספות הארוכות, אשר קאופמן חשב אותן כשייכות למהדורה השנייה של המחברת, אף בקטעי הגניזה הקדומים ביותר במידה שנחקיימו בידינו. יתר על כן טעויות שונות של העורך המקצר בכתב זה מלמדות על כך, שאף לפניו היה כתב־יד שלם יותר. כך, למשל, אחרי שהשמיט בערך אופ"ן את התוספת הארוכה ואת רשימת הפסוקים החותמת אותה, שכח להשמיט את הערת הסיום האופיינית למנחם 'וכאלה הרבה' (31a, שורה 13 מלמטה). ובערך ט"ח על אף שביקש לקצר את כל החלק המסיים, שכח להשמיט את נוסחת הפתיחה 'וכה פתרון' (98a המלים הראשונות). את התוספת הארוכה בערך וי"ו אמנם השמיט העורך הזריו של כתב־יד זה, עם זאת הוא רומז אליה במקומות שונים בתוך המחברת גם בכתב־יד ברוך. כך למשל בפתירת ערך ד"ו, ובערכים ז"ע (סוף המחלקה הראשונה), חג"ו, וכן בערך חו"ר, הוא מכריז: וכבר נקדם עם יתר הווין במחברת זו, או: וכבר נקדמה מלה זאת במחברת זו²⁶. לבסוף נדמה, שהעיון בכתב־היד האשכנזיים חושף עיבוד ועריכה במידה רבה יותר ממה שהוא מגלה שינויי נוסח אמיתיים המשתלשלים ועולים עד הטופס של המחבר, שהגיע לידי יריביו בקורדובה. שרידי נוסח מטופס זה נתקיימו ככל הנראה עדיין באיטליה של המאה האחת־עשרה וכן במזרח, ועליהם יש להשתית את המהדורה החדשה של החיבור.

נספח א

על מבטא העברית על פי מנחם

המשימה, שקיבל עליו מנחם, הייתה חדשנית ומקורית — מילון מקיף למקרא. לעומת קודמיו הרבניים, שעסקו בעיקר ברשימות של מלים נדירות ומיוחדות מבחינות שונות היה מנחם צריך לסדר ולערוך את אוצר המלים המקראי (העברי וגם הארמי) ברשימה אחת. לצורך הסידור שלו נאלץ לעסוק בשאלת הצורך הלקסיקאלי הבסיסי בעברית, והרבה בתיאור שמיטתן של אותיות בחילופי הנטייה (השוה ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד, עמ' 285–288). עניין המבטא, הקשור בתנועות ובטעמים, לא העסיק את מנחם באותה מידה שהוא העסיק את בעלי המסורה ומורי הקריאה הנכונה, קודמיו במזרח. אבל מה שהונחל למנחם באמצע המאה העשירית בספרד מתורגם של הטברנים הוא בעל משמעות. הקטע

26. וקריאת חר בכתב־יד וינה היא שיבוש מן הוו, אשר בכתב־יד אוקספורד, ששימש לו מקור. ראה הע' 7 לעיל, והשוה במהדורה, עמ' יז, עמ' 86.

המובא פאן השתפש הרבה במהדורת פילפובסקי ואנו מוסרים אותו פאן לראשונה במהדורה מתוקנת על פי שלושה קטעי גניזה שונים ועשרה פתבייד מימי הביניים עם חילופי נוסח וביאור קצר.

א. ודע כי לכל האותיות יקרה מקרה דגש ורפה, מבלעדי ב' ג' ד' ז' פ' ת' למראה פתרונם בשינויי ענינם, אשר תקנו סופרים לצחצוח הלשון ולא לפשר דבר אך בהיותם ראשי המלים, ובהגיע תור משפטם אבאר פתרונם. דגש ורפה על שלש מחלקות הם בנויים: ב' ג' ד' ז' פ' ת' בהיותם סמוכים כדל' ז' ה' א' ירפיון, ובהעלותו ידגשון, אך בהיותם תחת המלים. המחלקות השלישית כל האותיות ידגשון וירפיון בראשית המלה ובתוכה ובאחריתה לפי פתרונה וזולתי ח' ו' ע' אשר לא ידגשון ולא ירפיון הטב כי אותיות הגרון המה. אך דגש ורפה ישנו לצחצח לשון אשר בהם תכון המלה בפה ותחישב הטב וישנו לפתרון אשר בו יקום פשר דבר ותוכן ענין.

ב. אפס המלה היא רבת פנים טעונה מחלקות למיני מראותיה ותוצאות מסיבותיה וענייני דיקדוקיה, ולמען דעת הכרת פניה הוקם לה נקודת למודים להורות על קצות/טעם מדעם ושכל סודם. אבל יספה אמץ ותכון במנעמי נכחה ותשלם באפני תכונה בתת עליה מושלים המורים עליה <י>מלמדים על פתרונה מבלעדי נקודות למודים. ותנתן המלה תחת ממשלים והמה מושליה ואוחזיה ומושכיה מחיניה ומניעיה פותחיה וקומציה חוטפיה נוגדיה וטעמיה, המה תומכיה ומדריכיה לכל עוברי פניה הם מאזני המלה ופלסי משפטיה ומלמד מליצתה ומבלעדיהם לא יקום פתרון וזולתם לא תכון נכוחה <ובלתם לא תעמוד נכונה כולם נכונים למלה> במה ירמוז להודיע פשר ולבאר פתרון.

ג. ועתה אבאר מיני ענינם ומשפט אודותם ומלאכת עבודתם איש כפי עבדתו וחק משאו. פעלת קמץ גדול ומעשה קמץ קטון ומפעל קמץ חטף ומלאכת פתח גדול ופתח קטון ועבודת פתח גדול חטף ופתח קטון חטף. באלה ישיג המשכיל לדעת שפת יתר ובהם יכונן אמרי שפר לדבר צחות ויאחז פלס מישרים ומשקלת אמנה. ובעשותו ככה ירוץ/ולא יכשל יצחצח מיליו ולא יתעלג כמו כי אמנם הנלעג לשון לא יפול עליו שם לשון צחות כי אם לשון בשר. כאשר העט באפס מכתב לא יקרא עט סופר מהיר עד משכו מחוקק לחקות כדת אז יקרא עט סופר מהיר. ודמות הלשון הנלעג דמות כינור אשר רעו ית'יריו טוב לו לאלום מגן שירו.

חילופי נוסח

הפנים לפי קטעי הגניזה 2א, 1א (בין הקוים הנטויים במובאה שלעיל).

א. למראה] למראי ל בשינויי] בשינוי לצר ושינוי בגה ושנוי טכפ וזולתי] לבד בגהטכפ

ישנו... וישנו] ישנו... וישנו כ

ב. ומלמדים] א 2 ק 1 ב+

ותנתן] ונתנה א 2 ל

ממשלים] ממשלחם א 2 ק 1 ב+

ומושכיה] מושכיה א 2 ק 1 ג ה ט כ ל פ צ ר

מחיניה] מחוניה ב ה מניחיה פ מחציה ג ט כ ל מחיציה צ

וקומציה] קמציה א 2 וקמציה ל חוטפיה] חטפיה א 2 חטיפיה ק 1

נוגדיה] נגדיה א 2 ק 1 ב ג ה כ נוגהיה ט

ובלתם וכו'] א 2 ק 1 ב ג כ ה

ג. איש] איש איש א 2 ק 1 פ צ ר

קמץ חטף] קמץ גדול חטף ק 1 ל קמץ גדול וחטף א 2 חטף קמץ ט

פתח גדול חטף ופתח קטון חטף] חטף פתח גדול וחטף פתח קטן ט

יכונו] יתבונן ב ג ה ט כ ל פ צ ר

יתעלג] יתלעג ב ה ט פ צ

אם] אם שם ק 1 ב ג כ לשם ה

לחקות] לחקוק ה

רעו] ק 1 ב+ (ובכה"י רבו)

פירוש הקטע

א. למראה פתרונם בשינויי עניינם — הפונה לדגש קל באותיות בג"ד כפ"ת, אשר אינו משפיע על הפתרון — המשמעות, אבל מושפע משינוי הנטייה וההקשר (העניין). אבל בכר, אשר קשר את פתרונם עם בשינויי, צריך היה להסיט את המלים הללו לפני 'מבלעדי בג"ד כפ"ת'. ראה ב"ז בכר, ניצני הדקדוק, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 85, הע' 2. ואפשר אולי לדבר כאן על תיאור אופן המופיע במחשבה חוזרת.

ובהגיע וכו' — חוזר אל כל האותיות, המקבלות דגש חזק. וכאן ביקש להבחין בין הדגש החזק לבין הדגש הקל. את ההבחנה הזאת הוא חוזר ומבסס בהמשך 5a למטה. ואם חיבור המסורה, המתפרסם בידי נ' אלוני וי' ייבין (לשוננו פרך זה, ראש חוב' ב-ג), מאוחר למחברת, הרי שמנחם הוא ראשון לביסוס ההבחנה בין שני מיני הדגש.

ובהעלותו — ובהסתלקו, ועל פי ארתפע הערבית.

לפי פתרונה — השוה 5a למטה "עקב עניני פתרוניהם", וכן 6a "לעניני

פתרונות וטעמי פירושם... וכפי הפתרון".

ישנו לצחצח לשון — הניקוד בא בכתב־היד. ואפשר גם לקרוא עם

כתב־יד ברלין ישנו... וישנו. לגופו של עניין השוה 6a בראש הפסקה. ואפשר שמדבר

כאן בדגש המפריד, ראה: י' ייבין, משמעות סימן הדגש בניקוד הטברני ה"מורחב",

מחקרי לשון מוגשים לו' בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 294, אבל א'

אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשפנוית — מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ירושלים תשל"ט, פרך א, עמ' 139 ואילך, אינו כולל את המקור שלנו בין העדויות המדברות על דיגוש מפריד. מן ההקשר של 'צחצוח' — תכון בפה ותחישב הטב — נראית סברתו של פרופ' אלדר, שהכונה כאן לרגש הקרוי euphonicum ("לתפארת הקריאה"); וכפי שתאר אותו יונה אבן ג'נאח בספר ההשגה (ראה כתאב אלמסתלחק. Opusculs et Traités etc., ed. Derenbourg, Paris 1880, pp. 20–22. 'יעתמד אללסאן עליה ויסהל אל אפצאח בה'; וכן בספרו כתאב אללמע (מהד' יוסף דירינבורג, פריס 1886, עמ' 240) 'וקד יש'ד איצ'א אלעבראנין אחרף לגיר מא ד'כרנא בל טלבא ללאפצאח בד'לך אחרף אלמש'ד'. ובתרגום ר' יהודה אבן תיבון (ספר הרקמה, מהד' מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד², פרך א, עמ' רנה): 'לצחצוח האות ההיא הדגושה'. וכן בהמשך (כתאב אללמע, עמ' 241) "ליקוי אללאעתמאד עליה לתקלה עלי אללסאן". ובתרגום העברי (ספר הרקמה, עמ' רנו), "כדי שתחזק הסמיכה עליה בעבור כבדותה על הלשון". ואפשר, שמנחם כולל ב"דגש המצחצח" גם את זה הפא בתנאים מסוימים בראש המלה. השוה א' דותן 'לבעיית דחיק ואתי מרחיק', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט, פרך ב, עמ' 101–105. והבחין אפוא מנחם לא רק בין דגש קל לחזק, כי אם גם בתוך הדגש החזק בין דגש פונמי, המתבקש על פי הסדירות המורפולוגית, ובין דגש פונטי, המוגבל למעמדים מיוחדים — 'כפי האותיות הסמוכות לה' (6a).

ב. אפס המלה היא רבת פנים — מדבר בהודקקותו של השלד העיצורי אל הניקוד. והשוה בהדאיה אלקארי; הפלול בתוך מחברת התג'אן הערבית, מהדורת א' נויבאואר, לייפציג 1891, עמ' 9.

אבל יספה אמץ ותכון במנעמי נכחה — כאן מדבר בהודקקותה של המלה לטעמים. ראה שם, שם (ואלאפתקאר אלאבאע). ועל פי "וטהר ידים יסיף אמץ" (איוב יז, ט) ביקש לומר, שמשמעות המלה מוסיפה ומתבררת בעזרת הטעמים. ממשלים — נראה, שצריך להעדיף את הקריאה ממשלתם, והפונה גם לתנועות וגם לטעמים.

מושליה ואוחזיה ומושכיה — קובעים את הטעמתה, השוה 30b: משיכתם סמוכה לאחריתם... המלים המשוכים מלעיל משיכתם סמוכה לתחלתם... מחיניה ומניעיה — אפשר שפונתו כאן למתיגה ולהקפה, או לשוא נח (השוה גרסת פ) ולשוא נע. מפל מקום נראה, שלא רק גרסת 'מחציה', אשר דבק בה פיליפובסקי, אלא גם גרסת 'מניחיה' נוצרה מן 'מחיניה'. ונדמה, שנגזרה צורה קשה זו (תחת מְחִינִיה) בגרירה לפנים אל פת זוגה 'מניעיה'.

פוחחיה וקומציה חוטפיה — בכך כלל בעצם את תורת הניקוד כולה. ראה ספר הרקמה, פרך א, עמ' יב והע' 2, פרך ב, עמ' קעז. וראה עוד להלן. נוגדיה וטעמיה — אלה הם הטעמים המסלסלים ומושכים את הקריאה.

ל'נגדה' פשם פרטי לטעם מן הטעמים השוה א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 106, 155.

ג. אודותם — עניינם. והשוה במכתבו של מנחם לחסדאי אבן שפרוט: תחלת אודותי היה עליך לכבדני (ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים ותל-אביב תשט"ו, פרק א, עמ' 23). והשוה: נ' אלוני, 'מלשוננו של דונש בן לבראט', לשוננו טו (תש"ז), עמ' 163–164.

איש כפי עבדתו וחק משאו — על דרך 'איש איש על עבדתו ועל משאו' (במ' ד, מט).

קמץ קטון — הפונה לצירי.

קמץ חטף — הפונה לחטף קמץ (ג).

פתח גדול ופתח קטון — נשמט במהדורת פיליפובסקי כנראה מפני הדומות, והפונה לפתח ולסגול.

פתח גדול חטף ופתח קטון חטף — הפונה לחטף-פתח ולחטף-סגול. והיה סבור, כנראה, כי מיצה ברשימה זו את סוגי התנועות העיקריים. ולא יתעלג — לניגוד בין "צחות לשון" ובין "עלגת לשון" אצל ר' סעדיה גאון ראה: א' גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 122.

לשון בשר — לשון במשמעותה הקונקרטית; אבר מן האברים.

עט סופר מהיר — על פי "לשוני עט סופר מהיר" (תה' מה, ב).

לחקות — כמו לחקוק, לכתוב, והשוה יח' כג, יד (מחקה-חקקים).

נספח ב

רשימת כתבי-היד

קטעי גניזה

- א1 Oxford, Bod. Libr. Ms. heb. f.34,2 (2860/2) = Fil. 4a, 13-31.
 א2 Oxford, Bod. Libr. Ms. heb. e.73 (2827/29) = Fil lb, 10-5b, 4; אבה-אהה
 ק1 Cambridge, Un. Libr., T.-S., N.S. J 526-7 = Fil 4a, 12-6a, 4; 10a, 29-end

אב, אבק

T.-S., 13K 7. 2 אראל (ארמון)

T.-S., K 7. 28 חז — חבל

T.-S., K 7. 42 שד — רשת

T.-S., K 7.2 שד — שם

T.-S., 12.853 שטח — שסע

T.-S., K 7. 49 שרק — שחה

- ק2 Cambridge, Un. Libr., T.-S., N.S. 257. 66 אבח — אדם

T.-S., K 27. 53 אולי — אדם

- ל"נ London, Br. Libr., Or. 5560 B,4 = Fil. 2a, 1 — 2b, 25.

New York, JThS, ENA 4194, 1 = Fil. 2b, 26 —

- נ"ק New York, JThS, ENA 3758, 1-2 קר — קר

Cambridge, Un. Libr., T.-S., K 9.9 קרב — שב

כתבי-יד

א London, Br. Libr. 950,1 (Add. 27214)

ב London. Br. Libr. 951,1 (Ar. Or. 51)

ג Oxford, Bod. Libr. 1449, 1 (Op. 627)

ה Firenze, Bib. Laur. Plut. 88. 9,1

ט Hamburg 32, 4

י Bern 19, 1 (200)

כ Berlin 13 (Mr. Or. Fol. 120)

ל Leiden, Scal. 5,1 (Cod. Or. 4722)

ע Paris 1214

פ Parma, Perreau 32,2 (3508)

צ Parma 132,1 (2781)

ר Vatican 460.

ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב-יד קאופמן

א. הניקוד בכ"י קאופמן

נראה לעין ומוסכם על חוקרי לשונו של כתב-יד קאופמן של המשנה (=כ"ק). שאין הפותח והמנקד של כתב-יד זה זהים. המנקד מאוחר לפותח, ובמקומות רבים ניקד שלא לפי הטקסט העיצורי, ואף תיקנו להתאימו לניקוד¹. אף על פי כן כבר הוכח, שגם המנקד משקף מסורת קריאה עתיקה ומהימנה².

ב. ניקוד אותיות השימוש במקרא

כשבאות אותיות השימוש בכ"ל לפני שם-עצם בלתי-מיועד, הן מנוקדות בדרך כלל בשוא; לפני אות שואית הן מנוקדות בחירק, ולפני אות גרונית המנוקדת בחטף הן מקבלות את תנועת החטף³.

כשבאות אותיות השימוש בכ"ל לפני ה"א הידיעה, ה"א הידיעה מתאפסת, ואות השימוש מקבלת את ניקודה של ה"א הידיעה לפי כלליה של זו⁴:

בְּשֶׁדָּה (בר' ד, ח); לְחֶשֶׁף (שם א, ה); לְאֶתֶד (שם' טז, כב); בְּעִיר (בר' יט, יב); פְּרוּחַ (יש' סד, ה); פְּעָמִיר (מיכה ד, יב); לְהָרִים (יחז' ו, ג); בְּתָלָב (שה"ש ה, יב); בְּחִדָּשִׁים (יחז' מה, יז).

---

* מאמר זה הוא חלק מעבודת גמר לקבלת התואר מ"א בהדרכת פרופ' מ"צ קדרי באוניברסיטת ויטוטרסנר, יוהנסבורג 1983. אני מודה לפרופ' קדרי על שקרא את המאמר במתכונת הזאת והעיר את הערותיו החשובות.

1. ראה: S. Krauss, "Die Kaufmann'sche Mischna-Handschrift", *MGWJ* 51 (1907), p. 55; ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד (להלן: ילון), עמ' 28–29.
2. ראה ילון שם; י' קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 268, 271. אך ראה עכשיו דעה מסיגת יותר: א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, פרך ב: ענייני תצורה, ירושלים תשל"ט, עמ' 10–11.

3. ראה: W. Gesenius, *Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, 2nd English Edition, revised by A.E. Cowley, Oxford 1910 pp. 298–299, (להלן: גזניוס), עמ' 112. זו אחת הדוגמאות של תופעה רחבה יותר: ראה גזניוס, עמ' 81; י'

בלאו, תורת ההגה והצורות, תשל"א, עמ' 55–56.

ג. המצב במשנה לפי מנקד כ"י קאופמן

בדיקה של החומר במשנה⁵ מגלה, שהמצב פה שונה לגמרי. ניקוד בכ"ל בשוא ובתחילפיו הצטמצם מאוד, וברוב המקומות הן מנוקדות בפתח ובתחילפיו, לפי כללי הניקוד של ה"א הידיעה, בין שהשם מידע מבחינה סמנטית ובין שאינו מידע. הפתח (ותחילפיו) איבד אפוא את משמעותו המידעית, ומערכת כללים חדשה מסדירה את ניקוד בכ"ל לפני כל השמות, מידעים ובלתי-מידעים כאחד. כללים אלה הם פונולוגיים בעיקרם.

ד. החומר והכללים העולים ממנו

פ ל ל א : אותיות השימוש בכ"ל ינוקדו בדרך כלל בפתח (ודגש לאחריהן) או בתחילפי הפתח, הפול לפני כללי הניקוד של ה"א הידיעה, בין אם יבואו לפני שמות מידעים מבחינה סמנטית ובין אם יבואו לפני שמות בלתי-מידעים מבחינה סמנטית⁶.

דוגמאות

1. מאמתי קורין את שמע בשחקרים משיכירו בין תכלת ללָכָן (ברכות א, ב [ז]).
2. הפיאה ניתנת במחוכר לקרקע בְּדִלִית וּבְדָקָל (פיאה ד, א).
3. אין נותנין עורות לעוֹבָדָן ולא כלים לכובס נכרי אלא כדי שיעשו מבעוד יום (שבת א, ח [יב]).
4. על שלוש עבירות הנשים מיתות בשעת לידתן על שאינן זהירות בְּנִידָה וּבַחֲלָה וּבַהֲדָלָת הַגֵּר (שבת ב, ו [ז]).
5. אין טומנים לא בַּנֶּפֶת לא בַּזָּל לא בַּמֶּלַח לא בַּסִּיד לא בַּחֹל בין לחים בין יבשים לא בַּתֵּבָן לא בַּזִּיגִין ולא בַּמוֹכִין ולא בַּצִּשְׁבִּים⁷ (שבת ד, א).

5. נבדק כל החומר במסכתות האלה: ברכות, פאה, שבת, קידושין, מפות, מידות ועוקצין.

6. בעבודת המ"א שלי, יידוע השם בלשון המשנה לפי כתב-יד קאופמן, יוהנסבורג תשמ"ג (משוכפל), דנתי בפרק ה' בתופעה הכללית של ריבוי היידוע בלשון חכמים: יידוע הסוג ויידוע היתר. לפי זה אפשר היה לטעון, שאין כלל זה, שניסחנו עכשיו, אלא חלק מהתופעה הכללית הזאת. במלים אחרות: בכל המקרים שבכ"ל מנוקדות בפתח ותחילפיו אמורה הייתה לבוא ה"א הידיעה, על אף שמבחינה סמנטית אין מתבקש יידוע; ונראה, שכן באמת חשב ילון (ראה בייחוד עמ' 215). אך אין הדבר כן. כבר הראיתי בפרק הנ"ל בעבודתי (עמ' 29), שרק כ-55% מהפונטיציאל של היידוע הסוגי ושל יידוע היתר "מנוצלים" בלשון המשנה. לעומת זאת, אחוז השמות שלפניהם מנוקדות בכ"ל בפתח ובתחילפיו גבוה הרבה יותר, כפי שנראה להלן. אכן שתי התופעות: יידוע היתר והפתח בבכ"ל מורות על מגמה דומה: היחלשות תחושת היידוע של ה"א הידיעה, ותנועת a באותיות בכ"ל.

7. כאן, כבמקרים אחרים לפני גרוניות, אין לדעת אם התפח המנקד לצורה ה"מידעת", או "טעות ספרדית" לפנינו.

6. ר' יהודה או' [הצד] ציפור למגדל וצבי לפית חייב וחכמ' אומ' ציפור למגדל וצבי לגנה ולחצר ולבכרים (שבת יג, ה).
7. האומר לאשה התקדשי לי בתמרה זו התקדשי לי בוז (קידושין ב, א).
8. בזמן שאשתו עמו ישן עמהם בפונדקי (קידושין ד, יב [יד]).
9. היה מטמא למתים כל היום אינו חייב אלא אחת (מפוא ג, ח [סנהדרין יד, ז]).
10. לבנין מצטרפין בקרוב מפני שהן אוכל ונחזקין מפני שהן משמרין את האוכל (עוקצין ב, ז [ח]).
- פלל זה חל גם בביטויי זמן מובהקים:
11. בערב [כל אדם] ייטו ויקרו ובבקר יעמדו (ברכות א, ג [ח]):
12. אם שבת כחמים שהוחמו בשבת אסורים ברחיצה ובשתייה ... מלייר הגרופ שותין ממנו בשבת (שבת ג, ד [ג]). — אף פעם לא "בשבת"⁸.
13. ר' אליעזר או' האורג שלושה חוטים בתחילה⁹ ואחד על האריג חייב וחכ' אומ' בין בתחילה בין בסוף שיעורו בשני חוטים (שבת יג, א).
- גם ניקוד "ב' המכשיר" הוא לפי כלל זה¹⁰:
14. פאה אין קוצרין אותה במגלות ואין עוקרין אותה בקרדומות (פיאה ד, ד).
15. אין מדליקין בעיטון מפני כבוד השבת וחכמ' מתירין בכל השמנים ... בעיטון ובנפט (שבת ב, ב [ג]).
16. היה מעגיל במעגילה ... היה משלשל בקבית ... היה יורד בסולם ... (מכות ב, א [סנהדרין יג, א]).
- ומעניין:
17. ולשם הוא מוציא את כל כלי תשמישו (שבת טז, ד [ה]). — כך בכל המשנה ואף פעם לא "לשם".

פ ל ל ב: כשהאות הראשונה במלה שואית, תנוקד בכ"ל בדרך כלל בחירק. (במקרא משמש החירק כתחליף לשוא כשאין המלה מידועת, אך בניקוד המשנה, כאמור, אין זה תלוי ביידוע).

-
8. במקרא יש ארבע היקרויות של "בשבת", וכולן בספר נחמיה. גם במקרא אין "בשבת".
  9. כאן הניקוד תמיד בפתח על אף כלל ב' להלן. וישם לב בדרך אגב: פעמים רבות מאוד גורסים הדפוסים "בתחילה" בכ"ת, אבל בכ"ק "כתחילה" בכ"ף!
  10. השוה לכאן את דינה המעניין של פרוכטמן בספרה: מ' אגמון-פרוכטמן, הידוע והסתום, תל-אביב תשמ"ב (להלן: פרוכטמן), עמ' 91 ו-167-168.

דוגמאות

18. הזורק מן הים ליבשה ומן היבשה לים ומן הים לספינה ומן הספינה לחברתה פטור (שפת יא, ה [ו]).
19. אם אמרתה בעומר אחד שהוא כגדיש תאמר בשני עמרים שהן פְּכָרְכוֹת (פיאה ו, ו).
20. נכסים שיש להן אחריות ניקנים בַּכֶּסֶף ובַּשֶּׁטֶר ובחזקה ושאינן להן אחריות אינן ניקנים אלא בַּמְשִׁיכָה נכסים שאין להן אחריות ניקנים עם הנכסים שיש להן אחריות בכסף ובַּשֶּׁטֶר ובחזקה (קידושין א, ה).
21. הבנים יוצאים בַּקֶּשֶׁרִים ובני מלכים בַּזִּיגִים (שפת ו, ט).
22. הכל מפסיק לִזְרָעִים ואינו מפסיק לְאֵילִין אלא גדר (פיאה ב, ג).
- בחרתי פדוגמאות, שבהן על יד הצורה פחירק יש פתנאים וזהים גם בכ"ל מנוקדת בפתח, כדרך כלל, וברור שהגזרם לחירק הוא פונולוגי: השוא שבעיצור הפותח. משני הפללים האלה היה אפשר להסיק, שבמסורתו של המנקד לא היה לפתח בבכ"ל שום גֶּזֶן של יידוע; ולא היא. שני הפללים הבאים מוכיחים, שתחושה מעורפלת של יידוע עדיין חש המנקד פתנועת a (ותחליפיה) באותיות בכ"ל.

פ ל ל ג : במקום שהיידוע מנוע, תנוקד בכ"ל בשוא ובתחליפיו:

- (1) כשהמלה היא נסמך בצירוף סמיכות (בין שהסומך מיודע ובין שאינו מיודע), או כשהיא גרעינו של צירוף לואי אדייקטיבי, כשהלואי בלתי־מיודע:

דוגמאות

23. המקבל שדה לקצור אסור בלקט ובשכחה ובפיאה ובמַעֲשֶׂר עֲנִי . . . אבל אם . . . מותר בלקט בשכחה ובפיאה ואסור בַּמַּעֲשֶׂר עֲנִי (פיאה ה, ה).
24. על שלוש עבירות הנשים מיתות בשעת לידתן על שאינן זהירות בַּנִּידָה ובַּחֲלָה ובַּהֲדָלָת הַנֶּזֶר (שפת ב, ו [ז]).
25. לא יצא האיש בַּסֶּנְדֵּל מסומר ולא בַּיָּחִיד בזמן שאין ברגלו מכה (שפת ו, ב).
26. המקדש בחלקו בַּקֶּדְשׁוֹ¹¹ קדשים בקדשים¹² קלים אינה מקדשת בַּמַּעֲשֶׂר שני בין שוגג בין מזיד לא קידש . . . ובהקדש מזיד קידש שוגג לא קידש (קידושין ב, ח).
- לו נעלמה מהמנקד לגמרי תחושת היידוע פתנועת ה־a, עשוי היה לכתוב: *בַּהֲדָלָת הַנֶּזֶר*, *בַּסֶּנְדֵּל מְסוּמֶר*, וכדו'.

- (2) בביטויים שהסתמיות היא עיקר תוכנם:

11. כך בכה"י; פנראה ט"ס. מנוקד בצירי.
12. ניקוד הבית אינו נראה בצילום. ודאי ניקדה בשוא.

27. אין פוחתין לעני העובר מִמָּקוֹם לְמָקוֹם מִכָּכָר בַּפּוֹנְדִּין (פיאה ח, ז).
 (3 כשבכ"ל מצטרפת לשם פדי ליצור תיאורים שונים, בייחוד תיאור אופן¹³:
 28. הצדן לְצוֹרֶךְ חייב [ו]שלא לְצוֹרֶךְ פטור (שבת יד, א).
 29. ומה אם אלו שניבראו . . . מיתפרנסים שלא בְּצֶעֶר אני . . . שתהא פרנסתי
 שלא בְּצֶעֶר ומי גרם לי להיות מתפרנס בְּצֶעֶר (קידושין ד, יג [כ]).
 30. כל מי שהוא יכול לומר 'לְדַעַת הרג אינו גולה וּשְׁלֹא לְדַעַת הרג הרי זה גולה
 (מפוח ב, ג [סנהדרין יג, ו]).
 ויש עוד קבוצות מעטות של דוגמאות, שמוכח בהן, שהמנקד חשב את יידוען
 למנוע, ואין כאן מקום לפרטן.

פ ל ל ד : כשבאות אותיות בכ"ל לפני מלה שאחריה צירוף "ש—" או משפט
 זיקה הפותח "ש", ינוקדו בשוא ובתחילתיו ולא בפתח¹⁴.

דוגמאות

31. הקורא מִכָּן ואילך לא הפסיד בְּאֶדָם שהוא קורא בתורה (ברכות א, ב [ז]).
 32. מעשה ברבן גמליא' שנשא וקרא בְּלִלָה שְׁנֵשָׁא (ברכות ב, ה [ו]).
 33. מיליאהו עפר על שפתו הרי הוא בְּטָבָלָה שאין לה לזביו (עוקצין ב, י
 [יא]).
 34. ולא בְּקָטְלָה ולא בְּנֻזִּים ולא בְּטַבְעָת שאין עליה חותם ולא בְּמַחַט שאינה
 נקובה (שבת ו, א).
 והוא הדין למיליות חיבור הפוללות "ש":
 35. המניח כלכלה תחת הגפן בְּשִׁעָה שֶׁהוּא בּוֹצֵר (פיאה ז, ג). — וכך תמיד,
 אף פעם לא בְּשִׁעָה שֶׁ—.
 36. מה אם בְּזִמְן שֶׁהוּא עוֹמֵר אַחֵר (פיאה ו, ו). — וכך תמיד, אף פעם לא
 בְּזִמְן שֶׁ—.
 37. ובית הלל אומ' יברך בְּמָקוֹם שְׁנוֹכֵר (ברכות ח, ז [ח]).
 38. זה הכלל כל המעמר לְמָקוֹם שֶׁהוּא גִמֵּר מִלֵּאכָה יֵשׁ לוֹ שְׁכָחָה (פיאה ה, ח).
 תמיד כך, ואף פעם לא: בְּמָקוֹם שֶׁ— ואף לא: בְּמָקוֹם שֶׁ—¹⁵.

13. להוציא את התיאור הנזר ע"י "ב" המכשיר", שפאמור לעיל ניקודו דוקא בפתח.
 14. כלל ה מתאים גם למה שעולה מבדיקת ה"א הידיעה (שלא במצורף לבכ"ל) לפני
 צירוף "ש": יש נטייה חזקה להשמיט את ה"א הידיעה לפני "ש"; ראה ילון עמ' 59 וראה
 בעבודתי הנ"ל, עמ' 71. לפי גוניוס עמ' 407, נוהגת כ"ף הדמיון במקרא בדומה לפללים א,
 ד שלנו. אבל פרוכטמן, עמ' 164–166, ערערה על כך בעקבות בדיקה. והשוה: י' בלאו,
 "משפטים בלתי מקושרים הפותחים בשם-עצם והמוצרכים על ידי מלת-יחס במקרא", תעודה
 ב, עיונים במקרא, ספר זיכרון ליהושע מאיר גרינץ, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 283 בהערה 7.
 15. "מָקוֹם" היא צורת נסמך, ולמעשה אינה עניין לכאן (והשוה כבר במקרא: "מָקוֹם
 אֲשֶׁר-אֲסִירי (כ' אסורי) המלך אסורים" (בראשית לט, כ); "מָקוֹם אֲשֶׁר דִּבְרֵה-הַמֶּלֶךְ וּדְתוֹ מִגִּיעַ"

ה. החריגים

1) מצאתי בקורפוס הנבדק 46 היקרויות (38 דגמים) של בכ"ל מנוקדות בשוא ובתחליפיו שלא לפני שוא וגם לא לפי פללים ג ו—ד שהעלינו לעיל (לעומת מעל 400 היקרויות הנוהגות לפי הפללים!). ואלו הן:

בְּאִיר	לְיִשְׂרָאֵל (3X)	בְּפֶלֶל
לְאֶלֶין	לְכוֹכְעוֹת	בְּפֶסֶח
בְּאֶלֶיה	בְּכֶסֶף	בְּפִסְקִיָּא
בְּאֶנְדְּרוֹגִינִס	בְּמִנְפִּים	בְּקוֹמוֹס
בְּאֶסְדָּה	כְּמוֹעַד	(ש) בְּקִירוֹיָא
בְּגֹט (2X)	בְּמַעֲשָׂרוֹת	(ו) בְּקֶלְקֶנְתוֹס
לְדִיגְמָא	בְּמַשְׁקִים (2X)	בְּקִמִּיעַ
בְּדָנָר	(ו) בְּמִתְנֹת	בְּקֶסְדָּה
בְּהֶגְבָּהָא	בְּסִימָנִים	בְּרַחֲמֵי[טְנִי]
לְזֹרַע	(ו) בְּסִלְבוֹטִים (2X)	בְּרַעַב
בְּחוֹטִים	בְּסִנְהֶדְרִין	בְּשִׁירְיִין
לְחִיל	בְּעִצִּין, לְעִצִּין	בְּשַׁעֲנָה
בְּטֹטְפָת (2X)	(ו) בְּפִירוֹת (2X)	לְשִׁתוּקִי

השנאה לשאר ההיקרויות בכי"ק

כדי להינכח, אם יש גורם סמנטי פלשהו לשוא זה, שהוא בניגוד לפללים שהעלינו, או שמא הסיבה פונולוגית גרידא, בדקתי את שאר ההיקרויות של כל המלים האלה בכי"ק. לשם השוואה נוספת בדקתי בכי"פ את ההיקרויות בקורפוס הנבדק¹⁶.

ממצאי ההשוואה בטבלה הזאת:

המלה	כי"ק	כי"פ
באנדרוגינס	תמיד שוא	שוא
באור	תמיד שוא	שוא
באסדה	תמיד שוא	— ¹⁷

(אסתר ד, ג): "אל מקום שהנחלים הולכים . . ." (קהלת א, ז). אך על פי דרפנו למדנו, שגם לולא השימוש בצורת הנסמך היה *בְּמִקוֹם ש" נמנע, בגלל ה"ש".

16. ההשוואה הזאת נעשתה מתוך העניין שבדבר, תוך ידיעה ברורה, שמסורתו של מנקד כי"פ עשויה להיות שונה לחלוטין. מבדיקה שטחית נראה לי, שגם מנקד זה ניקד את בכ"ל לפי הכללים שהעלינו, אך הוא פחות עקיב.

17. בכי"פ הגרסא היא: בְּסִדָּא.

המלה	כ"ק	כ"פ
לְאָקְלִין	לְאָקְלִין ¹⁸	לְאָקְלִין ¹⁸
באליה	—	פתח
בגט	הרוב פתח	—
לזרע	הרוב שוא	פתח
לדיגמא	—	פתח
בהגבהא	—	—
בחוט, בחוטים	מעורב	בְּחוּטִין, בְּחוּטִים
לְחֵיל, לְחֵיל	תמיד פתח	פתח
בטטפת	—	פתח
לישראל	תמיד שוא	לְיִשְׂרָאֵל
לכובעות	—	פתח
בכסף	הרוב פתח	—
במעשרות	תמיד פתח	—
במשקים	הרוב פתח	בְּמִשְׁקִים, לְמִשְׁקִין
כמועד	תמיד פתח	—
בסנבוטים, בסלבוטים	—	פתח
בסימנים	תמיד שוא	—
בסנהדרין	תמיד שוא	—
בעציץ, לעציץ	—	—
בפירות	תמיד פתח	שוא
בפלפל	—	שוא
בפסח	תמיד פתח	—
בפסיקיא	—	שוא
בקומוס	תמיד שוא	שוא
בקלקנתוס	תמיד שוא	שוא
בקירויא	—	שוא
בקמיע	תמיד שוא	פתח
בקסדה	—	שוא
בר[ה]יטני	—	—
ברעב	—	—
בשעוה	תמיד שוא	שוא
בשירין	—	פתח
לשתוקי	—	—

18. לפי זה הניקוד "לְאָקְלִין" הוא ט"ס, ויש למעשה למחקו מהרשימה.

הערות כלליות לטבלה:

1. בכי"פ נבדקו כאמור רק ההיקריוֹת הנדונות בקורפוס שנבדק.
  2. "תמיד" פירושו: חוץ מההיקריוֹת הנדונות. לפעמים מספר ההיקריוֹת קטן מאוד, ולא הערתי על כך בטבלה. מסקנות הוסקו רק ממספר משמעותי של היקריוֹת.
  3. פתח = פתח ותחליפיו; שוא = שוא ותחליפיו.
  4. קו בטור של כי"ק פירושו: אין היקריוֹת נוספות.
  5. קו בטור של כי"פ פירושו: ההיקריוֹת הנדונות נמצאות בחלק הפלתי מנוקד של כה"י (מגיטין ואילן).
- ואלה המסקנות העולות מממצאי הטבלה:
- (א) יש נטייה שאות השימוש בכ"ל תנוקד בשוא לפני מלים שאולות ארוכות במיוחד או שצילין בולט בזרותו: בָּאִיר (הרבה מאוד היקריוֹת, וכולן כך), בָּאֲדֹרְגִינָס, (ו)בְּסִבּוּטִים (א: בְּסִבּוּטִים), בְּסִנְהֶדְרִין, בְּפִסְקִינָא, בְּקִרְיָא, בְּקוֹמוֹס, (ו)בְּקִלְקִנְתוֹס¹⁹, בְּרִי[ה]יטְנִי.
- (ב) נראה, שכמה מהשואים מוסברים ע"י העובדה, שהמלים נתפסו כתיאור, וניקוד אות השימוש לפנייהן, כפי שהראינו לעיל, הוא בדרך כלל בשוא: לְדִיגְמָא, בְּהִגְבָּהָא, לְזֶרַע, לְכוּבָעוֹת, בְּסִימָנִים, בְּרַעַב.
- (ג) "יִשְׂרָאֵל" במשמעות: יהודי, איש השייך לעם ישראל, נתפס כשם פרטי, ולכן היידוע מנוע, ואות השימוש תמיד בשוא.

תדירות התופעה לפי העיצורים הראשונים

לפי מילון אבן-שושן²⁰ תדירותם של העיצורים בתחילת המלים בעברית היא לפי הסדר דלהלן (לפי הטור של ערכי יסוד מקוריים, להבדיל מערכי משנה וניבים, וערכים בינלאומיים):

1. מ'	7. ע'	13. כ'	19. ל'
2. ה'	8. פ'	14. ס'	20. ז'
3. א'	9. ת'	15. ר'	21. ט'
4. ח'	10. ק'	16. צ'	22. ו'
5. ש'	11. ב'	17. ד'	
6. נ'	12. ג'	18. י'	

לעומת זאת, ברשימת החריגים שהבאנו למעלה ארבעת העיצורים התדירים ביותר בתחילת המלים הם:

19. יש מקומות שבהם המלה מנוקדת קְלִקְנָתוֹס ושם הניקוד מוסבר, כמובן, לפי כלל ב שלנו.
20. א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו–תש"ל, עמ' 3110.

1. מ 2. פ; ק 3. א; ח 4. ש

לפי השוואה זו, אפשר אולי ליחס משמעות לתדירות העיצורים פ' וק' ברשימת החריגים (מקום שני, לעומת מקומות שמיני ועשירי ברשימת המילון!), ואולי גם לעיצור ס' (שלישי פה, הארבעה-עשר במילון). לפי זה, העיצורים פ', ק' וס' נוטים לצרף אליהם אות בכ"ל מנוקדת בשוא ולא בפתח. אין לי הסבר, מדוע דוקא עיצורים אלה, ורק בדיקת חומר רב יותר תוכל להוכיח, אם בכלל יש ממש במסקנה זו.

דיסמילציה (?)

בוהירות רבה רצוני להוסיף גורם אפשרי: מתוך 46 היקרויות יש 23 שהאות הראשונה שלהן מנוקדת בפתח (או בקמץ)²¹. האם ייתכן שפעלה כאן מעין דיסמילציה כדי למנוע שתי תנועות a רצופות?

(2) יש גם מקרים מעטים של בכ"ל מנוקדת בפתח לפני שוא, ולא בחירק לפי

פלל ב שלנו. יש 35 היקרויות, 18 דגמים:

לְבַהֲמָה (3 X)	בְּנִפְנִים	בְּרִבְעִית (3 X)
בְּבַהֲמָה (2 X)	בְּדִיו (2 X)	בְּשִׁחְרִים
בְּבִצְלִין	בְּבִכְרָה (4 X)	לְתַחֹם (3 X)
לְבָרִיּוֹת	(ו) בְּלוֹנִים, לְלוֹנִים	שְׁבִתִּילִים ²²
בְּגִבְכָּה (3 X)	בְּמַעֲרָה	בְּתַפִּילָה (3 X)
בְּגָמִי	לְמַסִּיבָה	(ש) בְּתַפִּילִים
		בְּתָרִים

השוואה לשאר ההיקרויות בכ"ק

גם את קבוצת החריגים הזאת בדקתי בדומה לקבוצת החריגים הקודמת. כל שאר ההיקרויות של פעלים אלה בצירוף בכ"ל נבדקו בכ"ק. לשם השוואה נוספת בדקתי בכ"ק את ההיקרויות בקורפוס הנבדק. ממצאי ההשוואה בטבלה הזאת²³:

המלה	כ"ק	כ"פ
ב/לבהמה	הרוב בפתח (4:35)	פתח/חירק
בבצלן	תמיד בפתח	—
לבריות	תמיד בפתח	— ²⁴

21. שתיהן נהגו a בפי המנקד ה"ספרדי".

22. בהיקרות הנוספת במשנה: תִּילִים בחירק (סופה ה, ד). זהו גם הניקוד בכ"ק פ. לכן לא הכנסתי את השם הזה לטבלה. נראה, שהמנקד ניקד כאן פאילו הצורה המקורית של המלה לפניו "תִּהְלִים", לפני האליזיה של הה"א.

23. ההערות הפליליות לטבלה הקודמת פוּחַן יפה גם לכאן.

24. הניקוד במקום זה בכ"ק פ הוא "לְבָרִיּוֹת"; כך פנראה גם גרסת הפותב של כ"ק פה: "לבריות". אבל פנדרים יא, ג: "לבריות".

המלה	כ"ק	כ"פ
בגבבה	תמיד בפתח	פתח
בגמי	תמיד בפתח	פתח
בגפנים	תמיד בפתח	פתח
בדיו	הרוב בפתח (2:6) ²⁵	חירק; —
בכברה	הרוב בפתח (1:5)	פתח
ב/ללויים	תמיד בפתח	פתח; —
במערה	תמיד בפתח	פתח
למסיבה	הרוב בחירק (1:4)	—
ברביעית	תמיד בפתח	פתח
בשחרים	— ²⁶	חירק
לתחום	הרוב בפתח (1:8)	—
בתפילה	מעורב	חירק
בתפילים, בתפלה ²⁷	מעורב	חירק
בתריס	מעורב	פתח

ואלה המסקנות העולות מממצאי הטבלה:

(א) נראה, שהפתח דוקא לפני שמות אלו — במקומות שהיינו מצפים לחירק לפי הכללים שהעלינו — איננו מקרי. הטבלה מראה, שרוב ההיקריות האחרות במשנה של השמות הנדונים מנוקדות אף הן בפתח. גם הממצא בכ"פ מצביע על כך, אם כי בצורה פחות מוחלטת.

(ב) בשמות "בריות", "לויים", "תחום", "תפילה", "תפילים" נראה, שתחושת היידוע, שעדיין חש המנקד בתנועת a, גברה על כלל ב'. כל השמות האלה שייכים לקטגוריה של היידוע המובן מאליו²⁸.

(ג) נראה, שבמספר הסודר "רביעית" המצב עוד יותר ברור. מפיון שרוב

25. שני המקרים בחירק הם באבות ד, כ, כשהשם משמש זקק לפסוקית לואי: "לְדִי כְּתוּבָה עַל נִיר חֹדֶשׁ . . . לְדִי כְּתוּבָה עַל נִיר מַחֻק". כאן, פנראה, גבר כלל ד' שלנו על גורם החריגות.

26. הצורה הזאת אינה מופיעה עוד במשנה. בדפוסים, פידוע, אינה מופיעה כלל, וגם במקום הנדון הם גורסים: "בשחרית". בדיקה לפי הקונקורדנציה לערך "בשחרית" מגלה, שבשאר ההיקריות גם כ"ק גורס כך.

27. במשמעות צורת היחיד של "תפילין".

28. דוגמאות ליידוע פז, כשה"א הידיעה באה שלא במצורף לבכ"ל: "אם יכול לעלות ולהתכסות ולקראות עד שלא תנץ החמה יעלה ויתכסה ויקרא" (ברכות ג, ה); "מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן החרוץ" [מזון ארבע עשרה לא יטול מן החרוץ] (פיאה ח, ז); "והמפטם את השמן והמפטם את הקטר" (מכות ג, ב). וראה בהרחבה על כל העניין בפרק ד' בעבודתי הנ"ל.

ההיקריות של אותיות השימוש בכ"ל עם המספר הסודר הן בהקשר תחבירי סמנטי של יידוע אנאפורי, תחושת יידוע חזקה זו גברה אצל המנקד. לפי בדיקה שערכתי (אמנם לא של כל מאות ההיקריות), הניקוד יהיה תמיד "בְּשִׁנְיָה", "בְּשִׁלְשִׁית" וכו' על אף השוא. אין, כנראה, בכלל ניקוד כמו "בְּשִׁנְיָה" בכ"ק.

ד) בדיקה לפי תדירות העיצורים הפותחים מראה, שהעיצורים ת', ב' ו-ג' הם בתדירות גבוהה לעומת רשימת המילון הנ"ל (המקום התשיעי, האחד-עשר והשנים-עשר בהתאמה).

ו. הגיית הפותב

כאמור במאמר זה אנו דנים במסורת ההגייה של המנקד. אך מה הייתה המסורת של הפותב בהגיית בכ"ל? ברוב המקרים אין לדעת, מפני שהפתיב הקונסוננטי אחד הוא, בין אם בכ"ל מנוקדת בשוא ובין אם בפתח. המקרה היחיד, שבו אפשר לפעמים לעמוד על הגיית הפותב הוא, כשבכ"ל באה לפני שוא. אמנם בדרך כלל גם כאן יהיה הפתיב שוה לחירק ולפתח (כגון: בְּשִׁבְעִית-בְּשִׁבְעִית), אך לפעמים נוקט הפותב כתיב מלא יו"ד²⁹;

1. מסננים את היין בסודרין וביקפיה מצרית נותנים ביצה במסננת שלחרדל (שבת כ, ב).

2. שהיא קונה את עצמה בסימנים והנירצע ניקנה בִּירְצִיעָה (קידושין א, ב).

3. וחכמי אומ' בהמה דקה ניקנת בִּמְשִׁיכָה (קידושין א, ד).

4. ארבע לשכות היו בבית המוקד כקיטונות פתוחות לִיטְרִיקְלִין (מידות א, ו).

5. זיתים שהכניסו רביעית לִסְאָה (שביעית ד, ט).

דוגמאות אלה מוכיחות בבירור, שגם מסורת הפותב תואמת את הכלל שהעלינו, שלפני שוא תנוקד בכ"ל בחירק (כלל ב).

לא זו אף זו: מצאתי שתי דוגמאות, שבהן הפותב היה עקיב יותר בכלל זה מהמנקד:

6. המוליך חטין... כחזקתן לִמְעֻשָׁרוֹת וְלִשְׁבִיעִית (דמאי ג, ד) — הפותב הגה את הלמ"ד בחירק, לפי הכלל, והמנקד, משום מה, מחק את היו"ד וניקד בפתח. מעניין, שבהמשך משנה זו גופה יש שוב: "כחזקתן לִמְעֻשָׁרוֹת וְלִשְׁבִיעִית" — הפעם כתב חסר, אך יש לשער שגם פה הגה הפותב חירק.

7. [כתב] בִּיְדֵי בְּסִיקָרָא בקומוס ובקלקנתוס ובכל דבר שהוא רושם (שבת יב,

29. אמנם אנו מוצאים בכ"ק כתיב מלא יו"ד גם לציון שוא, כגון: "בִּיְסִימְנִין" (בבא בתרא ז, ג); "בִּיְצֵד" (עדות ב, ח); "לִירְצֹן" (מכשירין א, א), וגם שלא לפני בכ"ל, וכבר הצביע על כתיב כזה י"נ אפשטיין בספרו: מבוא לנוסח המשנה, ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 1243–1244. אך כאן הדבר מנוע, שהרי לא יבוא שוא בכ"ל לפני שוא. על פרחנו התפון הפותב ביו"ד זו לתנועת i.

ד). — גם כאן הגה הפותב "בידיו" בחירק, לפי הפלל, והמנקד מחק את היו"ד וניקד בפתח, נגד הפלל.

ז. ניקוד בכ"ל בעבודותיו של ילון

ילון הכיר, שלפי המסורות הטובות של ל"ח, בכ"ל מנוקדות בפתח בדרך כלל. הוא לא ניסה לגלות כללים מדויקים יותר, ובמקום אחד הוא אף מצביע על חוסר העקיבות אפילו בכתב-היד³⁰. במהדורתו ניקד בדרך כלל בפתח, ואף השיב על המשיגים עליו פעניין זה³¹. אך נראה, שלא הבחין בפלל, שלפני שוא מנוקד בדרך כלל בחירק (פלל ב), והוא ניקד גם במקרים אלה לרוב בפתח. כן הפיר ילון בפלל שהעלינו, שלפני "ש" תנוקד בכ"ל בשוא ותחליפיו (פלל ד)³².

ח. סיכום

בחינת מסורתו של מנקד כי"ק מעלה שאין הוא מרגיש עוד בפתח (או בתחליפיו) של אותיות השימוש בכ"ל יידוע מובהק, וניקודן של אותיות אלה בפתח הוא ה פ ל ל (שלא כבמקרא). שאר כללי הניקוד של בכ"ל — חוץ מחריגים מעטים — מותנים התנייה פונולוגית בלבד, ואינם מותנים ביידוע או בחוסר היידוע של השם שהם מצטרפים אליו. אם כן, יש כאן ריבוי בשימוש בצורן, ש ב מ ק ר א שימש ליידוע; מבחינה זאת יש לפנינו יידוע יתר לעומת המקרא. אבל למעשה יש כאן מבחינה סמנטית ביטול ההבחנה בין שם מיועד לבין שם בלתי-מיועד, המצטרפים לאותיות השימוש בכ"ל.

30. ראה: ילון עמ' 54.

31. שם עמ' 215.

32. שם עמ' 60.

להוראתו של הפועל גמל

ההוראה המקובלת לפועל גמל מנוסחת במילונים בצורות שונות, כגון "שילם לאיש כפועל" במילון של י' גור; "עשה גמול לחברו לטובה או לרעה" במילון של בן-יהודה; "שָׁלַם, השיב גמול" במילון של א' אבן-שושן; "שָׁלַם את המגיע [גם בהשאלה]" בקונקורדנציה המקראית של אבן-שושן — ואולם עובדה היא, שלפי אותה הוראה ניתן לפרש בצורה מניחה את הדעת רק שבעה בלבד מתוך עשרים ואחד המקראות, שהפועל גמל מצוי בהם, והם: "הלה' תגמלו זאת", דברים לב, ו; "יגמלני ה' כצדקתי", ש"ב כב, כא; "פעל כל אשר גמלנו ה'..." אשר גמלם 'פרחמיו', יש' סג, ז; "אם גמלים אתם עלי", יואל ד, ד; "יגמלני ה' כצדקי", תה' יח, כא; "ולא פעונתינו גמל עלינו", שם קג, י; "הם גמלים עלינו לבוא לגרשנו", דה"ב כו, א. אבל ארבעה עשר המקראות הנותרים, שהפועל גמל מצוי בהם, ושהראשון בהם הוא הפתוח "לו ישטמנו יוסף והשיב ישיב לנו את כל הרעה אשר גמלנו אתו", בראשית נ, טו, ארבעה עשר מקראות אלה אינם מתפרשים כלל וכלל לפי אותה הוראה. ואמנם המתרגמים החדשים לא תרגמו לפי אותה הוראה אלא את שבעת המקראות בלבד, ואילו את ארבעה עשר המקראות הנותרים תרגמו, כאילו במקום הפועל גמל היה נמצא בהם הפועל עשה. אחד המילונאים הנ"ל, והוא י' גור, גם התחשב בכך, שלפי ההוראה המקובלת הנ"ל אין לפרש את כל המקראות, שמצוי בהם הפועל גמל, ולאחר שהביא במילון את ההוראה המקובלת של הפועל גמל בנוסח שלו כנוצר לעיל, הביא הוראה שנייה של הפועל הזה, וניסח אותה: "עשה טוב או רע", והביא לה שתי דוגמאות מארבעה עשר המקראות הנ"ל, והן: "גמלו להם רעה", יש' ג, ה, ו"גמלתו טוב ולא רע", משלי לא, יב.

ואולם גם הוראה שנייה זו, שלפיה תרגמו המתרגמים הנ"ל את ארבעה עשר המקראות הנ"ל, אין בה להניח את הדעת כלל וכלל, משום שאין כל ספק, כי הפועל גמל קשר מסוים לו עם שם-העצם גמול ובשום אופן אין לראות בפועל גמל פועל המורה על עשייה סתם, כאילו שני הפעלים, גמל ועשה, נרדפים הם. לכן ברור לי, שהפועל גמל בכל עשרים ואחד המקראות אין הוראתו "עשה גמול", אלא "גרם גמול"¹, כלומר עשה לאדם (שהפועל גמל מתייחס לו), מעשה טוב או רע, וכו' גרם,

1. גם כשאמר נתן הנביא אל דוד: "מדוע בזית את דבר ה'", ש"ב יב, א, הייתה כוונתו בפועל "בזית", כי במה שהיפה דוד את אוריה החתי בחרב ולקח לעצמו את אשתו, גרם בזיון לדבר ה', שאסר מעשים כאלה.

שאותו אדם ישיב לו גמול על המעשה הטוב או הרע הזה שהוא עשה לו; והפירוש של "גמלנו אותו" שבבר' נ, טו, למשל, הוא: במעשנו הרע שעשינו ליוסף גרמנו, שהוא ישיב לנו גמול על אותו מעשה רע שלנו. וגם כל עשרים המקראות הנותרים, שהפועל גמל מצוי בהם, מתפרשים יפה לפי אותה אוראה. אולם בעשרים ואחד המקראות האלה, המושא שפועל זה מיוחס לו מופיע בשלוש צורות שונות, והן: (א) כמושא ישיר, כגון ב"כל הרעה אשר גמלנו אותו" (בראשית ג, טז; ב) כשבראשית אות-היחס למ"ד, כגון "גמלו להם רעה", ישעיה ג, ט; ג) כשלפניו מלת-היחס על, כגון "אם גמלים אתם עלי", יואל, ד, ד. לפיכך אביא כאן תחילה את הפירוש לפי ההוראה גמל = "גרם גמול" לשלושת המקראות האלה, ועל יסוד פירושי זה גם עשרת המקראות הנותרים, שהפועל גמל מצוי בהם, יתפרשו יפה. לפי הוראה זו. וזה פירושי לאותם שלושת המקראות: (א) כשאמרו אחי יוסף "כל הרעה אשר גמלנו אותו", בר' נ, טז, הייתה כונתם: כל הרעה שעשינו לו ושגרמנו בה, שיבוא וישלם לנו את גמולה; (ב) כשאמר הנביא "אוי לנפשם כי גמלו להם רעה", יש' ג, ט, הייתה כונתו: אוי להם, כי עשו מעשה רע, ובו גרמו, כי יעשה להם מעשה רע כגמול המעשה הרע שעשו; (ג) כשאמר הנביא: "ואם גמלים אתם עלי", יואל ד, ד, הייתה כונתו: ואם אתם עושים מעשה רע, ובו אתם גורמים, כל' ובו אתם משפיעים עליי — כי אשיב לכם גמול על אותו מעשה רע שלכם. על יסוד פירושיי אלה לאותם שלושת המקראות יתפרשו, כאמור, גם שאר שמונה עשר המקראות, שנמצא בהם הפועל גמל, לפי ההוראה גמל = "גרם גמול". מכל מקום יש באותם שמונה עשר מקראות שישה, שהקוראים עשויים להיתקל בהם בקשיים אחרים; וכדי שיהא ברור שגם אותם ששת המקראות מתפרשים יפה לפי ההוראה גמל = "גרם גמול" — הריני מביא כאן את פירושיי גם להם:

פירושו של "הלה" תגמלו זאת עם נבל ולא חכם", דב' לב, ו, הוא האומנם אתם עם נבל ולא-חכם עד כדי כך, שבמעשיכם הרעים אתם גורמים, כי מי שישלם לכם גמול עליהם יהיה ה', אע"פ שידוע לכם, מה נורא עשוי להיות הגמול שיביא עליכם? פירושו של "ולמה יגמלני המלך הגמולה הזאת", ש"ב יט, לו, הוא: ברזלי שואל, למה יכלפל אותו המלך ויגרום בכך, שהוא, ברזלי, ישיב לו על כך בגמולה, ר"ל בגמול הקטן² הזה, שבמצבו בגיל השיבה לא יהיה בכוחו להשיב לו גמול גדול יותר.

2. הדעת נותנת, שהוסיף ברזלי ה"א בסופו של שם-העצם "גמול" ואמר "הגמולה", כדי לרמוז בכך על מיעוט חשיבות הגמול, שהוא יכול להשיב לזרע על שיכלפל אותו בביתו. אמנם אין הסופית ה"א להקטנה שכיחה במקרא, מפל מקום ברור, כי המלה גנה, למשל, ואף זו שבגימל פתוחה, כגון "וכנגה אשר מים אין לה", יש' א, ל, וגם זו שבגימל"ל חרוקה, כגון ב"אל גנת אגוז ירדתי", שה"ש ו, יא, הוראתה "גן קטן". וכן ברור, למשל, כי הוראת מלוונה ב"כמלוונה במקשה", יש' א, ח, היא: מ ל ו ן ק ט ן , כל' סופה קטנה, ששומר המקשה נוקים לעצמו, כדי ללון בה.

פירושו של "הוציאה ממסגר נפשי להודות את שמך בי יְכָתְרוּ³ צדיקים כי תגמל עלי", תה' קמב, ח, הוא: לאחר שסיים דוד את בקשתו מה' בעשרים הפסוקים הקודמים של מזמור זה במלים "הצילני מרדפי כי אמצו ממני", הוא מבקש מה' בפסוק שלפניו, כי יוציא אותו ממסגר, ר"ל מן המערה שהסתתר בה, ושהופירה בפסוק הראשון של המזמור, כדי להודות את שמו; והיות שהמלים "להודות את שמך" ניתנות להבנה, "כדי שהוא דוד יודה את שם ה'", הריהו מוסיף, שאין בכונתו, שהוא דוד בלבד יודה את שם ה', אלא שיש צדיקים רבים⁴, המצפים להוצאתו של דוד מן המערה, באופן, שאם בזכותו בלבד לא ימצא ה' לנכון למלא את בקשתו, יעשה נא זאת בזכות הצדיקים הרבים המצפים לכך. והנה פירושן של המלים שבסוף הכתוב שלפנינו "בי (בגלילי⁵) יְכָתְרוּ³ צדיקים... (יחפזו⁶ צדיקים רבים⁷) כי תגמל עלי (כי תעשה לי טובה בהוציאך אותי מן המערה, ותגרום בכך — ר"ל ותשפיע עליי בכך — כי אגמול לך על אותה טובה במעשים טובים שאעשה, ואקיים בהם את מצותיך)".

פירושו של "גמל נפשו איש חסד ולכר שארו אכזרי", משלי יא, יז, הוא איש חסד, ר"ל איש העושה חסד לבריות, גמל את נפשו, ר"ל גורם בחסד זה, שהם ישיבו לנפשו גמול על הטובה, שהוא עושה להם בחסדו; ... ואילו אדם⁷ אכזרי מקפח⁸ את שארו, ר"ל את עצמו⁹, משום שגם לו ישיבו הבריות גמול על מעשיו האכזריים.

3. בס' תהלים שבידנו הניקוד יְכָתְרוּ, ולפי הפירוש הנראה לי נכון אני מנקד "יְכָתְרוּ", ומציין, כי גם רש"י פירש מקראות רבים לפי ניקוד שונה מזה שבמקרא שבידנו. אמנם לא ציין רש"י בשום מקום כזה, כי הפירוש שלו הוא לפי ניקוד שונה ממה שכתוב במקרא שבידנו; אבל סבורני, כי במה שבפירושו לפסוק הראשון של המקרא, כתב "ואם באת לפרשו כפשוטו כך פרשהו: בראשית בריאת שמים וארץ" — אף כאן אתה אומר "בראשית ברא אלהים" וג' כמו "בראשית ברא", ובכך רמז לנו רש"י, שהוא מפרש את הכתוב לפי הניקוד "בראשית ברא", ולא לפי הניקוד המסור שבידנו; וכי במקום, שלפי ניקוד שונה מזה שבידנו מתקבל פירוש סביר יותר, רשאי מי שרוצה לדעת את פשוטו של הכתוב שלפניו, לפרשו לפי הניקוד השונה — כפי שגם הוא, רש"י, עושה כאן.

4. מסתבר, שבאמרו "צדיקים" בלי ה"א הידיעה הייתה פגת דוד לא לכל הצדיקים שבארץ, אלא למספר מסוים בלבד של צדיקים, שידעו אז על הימצאו במערה, ועל כך רמז באמרו "צדיקים" בלשון רבים.

5. "בי" — בגלילי. השוה "ויעבד יעקב ברחל שבע שנים ויהיו בעיניו פימים אחדים באהבתו אתה", ברא' כט, כו, ועוד.

6. "יְכָתְרוּ", — יַצְפוּ, יַחְפוּ; השוה "כָּתַר לי ועיר", איוב לו, ב.

7. לפי הכלל, שבספרי "כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא", תשל"ט, אני קורא לו "השמטת מוגדר", יש להבין את המלה "אכזרי", כאילו באה לפניה המלה "אדם".

8. "עכר" — מקפח; השוה "עכר אבי את הארץ", ש"א יד, כט, ועוד.

9. הגוף מורכב מעצמות ומְשַׁאָר, ר"ל מבשר המקיף את העצמות. וכשם שהשם עצם מורה גם על עצמותו של אדם, ואנו אומרים "את עצמו", "את עצמך" וכו' — ככה גם הַשְׂאָר, ר"ל הבשר המקיף את העצמות, כמרכיב חשוב של הגוף, מורה על: עַצְמוֹת של אדם. לכן השתמש כתוב זה במלה שארו במקום המלה "עצמו".

העברית החדשה לחוקרי מקרא

T. Muraoka, *Modern Hebrew for Biblical Scholars: An Annotated Chrestomathy with an Outline Grammar and a Glossary*. JSOT Manuals 2, JSOT Press, Department of Biblical Studies, The University of Sheffield, England 1982. pp. 212.

חוקרי מקרא רבים, שלשונם אינה עברית, מסתפקים בדרך כלל בכתבים מדעיים המתפרסמים בלשונות אירופה, כגון באנגלית, בצרפתית או בגרמנית. ואף על פי שיוצעים הם, פי ספרות מדעית מעולה נכתבת בעברית, אין ביכולתם לקרוא. הם מפירים את לשון המקרא ואת דקדוקה, אך העיון בטקסטים של העברית החדשה גורם להם מפת נפש. הפתיב המלא והבלתי־מנוקד ואוצר המלים והמבנים הדקדוקיים הזרים ללשון המקרא אינם מוכנים להם, והם נואשים מן הקריאה באותם מקורות חשובים.

ספרו של מוראוקה מנסה להתגבר על קושי זה. הספר מציג את עיקרי דקדוק העברית החדשה, מביא טקסטים מבוארים ומוערים ומספח להם מילון. חשיבותו של הספר בחידוש שבו. לפנינו מקראה מלווה הערות לשוניות, המשמשת ספר לימוד לאותם מלומדים, היוצעים את לשון המקרא, אך מתקשים בעברית החדשה. יש להניח, שבסימם את לימוד המקראה הזאת יתגברו על חששותיהם ועל רתיעתם מן העברית החדשה.

שלושה חלקים לספר: 1. מבוא: תיאור תמציתי של דקדוק העברית החדשה (עמ' 1–25); 2. טקסטים (עמ' 28–163); 3. גלוסאר (עמ' 164–212). את עיקר סקירתנו נקדיש לפרק המבוא.

פרק המבוא מציג בראשיתו את הבעיה. פִּינן שהעברית החדשה מורכבת מיסודות שמקורם בתקופות לשון שונות, והמשקע המקראי אינו אלא חלק קטן בה, שגם בו חלו מעתקים סמנטיים, חשוב לימוד העקרונות הדקדוקיים של העברית החדשה להבנת הטקסטים העבריים הנכתבים בעת החדשה.

התיאור הדקדוקי כולל ארבעה פרקים עיקריים: איות, הגייה, מורפולוגיה ותחביר. אמנם פרק האיות אינו שייך לדקדוק השפה, ברם הוא מקשה על כל מי שאמון על הפתיב המקראי השכיח החסר בעיקרו, ולפיכך מקום לו בתיאור העברית החדשה הפתובה. מוראוקה מונה כללי פתיב מלא אחדים, הנראים לו חשובים לתיאור, כגון פתיב וי' לאפיון תנועת u בפועל ובהופעל דוקא ולא בכל המלים, והדוגמה שלו להופעל היא הפועל הוקם (!), או פתיב יו"ד לאפיון תנועת חירק או

צירי בנפעל אימפרפקט, ציווי, בינוני (!), ומקור, פגון במלים: היפנס, להיפנס, תיראה, נידון (!). בכלל אחר הוא מציין שי"ד באה לציון תנועת החירק לפני מכפל פגון: פיסא (ולשם שייכת למעשה תופעת הבינוני של הנפעל במלה 'נידון'). הפללים אינם שלמים ומעלים רק קטגוריות מורפולוגיות אחדות, וחבל.

תופעת איות אחרת היא פתיב המלים והשמות הזרים. גם תיאור זה הוא רב ערך בהתחשב בכך, שמלים אירופיות רבות נתאזרחו בעברית החדשה. שמות עבריים מיוחדים למלים זרות פתיבם עברי, פגון: אתונה, אך פתיבם של שמות אחרים דומה לאיות הזר, גם פשהגייה הזרה שונה. פגון לונדון. המקבילות העבריות לצלילים הלועזיים הן: k=q, t=ט, th=t, s=o, } (נרשם בטעות j=g, 'צ=t, j (כשהפונה ל-3)=ו', p סופית=p'.

בתופעות ההגייה נמנות: היעלמות הע' והח' הלועזיות בהגייה הישראלית הפללית; היאלמות הא' במקרים רבים, ואפילו בראש מלה; הגיות זהות של ש"ס, ת"ט, פ"ק, ר"ב והגיית צ כ"ץ (בטעות tz); היעלמות ההגייה הרפה של גר"ת; ביטול המכפל; היאלמות הה', במיוחד זו המופקת; הגיית חמש תנועות בלבד ללא הבדלי אורך; ביצוע הקמץ הגדול כ-a והקטן כ-o, חוסר ההבחנה בין שוא נע לנח וביצוע השוא הנע כ-e במקרים כמו ילדים, האותיות הפרוקליטיות ו' ב' כ' ל' מ' של בינוני, ית"ן של עתיד פיעל ופועל. תיאור ביצועי השוא הנע הוא חלקי ובלתי-שלם. לא אחרי צרור עיצורים תוכי השוא הגוי. לדוגמה: נקנסו; שוא ראשון בעיצורים הדומים הגוי אף הוא. לדוגמה: מסובבים). ואף לא היקויות נוספות בראשי תיבות פגון הגוי אף הוא, לדוגמה: מסובבים). ואף לא היקויות נוספות בראשי תיבות פגון בהתניות למנ"ר בראש תיבה או הע"א שני פתיבה לאחר שוא (לשונות, מגדים, נשרים, רגעים, שערות, שאלה; ראה רוזן, העברית שלנו, עמ' 156-165).

כתופעת הגייה אחרונה מעלה מוראוקה את הפללים (המורפונמיים) של ה"א הידיעה המופרים בייברית החדשה ונצרות הבחנות חדשות: מסוג לעבדים/לעבדים בין הצורה הלא-מי עת למיודעת. תעתיק פונטי רחב של הקטע הפותח את הטקסט הראשון (רפין, העברית המקראית והלשונות השמיות, מתוך האנציקלופדיה המקראית) בהגיותו הפלתי-פורמאלית של מוראוקה (בקיום חי"ת מובחנת מן הפ"ף) מסיים את פרק ההגייה. לעומת תופעות הפתיב החשובות לתיאור הדקדוקי של העברית הפתובה, מיותרת, למעשה, הסקירה על ההגייה, לפי שאין בה שימוש לקוראי הטקסטים. ממילא הפתיב משמר את כל האותיות המקראיות, והניקוד הלוא חסר; לכן מה צורך בהבחנת הגיית השואים או לעבדים/לעבדים?

פרק המורפולוגיה הוא הגדול ביותר בתיאור הדקדוקי (עמ' 5-18), והוא נחלק לכינויים, לשמות-עצם, לשמות-תואר, לפעלים, לתוארי-פועל ולמלות יחס. שלושה עקרונות מתרוצצים בתיאורים בחוסר עקיבות: 1. הבדלים מילוניים מלהמ"ק; 2. הבדלים תחביריים מלהמ"ק; 3. תיאורים מורפולוגיים. שני העקרונות הראשונים

זוכים להדגשה רבה, ואילו האחרון נידון אך מעט בשמות-העצם, בשמות-התואר, בפעלים ובתוארי הפועל.

הפינויים מפורטים בשיטתיות: העצמאיים, פינויי הרמז, הזיקה, השייכות האמפאטיים, השאלה והתיאור, הפינוי הסותם (הפלת-מיודע), הפינוי המכוון להתייחסות כללית, פינוי ההשנאה וכינוי ההדיות. עיקר הדיון נסב על פריטים לקסיקאליים השונים בעברית החדשה מאלו שבלה"ק. לדוגמה: אני (במקום אנו כי הנדיר), אנחנו (במקום אנו הספרותי), אלו, הללו (בצד אלו המקראי), אותו, אותה וכו' האנאפוריים (על דרך לשון חכמים), ש (במקום אשר הספרותי), עצמי, גופי הרפלקסיביים (במקום נפשי), היכן (בצד איפה המקראי), היאך (?) וכיצד (בצד איך, איככה (!), איככה (!) המקראיים), משהו, משהו, זה ... זה, אחד ... השני ועוד.

בצד השינויים המילוניים נידונות גם תופעות תחביריות ונמנה כאן אחדות. השימוש במקום זה האנפורי קיים בצד המקום הזה האנפורי והדאיסטי כאחד. פינוי השייכות האמפאטי השכיח הוא ספרי שלי, הנרדף, לטענתו, עם הספר משלי (!). בצד השימוש הזה משמשים פינויי גוף עצמאיים להדגשת הניגוד, כגון: יעקב שמי, ומה שמך את? הפינויים הסותמים פלוני/אלמוני שמקורם מקראי (שמ"א כא, ג) משמשים כפינויים עצמאיים: פלוני אמר כך. קבר החייל האלמוני, אף כי כאן האלמוני משמש כתואר. דרך מיוחדת לסיתום היא המבנה של איהו/פל — שם-עצם — (שהוא/שהיא): באיזה ספר שהוא, באיזה ספר, בכל ספרייה שהיא וכו'. משהו משמש לעתים כתיאור כמו במבנה: הסיפור נשמע משהו משונה, המקביל לשימוש הגרמני ב-*etwas*. פינויים המכוונים להתייחסות כללית מצויים, לדעתו, דוקא במשפטים מורכבים בצירוף פינוי השאלה + ש: קראת מה שפתוב כאן? בוא מתי שנזח לך ועוד. וספק הוא. פינויי ההשנאה מופיעים בצירוף של פזה, פזאת/פזו, כאלה לשם-עצם. פזה איש נתייחד ללשון המדוברת.

בסעיף על שמות-העצם נידונות באקראי תצורות הרבים מצד אחד, המרות הסמיכות ותצורות שמות-העצם. בתצורת הרבים מציין מוראוקה את ריבויי חנות — חנויות, דוגמא/דוגמה — דוגמות ~ דוגמאות וידית — ידיות בלבד. בהמרת הסמיכותיות הוא דן בתופעה (התחבירית) של פירוק הסמיכותיות והנטייה ב"של": שדה יעקב < השדה של יעקב, שדהו של יעקב; שדהו < השדה שלו, בתנאי, שהסמיכותיות אינן הרפביות, שהרי הפיטוי בניי-ישראל אינו שווה להבנים של ישראל או בניו של ישראל, דת משה אינה דתו של משה וכו'. באותו סעיף נמנות תופעות פרולפסיות (תופעות של קדימה כמו בבניו של ישראל) נוספות כגון: אמרתי לה לאשתו (על דרך לשון חכמים. — א"ש), ישנם חכמים..., אך אין תופעת פרולפסיות ב'אין', מקבילת ה'יש', לבסוף בתצורת השמות נמנים משקלי שמות פרודוקטיביים אחדים בעברית כגון קָשָׁל, קָשָׁלָה, מקְטָלָה, —ות, —ן, —ית, איי לשלילה והרפכים כגון: דחפור, מדחום, קולנוע ועוד.

שמות-תואר רבים נגזרים בסימנת הנסבה המקורית — י לא רק לציון מוצא. כך נוצרים שמות-תואר כמו: מדעי, תנועתי וכו' משמות פשוטים או ממורכבים: ארצישראלי, איך-סופי, תת-הפתי וכו'. התופעה התחבירית הקשורה בשמות-התואר היא הבעת ערך היתרון וההפלה. אלו מובעים בדרך כלל בתוספת **יותר, מן/מאשר**. מאשר בא במקום מן, כאשר הוא מקדים מלתיחס פלשהי.

בפרק הפועל נידונים שרשים חדשים משניים (שכנע, שכפל, שחזר, שעבד), שרשים גזרי שם (אזרח, מייך, מספר, בנאם, אייש) או גזרי מלים זרות (טלפן, התפלסף, טלגרף, התאקלם). מערכת הבניינים היא מקראית בעיקרה בתוספת נתפעל; ומוראקה סבור שבניין זה משמש כאשר הנושא אינו חי, הוא מציין את שימושי הזמנים השונים מן השימוש המקראי, כגון: אימפרפקט להבעת עתיד פשוט וימאנים של הדובר, או במשפטים משועבדים ובמשפטי תנאי, שבהם באנגלית אין ציון זמן; הפרפקט המביע עבר או תנאי היפותטי וכו'. ניפר, שמערכת הזמנים האנגלית משעבדת את הדפוסים, שהמחבר מכניס לתוכם את העברית. לפיכך חלק מההבחנות שהוא יוצר כפיוז למדי ומשונות לדובר העברית. שימוש האימפרפקט במשפט משועבד כמו "הוא רוצה שלא תבואו הנה", המתורגם He wants you not to come here, מכיון לעתיד כמו במשפט "מחר ירד גשם", ואך מקרה הוא שהראשון חל במשפט משועבד והשני — לא. בין שימושי הבינוני לא נמנית הוראת העתיד מצד אחד (מתי אתם נוסעים לירושלים?) והוראת המודאליות המצטרפת להיה + בינוני: (הייתי אוכלת עוגה 'אני משתוקקת לזה' [משאלה] או 'לוי הייתה פה העוגה' [אפשרות]), ומשום מה מובאת הדוגמה "אני בירושלים רק שבועיים" לציון הווה מושלם-ממושך, אף שאין בה צורת בינוני בכלל.

התופעות הפועליות האחרות שמונה מוראקה הן: ביטול ההבחנה בין נוכחות ונסתרות ובין נוכחים ונסתרים בצורות העתיד והציווי כגון: תכתבו, יכתבו, שבו, לזכר ולנקבה; נושא סתום המופע בצורת פועל בינוני ברבים (פוחבים) או בנוכח (אתה מוצא); שימוש עתיד במקום ציווי; פעלים מורכבים (שם לב ל...), מצא חן בעיני; יצירת שמות-פעלים; שתי הערות על נטיית גזרת ל"ו; יצירת הסביל בתוספת ע"י.

שלוש דרכים ליצירת תוארי הפועל נמנות כאן: א. סימנת — ית: טלפונית, זמנית (רשומה גם סימנת — ה; אך אין לה דוגמה); סימנת — ות: ישירות, תכופות; ג. צירוף של המלים באופן, באורח, בצורה, בדרך אל שם-העצם. לא הזכרנו הדרך השכיחה של צירוף ב אל שם-העצם: במהירות, בזירות, בכונה ועוד. אשר למלות-היחס, מוראקה סבור, שהעברית החדשה משופעת בהן יותר מדי. הוא מציין את תפוצת אח/עם (הלכתי עם דוד / הלכתי איתו), ומסיים בהבחנה בין פ ובין פמו: הוא דיבר אליי כמורה (הוא מורה), הוא דיבר אליי כמו מורה (הוא לא מורה), אף פי הדוגמה הראשונה היא דו-משמעית: אפשר שהוא מורה ואפשר שאינו.

פרק התחביר הקצר (עמ' 19–24) מעלה אף הוא תופעות אקראיות אחדות,

המאפיינות לדעת המחבר את העברית החדשה, והן שונות במהותן מלשון המקרא. פינוי גוף שלישי שכיח במשפטים שְּמניים, אך אין הוא משמש כאוגד מדגיש, אלא כמחבר בלבד. לעתים האוגד הוא חֹבֵב (עובדה היא ש...). בדומה לסמיכות המפורקת גם המושא הוא אנאליטי במרבית המקרים, ואינו דבוק לפועל. סדר המלים הוא נושא — נושא בהשפעת לשונות אירופה, אם כי כשהמושא או התיאור פותחים את המשפט הפועלי, הסדר המקראי של נושא — נושא נשמר. המקור תדיר בשימוש, אם כי בצמידות ללמ"ד (פבלשון חכמים), ולא בצירוף מלות-יחס אחרות. למעשה, בלשון בינונית גבוהה ובלשון ספרותית משתמשים במקור אחרי כ"ף או פי"ת, בייחוד אחרי פי"ת: פלכתו, בשמעם. המקור המוחלט נעלם מן השימוש. שם-הפעולה שכיח, והוא מצוי במיוחד אחרי מלות-יחס (לפני יציאתו את הארץ). נפוצים המושאים הפנימיים, גם אם לא נגזרו מבסיסים רגילים. בדרכים להבעת המודאליות ממיין מוראוקה פריטים לקסיקאליים על פי משמעויותיהם: א. הכרח או נחיצות (צריך, יש ועוד); ב. הרשאה או איסור (מותר, אסור וכו'); ג. יכולת או אפשרות (יכול, אפשר וכו'); ד. רצייה (רצוי, ראוי). אין הוא מציין אמצעים תחביריים אחרים להבעת המודאליות. על משפטי הזיקה מעיר המחבר, כי שימושי ש — שכיחים יותר; אשר משמש כאלטרנאטה סגנונית גבוהה יותר. הוא דן במשפט הזיקה האסינדרטי המקובל בעברית החדשה ובשימוש בזה ש — ... אלה ש — ... (את מי ש — ... אינו מזכיר). משפטי הייחוד נזכרים בסקירתו בגלל תדירותם הגבוהה, שהרי אין בהם חידוש, והם מצויים כבר בלהמ"ק. משפטי המצב פותחים פש — במקום ו — בלהמ"ק. משפטי תנאי פותחים לו, אלולי, אלמלא / אלמלי של לשון חכמים, ולא פי או הן המקראיים. רצף הזמנים במשפטי דיבור ישיר או עקיף אינו משתנה כמקובל באנגלית, אלא נשמר. סעיף מיוחד הוקדש למלות-חלל כגון זה, הדבר, כך, המשמשות כרומזות למשפטים או למבנים שלמים, ולדעתו, שימוש זה מקביל למצוי בגרמנית. הוא מסיים את תיאורו הדקדוקי בכך, שהפתיבה העיונית העברית המודרנית מכפירה בקיצורים, כגון ע"י (על-ידי), ד"ר (דוקטור), כ"י (כתב-יד) וכו'. תופעה זו אמנם נכונה היא, אם אנו משוים את המקרא בנוסחו המודפס אל הטקסטים העבריים החדשים; ברם תופעת הקיצורים עתיקה היא, כידוע, ובכ"י עתיקים, גם של המקרא, הרבו בקיצורים. וראה גם את דרך הסימון של הערות המסורה.

הסקירה הדקדוקית מסתיימת במבחר מקורות שהמחבר השתמש בהם: מילוני אלקלעי, אבן-שושן וסיוון — לבנסטון, ספרי הדקדוק של פהן וזעפרני בצרפתית וסימון בגרמנית, לוח השמות של ברקלי ולוחות הפועל מאת צדקה. ספרו של ח' רוזן A Textbook of Israeli Hebrew, לא זכה משום מה להיכלל בטקסטים שוא נעזר בהם, אף שמשווק בן חומר דקדוקי רב וחשוב (ספרו Contemporary Hebrew נזכר בהערה הראשונה שבסקירה הדקדוקית בצד מאמרו של רפיין רק לעניין סקירת המחברים החדשים בעברית).

חלקו הגדול והחשוב של הספר פולל, כמובן, את הטקסטים. קובץ המקורות המובא בחלק ב' של הספר נבחר במכוון לחוקרי מקרא המבקשים לקרוא טקסטים מדעיים עבריים קריאה שוטפת. המקורות נבחרו מכתבי-עת, מן האנציקלופדיה המקראית ומקובצי מחקרים, ובכך הם מספקים קשת רחבה ומייצגת של עיונים מדעיים. קבוצה ראשונה של טקסטים, שלושה-עשר במספר, שנושאה בלשנות עברית ושמית, עוסקת בלשון המקרא, התקופות הקרובות לה (מגילות מדבר יהודה ולשון חכמים) ויחס העברית ללשונות השמיות האחרות. קטעי המקורות הם משל ח' רפין, י' בלאו, ח' ילון, י' קוטשר, מ' גושן-גוטשטיין, א' הורוביץ, ז' בן-חיים וש' מורג.

עשרה קטעים נתייחדו למחקרים כלליים על המקרא, פולל ביקורת המקרא ומקורותיו, מאת ש' טלמון, י' ייבין, מ"צ סגל, י' גוטמן, י' קויפמן, נ"ה טור-סיני, א' מלמט, מ' הרץ, מ"ד קאסוטו וי' ליכט. חמשת הקטעים האחרונים עוסקים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, והם משל י' אהרני, ב' מזר, י' ידין, ש"א ליונשטם ופ' ארצי, וגם בהם נידונים עניינים פילולוגיים.

קטע ראשון בכל קבוצת קטעים מנוקד ניקוד מלא ומתורגם לאנגלית — עמוד מול עמוד. הקטעים השני והשלישי בקבוצה הראשונה (ח' רפין, מתוך האנציקלופדיה המקראית) מנוקדים ברובם, ותרגום רצוף להם נמצא בסוף הספר לפני הגלוסאר (עמ' 159–163). בשאר הקטעים מנוקדות רק מלים ספורות בהתאם להחלטתו ולרגישותו של המחבר באשר למידת קושיין. בכל קטע ממוספרות השורות מראשיתו ועד סופו, והערות שוליים: **מלעילי** — ש"ת של **מלעיל** (מוטעם ב) הברה שלפני האחרונה לעומת **מלרעי** (מוטעם ב) הברה האחרונה (עמ' 46, שורה 25); הלך וגבר — שימוש אידיומאטי של הלך עם פועל אחר, כמו בשמ"א ב, כו (עמ' 47 שורה 45), הרשו — הפעיל של רשה, ועוד. ההערות חשובות מאוד לא רק כמסבירות את המלים בטקסט, אלא גם כמאסיפות ידע לשוני המעשיר את הקורא.

הגלוסאר שבסוף הספר בנוי בדרך כלל על פי שרשים (בסוגריים מרובעים). מלים, שקשה לאתר את שורשם, נרשמו כמות שהן, כגון: אזור, אילו, אומנה, אולם, דוקא, גלגול, ידידות, יהדות וכו' — אם כי גם בעניין זה אין עקיבות ושיטתיות. **אובלזסייה**, לדוגמה, מובאת תחת השורש [אכלס]. כנראה בגלל קיומה של המלה **מאוכלס** בטקסט. ככלי-עזר ללומד הגלוסאר טוב מאוד, אף שאינו מושלם מבחינה מתודית.

חזקה על הלומד, שלכשיסיים את המקראה יוכל להתמודד עם כל טקסט עברי מדעי שהוא, בעזרת מילון, כמובן. המונחים המקצועיים הרבים שהוא נתקל בהם בקראו את הטקסטים, יחד עם ההקדמה הדקדוקית וההערות הלשוניות של מוראוקה, המבירות את המקרים הקשים, שהוא עלול להיתקל בהם, לא יערמו עוד קושי בפני הקורא. על הישג זה יש לברך את מוראוקה ולחזק את ידי.

ואגב עיון במקראה נתעוררה בי מחשבה, שאינה גורעת מאומה מערכו של

הספר שתואר לעיל: מה גורם לה לעברית החדשה שתיראה פה שונה מהעברית המקראית? לכאורה, מערך אוצר המלים שבה רב-משקל הוא בהבדלים, אך לעניות דעתי, הבחינה המילונית אינה פה מכרעת.

על פי ההערכה במילון אבן-שושן — הערכה שגם מוראוקה מצטטה בהקדמה בעמ' 1 — כ-8000 מלים מקורן מן המקרא (22%), 8000 מלשון חכמים (22%), 6000 מלשון ימי הביניים (16%) ו-15,000 הן מלים חדשות (40%). ממצא זה מורה בבירור, שמשקלו המוחלט של אוצר המלים המקראי קטן יחסית באוצר המלים הפללי של העברית החדשה, הפוללת מלים מפל תקופות הלשון. יחסים מילוניים אלו אינם משתקפים בטקסטים עבריים רצופים של העברית החדשה. ראובן סיוון בחוברתו האנגלית על תחיית הלשון העברית (הוצאת רובינשטיין, ירושלים 1980, עמ' 27) מעלה ממצאי חוקרים, שלפיהם שכיחותן של המלים בטקסטים רצופים על פי מקורן היא: כ-65% מן המקרא, 16% מלשון חכמים, 5% מלשון ימי הביניים, ורק 14% מן העברית החדשה. ממצא זה אינו מתמיה, בהתחשב בכך, שרבות ממלות התפקיד הן מקראיות: מלות החיבור והניגוד, מלות-היחס, תוארי הפועל, כינויי הגוף, מלות השאלה וכו', ואלו תדירותן גבוהה בטקסטים. זאת ועוד, גם אוצר המלים הבסיסי, הפולל מלים פמו: איש, אדם, היה, עשה, נתן, טוב, רע וכיו"ב שכיח בטקסטים ומקורו מקראי (השוה, למשל, רשימת השכיחות של ר' בלגור, "רשימת מלות יסוד לבית-הספר", רמת-גן תשכ"ח). אוצר המלים הבסיסי והשכיח ממעט להשתנות במהלך תקופות הלשון, ולפיכך משקל רב לו בעברית החדשה.

יוצא אפוא, שמבחינת אוצר המלים יודע לשון המקרא את דרכו בקלות יחסית בטקסטים של העברית החדשה. אמנם ייאלץ להשתמש במילון לצורך מלים שאינן מוכרות לו, אך הלא זה מעשהו של כל קורא בלשון זרה, שאינו בקי בכל המלים, אלא רק באוצר המלים הבסיסי, שהוא גם השכיח.

נראה לי, שבעיות הכתיב מחד גיסא ומערך היחסים התחביריים והסמנטיים בתוך המשפט העברי החדש מאידך גיסא, הם הקשיים העיקריים הנערמים בדרכו של יודע לשון המקרא, ועליהם עליו להתגבר. הכתיב המלא וחסר הניקוד וכתיב המלים הלוועזיות בלבושן העברי נראים לקורא זרים ומזורים. היתוכם של היסודות המילוניים המגוונים מתקופות העברית השונות, ששינו משמעויותיהם במהלך הזמן, יחד עם השפעות זרות של הלשונות שהיהודים באו במגע אתן, בפראזיולוגיה, במילון, במשמעות ובתחביר הרחיקו את מבנה העברית החדשה מן הקורא בלשון המקרא בלבד (וראה פרטים על ההיתוך אצל י' בלאו, "תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית", ירושלים תשל"ו, וי' קוטשר בספרו האנגלי על ההיסטוריה של הלשון העברית, ירושלים-ליידן 1982). לפיכך, אוצר המלים של העברית החדשה אינו המכשלה העיקרית המרתיעה את יודע לשון המקרא. פתיכה ומבנה התחבירי-סמנטי הם הם אבן הנגף שבדרכו.

דקדוק חדש ללימוד האוגריתית

S. Segert, A Basic Grammar of the Ugaritic Language, with Selected Texts and Glossary, University of California Press, 1984, pp. xxvi, 213.

סטאניסלב סגרט, סמיטיסט בעל שם ממוצא צ'כי, המלמד באוניברסיטת קאליפורניה שבלוס-אנג'לס, פרסם בעבר דקדוק של הארמית העתיקה (בגרמנית, לייפציג 1975) ושל הפניקית והפוניית (באנגלית, מינכן 1976), ועומד לפרסם דקדוק כולל של האוגריתית (ע'י' בעמ' viii). הדקדוק הקצר "הבסיסי" שלפנינו, בצירוף טקסטים (בחלקם עם פירוש פילולוגי מפורט ובתעתיק המכיל את השלמתן המשוערת של התנועות ובליויי אוטוגראף) ומילון לטקסטים, הוא ספר לימוד מעולה למתחילים, אך גם החוקר יפיק ממנו תועלת לא-מעטה. הסיבה נעוצה במצב מחקר האוגריתית, הקשור קשר בל-יינתק בסדרת הדקדוקים המצוינים של סירוס הרצל גורדון. גורדון פרסם מאז 1940 בשמות מתחלפים מהדורות שונות של דקדוקו, שיצאו כולן ברומא: Ugaritic Grammar 1940; Ugaritic Handbook 1947; Ugaritic Manual 1955; ובסוף Ugaritic Textbook 1965 שלו הוסיף ב-1967 תוספת צנועה של שמונה עמודים), אולם דוקא המהדורה האחרונה, ה"טקסטבוק", שיקפה את התרחקותו ההדרגתית של גורדון מן האוגריתית, כשהחומר החדש אינו נעשה תמיד חלק אינטגרלי של הדקדוק, אלא נשאר לפעמים בחינת תוספת, שלא עופלה כראוי. טול לדוגמה את תצורת העתיד של בניין ת' של הקל. אצל גורדון ב"טקסטבוק" (סעיף 9.33) התנועה המשוחררת של ע' הפועל בעתיד היא i, אף כי במילון (עמ' 486, סעיף 2369, ערך שאל) הוא מצטט מטקסט חדש ישתאֵל בא' פתוחה. אצל סגרט (עמ' 66, סעיף 54.32) מתוקן הדבר [מאידך, חבל לדעתי שבדקדוק למתחילים קיבל סגרט ללא עוררין את רעיונו החריף, אך המפוקפק, של גורדון (סעיף 8.67) ששם-העצם הפרטי אלשתמע (= בכתב הברות ili-iš-tam-i לא, פפי שפותב סגרט, iš-ta-mi) מכיל את המקור של אשתמע ביחסת של. לא זו בלבד שסגרט, בניגוד לגורדון, אינו מסביר את המבנה, דבר חיוני למתחיל, אלא עצם הרעיון נראה לי בלתי-מאושש. אישית אני מעדיף לראות בצורת הפועל עתיד על דרך האפדית. תפיסות אחרות ע'י' אצל F. Gröndahl, Die Personennamen der Texte aus Ugarit, Rom 1976, עמ' 60, וכן אצל D. Sivan, Analysis and Glossary of the Northwest Semitic Vocables... נויקירכן 1984, עמ' 35; 172]. פן נראית לי דעתו של סגרט, סעיף 21.4, שהשימוש בא' חרוקה לסימון א' שואית תופעת כתיב בלבד (ע'י' בלאו-ליונשטם UF ב 21; המודל שם אמנם

מסובך הרבה יותר, ואני אכן מאמין, שפך המציאות). סגרט מסיק זאת, כפי הנראה, מן העובדה, שהמלה 'ראש' נכתבת (עי' סעיף 43.21) בכתב אל"ף-בי"ת בא' חרוקה, ואילו בתעתיק הברתי ra-a-ša (עי' על צורה זו גם אצל סיון שם, עמ' 265) [אגב, לא מצאתי לגבי 'ראש', אף לא בסעיף 52.7, שאפשר להסיק מן הריבוי ראשם בא' פתוחה, שגם באוגריתית נוצר הריבוי של שמות חד-הברתיים במשקל דו-הברתי, כשהאות השורשית השנייה מונעת ב־a, כמו בעברית מלך, מלכים. עי' על כך גורדון סעיף 8.7]: כ' היחס נקראת ki [סעיף 56.23, ולא ka, בניגוד לגורדון].

מאליו יובן, שבשפה כמו האוגריתית, שידעיתה מושחתת במידה כה גדולה על שחזור, חייבים חילוקי הדעות בין המלומדים להיות מרובים. כבר לעיל, פשהלטתי כמה מתרומותיו של סגרט, נאלצתי לציין אף הסתייגויות. להלן אציין כמה הערות נוספות:

ע מ' x: פסקה שנייה: קשה לי להסכים לתיאור, כאילו השלבים הקדומים של הכנענית היו פשוטים יותר ונסתככו בעקבות שינויים פונולוגיים ואחרים. אינני סבור למשל, שהערבית, בעלת המבנה הסימטרי, משקפת שלב קדום בתולדות השפות השמיות.

פסקה לפני אחרונה: מן הראוי היה להזכיר כאן את רשימות המילון בארבע לשונות (עי' עמ' 25, — 3).

ע מ' xix: חסר כאן מחקרו המפורט של גיזיקה (עי' גורדון 144, הע' 1) על מעמדה של האוגריתית בין השפות השמיות.

ע מ' xx: השנה גם את ספרו של סיון, שהזכרנו לעיל.
ע מ' 14: סעיף 12.2: כיוון דו-התנועות חלקי בלבד בעברית המקרא.
סעיף 12.3: בין הקיום הארכאיים של האוגריתית מן הראוי להזכיר את שמירת התנועות הקצרות הסופיות, כולל תנועות היחסות. מאידך, המעתק ד' לד (ולא לו כמו בשפות הפנעניות כולן) מבדיל את האוגריתית מלשונות פנען.

ע מ' 15: סעיף 13.3: בין קוי הלשון, המאפיינים כפי הנראה את שפת המסמכים והמכתבים, היטשטשות מערכת היחסות; עי' סגרט עצמו, סוף עמ' 135.

ע מ' 17: לאור עמ' xxvi-xxv הנאמר כאן נראה מיותר.
ע מ' 21: באשר ל-z עי' להלן את הערתנו לעמוד 32. ובאשר למבטא הנחציים, מסתבר לכאורה, שהפיטוי הוילוני שבערבית מאוחר, ודוקא המבטא הסדקי (כמו בחבשית) הוא הקדום. בעברית המקרא, על כל פנים, מבטא הנחציים לא היה וילוני, כי מבטא וילוני היה גזור אחרי שינוי בתנועות (פתח היה נשמע כקמץ).

ע מ' 22: סעיף 21.31: מעניינת ונועזת התיאוריה, שהסימן האחרון באל"ף-בי"ת האוגריתית היה הברתי (su). אולם נשאלת השאלה, מה ראו להשתמש דוקא באות סו בכתוב הברתי. לגבי שלוש האל"פין מסתבר שהנהיגון, כדי לכתוב שמות זרים (גורדון 18). אך קשה למצוא סיבה בשביל su ומה פשוט su עשויה גם להיכתב ב־s רגילה, ואילו לגבי האל"פין הכתיב בעיקרו קבוע ועומד.

עמ' 23, סוף סעיף 21.5: מלים, המתחילות ב-'א' בעלת תנועות שונות, אינן נבדלות במילונים מודרניים, שלא פפי שניסוחו של סגרט עשוי להעלות על הדעת.

עמ' 29, סעיף 33.4: ייתכן, שעיצור "מוכפל" אינו מוכפל ממש, אלא מוארך בלבד.

עמ' 31, סעיף 34.26: פיקאנטי במקצת להדגים בספר לימוד, המיועד בעיקרו של דבר לסטודנטים אמריקניים, את מבטאה של ר מן הצ'כית.

עמ' 32, סעיף 34.27: מקובל בין ערביסטים, מסיבות היסטוריות של התפתחות הערביסטיקה, לסמן את ḡ ב- z . מבטאה אכן ידוע מלהגים מן הטיפוס הבדוי, והוא אכן כמו th האנגלית במבטא נחצי, אולם כמו th קולית (טיפוס this) ולא אטומה (טיפוס thing , כפי שטוען סגרט). אגב, גם תעתיקה של ḡ ב- d (ע' עמ' 34 באמצע) אינו אלא אחת המוסכמות בערביסטיקה, ובמקרה זה אין המבטא אלא המבטא "העירוני" של ḡ , כי מבטאה המקורי של ḡ אבד (לפי סיפּוּה נראה, שמבטאו היה ḡ).

עמ' 35, סעיף 37.2: השאלה היא, אם אכן ḡ נעתקה ל- h , רק בגלל העובדה, שסימן ה- h נעלם, ובמקומו ממש סימן ה- ḡ , או שמא היה המעתק הפוך, ורק השימוש בסימנים (באותיות) הוא כפי שצוין. — התייעוד של המעתק $\text{ḡ} < \text{ā}$ אינו מאושש לדעתי, אף כי אפשר להוסיף על דוגמאותיו את bunušu . אולם הגיזרון המקובל (=בן אנוש) יפה, אך מפוקפק, שהרי הוא נאלץ להניח גם $\text{bun} = \text{בן}$. ואשר ל- adunu , המובא כאן, הוא שם-עצם פרטי ואינו צריך כלל לשקף אוגריתית, ו- tu 'כבשה' אינה חייבת להיות ריבוי (אלא יכולה להיות יחיד (tu)).

עמ' 39, סעיף 41.2: אחידות בתצורה משתקפת גם בתארים פעליים.

עמ' 41, סעיף 43.21: מעניין לציין, שבשמות-עצם פרטיים משתקף גם milk , אולם אפשר שאינם מייצגים אוגריתית אמיתית.

עמ' 42, סעיף 43.24: מוזרה ההידמות באלוף, לעומת היעדרה באדור. ושם צריך להניח, שה- u הארוכה באלוף היא שגרמה להידמות, ואילו באדור ה- u קצרה? עמ' 43, שורה 3: השורש הוא tpt ולא špt .

עמ' 48, סעיף 51.13: נראה, שבעיקרו של דבר פינוי הקניין במדבר אחרי u קצרה היא ā , אחרת ya .

עמ' 51, סעיף 52.5: ה"סטאטוסים" קיימים בכל הלשונות השמיות, לא רק במערביות.

עמ' 52, שורה 8: התרגום 'שניים, שתיים' חסר.

עמ' 54, סעיף 53.4: מן הראוי להעיר, שרביעי ושישי שונים מארבע ומשש.

עמ' 58, שורה 3: אכן מסתבר, שסיומת עבר מדבר היה tu , שהרי 'אנוכי' הוא anāku . התהוות — תי ואנוכי קשורה, כנראה, במעתק $\text{ā} < \text{ō}$ ובדיסמילאציה באנוכי. עמ' 63, סעיף 54.24: נראה לי מאושש למדי, שהציווי בבניין קל הכיל שתי

תנועות זהות. כהוכחה (או לפחות פרמז) יוכל לשמש השורש ארש, אשר עתידו תארש(ן) ב־א' פתוחה, וציוויו ארש ב־א' חרוקה. לדעתי (בניגוד לסעיף 54.41 ולעמ' 180א בערפו) צריך גם את העתיד לגזור מבניין קל: ta'riš (לדעתי, כאשר פתח קודם לא' שואית, הא' עשויה להיכתב גם בפתח, אם פי החירק רגיל יותר), והציווי i'iriš. נמצאנו למדים, שציווי קל מכיל באוגריתית שתי תנועות זהות (כמו באפדית).

עמ' 67, סעיף 54.41: סגרט מצטט מן העברית בניין פיעל עתיד נסתר. שמא מוטב להביא את גוף מדבר, כי הוא מתחיל בחטף-פתח (ולא בחטף-קמץ), רמז, שתנועת אותיות אית"ן לא הייתה קיבוץ ביסודה, אלא פתח.

עמ' 68, סעיף 54.45: לאור החומר העברי והפנעני, המובא בידי סגרט עצמו במילון, ערך חוי, נראית גזירת ישתחוי משורש שחו עדיפה.

עמ' 74, סוף: לא נראה לי, שיש בניין גורם שלא ב־ש באוגריתית (בניגוד לסעיף 54.12). על כל פנים איני מבין, מה הניע את סגרט לראות בישקי אפעל ולא קל (כפי שהוא שולט בבניין זה בערבית).

עמ' 77, סעיף 55.7: בגלל הא' אני מעדיף להשוות את אַת' האוגריתית עם איתי הארמית (ואת יש העברית, בגלל ה־י עם ל־ס הערבית).

עמ' 78, סעיף 56.3: אני מפקפק, אם אמנם נשתמרה מלת־היחס מן באוגריתית (עי' גם במילון, ערך מ). מרחקתם סעיף 82.1 אני מעדיף לנתח כמשקף את השם מרחק (למרות מרחוק העברי), עם מ' סופית אדורביאלית (בניגוד לאפדית ištu ruqiš, המכיל הן סיומת אדורביאלית, הן מלת־יחס). נותר רק מָאב, ושמא איננו מן האב', אלא טעות במקום מאד 'מאוד', ועי' על אפשרות זו: סגרט עצמו, עמ' 137, שורה (11).

עמ' 86, סעיף 62.6: אינני משתכנע, שהסופית — מ משמשת לסימון נשוא שמני בלתי־מידע (ועי' גם כאן 112, סוף, וכנגדו גורדון סעיף 13.100).

עמ' 87, סעיף 63.1, סוף: "מספרים יסודיים עשויים לשמש בתפקיד של סודרים"; נסח: "מספרים יסודיים מעל לעשר משמשים כסודרים", וכך אכן הדוגמה השנייה. בדוגמה הראשונה (מבין שתי הדוגמאות) יש לנתח את שבע כמספר סודר, פפי שמוכחים רבע ורת־דת' הקודמים. — שם, סעיף 63.3: ספק, אם יש לראות במספר סודר, הקודם למוגדר, תואר אדייקטיבי או נסמך. אולם יש להודות, שבאפדית המספר הסודר המוקדם הוא אכן לנאי אדייקטיבי.

עמ' 91, סעיף 64.33: בערבית אכן עתיד נפתח משמש בדרך התלות (להוציא את שימוש אחריו לן), אולם באוגריתית הוא במשפטים ראשיים ועל כן המונח "דרך התלות" בשפה זו לקוי. יתר על כן, מבין שתי הדוגמאות במשפטים משועבדים, הראשונה (שהעתיד בא בזה אחרי ו') ספק מייצגת משפט ראשי, ספק משועבד (ואם נניח, ש־א־ מציינת גם a, עי' לעיל, אף אין דאות, שעתיד נפתח לפנינו). בדוגמה השנייה מופקפק עוד יותר, אם עתיד נפתח לפנינו (בערבית, על כל פנים, במצב תחבירי זה בא העתיד המקוצר). גם התרגום "באופן ש" נראה לי בלתי־מוצלח.

עמ' 92/3 (ובכבר לעיל סעיף 54.25): לפי עדות פועלי ל"א (וכן לפי האכדית) ברור, שהמקור הנכרת, המשמש לחיזוק פועל ניטה, הסתיים בסיומת האדורביאלית u. אך אין נראה, שהמקור כמקור (וכן לציון פקודה) הסתיים כך.

עמ' 93, סעיף 46.42, סוף: הטענה, שהמקור המוכרת עקרונית איננו צריך להצריך כינוי, לכודה במלפודת של מינוח, שהלם את עברית המקרא, אך לא למשל את פתובת אתוד. המונח "מקור מוכרת" (absolute infinitive) פשוט נתגלה היום כבלתי-מתאים (אך כמובן לא נשנהו, כי הוראתו מטושטשת למדי, בדיוק פפי שלא נשנה את המונח אקוואטיבוס). — שם, סעיף 64.51: עקרונית גם כינוי סביל עשוי להצריך מושא ישיר, בין אם הוא פועל, המצריך שני מושאים פשהוא פעיל, בין אם הסביל סביל סתמי הוא (וכך יש לחקן גם בעמ' 95, סעיף 64.53).

עמ' 95, סעיף 64.61: תיאורים לרוב אינם מוצרכים על ידי פעלים (כפי שמוצרכים מושאים).

עמ' 96, סעיף 64.65: מאז מאמרן של גיצה נעשה אופנתי לראות בבניין פיעל גם בלשונות שמיות צפון-מערביות בניין פאקטיטיבי בעיקרו. לגבי העברית על כל פנים זה אינו נראה מדויק (עי' למשל מש"כ לשוננו לד 228 ואילך, Linguistics קפח 92 ואילך), ועל כן ממוקק הוא גם לגבי האוגריתית.

עמ' 98, סעיף 64.73: "מלא" בדוגמה השלישית מן הסוף אינו סביל, אלא פעיל, המצריך, כדרך פועלי המליאה והחסירה, בשמית מושא ישיר.

עמ' 100, סעיף 65.23: הדוגמה לפני-האחרונה וזו שלפניה פפי הנראה אינו מכילות את השולל "בל" (בעברית בב' פתוחה), אלא את המקבילה לעברית "בלי / בלא" (והשוה למשל גורדון במילון).

עמ' 103, סעיף 67.21: התופעה, המשתקפת גם בעברית ב"מעטה ועד עולם", נובעת כפי הנראה מעירוב "מעטה עד עולם" עם "עתה ולעולם".

עמ' 113, סעיף 74: תיאורים עשויים לתאר יסודות שמניים אף בלשונות לא-שמיות, ו-very האנגלית תוכיח.

עמ' 129, שורה שלישית מן הסוף: פפי שהראה רייני (לשוננו לו 186), אין להכריע, אם המקבילה האוגריתית ל"יום" העברי הייתה ב' פתוחה או שרוקה. על כל פנים, אם הייתה פתוחה, יש להניח (עי' קוטשר, לשוננו לד 18/9), שהפתח היה קצר והשם היה עדיין דו-עיצורי, שלא כשחזורו של סגרט.

עמ' 130, שו' 4: בהחלט עדיף, לאור המצוי במילון ארבע-לשוני, להניח את המבטא le למלת-היחס ל'.

סעיף 81.4, שו' 2: מאחר שיחיד אחרי המספרים 3–10 אכן מתועד באוגריתית (עי' גורדון 44, סעיף 7.10), נראה להבין אַחַת, על אף בואה אחרי "ארבע", כיחיד.

עמ' 133, שו' 4: אם "תפ" שם עצם, יש לנתח את "אח"ה כגנטיבוס.

שורה לפני אחרונה: לאור מה שהערתי על "ארש" לעיל (לעמ' 63), שעתידו חרוק, מסתבר, שעברו בע' פועל פתוחה.

עמ' 134, סעיף 83.3: כאן (וכן עמ' 139, שו' 2) סגרט מניח, שפינוי הזיקה מתאים ביחסותו להצרכת משפט הזיקה, ולא היא: הוא מתאים למשפט הראשי (לשם הזיקה), והערבית הקלאסית תוכיח.

עמ' 141, שו' 42: על גזירה אחרת של תקע' עי' HAR א 71, הע' 13. עמ' 144, שו' 1: לדעת סגרט מל"ב, ד, כד "אל תעצור לי לרפוב" משקף ל=מן, ר"ל 'אל תעצור לי מלרפוב', וכך סבר גם גורדון 92, ולא נראה. אני מעדיף לראות במקור מושא ישיר (השוה דב' יא, יז "ועצר את השמים"), כלומר: אל תעצור לי את הרכיבה).

עמ' 181, ערך בעל: יש לאחד ערך זה עם הפא אחריו.

עמ' 189, ערך כנרת: השוה גם קנקן בלשון חכמים.

עמ' 193, ערך נגי: לאור נג'ו הערבית נראה להעדיף נגו.

עמ' 194, ערך נע'ר: על ניתוח אחר של ערך זה עי' ש"א ליונשטם, לשוננו לו 67–70.

עמ' 198, ערך פה: השורש הוא פהי, עי' גורדון סעיף 9.60, וכן לעיל 133, שו' 4.

עמ' 200, ערך ראש יראש אינו יכול להיות בניין פיעל, שהרי ע הפועל הייתה אז חרוקה בעתיד, ועי' סגרט עצמו סעיף 54.41, המניח ע' פועל חרוקה.

עמ' 204, ערך ת'ם, ת'מת: גורדון 102, הע' 4 הצביע על הקשר בין ת'מת ל"שמה" העברית. אוסיף, שמסתבר, ש"שמה" בהוראת 'שם' מוצאה ת'מת, ואילו שמה בהוראת 'לשם' מייצגת ת'ם עם ה' המגמה.

עמ' 205, ערך ת'רר: המובאה הראשונה אינה 88.73, אלא 86.73.

על מונח המסורה הפבלית דיגרא וגירונו

במאמרי 'מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים ארמיים שטבעו' (לשוננו לח, תשל"ד, עמ' 49–77), העליתי הצעת גירון למונח דיגרא, המשמש במסורה הפבלית כמקבילו של המונח הטברני "מלרע". הצעתי בנויה על ההנחה, שהשימוש במונחים הנזכרים ניגרא ודיגרא בא לציין את תחולת ההטעמה, או את היעדרה, בהברה של פני האחרונה: ניגרא פירושו "משך", "הארכה", ואילו דיגרא פירושו "חטיפה גמורה", "הרף עין", כלומר היעדר גמור של תחולת ההטעמה (ראה שם, עמ' 55).

ההסבר שהצעתי לתיבה דיגרא יסודו מבחינה גירונית הוא בצרף 'דגרא דעינא'. צרף זה מצוי בסורית, אלא שנדיר הוא בה, ופירשתי אותו לפי המובא במילונו המשובח של בר-בהלול: "דגרא דעינא — אמתי דמטיא לה צבעא דאנש או מדם אחרין", כלומר "הדגרא של העין היא (הדבר הקורה) בשעה שאצבעו של אדם או דבר אחר מושמים לידה", היינו — מצמוץ העין או תנועה מהירה של העין, כלומר "הרף עין". בהשאלה שימשה תיבת דיגרא (מקבילתה הארמית-היהודית של דגרא הסורית) לציין, במונח הפלשני הנזכר, חטיפות גמורה. בהוראה זאת של "הרף עין", "מצמוצה המהיר של העין" נסתברה לי המלה הערבית طرفة, אשר בר-בהלול מתרגם בה את "דגרא דעינא"¹. על גירון זה בא לערער דוד טלשיר². הוא מביא משמעויות נוספות של השורש דגר בסורית, ורופן בשדה הסמנטי של ההפאה והחבלה, ומהן בא ללמוד, שאף "דגרא דעינא" משמעותו חבלה בעין. טלשיר חש בקושי לתפוש את הפסוקית 'אמתי דמטיא לה צבעא דאנש או מדם אחרין' בהגדרתו של בר-בהלול (ראה לעיל) מעניין פגיעת האצבע, שהרי השורש מטי אינו משמש בסורית במשמע פגיעה, אלא במשמע הגעה והתקרבות³, ולכן אין להבין הגדרה מילונית זו בהכרח כמדברת על פגיעה בעין, אלא בסבירות לא-פחותה גם כהתקרבות של אצבע או גוף אחר אל העין, התקרבות הגורמת לסגירת העין ולמצמוץ. אם באמת נתפון בר-בהלול לעניין של פגיעה בעין, נשאלת השאלה, משום מה לא השתמש בשורש אחר (כגון השורש דער — ראה בהמשכם של הדברים), המציין באורח חד-משמעי פגיעה וחבלה, אלא דוקא בצורה מטיא מן השורש מטי.

1. ראה במאמרי הנזכר, עמ' 56–57.
2. לשוננו מח-מט, תשמ"ד-תשמ"ה, עמ' 9 ואילך.
3. ראה מאמרו, עמ' 17, הערה 62.

ועוד יש להוסיף שהמלה *طرفة*, שבר-בהלול משתמש בה בתרגומו ל"דגרא דעינא" היא די-משמעית: היא מציינת מכאן את "הרף העין", "מצמוצה המהיר של העין" (ובעיקר בצרף *عطفة عین*), ומכאן את הפגיעה בעין (ראה מילונים). ההוראה הראשונה היא השכיחה והרווחת. ככל הנראה, חלו הן בשורש הערבי *طرف* והן בשורש הארמי-סורי דגרא התפתחויות סמנטיות מקבילות, שהולידו את הוראת המצמוץ המהיר מכאן, ואת הוראת הפגיעה בעין מכאן. היחס המטונימי בין שתי ההוראות האלה נראה לי מחזור. ניתן לתארו כיחס שבין פעולה לבין שתי תוצאות אפשריות, ואפשר לתאר יחס מטונימי זה בצורה הבאה:

התקרבות של חפץ לעין ← אפשרות של פגיעה בה

היעדר מימשה של הפגיעה: ערבית *طرف*

משמעות (א) — מצמוץ, הרף-עין

מימשה של הפגיעה — סורית "דגרא"

משמעות (ב) — חבלה בעין

אין מקום אפוא לקבוע חד-משמעית, שהשורש דגרא ציין רק את הפגיעה בעין. סביר לומר, הן לפי תרגומו של בר-בהלול והן לפי הפירוש הסמנטי המוצע, שתחום משמעויותיו כלל גם את מצמוצה של העין, את "הרף העין".

אכן, השורש נדיר הוא, והיקריותו בטקסטים מועטות. אשר לדבריו של טלשיר, שהשורש דגרא מעיקרו אינו אלא דערא, הרי חילופי ג — ע נדירים הם ביותר, והנחתו של Duval, שחילופים כאלה הם להגיים, אין לה אישוש.

אבל אף שורש זה, דערא, מלמד, שליד הוראת הפגיעה בעין נוהגת בסורית ההוראה של "הרף עין", שהרי בר-בהלול במילונו מתרגם — כמובא על ידי טלשיר⁴ — את תיבת דערא, שמשמעותה הרגילה "פגיעה", "דלקת", ב *طرفة العين* "הרף-עין"! טלשיר רואה בהוראה זאת 'הוראה בודדת', ומשער, שנולדה בסורית בהשפעת הערבית *طرفة*, שיש לה, כאמור, שתי הוראות — "הרף העין", והפגיעה בעין. אין כל צורך בהנחה זאת. הן דגרא והן דערא יש בהן שתי הוראות אלה, שהיחס ביניהן, הריהו, כפי שהוצע לעיל, מטונימי.

נדיריא דאשקלון

"רבי יעקב בר אידי בשם רבי יונתן
לעולם אל ימנע אדם עצמו מלילך לבית המדרש
שהרי כמה פעמים נשאלה הלכה זו ביבנה
עריבת הירדן למה היא טמאה
ולא אמר אדם דבר עד שבא ר' חנינה בן אנטיגנוס ודרשה בעירו,
עריבת הירדן למה היא טמאה
מפני שממלין אותה פירו' ומולכין אותה מן הים ליבשה ומן היבשה לים...
התיבון
הרי נדיריא דאשקלון
א"ר יצחק בר לעזר
שנייא היא שמקצתן בים ומקצתן ביבשה" (ירושלמי, שבת פ"ד ה"ב, ר' ע"א).

מה הן "נדיריא" דאשקלון. מה מובן המלה ומה מקורה?
הנוסח המובא לעיל, הוא הנוסח המופיע בכת"י לידן, בדפוס ראשון ויניציאה
[ר"פ-פ"ד] ובדפוס קראקא שס"ט לירושלמי. ר' דוד דרשן¹ בפירוש הקצר שלו,
המופיע בירושלמי בדפוס קראקא, פותב: "נדיריא כו'. פי' מין ספינות נקראים כן
לפי שהד' בו נע ונד"...היינו, נדיריא זה סוג של ספינה, והיא נקראת כן על שום היות
הדברים הנמצאים בה נעים ונדים, כנראה עקב מבנה הספינה.
בירושלמי, דפוס פיעטרקוב, נמצא נוסח שונה למלה זו: "נדידיא". "קרבת
העדה" על המקום מפרש ביטוי זה: "ספינות של אשקלון שממלאין אותן פירות
ומוציאין מן הים ליבשה ומן היבשה לים...".
לעומת זאת, ב"פני משה" נמצא נוסח אחר, וכנראה זו הגהה משלו. "הרי
גדודיא דאשקלון", והוא מפרש: "שהיא יושבת על חוף הים והיה שם גידודי על
שפת הים ויושבין עליהן בשבת ואע"פ שאינן מתוקנין לכך...".

במילונים התלמודיים נמצא את ההסברים הבאים:
בעל הערוך השלם, ערך "נדידא", פותב: "(נ"ל מע' הקודם ובל"ע נ"ל יל-
בוך der Flüchtige ותואר לספינה)... נדידא דאשקלון פי' לפ"ע ספינות קטנות

1. המחבר חי בקראקא בזמנו של הרמ"א. על זיהוי ע"י בעל שערי תורת
ארץ-ישראל, ר' ירושלמי כפשוטו, מבוא, דף ח', הע' 1.

מקלי המירוץ פאלו בורחים ובדפ' קראט' בט"ס נדיריא". דהיינו, מוכן המלה — ספינה, ומקורה מערבית, והנוסח הנכון לדבריו הוא "נדידיא", ולא "נדיריא". יעקב לוי בספרו הגרמני אוצר לשון התלמודים והמדרשים (ברלין-וינה, התרפ"ד), הולך בעקבות ר' דוד דרשן, ומפרש: "נדידא Kahn, kleines Fahrzeug der See; vom Schaukeln sich Hin- und Herbewegen so benannt". יאסטרוב במילונו פירש את המלה נדידיא (נודד) "fugitives". לא ברור, כיצד הבין את הסוגיה פירושלמי.

משמצינו חילופי נוסחאות, מובנים שונים וניסיונות שונים למצוא את מקור המונח, יקל בעינינו להבין את דבריו של מורנו הגר"ש ליפרמן ז"ל, אשר כתב על מלים אלו: "הפירוש עדיין צ"ע. ובהק"ר פ"א פסוק ט"ו: אתיבון ליה והלא יורדי אשקלון שקעוה וכו'" (הירושלמי כפשוטו, עמ' 94).

נראה לי, פי מובן המלה הוא אכן סוג של ספינה ומקורה מהמלה היוונית *navtilia*.

הגרסא הנכונה היא, על כן, "נדיריאי", בדיוק כפי שהיא מופיעה בכ"י לידן ובדפוס ראשון של הירושלמי. אלא שהמלה מובאת בחילוף הרגיל והמוכר של העברת האותיות השיניות והנזוליות היוניות "τ" ו"λ" לאותיות העבריות "ד" ו"ר". יצוין, כי אף שהשימוש בפרשים *navtes, navs*² הוא רגיל הן ביונית (*navtilos*³, מלח) והן בסורית (נוטא⁴, אתנוט⁵) לדברים הקשורים לים⁶, השימוש ב*navtilia* במובן שפינה נדיר יחסית⁷. מסיבה זו אולי נתקשו המפרשים ולא זיהו את מקור המלה.

Greek-English Lexicon, Liddel & Scott, p. 1165; *A Patristic Greek Lexicon*, ed. W. H. Kampe (Oxford, 1976) p. 899

3. שם.

R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus* (Oxford, 1891), II, p. 2318 .4

J. P. Margoliouth, *Supplement to the Thesaurus Syriacus* (Oxford, 1927) .5
p. 207b.

6. יכבר נכנס לשימוש בשפות חדשות כבאנגלית nautical, navigate, ובעברית נָט, נוטות.

7. המלה הרגילה ביונית לספינה היא *πλοῖον*, כפי שנמצא, למשל, במתי 4:21,22 ובמרקוס 1:19.

LĚŠONĒNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. 48–49, No. 4, Tammuz 5785/July, 1985

ENGLISH SUMMARIES

M. Bar-Asher: THE HEBREW ELEMENTS IN THE ŠARḤ OF MOROCCO (according to the traditions of Tafilalt) (pp. 227–252)

Over a period of hundreds of years, the Jewish communities of Morocco have used a single Arabic translation covering many of the books of the Bible and some extra-Biblical works (principally *Mišna Abot* = *Ab*, the Passover *Haggada* = *Hag*, and the *piyyut* מי כמוך, written by R. Yēhuda Ha-lēwi). This translation was known as the *Šarḥ* (in the local dialect, *šarḥ*). The *Šarḥ* is widely used in oral form to this day, and is still well-known to scores of elders. No one manuscript is known to contain the entire Moroccan *Šarḥ*.

During this period Hebrew words entered this Arabic translation, displacing their Arabic equivalents. In the Bible, for example, the words חל, שופר, ממוך have adopted Arabicized Hebrew forms (*ṣ-ṣofar*, *l-mamzir*, *l-ḥul*). Occasionally, Hebrew words are replaced by other Hebrew words, e.g., טופפות is “translated” in the *Šarḥ* by תפילין (*t-tfilin*), and מתידיים by יתגיירו (*itgiyru*, an Arabicized imperfect form of the Hebrew verb התגיר).

In many instances, it is evident that the Hebrew word which has entered the *Šarḥ* is not needed linguistically, since the local Arabic word is clearer and better known, e.g., יבמתו appears in the *Šarḥ* as יבמתו (it should be emphasized that there is no old tradition of orthography; nonetheless, Moroccan sages, including those of Tafilalt, write the words in Hebrew characters according to rules insufficiently crystallized), though the local Arabic סלפתו (*salf-t-u*) is better known. There are cases where the local Arabic does not provide a precise equivalent, e.g., שעטנו which appears in the *Šarḥ* as *šaʿaṭniṣ*. A more striking example is the translation: north, south, east and west. East and west are almost always translated as סרקו (*s-serk*), לגרב (*l-gerb*) which appear in the local dialect. North and south, however, retain their forms: *ṣ-ṣafun*, *d-darum*, because the local dialect distinguishes only between two directions, east and west.

There are also Hebrew words in the *Šarḥ* of *Ab* and *Hag*, e.g., מְצוּה appears as *mešwa*, בית-המקדש is “translated” as *bit-hemmkdas*, etc. Some Hebrew words are replaced by other Hebrew words such as תלמוד, replaced by *gmara* (applied to the corpus known as the Talmud; תלמוד meaning “study” is translated by the Arabic קראיי *qraya*) or צביר replaced by קהל. One also finds Hebrew words in periphrases, such as המקום (a designation of the Tetragrammaton) translated as לאה ברוך הוא (*lah baruk hu*).

On the whole, the number of Hebrew words in the *Šarḥ* is limited. Our investigation shows that their number in the *Šarḥ* of the Bible is limited even in contrast with that of *Ab* and *Hag*. There are less than 25 lexical entries in all of the Bible (some of which occur a few times). In *Ab*, on the other hand, there are many more Hebrew words than in the Pentateuch (in the *piyyuṭ* מִי כְמוֹךְ there are hardly any Hebrew words). How are these phenomena to be explained?

I believe that the penetration of Hebrew words into the *Šarḥ* is not an early phenomenon. The early *Šarḥ* was apparently free of Hebrew words; at least, this was the case with the Pentateuch (and this is the case with regard to the earliest translation of the Bible into Arabic, that of R. Sēʿadya Gaʿon). The Arabic of the early *Šarḥ* was a local “literary” language, far from the colloquial tongue. In the course of time, however, its language drew closer to the vernacular, which is replete with Hebrew words. When the *Šarḥ* opened itself up to the Jewish vernacular, those Hebrew words which were part of the latter also penetrated it. The *Šarḥ* to the Pentateuch, however, which had an old tradition of translation free of Hebrew, was less influenced. In contrast, the *Šarḥ* to *Ab* and *Hag* which is younger (as shown by its Arabic), was more open to Hebrew words because it had no old tradition of “literary” Arabic. The fact that the *Šarḥ* to *Ab* and *Hag* is also a freer and less literal translation (many local syntactic features are recognizable in it) renders it more open to one of the principal traits of the local Jewish Arabic — its many Hebrew elements.

Another point should be emphasized: the *Šarḥ* to the Bible did not only draw its few Hebrew elements from the vernacular. At least in the *Šarḥ* to the Pentateuch, one can distinguish a clear relation to Targum Onqelos. Almost all the Hebrew words in the *Šarḥ* to the Pentateuch are also found in Onqelos (in identical or at least similar forms). The word גִּזְלָה is almost always translated by the local *ġṣab*; however, in two passages the form גִּזְלָה is retained. In one of them (Lev. 5:23), it is also found in Targum Onqelos (which usually translates גִּזְלָה by the Aramaic verb אָנַס). This is also true of מְמַזְכֵּר, שְׁעָטָנוּ and other words. It appears that Targum Onqelos served as source of inspiration for the sages of the *Šarḥ*. One must, however, keep in mind the limited influence of Onqelos on the *Šarḥ*. We do not find a Hebrew word (or Hebrew-like form) in every passage containing a Hebrew word in the Onqelos.

There is a clear difference between the *Šarḥ* and R. Sēʿadya Gaʿon’s translation with regard to Hebrew words. R. Sēʿadya’s translation is completely free from Hebrew words; he did his utmost to translate each Hebrew word into Arabic. Thus, for example, R. Sēʿadya, in translating the word מְמַזְכֵּר, used the Arabic (أَلَى). This is not the only difference between the translation of Sēʿadya and the *Šarḥ*. Suffice it to note that Sēʿadya did not translate literally, but adapted his translation to Arabic syntax to a considerable extent, unlike the *Šarḥ* which is, on the whole, a literal translation.

We have noted that the *Šarḥ* to the *piyyuṭ* מִי כְמוֹךְ is almost completely free of Hebrew words. It appears that this stems from the fact that the translators of the *piyyuṭ* applied the norms of literary Arabic poetry: strict rhyming and a

vocabulary close to that of the classical language or, to be more precise, to that of the literary language of the local Muslim poetry. In my opinion, these models prevented the penetration of Hebrew words. In those localities in Morocco where strict rhyming and the use of classical vocabulary were ignored, Hebrew words did penetrate the *piyyuṭ* מי כמוך.

Y. Yahalom and A. S. Badillos: LATE REDACTIONS AND GENUINE VERSIONS IN THE MSS. OF *MAḤBERET MĒNAḤĒM* (pp. 253–268).

The *Maḥberet*, by virtue of its nature and the way it was edited as an anthology of verses, ordered and linked in groups according to the meaning of a single key word, could easily undergo changes and corrections. And since even Biblical verses sometimes appear in the *Maḥberet* according to this key word only, the entire work was originally limited in size, each and every word in it being significant. The great interest in and the popularity of this special lexicon, even in the field of Aškenazi culture, also contributed to its rapid distribution and the increase in the number of copies made of it — copies which gradually came to differ from the original version. Special works attacking or defending *Mēnaḥēm* written shortly after the lexicon itself, in the mid-tenth century in Cordoba, also contributed to the evolution of its wording.

Our article is based on the study of twelve entire manuscripts of the *Maḥberet* and fifteen additional fragments from the Geniza (in the libraries of Oxford, London, New York and Cambridge), together with remnants of another six manuscripts. It is important here to distinguish between real changes of wording, mainly reflected in those documents of Oriental origin as well as in the oldest dated manuscript, originating in Italy, and the various editions of the text and late additions to it, which appear in the Aškenazi manuscripts. It is unfortunate that the printed version (Edinburgh, 1854) was based specifically on these Aškenazi manuscripts, and it is time for a new edition of the text based on the most reliable copies to make its appearance. Such an edition will have to distinguish between the editing and the wording in *Maḥberet Menaḥēm* manuscripts, a task which is not simple at all despite the impression gained from the prominent examples our article has presented for just that purpose. It should be noted, that criticism may reflect, in its own way, a certain version of the *Maḥberet*, on the one hand, but can at the same time influence the development of the wording, according to the critic's suggested correction, as well as according to his assumptions concerning the specific text.

G. Birnbaum: THE VOCALIZATION OF THE PREPOSITIONS ל, ב, כּ IN THE TRADITION OF THE VOCALIZER OF THE KAUFMANN CODEX (pp. 269–280).

Biblical Hebrew vocalizes the prepositions ל, ב, כּ with שׁוּא or its alternatives to denote indeterminateness, and with פֿתַח or its alternatives determinedness of the following noun. As the vocalizer of the Kaufmann Codex does not regard the morpheme /a/ (or its allomorphs) as denoting determinedness, he

does not follow this rule. The vocalization of כ, ל in the manuscript is mainly phonologically conditioned. As a rule פתח is used, חיריק's used before שוא. שוא is used when the פתח is structurally impossible, and before a relative clause.

M. Rottenberg: CONCERNING THE USE OF THE VERB גמל (pp. 281–283).

The accepted meaning of the verb גמל is “retaliate; reward”. The truth, however, is that this interpretation does not enable us to understand satisfactorily more than seven of the twenty-one Biblical verses in which the verb גמל appears; the other fourteen verses remain obscure. Both the ancients and the moderns who translated the relevant verses used the accepted meaning in translating only those seven verses, whereas in the remaining fourteen cases they acted as if the verb עשה was used in place of גמל and translated the verses accordingly.

However, this second interpretation is not satisfactory either, because it is clear that the verbs גמל and עשה are not synonymous.

It has thus become clear to the writer that the meaning of גמל in all twenty-one verses is “caused retaliation”; for instance, when Joseph’s brothers said: לֹא יִשְׁטַמְנוּ יוֹסֵף וְהָשֵׁב יָשִׁיב לָנוּ אֶת כָּל הָרָעָה אֲשֶׁר גָּמְלָנוּ אֹתוֹ (Gen. 50:15), they were referring to their selling Joseph whereby they caused him to retaliate.

In this article, the writer shows that this interpretation of גמל facilitates the comfortable explanation of all twenty-one verses in which the verb appears.

Ora (Rodrigue) Schwarzwald: MODERN HEBREW FOR BIBLICAL SCHOLARS (pp. 284–290).

T. Muraoka, *Modern Hebrew for Biblical Scholars: An annotated Chrestomathy with an Outline Grammar and a Glossary*. JSOT Nanuals 2, The University of Sheffield 1982. 212 pages.

Many scholars who master Biblical Hebrew avoid reading the scientific literature written in Hebrew because of their unfamiliarity with Modern Hebrew. Muraoka’s book aims at overcoming this obstacle. By presenting an outline of Modern Hebrew grammar, the reader is introduced to various features (spelling, pronunciation, morphology and syntax) in which Modern Hebrew differs from Biblical Hebrew. A selection of 28 texts dealing with (a) Hebrew and Semitic linguistics, (b) general Biblical studies, and (c) Palestinian archaeology are gradually presented. The texts are only partially vocalized, the first text in each of the three groups is, however, fully vocalized; five of them are fully translated into English, and many philological comments accompany the texts. The chrestomathy ends in a glossary. The book is important as a textbook for introducing written scientific Modern Hebrew.

Joshua Blau: A NEW TEXTBOOK FOR THE STUDY OF UGARITIC (pp. 291–294).

Stanislav Segert, *A Basic Grammar of the Ugaritic Language, with Selected Texts and Glossary*, University of California Press, 1984, pp. xxiv, 213.

This excellent textbook for students of Ugaritic (to be followed by a longer version) is of importance for scholars as well (as par. 21.4 the use of the *i* letter as orthographic sign only to mark the glottal stop not followed by a vowel; par. 54.32 the imperfect of Gt having *a* after the second radical). It goes without saying that in a language like Ugaritic, reconstructed to a large extent, the differences of opinion are many. Some strictures are mentioned in the full version of this review [as e.g. p. 139, line 2 the relative pronoun is not in the accusative, since, in contradistinction to Indo-European languages, it is not dependent on the relative clause; par. 54.25 I would not posit the *u* ending for the absolute infinitive *as such*; the *-u* is an adverbial ending, also utilized, as in Accadian, when strengthening the finite verb (cf. par. 64.42); p. 198, *lemma* *-p-h-*, rather *phy*, as cited by Segert himself, cf. p. 133,4, and v. Gordon *UT* par. 9.60; p. 43, line 3 read *yatpuṭ* for *yaspuṭ*; I do not opt for the existence of internal causative forms in Ugaritic, as against par. 54.12; etc.

D. Zlotnik; S. Morag: SHORT NOTES (pp. 295–298).

J. Blau: S. Segert, *A Basic Grammar of the Ugaritic Language, with Selected Texts and Glossary*, University of California Press, 1984, pp. xxvi,

Segert's basic grammar is an excellent introduction into Ugaritic for students, and scholars, too, faced with many linguistic facts (enumerated in this review) not listed in C. H. Gordon's *Ugaritic Manual*, will profit from it. Naturally enough for a language based to so great a degree on reconstruction, the reviewer does not always agree with the author's views. Thus, e.g., the symmetric structure of Arabic is, in my view, not Proto-Semitic; nor does the Arabic pronunciation of the emphatic consonants appear to be ancient. It is likewise rather unlikely that the last letter in the Ugaritic alphabet was syllabic; the shift $\tilde{a} < \tilde{o}$ is, in my opinion, lacking in Ugaritic; imperative G contained two identical short vowels; the Ugaritic causative always had a š- prefix; Ugaritic lacks the preposition *min*; the absolute infinitive ended in *u*; etc.